

مہرِ اظہار

سنڌي ادبي بورڊ جو ٽماهي علمي ۽ ادبي رسالو

۱۹۵۷

۲۰۱

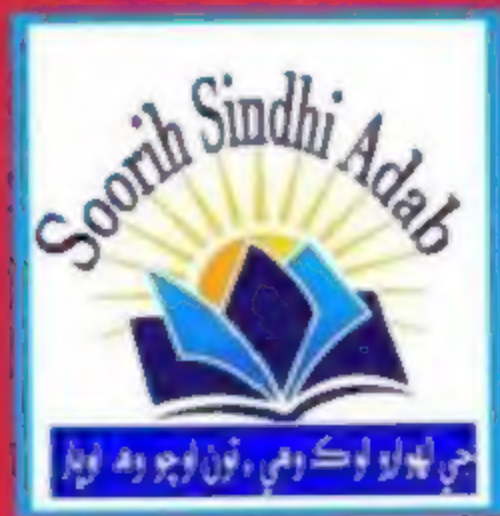

سنڌي ادبي بورڊ

ڪراچي، حيدرآباد

سوره سنڌي ادب

صاحب خان سوره ميرائي

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488

”موراط“

— قلع چاڙهي، حيدر آباد (سنڌ)

تصويرون

- (۱) معصوم انسانيت، موت و حيات جي ٻي-واڻي تي (سنڌي)؛
- (۲) سنڌي ”گهڙي جو ٽاڇ“ (ص ۳۰) — چترڪار: غلام مصطفيٰ؛
- (۳) ”گهڙي“ (ص ۷۷) — چترڪار: انور علي ح. رمل؛
- (۴) ”جهالت“ (ص ۱۱۱) — چترڪار: شمشير العيدري؛
- (۵) ”ماءِ حياتي مي ٿوهر جو وڻ!“ (ص ۲۲۳)؛
- (۶) ”ماڳ ڏانهن“ (ص ۲۲۰) — چترڪار: ظفر ڪاظمي.

—اليانو چندو ۶۰۰۰۰ روپيا في ڪاپي ۳۰۰۰۰ روپيا

اشتھار في مفعو ۱۰۰۰۰۰ روپيا

Printed and Published by Mohammed Ibrahim M. Joyo B.A., B.T., Secretary,
the Sindhi Adabi Board, at the Board's Printing Press, Tilak Incline,
and Book Stall, Station Road, Hyderabad (Sind).

معارف

سنڌي ادبي بورڊ جو سه ماھي علمي ۽ ادبي رسالو

[نمبر ۱ ۴۴]

[جلد ۶]

فهرست

”گزارش“ - ادارو (ص ۱) سنڌ جو لافاني شعر: ڪافي ۽ بيت - ”بیدل“ فقير.
شعر: مدح (ص ۱۱)؛ بيت (ص ۱۸)؛ ڪافيون (ص ۲۰)؛ گيت (ص ۲۵)؛ لوڪ گيت
(ص ۲۸)؛ نظم (ص ۳۵)؛ مثنوي (ص ۴۰)؛ آزاد نظم (ص ۵۹)؛ نئون طرزون (ص ۶۰)؛
غزل (ص ۶۲)؛ نطما (ص ۶۶)؛ رباعيون (ص ۶۷)؛ ادب لطيف (ص ۶۹).

صنحو	انسانا
۰۶ ”ڪٽ ڪراچي: ڪٽ سنڌ“	۰۱ وطن
۰۷ - چيئن ماڙيوالا	۰۲ اديب ۽ سندرتا
۰۸ شاه صدر رح - ڏاکڻي بخش خان	۰۳ ڪارو پاڻي
۰۹ ”پلا اهو لکيئي؟“ - تيرت وڻت	۰۴ ”جي تڏ ٻار توريان“ - شيخ ”اباز“
۰۱۰ ”ڌرتي - ڪوچا - ال“ - (ورتل)	۰۵ ”بابلي“ - عبدالحق ”عظيم“
۰۱۱ ادبي نظر - جهنم ڀاونائي	۰۶ قانون ۽ انصاف - ”حافظ“ حسيني
۰۱۲ بهترين شعر - شمشير الحيدري	۰۷ ڪڏهن جي ڳالھ
۰۱۳ پاهرين دنيا ٻاٽ ... - محمد ابراهيم جويو	۰۸ روزي جي مالي
۰۱۴ ”مهران“ جاموتي - ادارو	۰۹ لولي
۰۱۵ ادبي خط - نور محمد پليجو	۰۱۰ مضمون
۰۱۶ سنڌي نثر مان مثالي ٽڪرا	۰۱۱ هير - رانجهو
۰۱۷ سنڌي ٻوليءَ جا مسئلا	۰۱۲ جنگنامو ”ميائي“ - ”احسن“ ڪربلائي
۰۱۸ تبصرا	۰۱۳ ”عريت“ جو فڪري بنياد - مزاج
۰۱۹ ”آديسي آئي ويا...“ - ش. ح	۰۱۴ مختصر انساني جوفن - مراد علي ”اختر“
۰۲۰ پڙهندڙن جا پيغام	۰۱۵ سنڌ ۽ ۱۸۵۷ع وارو ”بلو“
۰۲۱ پڙهندڙن لاءِ هدايتون	۰۱۶ - نورالدين سرڪي

اسسٽنٽ ايڊيٽر: شمشير الحيدري

ايڊيٽر } ع. م. دانيال پوٽو
سيد حسام الدين راشدي

اپيل

”اڄ دنيا ۾ ايٽمي تجربا ڪيا ويا وڃن، جن مان ’اسٽروٽيم ۹۰‘ جا ذرڙا آڏاسي زمين ۽ پاڻي ۾ پئجي پئجي ڪي زهريلو بڻائي رهيا آهن. انهيءَ اثر کان سرطان (Cancer) ۽ رت جي اڇي بيماري (Leukaemia) پيدا ٿيڻ جو انديشو آهي. جيڪڏهن اهي تجربا جاري رها، ته پڙهين ٿاڻين انسانن ۾ مردن، زالن ۽ سڀ کان وڌيڪ ٻارڙن جي صحت ۽ زندگيءَ کي هڪ اثر خورو رهندو.“

”ايٽمي جنگ يقيني طور انساني نسل جي ڪروڙها فردن کي نيت وٺايو ڪري ڇڏيندي، ۽ ڪنڊن جا ڪنڊ تباھ و برباد ٿي ويندا. دنيا جي ڪا به قوم، ڪوبه ملڪ اها جنگ نٿو گھري، ان هوندي به ڪلم ڪلا انهيءَ جون تياريون ڪيو پيون وڃن، موت جي رات وڏي رهي آهي! آمريڪا ۽ روس هيڏو وڃن به جا تجربا جاري رکندا اچن، برطانيه به هاڻ انهن جي پوئواري ڪري رهي آهي.“

”اسين مطالبو ٿا ڪريون ته انهن تجربن کي بند ڪيو وڃي. اسين فوري سمجهوتي جو مطالبو ڪريون ٿا. انهيءَ ذريعي ئي اسين پنهنجي اولاد جون حياتيون بچائي سگهنداسون. انهيءَ ذريعي حڪومتون، ايٽمي جنگ ۽ ايٽمي هٿيارن تي بندش وجهن جو معاهدو ڪرڻ لاءِ پيشقدمي ڪنديون. جيڪڏهن هر ملڪ به انهيءَ خلاف آواز اٿاريو ويندو، ته ان جي شروعاتي ضرور ٿيندي، ان تي توجهه يقيني طور ڏنو ويندو. اسين اڃا به انهيءَ مهلڪ خطري کي ٿاري سگهون ٿا!“

”يورو آف ورلڊ ڪائونسل آف پيس“

(عالمي امن ڪائونسل جو ادارو)

برلن، ۲۷ اپريل، ۱۹۵۷ع

هن مضمون جي ترتيب لاءِ، ادارو
محترم نور احمد سومري (ايم. بي.)
بي. ايس.) جو ثورائتو آهي.

موت جا تجربا

اڄ انسانيت هڪ اهڙي ٻي-واڻي تي بيٺل آهي، جتان هڪڙي واٽ اسن، سلامتيءَ ۽ خوشحاليءَ ڏانهن رهبري ڪري ٿي، ۽ ٻي واٽ موت، تباهيءَ ۽ هلاڪت جي آڙاھ ڏانهن گهلي وڃي ٿي. انسان کي نهايت جلد، سوچي سمجهي، ڪا واٽ پنهنجي لاءِ تجويز ڪرڻي آهي. ڏسڻ ۾ ائين ٿئي ٿو اچي ته دنيا جون ٽار نهاد سڌريل ۽ تهذيب يافته قومون، پاڻ سان گڏ سموريءَ دنيا لاءِ، موت ۽ انسان ذات جي پنھنجن مينجي وڃڻ واريءَ راهه کي اختيار ڪري رهيون آهن. اڄ دنيا اهڙي خطري سان مقابل آهي، جو کين ٻي دنيا کي صفحہ هستيءَ تان مٽائي ڇڏيندو: اهو خطرو آهي ايٽم ۽ هيدروجن بم!

ٻي مهاڀاري لڙائيءَ ۽ اٽوم بم، جهان جي هيروشيما ۽ نگاساڪيءَ جهڙن زبردست صنعتي شهرن تي تباهي آندي، سا عالم آشڪار آهي. لکين ماڻهن جون حياتيون سميت ٻي تباهه ٿي ويون. اوترا ٿي ماڻهو هميشه لاءِ ٻنگلا، لولا، لنگڙا ۽ انڌا ٿي ويا. اڄ انهيءَ موت جي هٿيار ايٽم بم کي ترقي ڏيئي، هزارين دفعا وڌيڪ خطرناڪ ۽ مومٽار هٿيار ۽ بم پيدا ڪيا ويا وڃن: هڪڙو هيدروجن بم، هيروشيما جهڙا هزارين شهر هڪ گهڙيءَ ۾ تباهه ۽ نيست وڌاڻو ڪري سگهي ٿو. پروفيسر هڪلي، دنيا جي ناسياري سائنسدان، جي قول موجب: ”انسانيت اڄ هڪ حرڪتي ۽ کيچلي پار وانگر اهڙن ڪيڏوئن ۽ راند پڪن سان هٿ پهراند ڪري رهيو آهي، جيڪي کيس هميشه لاءِ نيست وڌاڻو ڪري ڇڏيندا!“

دنيا جون ٽي طاقتور حڪومتون—آمريڪا، روس ۽ برطانيه—انهن موت جي راند پڪن ٺاهڻ ۾ هڪ ٻئي کان گوءِ کڻي وڃڻ لاءِ سرڌو جي بازي لڳائي رهيون آهن. ايتري هٿيارن ۽ هيدروجن بم جا تجربا جنهن پوءِ تتن تيزيءَ سان ڪيا ويا وڃن، اخبارن ۽ معرزن ۾ نت نوان موت ۽ تباهيءَ جا داستان شايع ٿي رهيا آهن، جن سان ظاهر ٿئي ٿو ته جيڪڏهن انهن ايتري تجربن جي رفتار اها ٿي رهي ته ٿوري ئي عرصي اندر، ڪنهن جنگ لڳڻ کان

سواء، محض انهن تجربن جي اثر کان سڄي دنيا دوزخ بڻجي ويندي. انهي تجربن جا فضا ۽ ماحول ۾ اهڙا اثر باقي رهيو ٿا وڃن، جي انسانيت کي اهڙن لاعلاج مرضن ۾ مبتلا ڪريو وڃن جو انسانيت گهڻو وقت انهن جو تاب جهلي نه سگهندي. انهي اثرن جي ڪري مومن تبديل ٿي رهيو آهي؛ زمين پنهنجي فطري زرخيزي وڃائي رهي آهي؛ ۽ فضا ۾ انهي ترورن جو هڪ اهڙو زهر ٺهجي رهيو آهي، جو انسانيت کي لاعلاج مريض ڪري، مڪمل طرح فنا ڪري ڇڏيندو.

اپريل، 'يورينيم ۲۳۵' يا 'پلوٽونيم' جهڙن گرن ڌاتن جي آئن کي ٽوڙڻ جي اصول تي ٺاهيو وڃي ٿو؛ ۽ هيدروجن بم، 'هيدروجن' جي آئن کي انهي قوت سان ڳاڙڻ جي اصول تي ٺاهيو وڃي ٿو. تباهيءَ جي ڪاٺي ۾ هيدروجن بم، اٽل بم کان هزارين دفعا وڌيڪ خطرناڪ ۽ هيٺاڪ آهي. طاقتور قومون هڪ ٻئي کي ڊيچارڻ، ۽ ٻوٽي پل فومن کي پنهنجي ڀڄ ۾ ڳنڍڻ جي سازش کي ڪامياب بنائڻ لاءِ انهن انهي هٿيارن جا ڌڙا ڌو تجربا ڪري رهيو آهي. گذريل پنجن اٺن سالن ۾ اهڙا ۹۹ تجربا ٿي چڪا آهن، جن مان آخرين ۽ نازا تجربا، آمريڪا طرفان نوادا رٿ ۾، ۽ انگلنڊ طرفان ڪرسمس ٻيٽن ۾ ڪيا ويا آهن. انهن انهي تجربن جي مهلڪ اثرن کان سڄي دنيا جي سائنسدانن ۽ انسانيت کي ٻار ڪندڙ سياستدانن طرفان آواز اٿي رهيو آهي. انهي هٿيارن جي ماهرن، انگن اکرن سان ثابت ڪيو آهي ته اهي تجربا انسانذات کي هميشه لاءِ نابود ڪري ڇڏيندا. انهن تجربن جي موتمار اثرن جو مختصر احوال هيٺ ڏجي ٿو.

اهي تجربا دنيا جي ڪهڙيءَ ۾ ڪنڊ ۾ ڪيا وڃن - ڀل ته جتي انسانن جي آبادي نه ٿي هجي - انهن جا خطرناڪ اثرات دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پهچي ويندا. جڏهن ڪنهن انهي هٿيار جو تجربو ڪيو وڃي ٿو، تڏهن ميلن اندر فضا زهريلن گئسن ۽ ذروَن سان ڀرجي وڃي. ڪنهن تجربا تي بم ٿاڻن جي ڪري بي انتها گرمي پيدا ٿئي ٿي. تازو آمريڪا جيڪو نوادا رٿ ۾ هيدروجن بم جو تجربو ڪيو، سائنسدانن جي راءِ موجب، ان منجهان ۱۰۰ ڪروڙ سينٽيگريڊ درجا گرمي پيدا ٿي: خيال ڪريو ته جڏهن فقط ۱۰۰ درجا سينٽيگريڊ جي گرمي پائپ کي ٽهڪائي ٻاڦ ڪريو ٿو، تڏهن اهڙي ساري گرميءَ جو ڇا اثر ٿيندو! ڪرسمس ٻيٽن ۾ انگلنڊ جيڪو تجربو ڪيو، سائنسدانن جي بيان موجب ان جي چمڪ ۽ گرمي، - ڇ کان به وڌيڪ هئي - ان گرميءَ جو اثر اهو ٿئي ٿو جو تجربن واري هنڌ ميلن جي ايراضيءَ ۾ هر چيز - ساهوارا، وڻ ٽڻ، جيت جناور پنهنجي ٻاڦ ٿيو وڃن! تجربن واري بم سان گرمي ۽ انهي ڌڙن جو هڪ وڏو ڪڪر اٿي ٿو، جنهن ۾ اکين کي انڌو ڪندڙ روشني ۽ چمڪ، ۽ هر چيز کي ڳاري ٻاڦ ڪرڻ کان لکين دفعا وڌيڪ گرمي ٿئي ٿي. ان گرميءَ جي ڪري زمين جي سطح تي هڪ پور پيدا ٿيو هوي. روشنيءَ ۽ ٻاڦ جو اهو ڪڪر پوءِ ڪُنڀيءَ وانگر

ڌاتبي ٺاهي مٿي چڙهن لڳي ٿو ۽ هوا کي گرم ڪندو، ٻولار پيدا ڪندو، ٽوڪڻي وانگر مٿي چڙهندو رهي ٿو. تان جو اهو ڪڪر واپسندل جي ٻئي طبق (Stratosphere) ۾ پهچي ٿو. سائنسدانن جو اندازو آهي ته انهيءَ ٻئي طبق ۾ اهو ريڊيائي ڪڪر اڻاويهن سالن تائين قائم رهي ٿو. آهستي آهستي اهو ڪڪر پڪڙندو، ٽرندو، ڇڏو ٿيندو رهي ٿو. اُن سان اهو زمين جي سطح تي پيدا ٿيل پور ۽ خلا ۾ ڪيرڻ شروع ٿئي ٿو. انهيءَ ڪڪر ۾ جيڪي ريڊيائي ذرڙا آهن، سي سمنڊن جي پاڻيءَ ۽ زمين ۾ جذب ٿيڻ لڳن ٿا. ٻئي طبق ۾ پهتل ريڊيائي ذرڙا، آهستي آهستي فضا ۾ تبديليون آڻيندا، مينهن جي صورت ۾ مختلف ملڪن ۾ وسڻ شروع ٿين ٿا. انهيءَ مينهن جي صورت ڪجهه پيلاڻ تي ماڻل آهي. تازو ملايا ۽ ٽالينڊ ۾ انهيءَ قسم جا مينهن وٺا آهن.

انهن ايٽمي ذرڙن جا مهاڪ اثر مختلف صورتن ۾ ظاهر ٿين ٿا. سمنڊ جي پاڻيءَ تي ڪيرڻ سان، سمنڊ جون مڇيون اهي ريڊيائي ذرڙا کاڌ خوراڪ ۽ هوا سان گڏ کائين ٿيون. ڪيترا ملڪ سمنڊ جي مڇيءَ تي گذران ڪن ٿا. اها مڇي کائڻ سان انسان کي مختلف بيماريون وڃڻ وڃن. انهيءَ مڇيءَ کي کائڻ سان انسان جو جسم نيرو ٿيو وڃي، ۽ مڇي جسم ۾ ٽنگ ٽنگ ۽ ٽوٽا پيدا ٿيو پون. هي اهڙو مرض آهي، جنهن جو ڪوئي علاج ڪوئي نه سگهو ويو آهي. ۽ نتيجي طور انسان، جسم جا مختلف حصا وڃائي، پنگلو ۽ ٿولو پاڻو ٿيو پوي. انهيءَ اثر کان بچڻ لاءِ، جهان (جنهن جو مکيه کاڌو سمنڊ جي مڇي آهي) هر سال هزارين ٽن مڇي جهلي انهيءَ کي وري لباس ڪريو ڇڏي. ان هوندي به، جهان ۾ ساڻهو انهيءَ اثر کان بچي نه سگهيا آهن.

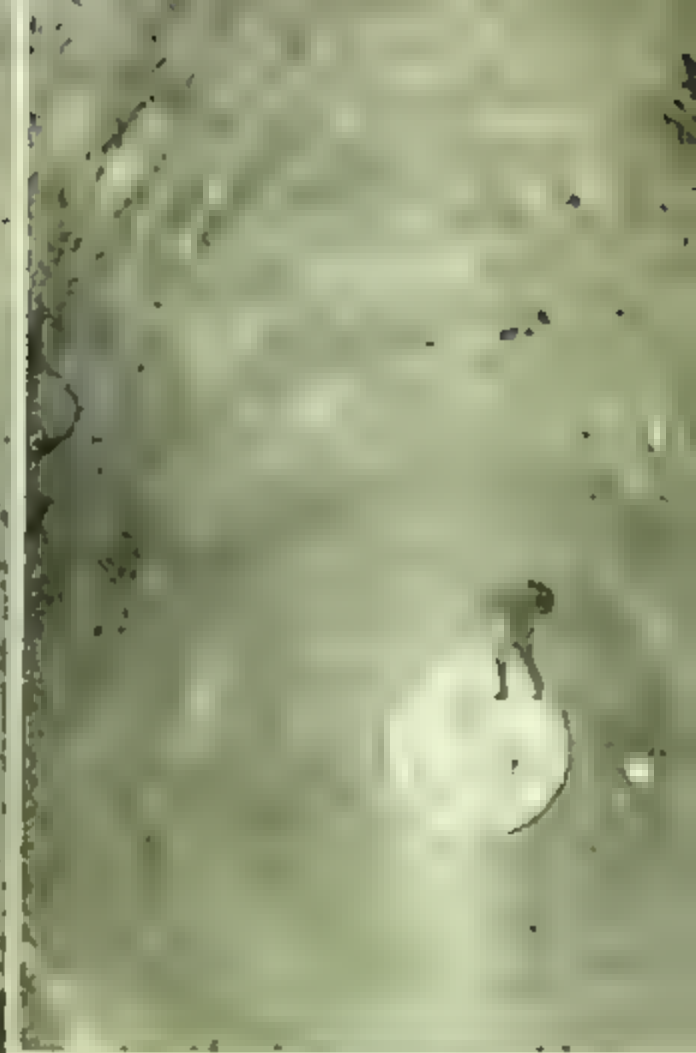
زمين ۾ ريڊيائي اثر جذب ٿيڻ سان، پوئن پوڙن ۾ اهي ريڊيائي ذرڙا پيدا ٿيو پون. انهن ريڊيائي ذرڙن ۾ هڪ قسم جو ڌاتو ”اسٽرونٽيم 90“ (Strontium 90) آهي، جو ڪيلشيم جهڙو ٿئي ٿو. ڪيلشيم انساني جسم جي هڏن ٺاهڻ ۽ وڌائڻ ۾ وڏو ڪم ڪري ٿو. انهن پوڙن پوئن کي چوپايو مال کائي ٿو. چوپائي مال جي کير ۽ گوشت ۾ ڪيلشيم سان گڏ اهو ڌاتو، اسٽرونٽيم، به گڏجي وڃي. دنيا جي گهڻي ۾ گهڻي آدمشماري، سڌيءَ يا اڻسڌيءَ طرح، چوپائي مال جو گوشت ۽ کير کائي ٿي. انهيءَ کير ۽ گوشت کائڻ سان انسانن ۾ مختلف بيماريون ٿين ٿيون. جن مان سرطان (Cancer) ۽ رت جي اڇي بيماري (Leukaemia) علاج مرض آهن. سرطان جي حالت ۾ جسم جي مختلف عضون ۾ گهوڙا نڪريو پون ۽ ان جو علاج آپريشن يا اڪس-ڪرڻن جي ذريعي ڪيو ويندو آهي. پر اڄ تائين ٻئي علاج ڪاڻسب نه ٿيا آهن. رت جي اڇي بيماريءَ ۾ رت جا اڇا جزا وڌيو وڃن. هي ته ٻنهي موتمار ۽ لاعلاج بيماري آهي. انهن کان سواءِ ٻيون اهڙيون بيماريون پيدا ٿي رهيون آهن، جن لاءِ علاج تجويز ڪرڻ نه پري رهيو، انهن کي ڊاڪٽر سڃاڻي به ڪين سگهيا آهن!

انهن تجربن جي ڪري، نه رڳو اڄ جو انسان موت سان مقابل آهي، بلڪ انسان جي ايندڙ نسل جو مستقبل بهه اوندا هو ۽ حسرتاڪ آهي. ايتني تجربن کان پوءِ، ريڊيائي مينهن ۾ وسندڙ 'سٽرونتير' ۽ 'ڊائون' منجهان ترورا پيدا ٿين ٿا، جن کي گاما-ڪرڻا (Gama rays) چيو وڃي ٿو. مرد ۽ زال ۾ پيدائشي جيو-گهرڙا ٿين ٿا، جي هڪ ٻئي ۾ ملي ٻار پيدا ڪن ٿا. سائنسدانن جو اندازو آهي ته هڪ گهرڙي ۾ ۸۴ پيدائشي جزا (Chromosomes) ٿين ٿا، جن مان هر هڪ جزو انسان جا مختلف عضوا ٺاهڻ جو ڪم ڪري ٿو. هڪڙو گاما-ڪرڻو، هڪ کان وڌيڪ پيدائشي جزن کي ناس ڪريو ڇڏي. نتيجي طور، گاما-ڪرڻن جي شڪار ٿيندڙ ماڻهن جو اولاد ڪيترن عضون کان پڪسڙ عاري هوندو؛ نه رڳو انسان ۾ مختلف عضوا ڪم هوندا، بلڪ جيڪي عضوا هوندا سي به ڏنگا ٿڌا، ڪمزور ۽ وئيل سٺيل هوندا؛ دماغي حالت ساڳي جانورن واري وڃي رهندي. سائنسدانن دنيا کي چٽاڪ ڏنو آهي ته ريڊيائي ڪرڻن جي ڪري، اهو وقت پري ڪونهي، جڏهن انسان، انسان کي جنم ڏيڻ بدران، پوتن ۽ جانورن کي جنم ڏيندا؛ ايندڙ نسل لولن لنگڙن، پنڌن ۽ اڏن، جانورن ۽ پيدماڻ انسان جو نسل هوندو! اهي ڪرڻا موجوده نسل جي عمر ۾ ڪتر وجهي رهيا آهن. آمريڪا جي سائنس ائڪيڊميءَ اندازو لڳايو آهي ته اڳڪس-ڪرڻن سان علاج ڪندڙ ڊاڪٽرن جي عمر پنج سال گهٽجي وڃي. ڊاڪٽر رسل جو چوڻ آهي ته ريڊيائي ڪرڻن جو هڪ ننڍي ۾ ننڍو وزن 'رونجن' (Roentgen) هڪ انسان جي حياتي ويهه ڏينهن گهٽائي ٿو. ۽ تجربن جي ڪري انسانن کي اڃا ڪيترن 'رونجن' جو شڪار ٿيو پوي! آمريڪا جا ڪيترائي ايتني سائنسدان-پڪٽيرل، ميري ڪيوري، رونجن، وغيره-ڪولمبيا نديءَ تي ايتني ڪرڻن جو تخمينو لڳائيندي، نهايت خطرناڪ بيمارين ۾ مبتلا ٿيا هيا آهن!

ستين چند متن منجهان ظاهر آهي ته اهي ايتني تجربا انسان جي پڻ بنياد کي ٽپتيءَ جي راه وٺائي رهيا آهن. ائين به نه آهي ته ڪو دنيا انهيءَ خطري کان ٻهه اٽواف آهي؛ دنيا جي هر سڌريل ملڪ انهن تجربن کي بند ڪرڻ، ۽ ايتني هٿيارن کي ممنوع اعلان لاءِ آواز اٿاريو آهي. خود آمريڪا ۽ برطانيه جو عوام انهن خلاف چيخ و پڪار ڪري رهيو آهي. تازو، ڪرسمس پٽن ۾ ٿيڻ واري برطانوي تجربن جي خلاف، لنڊن جي هڪ 'ڪنگز' (ملاح پسند) عياني جوڙي، احتجاج طور، ڪرسمس پٽن ۾ پاڻ کي موت جي منهن ۾ ڏيڻ جو اعلان ڪيو. آمريڪا جو عوام پڻ پنهنجيءَ حڪومت تي زور آڻي رهيو آهي ته ايتني تجربا بند ڪيا وڃن. پر آمريڪي حڪمران طرح طرح جي دٻين دٻائڻ، ڏوڪن دٻائڻ سان عوام کي خاموش ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيا آهن. هڪ طرف آمريڪي عوام کي اهو سجهائي ڏيڻو پيو وڃي، ته 'روس جو هڪڙو ايترو يا هيڊروجن بم، آمريڪا جي آن ڪروڙ ماڻهن کي فنا ڪري سگهي ٿو. ان ڪري جوابي ڪارروائي ڪرڻ لاءِ آمريڪا کي پڻ هيڊروجن بم ۽ ٻيا هٿيار تيار ڪرڻ کپن'؛ ٻئي طرف هڪ-ٻئي سائنسدانن طرفان بيان

ڪڍايا ٻيا وڃن ته 'آمريڪي عوام کي رڳو پاڻي اٿرن کان ڪوبه خطرو نه آهي: آمريڪي عوام لاءِ حڪومت بچاءُ جون جڳههون ۽ حفاظتي پوشاڪون ٺهرائي رهي آهي'، وغيره. ساڳئي وقت، آمريڪي عوام کي اهو يقين ڏياريو ويو وڃي ته 'اسٽروونٽير' ۹۰ جا اٺر مستقبل قريب ۾ انسانذات کي ڪوبه نقصان ڪونه پهچائيندا، ۽ اهي اٺر تجربي واري هنڌ کان گهڻو پري ڪونه ٿا پهچن'، وغيره. پر، دنيا جا ٻيا ملڪ انهيءَ "ڏاهپ" کي سمجهي چڪا آهن. تازو مغربي جرمنيءَ جي آرٿوگن ايتمي سائنسدانن، جن ۾ چار 'نوبل پرائيز' کٽندڙ آهن، مڪ گڏيل بيان ۾، دنيا کي ايتمي هٿيارن جي هولناڪ ۽ تباهه ڪندڙ اثرن کان واقف ڪندي، اڀل ڪئي آهي ته 'مسوري دنيا گڏجي ٺهي وڌين حڪومتن تي زور ٻار آئي ته ايتمي تجربا بند ڪيا وڃن، ايتمي هٿيارن تي بندش وڌي وڃي'. جهان ۽ ٻين ملڪن ۾ روز بروز ايتمي تجربن خلاف مظاهرا طاقتور صورت اختيار ڪندا وڃن. مشهور سائنسدان ۽ نوبل پرائيز کٽندڙ پروفيسر جوليت ڪيوريءَ به تازو ٺهي حڪومتن کي اڀل ڪئي آهي ته دنيا کي ايتمي تباهيءَ کان بچايو وڃي. ٻئي طرف وري روس جي حڪومت طرفان، ايتمي تجربا بند ڪرڻ بابت آمريڪا کي ڪيترا ڀيرا عهدنامن جي آڇ ٻئي ڪئي ويئي آهي، پر معلوم ٿئي ٿو ته آمريڪي حڪومت ڪنهن صلح پسنديءَ جي رستي تي اچڻ لاءِ تيار ناهي، ۽ ان ڪري هن مردنمي اهڙيءَ آڇ کي ڪنهن نه ڪنهن بهاني تاري ڇڏيو آهي. 'اسٽروونٽير' ۹۰ جا اٺر ٽيهه سال نضا ۾ قائم رهندا. هر نئون تجربو انسانذات جي موت ۽ هلاڪت ۾ تيزي آڻيندو. وڌين طاقتن جي اها ايتمي ڌوڙ، سڄي دنيا کي "هيروشيما" ۽ "نگاساڪي" بنائي ڇڏيندي!

اڄ هڪ طرف سرماڻيداريءَ ۽ بيلڪي راڄ جون سرپرست حڪومتون آهن، ۽ ٻئي طرف مسوريءَ دنيا جي عوام جو گڏيل آواز! تاريخ جو هيءُ موڙ اهڙو سنگين آهي، جو دنيا جي عوام جي ٿوري ئي شغلت من. عظيم دنيا ۽ عظيم انسانيت کي پڪلغت نيت وٺاڻو ڪري ڇڏيندي. ٻئي طرف، دنيا جي عوام جو آواز، پنهنجي اٿل فوٽن سان موت جي بازڳرن کي ختم ڪري، دنيا ۽ انسانيت کي وڌيڪ امن، سلامتي ۽ خوشحاليءَ ڏانهن رهبري ڪري سگهي ٿو: پنهي رهن مان ڪنهن هڪ راه جو فيصلو وري به دنيا جي عوام کي ئي ڪرڻو آهي!

معصوم انسانيت
موت و حيات
جي ٻه واڌي تي

جنگ

”تخمینو لڳايو ويو آهي ته گذريل پهرين مهاڀاري لڙائيءَ (۱۹۱۸-۱۴ع) ۾ اٽڪل ٻارهن ڪروڙ ٻيا جنگي هٿيارن ۽ بارود جي صورت ۾ انسانذات جي تباهيءَ ۾ صرف ڪيا ويا. جيڪڏهن ايترو وڏو خزانو تعميري ڪمن ۾ لڳايو وڃي ها، ته برطانيه، فرانس، روس، جرمني، ڪئناڊا، بيلجيم، آسٽريليا ۽ آمريڪي رياستن جي ڪروڙين ماڻهن مان هر خاندان جي لاءِ پنج ايڪڙ زمين، سڌون ڇهن هزارن جي لاکت وارو بنگلو، ۽ ٻه هزار ڇهه سئو رپين جو فرنيچر مهيا ڪري سگهجي ها. ان کان سواءِ، انهن مڙني ملڪن ۾، هر ويهه هزار ماڻهن جي آباديءَ لاءِ، هڪ ڪروڙ ٽيهه لک رپين جي هڪ شاندار لائبرري، ٻه ڪروڙ سٺ لک رپين جي هڪ عظيم يونيورسٽي، ۽ هڪ لک پنجويهه هزار ماسٽرن ۽ هڪ لک پنجويهه هزار نرسن جي هسٽ-گذر لاءِ مستقل فنڊ پڻ قائم ڪري سگهجي ها. انهيءَ سموري خرچ لٽي به ايتري رقم بچي هجي ها، جو ان مان فرانس ۽ بيلجيم جي ملڪن جي سموري دولت ۽ چالڊادون خريد ڪري سگهجن ها.“

”منهن مان ’جنگ‘ جو لفظ ڪڍڻ ته ڏاڍو سولو آهي، پر جيڪڏهن ڪنهن کي جنگ جي حقيقي تصوير ڏيکاري وڃي، ته ڏسڻ شرط ان کي غشي اچي ويندي، ۽ هائڊلن ٽائي ٻوندس. گذريل (پهرين) مهاڀاري لڙائيءَ جا هيٺ ڏنل انگ اکر معلوم ڪرڻ کان پوءِ، جنگ بابت ڪي قدر راءِ قائم ڪري سگهبي:

مري ويل مهاڀاري	هڪ ڪروڙ ٽيهه لک
زخمي	ٻه ڪروڙ
قيدي	ٽيهه لک
مري ويل شهري	هڪ ڪروڙ ٽيهه لک
بتم	نوي لک ٻار
بيواه	پنجاه لک عورتون
بناه گزين	هڪ ڪروڙ انسان

جنگ کان پوءِ ”انفلوئنزا“ پھتي جنگي بخار ۽ ٿورن ئي ڏينهن اندر جيترا ماڻهو موت جو شڪار ٿيا، تن جو تعداد جنگ ۾ مرن وارن کان به گهڻو وڌيڪ هو. فقط هندستان ۾ ئي ٻه ڪروڙ ماڻهو، انهيءَ آفت جي آهي ۾ اچي، بيموت مري ويا. ”اهي ته آهن پهرين وڏي لڙائيءَ جا انگ اکر: هي عظيم جنگ جو اندازو ته ان جي مقابلي کان به گهڻو مٿي آهي؛ ۽ هاڻي جيڪڏهن ڪا عالمي لڙائي لڳي ته ان جو ڪاٿوئي ڪهڙو؟“ - ڪتاب ”انقلاب زندہ باد“ تان ورتل اقتباس

گذارش

گذيل پرچو

”مهراڻ“ جي نئين دور جي نئين سال جو هيءُ پهريون ۽ ٻيو گذيل پرچو، هچنديءَ آهر، پلو ۽ پيل جنسارن سان سينگاري، نئين سال جي نيڪ تمنائن سان، پنهنجن عزيز ڀڙهندڙن ۽ محترم اديبن اڳيان، گهڻي قرب ۽ خلوص سان پيش ڪري رهيا آهيون. گهڻي ئي ڪوشش ڪئيون ته هيءُ پرچو جون مهيني اندر پيش ڪريون، پر مهيني ٻن جي دير سا پئجي ئي ويئي. جنهن لاءِ ڪجهه ته اداري جي تنظيمي تبديلين جو اثر ٿيو هو، ۽ ڪنهن حد تائين پريس جي مصروفيت به ان جو ڪارڻ ٿي. ان هوندي به اسين انهيءَ کي ٺلهو بهانو بنائي، پاڻ پنهنجي ضمير اڳيان مجرم پنجن لڳا چاهيون، انهيءَ ڪاڻ ۽ ڪوتاهيءَ جي پورائي ۽ تلافيءَ طور، هي ٽن سؤن کان به وڌيڪ ضخامت وارو گذيل پرچو فقط ٽن روپين جي قيمت ۾ پيش ڪري رهيا آهيون. ان طرح، هلندڙ سڄي سال جو چنڊو پڻ ذهن روپين عيوض ڇهه روپيا ڪرڻ جو اعلان ڪريون ٿا.

”مهراڻ“

”مهراڻ“ جڏهن کان نئين دور ۾ قدم رکيو آهي، تڏهن کان وٺي جيڪي ڪجهه ان ۾ سنڌ ۽ هند جي سڄاڻ عالمن ۽ اديبن پنهنجون اسلامي تخليقون پئي پيش ڪيون آهن، ۽ ان طرح، سنڌن ئي تعاون ۽ همراهيءَ سان، ”مهراڻ“ جي معيار ۾ جيڪا درجي ۽ درجي ترقي ۽ بلندي نظر اچي ٿي، ان جو جيڪڏهن تفصيلوار ويهي جائزو وٺجي، ته اهو اسان جي اديبن جي ادبي پرک ۽ ذهني اوسر جو هڪ تاريخي باب معلوم ٿيندو. ۽ اهائي چيز اسان جي زبان ۽ ادب جي روشن مستقبل جي ضامن آهي.

”مهراڻ“ جي گذريل ٻن سالن واري عرصي ۾، اداري جي اهائي ڪوشش پئي رهي آهي ته رسالي کي مواد توڙي ترتيب جي لحاظ کان هڪ اعليٰ ۽ پَر وقار پرچو بنائڻ لاءِ، پنهنجي وس ۽ وس آهر، هر دفعي اڳتي ئي وڌائي، اسين ان ۾ ڪيتري قدر ڪامياب ٿيا آهيون، هتي ان جو اظهار ڪرڻ ٿيندو. ”پنهنجو پاڻ ميان پلو چوانئ.“ البت، پنهنجن قدردان ۽ ادب شناس سچن کان وقت بوقت

جيڪي پيغام پئي پهتا آهن، تن مان سو حوصلو ئي حاصل ڪندا رهيا آهيون. ۽ اها ئي حوصلي الزمي اسان جي آئيندي جي پختن ارادن جي خاسن پڻ آهي.

”مهراڻ“ ۾ جتي بزرگ ۽ عالم فاضل شخصيتن جون ڪاوشون پئي درج ٿيون آهن، اتي جوان ۽ آسراڻو اديبن جون تخليقون پڻ اينديون رهيون آهن، جتي ڪهنه مشق استادن جي فن ۽ علمي تجرد کي جڳهه ڏئي اڏئون، اتي ڪيترن ئي ڏهين ۽ صلاحيت مند نون ليکڪن جو تعارف پڻ ڪرائي چڪا آهيون. ”مهراڻ“ ۾ قديم ۽ جديد، هر خيال ۽ خوبيءَ جا فنڪار نظر ايندا، سڀني جو مشترڪ احساس صحيح اديبن جي حيثيت ۾، پنهنجيءَ ٻياريءَ ۽ ٻوليءَ، ادب ۽ وطن جي باري ۾ اهو ئي هئڻ ڪري. ۽ آهي. ته ڪنهن به طرح پنهنجي اسلاف جي اصليت کي قائم رکجي، ۽ پئي طرف پنهنجي ايندڙ نسل جو مستقبل مڌارجي، ”مهراڻ“ هميشه انهيءَ مقدس احساس کي عام ڪرڻ جو اونو پئي رکيو آهي، ۽ هر قسم جي استعار ۽ ذاتي پسند تي انهيءَ ويچار کي ترجيح پئي ڏني آهي، هن کان پوءِ به اسان جو اصول اهو ئي رهندو. پر، ”مهراڻ“ جي معيار کي اڃا به وڌيڪ بلند بنائڻ جو دارومدار وري به اسان جي حڪومتمرسانن - پڙهندڙن ۽ اديبن - تي ئي آهي. اسان کي منجهن اها ئي اميد آهي ته جهڙيءَ طرح هن کان اڳ هو ”مهراڻ“ کي پنهنجو سمجهي اسان سان تعاون ڪندا رهيا آهن، اهڙيءَ ريت هن کان پوءِ به پنهنجا ڀال پلائيندا رهندا.

هڪ ادبي مسئلو

اڄ ”ادب“ زندگيءَ جي هڪ ضرورت ۽ هڪ سماجي فرض بنجي چڪو آهي. جيئن جيئن زندگيءَ جون حالتون ٿيون بدلجن، جيئن جيئن سماج جي صورتحال ۾ ڦيرو اچي ٿو، تيئن تيئن ادب پڻ پنهنجي ماحول مان نت نوان احساس ۽ اثر وٺندو رهي ٿو. ادب جتي پنهنجي ماحول کان متاثر ٿئي ٿو، اتي ماحول تي پنهنجو اثر به ڄمائيندو رهي ٿو. ادب زندگيءَ جي ترجماني به ڪري ٿو، ۽ ان تي تنقيدي نظر به وجهي ٿو. ان ڪري، هڪ اديب لاءِ پنهنجن مسئلن کان واقف هجڻ لازمي آهي.

ورهائڻ کان پوءِ اسان جي مسئلن ۾ جيڪا تشوېش ۽ تيز رفتاري اچي وئي آهي، سا اسان جي سمجهه ۽ صلاحيتن لاءِ گویا هڪ فيصلو ڪن آزمائش آهي. تهذيب، معاشرت، اقتصاد، تعليم، سياست - مطلب ته ملڪي زندگيءَ جو ڪهڙو شعبو آهي، جيڪو هن تبديليءَ کان متاثر نه ٿيو هجي؟ سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب تي به ان جو اهڙو ئي نايان اثر پيو آهي. ايتريقدر، جو اسين رڳو پنهنجي ٻوليءَ ۽ ادب جي خالص مسئلن جي فهرست تيار ڪرڻ ويهي رهون، ته آسانيءَ

سان انهن جي ترتيب تي ذهن ۾ ڪانه ايندي. هر نئون ڏينهن، پاڻ سان ڪو نه ڪو نئون مسئلو اسان لاءِ کڻي پيو اچي. ۽ انهيءَ رفتار ۾ اچا به شدت ۽ تيزي اچن جو اسڪان آهي. انهن سڀني حالتن کي ڪاميابيءَ سان منهن ڏيڻ لاءِ، پهريائين لازمي آهي ته پاڻ سان گڏ پنهنجي سموري اڻڄاڻ عوام کي سندن سماجي، اقتصادي ۽ سياسي مسئلن ڏانهن متوجهه ڪريون، انهن جي صحيح ماهيت کان واقف ڪريون، ۽ کين انهن مسئلن کي بردباريءَ ۽ استقلال سان حل ڪرڻ جا ميلا وسيلا پڻ ذهن نشين ڪرايون. جيئن اسان اهو ڪم پورو نه ڪيو آهي، تيئن اسان جي ڪنهن به تهذيبي تحريڪ يا جدوجهد جي ڪاميابيءَ جي ابد خيرڪا آهي. اديب جو عوام جي ذهنن سان منهن ٽٽو واسطو رهي ٿو، ان ڪري ان ۾ ڪو شڪ نه آهي ته عوام جي سماجي علالت جو علاج اديب وٽ ئي موجود ٿي سگهي ٿو پر ان لاءِ اول اسان کي عوام جي ذهنن جو تجزيو ڪرڻو پوندو، ۽ اهي سمورا سبب سمجهڻا پوندا، جن جي ڪري هو اڃا تائين سجاڳي ۽ ترقيءَ جي ڏس ۾ پنهنجي تيار نه ٿي سگهيا آهن.

سبب بلڪل ظاهر آهن. ”سنڌ صدين کان دلوراءِ جي نگر جي آهي“ ته ڪنهن شاعر چئي ٿي ڇڏيو آهي، ۽ سنڌ جي اها تاريخي حقيقت، صدين کان وٺي، اڄ به اسان وٽ جيئن جو ٿيڻ موجود ۽ جيئري آهي. اوهان ڪنهن وڏي ڍنڍ يا نلاءَ جي ڪناري تي پهي مائي پائيءَ جو مشاهدو ڪيو آهي؟ ڪڪ پڻ، ميل ۽ ڌوپ. هر قسم جو ڪند ڪچرو، جيڪي به ڪٿان پائيءَ ۾ اچي پوندو آهي، سو جيئن پئي هئا لڳندي آهي، تيئن ميڙجي سهيڙجي اچي ڪپر تي ڪٽو ٿيندو رهندو آهي. اها ئي ساڳي حالت هتي اسان وٽ آهي، تعليم جي اڻهوند ته آهي ئي، ۽ ان ڪري هراس جي بهالت ۽ محروميءَ جو هجڻ به لازمي آهي، پر جيڪا خاص مصيبت فقط سنڌ سان ئي مخصوص آهي، سا آهي زندگيءَ جي هر شئي ۾ آهستي آهستي ۽ انڌي تقليد. حق تلفي ۽ توهم پرستي. اهي ٻئي ڪشافتون اسان جي ويساھ جي ۽ سوڙل عوام کي ماسڪوڙن وانگر ورائي ويٺون آهن. اها ئي اسان جي سڀ کان وڏي قومي ۽ سماجي ڪمزوري آهي، ۽ هڪ ديدءِ ور سنڌي اديب جو اولين احساس اهو ئي هجڻ گهرجي. جيئن ابن پنهنجي انهيءَ بنيادي ڪمزوريءَ کان نجات حاصل نه ڪندا-ون، تيئن اسان کي اهو ”تهذيبي ماحول“ ئي سسر ڪين ٿي سگهندو، جيڪو ڪنهن به ادب يا ٻوليءَ جي اوسر لاءِ اولين ضرورت آهي. اهو اسان جي تهذيب جو هڪ اهڙو اهم مسئلو آهي، جيڪو نه ته اسان جي اديبن جي دائروءِ عمل کان پنهنجي ٻاهر آهي، ۽ نه ئي هن کان پوءِ وڌيڪ وقت تائين ان کي نظر انداز ڪري سگهجي ٿو.

ٽي ڪردار

دنيا ۾ مجموعي طرح ٽن قسم جا ڪردار آهن: هڪڙا رجعت پسند، ٻيا ترقي پسند، ۽ ٽيا ”زمين چنبد، نه چنبد گل محمد“!

پهرئين قسم جا ماڻهو جڏهن زندگيءَ جي تلخين جو تاب نه جهلي سگهندا آهن، تڏهن وقت جي واٽ تي اڳتي هلڻ جي سامهون نه ماري، مابوسي وڃان، پويان پهر ڪري واپس وڃڻ کي پسند ڪندا آهن. انهيءَ ذهني ڪيفيت جا ماڻهو پنهنجي حال جي حالتن کان مطمئن نه هوندا آهن، ۽ پنهنجي ڏيهجڙي کي ڏري ڪرڻ خاطر منهن ڪڍي ٻئيءَ ڏانهن ڪندا آهن. ان طرح، هو خود پنهنجي ماحول ۽ آسپاس کان غافل بڻجي، پنهنجي پاڻ کي مطمئن ڪرڻ جي هن اڪل تي دل ٽي دل ۽ ٻيا خواهش ٿيندا آهن. زندگيءَ جي حقيقتن کان چشم پوشي ڪري، مسئلن کي حل ڪرڻ بدران هومرگو زندگيءَ کان ئي پڇي پري ٿي بيهندا آهن؛ ان ڪري انهن ماڻهن کي ”فراري“ يا ”رجعت پسند“ سڏيو ويندو آهي.

ٻيو قسم، ”ترقي پسند“ زندگيءَ جي هر مرحلي ۾ انسانذات جي ترقيءَ جو قائل آهي. هو ماضيءَ جي روشنيءَ ۾، حال تي نظر رکندي، مستقبل جي راءِ وٺي هلندو ئي رهي ٿو. زندگيءَ جو ڪوبه مسئلو هن کي مابوس نٿو ڪري، بلڪ انساني تهذيب جي معاملن ۾ دلچسپي رکندي، انساني زندگيءَ کي بهتر کان بهتر بنائڻ لاءِ، هو مستقبل جي تعمير ۾ مصروف رهي ٿو. هن جي انهيءَ ”اڳتي لڌم“ واري جذبي ۾ ذاتيات ٿئي ٿي ڪانه! ان ڪري سندس دلي خلوص کيس زندگيءَ جون صعوبتون سهڻ لاءِ همٿائي ٿو، ۽ پوءِ هو بيخوف بڻجي، حال جي حالتن کان مستقبل جي مسرتن طرف وڌ وڌائيندو ٿو رهي. پنهنجي ايندڙ نسلن لاءِ بهتري چاهيندڙ کي ئي ”ترقي پسند“ چئجي ٿو.

ٽيان، يعني ”گل محمد“ قسم جا ماڻهو، نسلي واپس وڃڻ وارن مان آهن، نسلي ترقي چاهيندڙن مان نه؛ اڳتي ٿا وڌن، نه پوئتي ٿا مڙن-س، پر بنياد، قومڪيا، وڃ-واٽ تي رستي روڪ ڪيو پيا هوندا آهن. اتفاق سان ڪافي ڪو اڳتي وڃڻ وارو اتان لنگهائو ٿيو، ته هنن همراهن کي هيڪڙو تپي چڙهي ويندي، منهن ٽامشي هڻي ويندن، اڪيون ويندين سسند يون، واچون ٽڙندي ٽڙندي وڃي ڪنن سان لڳندين- ۽ پوءِ اڪيون بند، ڪن بند- نسلي ڏسندا، نسلي ٻڌندا، مٿيون ڪڍي پيڙ بند، ٽڙيءَ جون نسون ڦوڪجي ايندين، ربي جيڏو چيوڙ ڪڍي ٻاهر ڪڍندا؛ هڪ جي ٽي-وٽل پيئي پوندين، چاڙهي پئي لڳندن، گف پيئي وڃندن! ”جونش“ وڃان پيا پيا ٿيندا، هڻليءَ ۾ هوندا، هر ڇا مجال جو ڪڍي هڪڙو انچ به هيڏانهن يا هوڏانهن هڻن! آپ ڦاٽي پوي، ڌرتيءَ کان ڏانهن

نڪري وڃي، پر ’گل محمد‘ کي ڪا معمولي جنبش به اچي، سا ڳالهه اڻٿيئي
شل نه ڪو انهن سان اڙجي، شل نه هي ڪنهن کي واٽ وٺندي ڏس!

سنڌ به اهڙا ’رستي روڪا‘ وارا موجود آهن۔ جيئن دنيا جي ٻين ملڪن ۾۔
ايترو سو آهي ته هي حضرت جتي به آهن، اتي آهن بنهه آڱرين تي ڳڻڻ جيترا۔
”سجھڻ، ۽ سمجھائڻ“۔ ان اصول کي ته هر ڪو منجهندو ماڻهو ماراهيندو، پر جن
سهي جي چوٽين ٽنگ ڏئي ٿي ڪانهي، سي ڀلا ڪنهن کي سچ وارا آهن؟

ٿوس ٿوس ڪرڻ ته ڀليءَ جي عادت آهي، ڀلي ڪئي ڪو، پنڌ تي ڪا مڇيءَ
ڳپي پٽ به ٿي پوري پٽي هجي، پر جنهن جو ٿالو ڀلي، سا نوسيندي نوسيندي
ضرور وڃي ڪيڪ جو سراغ ڀندي. سو، اسان جي سنڌ جي هنن آڱرين تي ڳڻڻ
جيئن مجاهد قسم جي ڪردارن کي به ڪا ”العاد“ جي ٻوه اهڙي ته اونهي
وڃي رهي آهي، هو جيڪي ٿو نڪتـ سامهون اچين، ان مان الحاد تي الحاد پيا
سولنگن! خدا تي چاڻي ته هنن وٽ ”العاد“ ۽ ’ملحد‘ جا ڪهڙا معيار آهن،
پر جيتريقدر ”مهراڻ“ بابت سندن خيالن جو تعلق آهي، اسان کي ته ائين ئي ٿو
معلوم ٿئي ته اها ڪيڪ جي چٽـ خود سندن دماغ شريف ۾ اڳي ئي پري پئي آهي ۽
جيڪو ٿو پٽي جي پيڙي پئي، سو ملحد، ۽ جيڪا عام عقل جي ڳالهه، سا الحاد!
سچ چيو اٿن، ”هڪ عالم ئي چاڻي سگهي ٿو ته هو ڪيتريقدر جاهل آهي!“ پر،
هنن مان سو اها اسيد رکڻ به آهي پيرن کان پير گهرڻ.

وڏڙن جون لستون

پاڪستان جي وجود ۾ اچڻ کان پوءِ پاڪستان جي سربراهن سنڌ جي حق تلفين
۾ انتها ڪري ڇڏي آهي. جواب ۾، سنڌ صرف آهن ۽ دانهن تي ئي پئي اڪثفا
ڪئي آهي. سنڌ جي آهن ۽ دانهن جو علاج، پاڪستان جي حڪمرانن وٽ وري
هميشه هيءُ پئي رهيو آهي ته ”انهن دانهن ڪوبه ڌيان نه ڏيو، انهن ڏيکاءُ ڏيندا
هلو جن اهي اوهان ٻڌو ئي ڪونه ٿا!“ فطرت جو اصول ۽ تاريخ جو سبق هيءُ
آهي ته اهڙيءَ حالت ۾۔ جڏهن ماڻهن جون آهون ۽ دانھون نه قبول ٿيون ۽ نه
رد ٿين، بلڪه ائين معلوم ٿئي ڄڻ انهن کي ڪو ٻڌي ٿي ڪونه ٿو۔ ملڪ ۾
عام بددلي، ڪسمپريسي ۽ شڪست خوردگيءَ جا احساس ماڻهن جي ذهنن تي
ايترو ته چانئجي ويندا آهن، جو آهستي آهستي هو ليڪ لڳا ٿڌا ساھ کڻڻ ۽
دانھون ڪرڻ به ڇڏي ڏيندا آهن، ۽ ان جي عيوض ظالم جي ظلم کي حقيقت
۾ هن جي اخلاقي شڪست، ۽ پنهنجي مظلوميت ۽ معصوميت کي حقيقت ۾ پنهنجي
اخلاقي فتح سمجهي، دل کي پرڻائي، خوش ٿي، چپ چاپ ويهي رهندا آهن۔
هيءُ آهي اها ذهني صورتحال، جيڪا محڪومن ۽ مظلومن جي سياسي ۽ سماجي

موت جو پيشنخهه ثابت ٿيندي آهي، ۽ جنهن جي پيدا ٿيڻ کان پوءِ هنن ۾ پنهنجن حقن جي حفاظت لاءِ جدوجهد ڪرڻ جو جذبو ٿئي ويندو آهي، ۽ پوءِ هو عزت نفس ۽ قوت خودارادي آخر هميشه لاءِ وڃائي ويهي رهندا آهن.

اسان جي حاكمين طرفان خصوصاً سنڌي ٻوليءَ تي هيل تائين جيڪي به وار ڪيا ويا آهن، انهن مان ٻنھ تازو هيءُ آهي ته ملڪ جي عام چونڊن لاءِ سنڌ ۾ سنڌي عوام جي ووٽرن جون لسٽون سنڌي ۾ نه پر اڙدو ۽ شايع ڪيون پيون وڃن! ان لاءِ سنڌ جي اخبارن، رسالن ۽ عوامي تحريڪن طرفان زوردار آواز اٿاريو ويو آهي، پر برسر اقتدار گروه هميشه جيان ڪن ۾ ڪهه وجهيو، ٻالمر ٿيو، انهيءَ چيخ و هڪار کان لاعلم بڻيو ويو آهي. ”مهراڻ“ جي ڪنهن اڳئين پرچي جي ”گذارهه“ ۾ اسان لکيو هو ته ”اڳين زمانن جي پيٽ ۾ اڄ ويڙهو، مٽيا، پريس، اسڪول، ۽ حڪومتي سرشتي جي هم ڳيريءَ وسيلي ڪنهن به ٻوليءَ کي جيڪڏهن ٻنھ نابود نه، ته به ايتريقدر ته نهوڙي ۽ چپاڻي، پيچس ۽ نستو ڪري سگهجي ٿو، جو ان جي هٿن يا نه هٿن ۾ سڪو خاص فرق ٿي نه رهي.....“ سنڌ ۽ سنڌي ٻوليءَ جي بد خواهن جو هيءُ به انهيءَ قسم جوئي هڪ سوچيل سمجهيل قدم آهي. ان لاءِ محض اخبارن، رسالن ۽ ڪن جماعتن ۽ انجمنن جي جلسن ۾ آواز اٿاري ويهي رهن. جن ته جيڪي ٿيو هو سو ٿي چڪو، ۽ جيڪي ڪرڻو هو سو ڪري چڪاسون. سا اها ئي ”اخلاقي شڪست“ ۽ ”اخلاقي فتح“ واري ڳالهه ٿيندي، جنهن جو ذڪر مٿي ڪري آيا آهيون. ظاهر آهي ته هاڻي اسان کي ”آواز“ کان ٿورو اڳتي وڌي، هڪ منظم ۽ سجاوڪ تحريڪ جي صورت ۾ عملي قدم کڻڻ گهرجي، ۽ حڪومت جي ڪارپردازن کان باهمت نموني ۾ جواب طلب گهرجي ته سندن هن ”تجاهل عارذانه“ جو آخر راز ڇا آهي، سنڌي زبان ۽ سنڌين سان سندن هن ڪٿڻي وهر جو آخر مطلب ڇا هي، ڇا، هو پاڪستان سان سنڌ ۽ سنڌين جي دوستي چاهين ٿا، يا دشمني؛ سنڌ کي هو آزاد پاڪستان جو هڪ آزاد حصو سمجهن ٿا، يا ان کي هڪ مفتوح، غلام ۽ غير علائقو تصور ڪن ٿا؟ سنڌ جي سڄڻن طبقي-ادبي، سماجي ۽ سياسي حلقن-کي اسان جي مخلصانه استدعا آهي ته هو سنڌي زبان ۽ سنڌين جي سياسي وجود کي بچائڻ لاءِ منظم طريقي سان جدوجهد شروع ڪن، وفد ٺاهي حڪومت جي ڪارڪنن کان مطالبو ڪن ته سنڌ ۽ سنڌين سان هيءُ غيرت جو سلوڪ بند ڪيو وڃي، تقريرن، ليکڪن، ڪتابچن ۽ ٻين متعدد طريقن سان عام-راءِ کي منظم ۽ فيصلو ڪن انداز ۾ برسر اقتدار گروه جي اڳيان پيش ڪن ته سنڌين جي سياسي وجود ۽ سنڌي ٻوليءَ جي بقا سان هٿ-چراند ڪري، ملڪ جي استحڪام کي خطري ۾ نه وڌو وڃي. وقت جي اهم ترين ضرورت اها ئي آهي.

انعام

”مهراڻ“ جي اڳئين پرچي، نمبر ۴/۱۹۵۶ع، ۾ پنجاه روپين جو پهريون انعام، اتفاق راءِ سان، جڃن، پير حسام الدين شاه راشديءَ جي مضمون ”حواشي مڪلي نامه“ کي ڏنو، پر جيئن ته محترم راشدي صاحب سنڌي ادبي بورڊ جو هڪ ميمبر آهي، ان ڪري سندن انعام جا پيسا ٻين ادب ڀارن ۾ تقسيم ڪيا ويا. انعامن جي آخري ترتيب هيٺين ريت آهي:

شعره سي حرفي	(ص ۱۳)	ذئي بخش ”مشتاق“	۱۰۰۰۰۰
”سرمائيداري“ - نظم	(ص ۳۰)	گورڌن محبوبائي	۱۰۰۰۰۰
”هڙلا“ - نظم	(ص ۳۱)	”نياز“ همايولي	۱۰۰۰۰۰
”سٺيز“ - نظم	(ص ۳۷)	”بشير“ موربائي	۱۰۰۰۰۰
غزل	(ص ۴۶)	”تنوير“ هبائي	۱۰۰۰۰۰
افسانا ڊونڪ	(ص ۵۵)	رشيد آخوند	۱۰۰۰۰۰
”ڪڏهن بهار ايندو...“	(ص ۶۰)	سوڀو گيانچندائي	۲۵۰۰۰۰
”هو ديوتا آهي...“	(ص ۶۵)	ڪمل ”پياسي“	۱۰۰۰۰۰
تارے آجهام ڪڙے	(ص ۷۶)	مصطفى بهراڻي	۱۰۰۰۰۰
مضمون: ادب ۽ حقيقت نگاري	(ص ۱۰۹)	ڪيرت ٻاڙائي	۳۵۰۰۰۰

ايندڙ پرچو

”مهراڻ“ جي اداري طرفان اخبارن ۽ رسالن ذريعي اهو اعلان ڪيو ويو هو ته عن قريب ”مهراڻ“ جو هڪ ”سوانح نمبر“ ڪڍيو ويندو. اسين نهايت مسرت سان اعلان ٿا ڪريون ته ”مهراڻ“ جي ايندڙ ٻن پرچن کي ڪڍي، هڪ هڪ ”سوانح نمبر“ پيش ڪيو ويندو، جنهن ۾ سنڌ جي مشاهير عالمن، بزرگن، سماجي ڪارڪنن، ۽ ٻين مشهور شخصيتن جون سوانح عمريون ڏنيون وينديون. ان سلسلي ۾ اسين سنڌ جي اهل قلم طبقي کي پڻ اهل ڪريون ٿا ته هو هن پرچي کي هر ممڪن طريقي سان سينگارڻ ۽ اسان سان تعاون ڪن.

هن زير نظر پرچي وانگر، ”مهراڻ“ جي ”سوانح نمبر“ جي قيمت پڻ ٿي رهيا وڌي ويندي.

شڪريو

”مهراڻ“ جي هن پرچي ۾، ڪراچيءَ جي ”سنڌي ادبي سنگت“ جي گذريل سال (۱۹۵۶ع) واري افسانن جي انعامي چٽاڀيٽيءَ ۾ ترتيبوار پهريون، ٻيو، ۽ ٽيو

نمبر آبل افسانا۔ ”وطن“، ”پرپر“، ”مندرنا“، ”ڪارو پاڻي“ شامل ڪري رهيا آهيون. اسين سنڌي ادبي سنگت ڪراچي جي ڪارپردازن جا ثورائتا آهيون جن اهي افسانا اسان کي ”مهراڻ“ ۾ شايع ڪرڻ لاءِ موڪلي ڏنا.

گذارش

”مهراڻ“ کي خيرن سان هي ٽيون سال هلندڙ آهي. هن ئي پرچي کان رسالي جي اداري ۾ تبديلي ٿي آهي. اڳئين لائق ايڊيٽر محترم محمد ابراهيم جويي، ”مهراڻ“ کي جنهن محنت ۽ قابليت سان هن معيار تي پهچايو آهي، سا پيشڪ تحسين ۽ آفرين جي لائق آهي. ”مهراڻ“ جو نئون ادارو، پنهنجي وس پهندي، رسالي جي موجوده معيار ۽ حيثيت کي نه فقط قائم رکندو ايندو، بلڪه جيتريقدر ٿي سگهندو، رسالي کي اڃا به وڌيڪ اعليٰ ۽ عمدو بنائڻ لاءِ هرڪا ڪوشش ڪندو رهندو. اسان جون پنهنجي عزيز پڙهندڙن ۽ محترم اديبن ۾ وڏيون اسيدون آهن، ۽ کين گذارش ٿا ڪريون ته هو جهڙي طرح هن کان اڳ ”مهراڻ“ سان پنهنجو انس ۽ وابستگي رکندا آيا آهن، تهڙي طرح هاڻي به رس رهايندا ايندا.

— هن. ح.

مدح

ميان اشرف رحه

بيت

شيخ "اباز"؛ محمد خان "غني"؛ "مروها"؛ بشير موريائي

كافيون

پير حسن بخش جيلاني؛ عارف المولي؛ "اد"؛ تڪواني؛ حافظ محمد "احسن"؛ عبدالجبار "شمار"؛ غلام حسين "فتالي"؛ احمد خان "اختر"؛ وايون؛ شيخ "اباز"؛ "برده"؛ سنڌي.

گيت

گورڏن محبوبائي؛ شيخ "اباز"؛ "برده"؛ سنڌي؛ هري "دلگير"؛ سراج.

لوڪ گيت

رشيد احمد لاشاري؛ احمد خان "آصف".

نظم

گورڏن محبوبائي؛ "نواز"؛ همايوني؛ عبدالڪريم "گدائي"؛ "تنوير"؛ عباسي؛ عبدالقيوم "مالب"؛ شيخ "اباز"؛ هري "دلگير"؛ "بشير"؛ موريائي؛ لکيجند "پرپر"؛ "انيس"؛ مهري؛ سراج.

سٺنوي

سچل سرمست - سنڌيڪار "حامي"؛ خيرپوري.

آزاد نظم

شيخ "اباز".

نيون طرزون

قرائيل؛ قرائن "شمار"؛ نپت؛ قرائن "شاه"؛ سانيت؛ "بشير"؛ موريائي.

غزل

شيخ "اباز"؛ هري "دلگير"؛ گورڏن محبوبائي؛ "تنوير"؛ عباسي؛ سڪن آهوجا؛ "رعيد"؛ لاشاري؛ قرائن "شمار".

طعا

رباعيون

ادب لطيف

مهرالنسا انصاري

قراين "شمار"؛ هري "دلگير"؛

گورڏن محبوبائي.

شيخ "اباز"؛ "برده"؛ سنڌي.

ۛ۔ زندہ خيالن جي وهڪ ڪي روڪڻ، نديءَ جي وهڪري ڪي روڪڻ ڪان به گهڻو وڌيڪ ڏکيو آهي. جيڪڏهن اوهين انهن جي اڳيان بند ٻڌندا، ته ان جو نتيجو اهو ٿيندو جو اهو بند ته رهندو ئي ڪونه، لڙهي ويندو، پر ان جي ڪري جيڪا تباهي ٿيندي، سا اوهان جي روڪڻ کان پنهنجي هٿن تي ويندي! اهڙين جيئرين جا ڳنڍين طاقتن کي ڪوبه روڪي نٿو سگهي، اوهين انهن کي هزارن مٿي هيٺ پوري ڇڏيندا، ته آهي وري ڦاٽ ڪاٽي مٿي اچي وينديون، اوهين انهن کي دٻائيندا، ته بارود وانگي ڀڙاڪو ڏيئي ڦاٽي پونديون، دنيا جي ڪنهن به پوليس پر انهن کي قيد ڪرڻ جي طاقت ڪانهي، دنيا جي ڪنهن به نوڪر شاهيءَ جا قانون ان کي ساري نٿا سگهن! ۛ

ۛ پال رچرڊ

مدح

[مدح چيل بيان اشرف (ڪهاڙي واري اورنگ ۹) جي، منجهه شان حضرت محمد مجتبيٰ صلي الله عليه وسلم جي (۱) - منجهس ڏاڍو سوڙ ۽ گداز آهي. اداره.]

"ذَهَبَ الْحَبِيبُ، وَ لَكِنَّ كُنْتُ لِي الشُّومُ.

وَ مَنِّي زَادَ ذَهَابُهُ كَثْرَةُ الْإِلَاءِ لَمْ (۲).

لوڪان لالڻ لڏيو، جيڏيون! جنهن ويڙ،

تنهن هالائي جي هلڻ جي، پهر ڪانه ڪرا؛

وٽان مون وات ٿيا، سائي سوارا؛

ڏسي لائي ٿو، ڪاهيائون ڪرها؛

ڪيتر نه ڪنوائن ڪيو، روڏا تان نه رويا.

چوري ٻڌي پهرين، وٺي راه رسا؛

موران مون معذور تي، ڪهل نه ڪيائون ڪا.

هائي ٿن هوتن جي، محبت ماريس ما؛

پريجهي سوڙ واريون ڪري، اندر مون آڏيا،

لاڏائي ڪتر لالڻ جي، چٽڪي چاڪ چڪا؛

مون وٺي جي وجود ۾، گولدر گس ڪيا.

دهر رفتن ري، باقي ماھ پسا؛

آءُ سائي پهرين جا، ڪتر مٿاهر ڪا؛

ويڏائي وٺڪار ڏي، ڪي گنگا تو کڏيا؟

ڪه مون ڪر پيو سڄين، ڪين چڱا پاڻ هئا؟

اچڻ جي هن ٻار ڏي، وائي ڪيائون ڪا؟

ٿوري گهڻي ڏانهن، سي وڃي ڪن ورتا؟

(۱) عربي بيت مشهور "قصيده برد" جي تتبع تي آهن. (۲) ترجمو: محبوب طيو ويو، لوڪن مان ٽٽي وڃي، ۽ سندس وڃڻ منهنجي غم ۽ الڀ جي جهجهائي ۽ واڌ وڌي. نوٽ - عربي بيت اڪثر ملير آهن، جن کي درست ڪرڻ دشوار آهي.

ڪنن پٿان اڃ ڪڇڙ ڏئي، سرتيون ا منجهه سراه،
خالي خليلن دي، اڱڻ اوتارا.

سور نه سڪانن و، محب موهارا؛

ڪاهي ٿرين جي، ڪا ٿي تنوارا. ۴۰

جيڪي ويڙا جيڏيون (۱)، ڪٽهي ڪوههءِ را.

ڪاهي ڪڇڇ سڏاريا، سون سونهارا.

ماڳ نهاري موٽيون، اکيون آن ڌارا؛

ره و رتو وون سبي، چٽو چٽڪارا (۲).

ڪٽيون ڪن ڪڇڇن ٿي، واپون و وٿراه (۳). ۴۵

پون پتا پرين جا، آڳيو آڳيرا؛

نه لال ڪنهن پٿر لڏيو، پٿر پٿورا؟

سڄ، ڪه ڪاٽ سٽڪهي وها، سالي سوارا؟

جان آڇ چن لاه، جگر و جولرا.

پٿري وها پرڏيهه ڏي، آوه ڪري سون ڪورا. ۵۰

ڪنن ڪريندس تن ري، اديون مين ويرا (۴).

مير ڌاران سهرين، سور نه ميلن ماءُ (۵)

جتن سون نه جيتائون، هلن وهر هٿان؛

ڦوڙائو ڦير ڪي ڏيئي ڏير وها؛

جهوا (۶) سوريءَ تي سرتيون، پٿو سانگ پيا. ۵۵

ڪيتر گ ماڻهن مين، جيڪي سڪن لاه،

تان (۷) ڏيئي ڏک ڏيل و، پالان گهيري ويڙم گها.

دوسن ٿي دل و (۸)، ڏکي (۹) داغ ڏکيا.

مٿان محبت مامري، محبوباڻي ماوا

نه آهي طبيب تن جو، ڪو سهرين سواه. ۶۰

ڪاڻي هوت ڪڪتي، هتي جي هئا؟

سُون مٽيءَ هي مرض جو، جي دلبر ڪن دوا.

”لَوِ اطَّلَعْتُ عَلَيَّ أَنَّهُ الْوَرَعَالُ يَفْتَرُ قُتْبِي“

(۱) بيهي: ٺڪري (۲) هيءَ بيهي مجموعي جي پڙهي آهي. في الاصل: چيريون چوڪارا (۳) بيهي:
واپون منجهه وٽ (۴) بيهي: گهوڙا ڏي گهوڙا! (۵) هيءَ سٽ بيهيءَ واري مجموعي ۾ ناهي
(۶) بيهي: جهير. (۷) بيهي نلارد - تان. (۸) بيهي: هتي هتي دل و دوشن جا. (۹) بيهي: ڏکي.

۸۰

ڏور ٻو ڏيهائي ڏوريان، ٽڪيون لالڻ لاءِ؛
 پوئين پٿر وارين جو، ڪو اديون مان آڻان (۱)؛
 تان ٽڪي جٽ جبل ۾، ٽڪي منجهه وٺرائڻ.
 صبح ٻاروچي ساڻ جي، ڪٽل نه پير ڪا (۲)؛
 ته ڪڇي ڪٽرھ قطاريون، ڪهڙيءَ وقت ويا.

۹۰

ڦيري وڃ فراق تون، اوڏو سون ۾ آڻ؛
 آڳاٽو عجين جا، گهٽ ۾ گهڙيو گهاٽ؛
 سڄي ئي سرور کي، وڏي وڏي ويا؛
 رهي ڪانه ڄمن ري، چٽي اندر جا؛
 هي جي سور سٽجا ڪيو (۳)، وري منجهه وڌيا.

۹۰

تنهنجو ماڳ مٿس ٿئي، آڻي ڪو آڏا!
 "لعل" رڻي، "يتجتمعني" پير حُمتي (۴)،
 "مع الحبيب فتفتح الورد في الكرم" (۵)
 آهي آيد ايتري، من ۾ مڏاسا.

ته مڙي مون محبوب سين، راحم رحمتا؛
 ڏيکاريم ڏيهه ڏئي، مير محبت شاه؛
 هر دم جنهن حبيب کي، سڀڪي منهنجو ساھ؛
 واجهائي وائڻ تي، پهل پسن لاءِ.

۱۰۰

تنهن ساجهي شفيع سين، سولي سون ملا؛
 ته حاضر هئان حضور ۾، ٻائي ساھ ساھ؛
 ڏسان ڏيهائي ڏيهه سو، جتي جانب (۶) جا؛
 چان چانڪ رسول جي، چٽو منجهان چاھ؛
 ڪريان زيارت ذوق سين، سڌي پيريان؛
 سان (۷) محل ماڙيون، نيلون مٽارا.

۱۰۰

ڪجري ڏونهن حبيب جي، هلي هيچ منجهان (۸)،
 آڻي عرض ڪريان، پيري پاڪ اڳيان؛
 ته مون کي وٽس رسول تون، سرور ساجها!

(۱) ب: آڻان (۲) ب: پير ڪٽل نه ڪا. (۳) في الاصل: "پري سڄان سور ڪيو. (۴) ب: لعل" رڻي" حُمتي" يتجتمعني. (۵) ترجمو: شل رب تعاليٰ پنهنجي رحمت سان سون ڪسي محبوب سان ملائي، جو جهان جو شافع ۽ ڪرم وارو آهي! (۶) في الاصل: جانين. (۷) في الاصل: پسي (۸) في الاصل: مٿا

اُهو عاجز آهيان، ٻيڪڙ ڪن ٻاجها.

لاهي سون لاهي جي، تو ري ڪنڌي ڪا؛

لهرين هيٺون لوڏيون، سٽي ڪن ڪو ڪا.

اڳيان ٽيڪو ٿار وهي، جڳيان ڪنن چتر کان؟

ڪجهو ڪري گولا پون، سائير سِيرَ سجهان (۱).

مان ڪي لڙ لنگها سو، ڀلا ڪج ٻڌا.

ماندن (۲) ڪي يا مصطفيٰ آس آڻ ڏي آه (۳).

پتلو-لڳن ٻار ڪرين، ٿارين ٽڪي ڪن، (۴)

جنن تنهنجو ترو، پڄهن ٻي نه ڪا؛

لسولهن اک وٽ ر، رسن (۵) رسول خدا.

”وَمَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ“ (۶) وَجَاءَ أَشْرَفُ،

يَحْمَدُ الشَّيْءُ وَآلِهِ أَوْلِيَايَا النِّصَمِ“ (۷)

خالق سڀ کان خلق جا، اي عالمن الله!

جو تون ڏڏن ڏان ڏئين (۸)، ”آخِذْ لَّا تَمْنِي“ (۹)؛

”ڪُلْ شَيْءٌ يَشَاءُ وَتَشَاءُ“ وَ”كُلْ“ حَتَّى ”تَمُوتَ“ (۱۰)، ”بَقِي“ تَوْبَتَا

بيني ”أشرف“ پتلو، طالب آيو توکان؛

نه حاصل سون حيدر جي، يا رب ڪر رجا!

منهنجو محمد مهر ڪي، ماريو سيڪي ساه؛

ٻاڙي تنهن ٻرين کان، رازق ڪير راه (۱۱)

ساڻ مڙني مائين، هٿان هوت اڳيان!

روزي وٽ رسول جي، آخر ڏيان ارواح (۱۲).

والي! وقت وڃايا، مون چالي چمارا؛ (۱۳)

ڪم ڪم نه ٿيڪ ڪي، عمل موچارا؛

هٿان سون حيف ٿيا، هر دم هزارا (۱۴)؛

ويتو وڃاري ليڪري (۱۵)، ڏنهيان (۱۶) وڃايا.

(۱) في الاصل: ساهڙ سٿيو سجا. (۲) ب: ساندي. (۳) ب: لسرو اُن ڏونه آه. (۴) ب: جي ٻله
لڳا سي ٻار ڪرين، ٿاري ٽڪي ڪن. (۵) ب: رس. (۶) في الاصل: تَمْنِي، جو غلط آهي.
(۷) ترجمو: اي اميد پڄايندڙ! اشرف جي اميد پڄا: ساڻ حرمت نبي ڪريم جي، ۽ سندس ڀلاري آل جي.
(۸) ب: ڏيارين. (۹) ترجمو: تون هيڪه آئين (۴) فنا ٿو ٿين. (۱۰) ترجمو: سڀڪا شئي فوت ٿي ٿي
۽ سڀڪو سٿيو مري ٿو. (۱۱) ب: ٻاڙي تن ٻرين جي، ڪيتر رازق ٿيڻي ساه. (۱۲) ب: ارواحا (۱۳) ب:
پر ووه ووه وقت وڃايا، اگلي اهو چها. (۱۴) ب: چاڻي چلارا. (۱۵) في الاصل: وهان جا
(۱۶) في الاصل: وهيا.

هتي هتي سيٺ نه ساويان، ميلڪ مال، متاع،
مڻهيان سَودو ڪري، سَوزي جنهن منجهان.

۱۳۵

سو مون وٽج وڃان، جنهن ۾ ٻيو ٻيا:

پاڻان وڃايم ڏکري، ڪٽيها هٿ ڪٽيا.

هالي پٽيو حال هي، روڻان رت ٿوڙا.

نه ڪيئن ڪريندس ڪو هن ۾، توشي وي توڙا!

سڄي (۱) سِر سخت ڪوٺو، ڪهڙا ڙي ڪهڙا!

۱۳۶

مون سين زاد نه راحلو، ٺڪا سر ٻيٽا.

ٺاڪن ٺالائق ڪي، آت اڪارين آکا (۲).

حسرت حبيب پانهجي، جو ٿي ٿور هڏي.

پاڻ ڪيڙي (۳) جنهن ٻين لاءِ، پٿرو ۽ پيدا.

جو حمايت هئڻ جي، شفيق خير ڏري.

۱۳۷

ڏڙهندو ڏيئون ۾، ٻڪارن پٿر آ. (۴)

۽ برڪت آل ڪن جي، جي ڏيا دين (۵) مندا.

ٻڌو لکي جن جي، لکين لک ٻڌندا.

سولي! مرمين مهر سين، آبت احمد!

ڪلمو جن ڪريم لي، ڪنهو ڪوڏ منجهان:

«لا إلهَ إِلَّا اللهُ» مُعْتَمِدٌ رَسُوْلُ الْخَيْرِ! »

— (صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ) —

(۱) ب: سڄي ٿو. (۲) ٺي اصل: ٺڱ ٺالائق ڪي، اڪارين الله. (۳) ب: ڪيڙو. (۴) هي

سٺ اصل ۾ ڪانز هي: «ب» ٽن ورني وٺي آهي. (۵) ب: ڏين.

ٻيٽ

شيخ ”اباز“

تون-تون، ٺڪري ٿند مان، اها ٻول پُراڻو،
ستين هٿي تو سِرَ جي، گهڙ سان ڪين گهٽاءِ،
ٻانهي ڏيندي راءِ، ڪوري ڪڍ ڪڍن ٿان.

جارجڪ جهوناڳڙهه ۾ ويٺو ٿند تنوار،
ستين وليو اڃ سِرَ جي، وائي نه ٻي ڪا وار،
ڏيندي ٻوه ڏاتار، ڪوري ڪڍ ڪڍن ٿان.

سائل پنهنجي سين ۾، ڦاٽ نه ٻي ڦاٽي،
جا ٻرڻ تي ٻڌي، سا سڀي سڄائي،
اٽي ماڻائي، ٿيندي ٿان ٿبور جي.

رڳا ڪي اڃ رات جو، ٻڄل ٻڙايو،
سورڪ سڄيو ڪڍڪي، سوڙن هڻن لايو،
جو چارڻ چوايو، سوڙ نه سُرندي ڪنهن ٻئي.

موتي بنا مان جي، آلي ٿالهه ٻڌي،
چارڻ سندو چنگ هي، من ڪي ساڪ ڪري،
سورڪ جي نه سري، چارڻ چئين ڪٽرو.

چارڻ! چور نه چنگ ڪي، ٿي سورڪ سڄيائي،
هاڻي ڏيان هزار تو، هٻاريون پائي،
منت موتائي، ڏينر نه ڏک ڏهاج جو.

چارڻ چوريو چنگ جيئن، اها نه ڪنهن ڪي اوت،
سڪي صفا سر جي، ڪڍين مائهو موت،
گهايا سي ٿي گهوت، جن توکي ڏٺو ٿند ۾.

تون سُوري تون سڏ، تون ئي ماه سڀي ۾،
تون ئي مون مان ڪڏ، تون ئي منهنجو سڏ ڪهرو.

ڪهر ڪهر تنهنجا ڪوٺ، من من ۾ تنهنجي مڙهي،
مان سڀو تون اٿد، ڳوليان توکي ڪجهه ۾.

دل منهنجا محبوب، حرف نه اچي حب تي،
او منهنجا مطلوب، طلبيان توکي لت ٿئون.

مڙهه جهڙي جي جهان ۾، هيءُ پاڪ بست جي،
سارو عالم پانءِ، رهي ويو راڳ ۾.

ٻهٽي آه ٻڪار، ٻل ٻل تنهنجي ٻهٽ جي،
سائين توتي ماه ڪي، واريان مان سڏ وار،
ٻهٽس تنهنجي ٻار، ٻهٽس ٻهٽس او ٻرين!

محمد خان ”لغني“

جارجڪ ۽ جهوناڳڙهه

ٻڄل هٿل پُراڻو، تون جايون جهوناڳڙهه جون،
وري وڍڻ واريون، ڪي واريون آت وراه،
ٻانهي سو پُراڻو، وڃي رهندو راءِ ڪي.

تون-تون، ٺڪري ٿند مان، تون ايئن سُرندو سور،
ٻيل جهوناڳڙهه جا، جهونگارن مان جهور،
ڪڍنئون ٻوه ڪور، ٻلي سر ڏهاج جو.

اهي سُرَ سُرَ ٿندي جا، وسري هڪو نه ويا،
جاڳ تههجا جُوءَ ۾، جن جن بهر يا،
تن تي مون هڪا، سڄا سر ڏيڻ جا.

جاڳڪا جاڳرَ ويهه نه تون، هلو هندوري آءِ،
جيڪي چوي جهان ۾، سو ڪڙهه لکي ڪاءِ،
سڀاڻي سڀاءِ نه راجا نه هڪو راجا هت.

پري نه رک تون بهر کي، چارڻ چرندو آءِ،
-وڙهولي سلطان کي، سُرَ ٿندي کي سُرَ لاءِ،
ٻانهي رهجي راءِ، ڏيندو سير سُرود تي.

سير به ڪنجانءِ سان تون، هاڻي پڻ هلا،
ملشي مالڪ مان ۾، هر هڪي سي موٽاءِ،
مان هڪنن ٻيءَ جا، سَنَ نه پوئتي ٿاڀ هڪي.

سير وڌڪ يا سُرَ، سو سورڪ سمجهو ڪن،
ڏهاڄ جهڙا ڏيهه ۾، آمن هڪ ڪنن،
پر وڃائي هن، سير صدي ٿيو، گهوريو.

پجل ٻولي هڪڙي، تند طنبوري تان،
ڪيلي هين ڪنگهار چو، ٻين آئين ٻان،
سجھو سُر-سُبحان، وهر رَ ڪر وڌڻ ۾.

مين نين چورو چنگ کي، جيئن راجا ڪشي ڪنار،
ٻانهي پنهنجي هڪ سان، سير ڪيئن ڏوڪان ڌار،
ج تون سگهار، مانانو ٿي مون وٽان.

بهڪي تند تنواريو، سو سمجهو راه ڏهاڄ،
ٿو ڪٽ ڪماڇ، سائل هڪو ڪنڪڙي

جيڪي گهرو ٻان، آهو عطا ٿيو ان کي،
سر وٺي سر هو ٿيو، هڪل ڪهاڻين کان،
مودي ڏنس مان، سائل سڪڻو ڪين ويو.

سورڪ جي سڏڪن تي، هڪل ڪهاڻين کان،
پجل پُراڻي آڻي، هڪي طنبوري تان،
اهي سندس احسان، جو ٿيو سوالي سر جو.

سورڪ ڪيو سڳي، پر پٽندي نه پڙي،
آها جوڙ چڙي، جا سير ۾ سُرَ هڻي ٻان ۾.

نه ڏسجي پجل ڏيهه ۾، نڪو راه ڏهاڄ،
هوندو هڪ ڪماڇ، پجل پُراڻي سهي.

لنگ نه پئي لوڪ کي، ڇا تنواريو تند،
رنگ ٻوڙن ڏند، هرڪنن حاجت ٿاه ڪا.

دوها

”بشير“ مور ٻائي

رات

چاند هڪي جي ساز تي وٺي، رات گهٽ ٿي ڳائي،
انگ انگ ۾ پري انگون، جادو ٿي ٺهلائي.

ڇت-چور

نئين جي ڪو هڪي مان بهي، آيو هڪو چت-چور،
ٻاڪل من آ وس کان ٻاهر، هڪو لڳائي زورا

باد

پر هر جو ڪلگر چوليون ماري، تنهنجي باد ڏياري،
”هه هلاڪو ڪيئن هن جڳ-پسڪ جون گهڙيون گهاري!

ڪافيون

پير حسن بخش جيلاني رح

جيڪندي سڙيءَ کي سال لنگهي ويو،

جو گسي زوراور ذات - آلا

- ۱- ڏينهن سڄو مون ڏک ۾ گهاريو، رولان آلهو آڌرات - آلا
- ۲- رولندي رولندي رين وهائي، پوءِ پرم ٿئي پريات - آلا
- ۳- ويا سڀئي ماري مڙيءَ کي، پرم وڙائي پرمات - آلا
- ۴- ماري مڙون سمڙور کي، مڙين مڙو و مات - آلا
- ۵- شاهي گداگر گولا مڙين، پرم مڙائي مات - آلا
- ۶- ترڪ ڪرائي نوشا ٽڪيا، طلب ڪرائي تات - آلا
- ۷- درد منجهارن دانهون ڪريان، هي هي ڪيو هيٺات - آلا
- ۸- هر دم "حسن بخش" هوت پنهل ري، پي وائي ناهي وات - آلا

هارك الموليٰ

منهنجي يار جو حسن ڪلائي،

لب لاسڪو، رنگ هٽائي

- ۱- ڪڇ ڪڇ ڪڪر جان ڪارا، ڏيو لوھون ڪن لاسارا،
وجهو ونگ واسينگن وارا، ڪن مڙتائن سان مارا،
انگ ڏنگ هڻيو ڪن ڌارا، ويا وڏجي ڪڏين ويهارا،
سوين شاهه سڪندر ڌارا، لڳا پرم اندر پٽياري
- ۲- اهي ڪڇليون اکيون ڪاريون، ڪڇ ڪڇيون ڪڇ ڪتاريون،
له ڏاڙي دلبر ڌاريون، لڪ دليون وڃن ڏوتاريون،
ڪل گات وجهن گت ڪاريون، ڪڏين عاشق وڃن اوساريون،
اهي خاص الخاص خساريون، نج نرگس نٿن شرابي

١- پرون پڙنر ڏنگا ۽ ڏوڙا،	جڻهي ڄاڻب آيا جوڙا،
وڌا ورهر جا ٽن واڍوڙا،	ڪن عاشق گهوڙا گهوڙا،
پئي سڙڪائن جا موڙا،	ڏک ڏيل ۽ ٿيڙا ڏوڙا،
هڪي سڀڪ ۽ سائل موڙا،	لڪ عاشق ٿيڙا هٽائي،
ٻئي پيرن جي پمٽائي،	ٿيا شمع و لهر شرماني،
ملي مورن کي حيرائي،	ٿيا ديو ڀريون ڌرماني،
سڄي ملڪ و غلڪ فرماني،	جبرئيل ڪٿي ڌرماني،
رکي پاڻ ۽ پاڻي،	پسي نرمل نور نجائي،
ٺوڪي سڱن جي سرداري،	ميلي محب ميلا مهنداري،
ڪري سڱا پار سناري،	دلدار ڏيو دلداري،
تنهنجي محبت دلڙي ماري،	گل "عارف" جي پئي گباري،
مون ٽو لڙ سڄ سنڪاري،	اڄ شاهه ڪر ٿر شڪاري،

”لےد“ ٹکڑائی

١- ٻار نه چين تون ٻاري وي. معاف ٿئيءَ جون تون مٽايون.
ورهر تنهنجي ۾ ولها آلا، روز وسايان واري وي؛
محب ملڻ جي منهنجي سن ٿي، تات رهي ٿي طاري وي.
راتيون وهندي وهندي وڃايون.

٢- گهوٽا گهوڙي مڪا تنهنجي هجر ۾، مون کان نه ٿي گهاري وي؛
سارو صحبت تنهنجي ساجن، رت روئي ڪرپان زاري وي.
هتي اڙانگي واپون وڃايون.

٣- محبت تنهنجيءَ محب ٿئي هيءَ، موت کان اڳ ۾ ماري وي؛
درد وندڙيءَ کي تو ري دلير، ڪير ڏٺي دلداري وي.
موت وهوڙي واهون وڃايون.

٤- موتي آئي مند مينهن جي، باغن ۾ ٿي بهاري وي؛
عبد ملهائي سڀني ڏندي، جوڙو ڳو سڳو ملهاري وي.
اکيون "لند" جون آهن آڃايون.

- ١- نين ڪشي پشي نهاريان - ماه - چن توکي ساري سنڀاري.
- ٢- ڏينهن ڏلي ٿيا، مڙو مائڊو - ڪوڙين ڪانگ اڌاريان:
واڳت الله لڳت آه تون واري.
- ٣- ٻچ پرين توسان پختو پاتم - ويل نه هڪڙي وساريان:
لالن آهيان تنهنجي لاري.
- ٤- تو ريءَ ساعت مال ٿي پائيان - گوندر ۾ ٿي گذاريان:
ويه واهي ڪي ڪين وساري.
- ٥- دل ۾ دردن دونهن دکابو - هوت هنجون ويئي هاريان:
قول پرين اڃ پنهنجا پاري.
- ٦- تار اندر ۾ تنهنجي آهي - پهل پرت پچاريان:
باه بره جي وٽن تون پاري.
- ٧- باقي حياتي گڏجي گذاريون - توکي ڏسي آه دلڙي ناريان:
آه اچي ره منهنجي اوتاري.
- ٨- "احسن" ڪي آهي اور اوهان جي - والي نه ٻي هڪا واريان:
تار اندر ۾ ٻي ٿي تاري.

عبدالجبار "شام"

ويئي ڪين وري، هرڪا ڪيرت ڪري،
جهڪا ڏيان ڏري، ما ٿي تار ٿري،
جنم هن نه ڪلن، سي ٿيون سور هون،
انڊيون آتق ڪان هيئن دور رهين،
پهرين ڪين ڪئن، پوءِ ٿيون واجه وجهن:
مرتون تند طلب جي ڪان ڪين سري-
ويئي ڪين وري، هرڪا ڪيرت ڪري،
پنهنجو هن نه هلي ويهي پار ڪوڏ،
روئي روج ڪوڏ ۽ سور پوڏ،
جت سوچ ڪهي، آت موت گهوڙ:
هرڪو پنهنجي هن جي ٿو پيل پري-
ويئي ڪين وري هرڪا ڪيرت ڪري.

- لڏو ڪا چڱهري لات، ڪانگل، والي مڙي ڪرواٽ ٻرين جي؛
- ۱- نڊ نهڻ ڪي ڪانءِ اچي ٿي، ياد ٻرين جي ٻٽل نه ڇڏي ٿي۔
ٿي ڪنڇي ڪنڇي ڪنڇي وات ...
- ۲- ٿيس جدا جنهن ڏينھڙي لاڪون، ھينڙو ڦٽي ٿيو آھي ڦاڪون۔
تن سن آھي ٿڪات ...
- ۳- ٿي سڱ سرجي خون ٺھڙي، وڏو جھوريءَ جيءَ ڪي جھوري۔
ولي آھي وڏن هر ٻٽ ...
- ۴- فوج فراقن جي سر ڇاڙھي، رولي ھنجون ٿو "فنائی" ھاري۔
بزم مندي بزمات ...

- عشق نه سوکو ڍاڳ - ويھ نه ٿي تون ويسلو،
ور ورائڪا، لڪيون لائڪھا - جھاڳڻ ٿيا ته اجهاکڻ:
ويھ نه ٿي تون ويسلو،
- گير ڪرلن ڪهڙي ڪارڻ؟ - جھاڳ اٿي تون جھاڳ:
ويھ نه ٿي تون ويسلو،
- نڊ لدوري ڇڏ تون جاني - جاڳ منجهو ڏيئي جاڳ:
ويھ نه ٿي تون ويسلو،
- غفلت ڇڏ اي ٻار، اٿي تون - ٿيءَ سفر لاءِ سجاڳ:
ويھ نه ٿي تون ويسلو،
- "اختر" عاجز ٿي ٿي عنايت - لموچي لھم سو لاڳ:
ويھ نه ٿي تون ويسلو،

شيخ "اياز"

اي زمائن جا ضميرا تنهنجي ڪهڙي منزل. مقصود آ؟

- آب و گل مان چو بڻائي زندگانيءَ جو خبر؟ - تنهنجي ڪهڙي منزل. مقصود آ؟
 ڪاروان زبست جو چو آدمي ٿي ويو امير؟ - تنهنجي ڪهڙي منزل. مقصود آ؟
 آدمي ڪيو ڪوٽ و صحرا، ماءُ و انجو کي اسير؟ - تنهنجي ڪهڙي منزل. مقصود آ؟
 هار آن جو قتل و غارت، بغي و نفرت، دار و گير؟ - تنهنجي ڪهڙي منزل. مقصود آ؟
 چتر فطرت مان اڃا تائين آ ڪهڙو ڪنهن ٺاهه ٿي؟ - تنهنجي ڪهڙي منزل. مقصود آ؟
 جنهن ڪئي ڪوشش، انهيءَ جو آهستي آهستي ٿي سرير؟ - تنهنجي ڪهڙي منزل. مقصود آ؟

"برده" سنڌي

تنهنجي منهنجي زندگيءَ جو ورق هڪڙو ڇن ڪتاب: پر ٿو ڏسجي - نگاهن تي آ چانيل ڪو سراپ!
 ان جي هر هڪ حرف ۾ آهن سمايل ڪيئي باب: پر ٿو ڏسجي - نگاهن تي آ چانيل ڪو سراپ!
 هن جهان رنگ و بو جو ذرو ذرو آفتاب: پر ٿو ڏسجي - نگاهن تي آ چانيل ڪو سراپ!
 هت سوين سورج ٿا چمڪن ۽ هزارين ماهتاب: پر ٿو ڏسجي - نگاهن تي آ چانيل ڪو سراپ!
 ورتو آ هر چيز ڪنهن کان ڪجهه گهڙي رنگِ شباب: پر ٿو ڏسجي - نگاهن تي آ چانيل ڪو سراپ!
 سونهن، خوشبو، سرڪي، خاڻ مان چڙهي ورتي گلاب: پر ٿو ڏسجي - نگاهن تي آ چانيل ڪو سراپ!
 زندگي ڪجهه ٻي نه آهي، زندگي خالي حساب: پر ٿو ڏسجي - نگاهن تي آ چانيل ڪو سراپ!
 هوش معشر ۾ نه ايندو، زندگي اهڙو سراپ: پر ٿو ڏسجي - نگاهن تي آ چانيل ڪو سراپ!
 زندگي خوابن منجهان آهي ٺهيل سٺو نقاب: پر ٿو ڏسجي - نگاهن تي آ چانيل ڪو سراپ!
 آ گهڻو ڪجهه زندگي، بس زندگيءَ جو ڇا حساب! پر ٿو ڏسجي - نگاهن تي آ چانيل ڪو سراپ!
 زندگيءَ جي گرد ۾ هلجن ٿا ڪيئي انقلاب! پر ٿو ڏسجي - نگاهن تي آ چانيل ڪو سراپ!

گيت

گورڌن "محبوبائي" پارٽي

صبح آيو

نئين سورج نئون پرڪاش ٿيڻ لڳا هو۔

صبح آيو...!

نئين پورا رات جو سٺو، زمين جا، آسمان جا گهو،
نشو مڪوڙن جي نئين مان نهوڙي، گلستان جا گهو،
ڪڍي اڃا گهٽ اوچا گهٽ ڏس ڪنن مسڪرائڻ ٿا،
شڪاري فريندا ٿي ويا، پڪيڙا گهٽ ڳائڻ ٿا،
ڪٽيو انصاف آخري ظلم هارايو!

صبح آيو...!

هنائي جهيل جي چادر، سٺل انسان جا گهي پيا،
وسوڙل مٺن ٻيٽي باغي، ڀرڻ جا بند ٽوڙي ويا،
مدن کان ڇٽ زبائن ۽ نئون آواز آيو آ،
اي انسانو! نئين آواز کي روڪڻ اجايو آ،
مڪرو سواکت، نئون اڄ دور دورايو!

صبح آيو...!

اڙي، چورين ڪرڻ، ڏاڙن هٿ جو وقت گذري ويو،
پڇي ويا پٽوت، ڏوهن ۽ گناهن جو ڏهڻو گل ٿيو،
آجالي، پساپ جا ڏيرا بند ڪولي ڪيا ظاهر،
ڪيڏين ريتن وڃڻ کي ڪڍو ڇو ڪيڏين ٿا ٻاهر،
آئون تهذيب ڪونهي ڪي ۽ دل ٺاهو!

صبح آيو...!

هلو، انسان ٿي هالي، پوئو ڀرڻ ڀرڻ ساگر ڏي،
وڏو، وهنجي ٿي هڪجهڙا، نئين دنيا جي مندر ڏي،
نه پوڄيو هان پٿر کي، مڪرو عزت ڪسانن جي،
ڪسانن، پورهيتن، مزدورن، محنت، ڪش جوڙڻ جي،
سلي انسانيت جي آرٽي ڳايو!

صبح آيو...!

نئين سورج نئون پرڪاش ٿيڻ لڳا هو۔

صبح آيو...!

شيخ "اياز"

ڪٿان آڏاسي آيا پڪيڙا،

ڪٿي هٿن جو ديس؟

هو آڪاش ۾ اڏوڻ وارا، دور دور تان آيا،

ڪنهن سي هن پاهي لڪري ۽ پوري ۾ ٿلٿايا؟

هڪ سندر سڀني ۾ ڏمندا رهيا هو جڳ جي مابل

سارو جيون وهندي پاهي ۽ ٿي چوڏهنءَ جي پاهيا:

ويو انهن کان وري، ڪهڙا پنهنجا ڪير پرايا!

ڪڏهن ڪڏهن آڪاش تان تن جي مٿس کي نياها آيا:

ڪڏهن ڪڏهن تن چنڊ سان پنهنجا دُور تان ٿي لڙايا:

ڪڏهن ڪڏهن تارن جي ٽيڙي ۾ تن راڳ رچايا:

ڪٿي پيرا تن پوري ۾ پنهنجا پر لوڪايا:

آخر ڪنهن پوري کي داهي تـاڙي هڻي آڏايا:

بنا ٻن اڏري ويا پڪيڙا،

ويا مٿي ويا

ڪٿان آڏاسي آيا پڪيڙا،

ڪٿي هٿن جو ديس؟

"برده" منڏي

رک رک ۾ آ روڪ، اوسائي، رک رک ۾ آ روڪ!

واه اتر جو ڏيل ڏڪائي، پيرو چڪ ڪري ديجاري:

پوڙهي ٿي جي لام ٻري کان وري وري جن مڪ آلاي:

ڪنهن جي مٿن جي ڪو ڇا چالي-

ڪنهن جو موت آ، ڪنهن جو پوڪ!

ٺيل ننڍاڪا، آسون جاگن، روح آڏاسي، ٿيڻدي ٿيڻدي،

ماليو سڪ جو اڇ سنگلن، تارن جي ڏاڪڻ تان چومندي:

رات ٻه پنهنجا پال پلاني،

واه وهي وٺي مون سان جوڪ!

جاگيو روح پراگي پانان گيت سڏر ڪو چرڪي چيڙي،

هه! حياتيءَ جي ڊنگي کي گيڙي گيڙي ڪو غر ٺيڙي:

مُرڪ ۽ مُرڪ هجن گڏ "بردا"

ڇا جو غم ٻوڙ ڇا جو سوڪ!

"منهنجو پٽار نه آيو آه..."

هن سڄي سڄي تي ڦٽڪان ٿي، هڪ ٻل به قرار نه آيو آه؛
اڄ آه پٽار سان هر پٽوري، پر منهنجو پٽار نه آيو آه؛
هر گلشن ۾ ٻيو ڇيٽ ٿيڙي، ٻيا رنگبرنگي ڦول ڪيڙي؛
پر ڪاڏ ٿيڙي دل جي مڪڙي، جو منهنجو بهار نه آيو آه؛
جهڙ ڇايو آ، ٿي ٻوند وسي، هر ڪاٺي سڪي مڃن سان هٽي؛
پر منهنجي اکين سان ٻاهه وسي، جو نيشن ٺار نه آيو آه؛
هر سامهڙي سنگار ڪري، پر پٽر ڪي پٽائي پاڻ ٺري؛
مون پاڻ ڇڏيو ڌرتيء تي ڌري، منهنجو سنگار نه آيو آه؛
سڀن ۾ اڃي من توهان ملان، ڪوشش سان اکيون ٻولي ٿي ڇڏيان؛
پر ٿو ڪا اجهل ڪڍڻهن ڪريان؟ گهرت يا خار نه آيو آه؛
وسري ته وٺي هن کان ٺاهيان؟ پر هٿو نه وسارڻ جهڙو آه؛
مون ڏوهه ڪيو ڪو امڙو آه، ڪو خط پٽ نه ٻار نه آيو آه؛

سراج

جوڀن ڏينھڙا چار ...

جيون تنهنجو بادل بادل،
ڪارا، ٺهرا، اوجھل اوجھل،
جهٽ ۾ هلڪا، ٻٽل ۾ جل ٿل -
جوڀن ميگه ملار

ورڪ ورڪ تنهنجي منزل منزل،
جيت جي خاڪن خود تنهنجي دل،
وتجهه ٿي ويجهو ٿيندو ساحل -
مانجهي هٿو وار.....
جوڀن ڏينھڙا چار.....

لوڪ گيت

رشيد احمد لاشاري

چلو

[۱۰ چلو، چانديءَ جي ٺهيل سُڌيءَ کي ڇڏيو آهي. گهڻو وقت اڳي، جيري جي نوجوان ۾ چلي پائڻ جو رواج عام هوندو هو. هر عاشق پنهنجيءَ معشوق کي چلو نشانيءَ طور ڏيڻ ۽ فخر محسوس ڪندو هو. ايتريقدر جو چلي جو وڃائجي وڃڻ، محبت لاءِ بدسوڻ ۽ بيوفائيءَ جو اظهار ڪري ليکيو ويندو هو. نوجوانن جي انهيءَ جذبي اڳتي هلي هڪ خاص صنف، ”چلو“، ايجاد ڪري ورتي. جنهن ۾ هنن پنهنجي محبت ۽ معشوق جي بيوفائيءَ جو ذڪر ڪيو ٿي، ۽ هورتن ۾ ساڳئي انداز سان نهايت شتمن زبان ۾ جواب ڏنو ٿي. آهستي آهستي، چلي جي صنف ايتريقدر عام ٿي وئي، جو ان ۾ سرد هورتن، ٻار ٻڌو، هاري لاري، جيڪو پنهنجي پنهنجي حُزن مطابق مضمون جي ادائگي ظاهر ڪرڻ لڳو. هن وقت ”چلو“ هڪ عام صنف جي حيثيت اختيار ڪري چڪو آهي. البت، عورتون سردن وانگي چلو ظاهر ظهور ڳائي ٿيون سگهن. چلي جي هر هڪ بند ۾ ٽي ستون ٿين ٿيون، جن مان پهرين سٺ خاص چلي جي ورائي لاءِ مخصوص ٿئي ٿي: يعني ان ۾ چلي کي ڪنهن خاص تشبيهه يا مناسبت سان ظاهر ڪري، ان کي وري ٻيهر ذرايو ويندو آهي. مثلاً ”چلا بخشاپور دا — چلا بخشاپور دا“ هيءَ سٺ ۾، پهرين سٺ وانگر، ٻه ٽڪرون ٿين ٿيون، جن مان هر هڪ ۾ قافيي جو تڪرار ضروري آهي. ٽين سٺ ۾ وري عام ورائو ٿئي ٿو: يعني ڳانڍڙي کي اهو اختيار آهي ته هو چلي جي مشهور ۽ عام ٿي ويل ورائن مان ڪو به ورائو، مضمون جي مناسبت سان، استعمال ڪري. انهيءَ ”عام ورائي“ جو مضمون اصل ۾ ڪهاڻي کي محبوب ڏانهن قاصد بڻائي موڪلڻ جي مظهر سان ٻڌا ٿيو آهي. پوءِ چلي جي سنگهڙن ان ۾ اضافو ڪري، ٻين ٻڪرين کي به قاصد بڻائي موڪلڻ جو مضمون ٻڌا ڪيو آهي. ۽ ان ۾ ايتريقدر ته ناز ڪه خيال ادا ڪيا اٿن، جو چلي جي صنف جي اهميت (مين ڪان آسمان تي وڃي پهتي آهي).

هونئن ته هزارين چلا ۽ اهن جون عام ورائيون ٻڌڻ ۽ اينديون آهن، پر هتي عام مشهور چلا جيڪي مون کي ياد هئا، سي مثال طور پيش ڪريان ٿو.]

عاشق جو اچڻ

چلا بخشاپور دا	چلا بخشاپور دا
سار آندا ٿرڊا	سار ويندا ٿرڊا:
آڏو وچ تون ڪانوان	ليڪان يار دا ٿانوان.

فراق

چٽا ٺٽو ٺٽو ويهان، چٽا ٺٽو ٺٽو ويهان،
چٽڪي پلي ويهان، چٽڪي پلي ويهان،
آڙ وچ تون هيلڙي، آڙ وچ تون هيلڙي،
شڪايت

چٽا ٺيٺلي ٺيٺڙي، چٽا ٺيٺلي ٺيٺڙي،
رَن ٻيٺي بيٺڙي، رَن ٻيٺي بيٺڙي،
آڙ وچ تون هيلڙي، آڙ وچ تون هيلڙي،
وڇوڙو

چٽا چوڪي چاندي، چٽا چوڪي چاندي،
منڙي دل مهي باندِي، منڙي دل مهي باندِي،
آڙ وچ تون هيلڙي، آڙ وچ تون هيلڙي،
شڪايت ۽ سِڪا

چٽا ٺوٺي ڪاٺي، چٽا ٺوٺي ڪاٺي،
رَن ٺهرمن ٺاٺي، رَن ٺهرمن ٺاٺي،
آڙ وچ تون لالِي، آڙ وچ تون لالِي،
اڪير

چٽا ٻٽڪرا ليل، چٽا ٻٽڪرا ليل،
اوي سُهڻا ويل، اوي سُهڻا ويل،
آڙ وچ تون گهرا، آڙ وچ تون گهرا،
ڏورن

چٽا باهين پالي، چٽا باهين پالي،
ساربا ٺوٺي والي، ساربا ٺوٺي والي،
آڙ وچ تون پوڙي، آڙ وچ تون پوڙي،
جيوي جيتي

چٽا پُورب پتئي، چٽا پُورب پتئي،
جيوي جيءَ ل جيتئي، جيوي جيءَ ل جيتئي،
آڙ وچ تون ڪُونجان، آڙ وچ تون ڪُونجان،
لهن من ديان سُونجهان

هڙي: اهلءِ مو اسم صغير- پيرن. ٺيٺي ٺيٺڙي: نيري رنگ جي اڳڙي، يا ڪپڙي جو ٽڪر
شهور آهي ته چئي ڪاڏل ساڻهوءَ کي تند رست ٿيڻ کان پوءِ جهڪڻن گهاٽو ٿيو هڪڙو ڏيکاريو آهي.
نه وري پتو ٿئي ٿو ڇو آهي. گيدڙي: مادي گدڙ لالِي: هڪٻئي يا سٺا.

چټلا ميلې طهري، اکن يار ديان تهري، آذر وچ تون گيرا، لياو	چټلا ميلې طهري، چيندا نيکا تهري، ډيکان جاني ديرا،
چټلا دږي مکه دا، يار وټې لکدا، آذر وچو گهران، مرشد حي ميکه	چټلا دږي مکه دا، سار وچي لکدا، آلو يار ديان خبران،
چټلا پالي پالي، ميگه ليوې سالي، آذر وچ تون شکر، ډک	چټلا پالي پالي، سرشد هيو پالي، کمان کلا پکرا،
چټلا چالان چلدا، ډيل وچي ډلدا، آذر وچ تون طوطا، انتظار	چټلا چالان چلدا، مک نهين پل دا، ماران هر وچ لوطا،
چټلا گل وچ گالي، آوي مڼدا جاني، آذر وچ کپوټر، عشق جو اظهار	چټلا گل وچ گالي، توان اوڼدي پانهي، ډيکان دل دا دلبر،
چټلا گهوران گهوري، عشق ځاځا زوري، آذر وچو گيري، دل جون دانهون	چټلا گهوران گهوري، پنا دل وچ چوري، پاوي دلبر تهري،
چټلا ټولي ټولي، ويندا سها رولي، آذر وچ تون هڅا، جواب جو انتظار	چټلا ټولي ټولي، پوان هر دي چولي، وسي يار دا ويځا،
چټلا گاري گل دي، ډيوې دلبر ولدي، آذر وچ تون کانوان،	چټلا گاري گل دي، جند پشي اي جلدې، ليکان يار دا نانوان،

سنڌي ”گهڙي جو ڦاڇ“

- چرڪاڙو: علامہ مصطفيٰ ،
معلم اڪثر آرٽس ، سنڌ مسلم ڪاليج ،
ڪراچي .

ڪاڇيلن جا ڪلام

[ڪڪڙ ٽللي ۾، ڪاڇي جي ڪير سان، ۽ پٺ ڪل محمد جي پلي، جتي ڪپڙ ۽ چاليون هار جاڙ ۽ جهجهيون ٿيندڙيون آهن، اتي اڀريل جي آخر ۽ مٺي سڀني جي سڀ ۽ جڏهن ٻيرون ڀڄي ڳاڙها ڳئون ٿين، ته انهيءَ جوڙ جا جهانگي ۽ سانگي ساڻهو سر ويل آئي، اوچاهه ۽ آڪند سان چالين تي چاه سان چڙهو، لاسن کي لاڙيو، ٻيرون به پٽين ۽ راڳ به آلائين. ويچارا واهي، غول ۽ گنا ڪور چائن، ٻائي ٻهراڙيءَ جي بهڳڻن جا ٻول، يعني بهت ۽ ڪافيون، مورڙا ۽ چٽڙا، پياڻ ۽ ميهڙا، اهڙي آلاپ سان آلائين، جو ٻڌندڙن کي ٻڙهه لڳيو وڃي ڪاڇيلن جي ڪلام سان اڏ ڪجهه مورڙا، چٽڙا ۽ پياڻ پيش ڪريون ٿو.]

مورڙا

"مورو" يا "مورڙو"، خصوصاً ڪاڇي ۽ ڪوھستان جو ماڻھو علم لوڪه گهٽ آهي. مورو به ٿڪو عمر آهي، جنهن جو ٽائيو به، دلها ڪم آئي، پيءُ ٿڪو جو ٽائيو ان سان ملايو آهي. وراڻي چا ڪيترا ئي نونا پڌيا آهن؛ اڪثر ڪري هيءَ وراڻو ورائيو آهي؛

مورو ويٺي ڳايان...

مورو ٺاهي ٿورو ٿورو—

مورو ويٺي ڳايان...

عشق جي چوٽ

آهن عشق جي آري آري،

دلبر دل ويو ٿري— اديون مورو ويٺي ڳايان...

مورو ٺاهي ٿورو ٿورو—

مورو ويٺي ڳايان.

روساڻو

ڏوھ ڏنگايون ڏسي ڏسي،

رائل ويو ڏسي— اديون مورو ويٺي ڳايان...

مورو ٺاهي ٿورو ٿورو...

ڳولا

هلوت هلون ساڌي ساڌي،

جانب ويو جاڏي— اديون مورو ويٺي ڳايان..

مورو ٺاهي ٿورو...

* * *

هلوت هلون ڪاڇي ڪاڇي،

ڏائي ڪري ڀاڙي— اديون مورو ويٺي ڳايان..

مورو ٺاهي ٿورو...

* * *

هلوت هلون ڪاڇي ڪاڇي،

جانب هوندو جائي— اديون مورو ويٺي ڳايان..

مورو ٺاهي ٿورو...

* * *

هلوت هلون ٻري ٻري،

جانب ايندڙ وري وري— اديون مورو ويٺي ڳايان..

مورو ٺاهي ٿورو...

برين آيو

برين پانهي آيو آيو،

رب وڏو عس رابو— اديون مورو ويٺي ڳايان..

مورو ٺاهي ٿورو...

پڪن جي بچار

پري اتر پڪا پڪا

رب رضا ئي چڪا۔ اديون مورو ويئي ڳايان...

مورو ٺاهي ٿورو...

پائرن جي ڪڪ

پڻ منجون هت هاري هاري

پائر پيسر ساري۔ اديون مورو ويئي ڳايان...

مورو ٺاهي ٿورو...

عبدون

روئي ٿڪيون ٿم ڏيڏون ڏيڏون

پائر ڏيندر عبدون۔ اديون مورو ويئي ڳايان...

مورو ٺاهي ٿورو...

سوٺ

سوٺن سارو لڏي لڏي

پول انهن جي پڏي۔ اديون مورو ويئي ڳايان...

مورو ٺاهي ٿورو...

اولاد جي آس

ماه ڏهون ٿم ڏنو ڏنو

رب ڏهي پٽ ملو۔ اديون مورو ويئي ڳايان...

مورو ٺاهي ٿورو...

* * *
پٽ جڏهن مون ٿيندو ٿيندو

ڏيو مبارڪ ڏيندو۔ اديون مورو ويئي ڳايان...

مورو ٺاهي ٿورو...

پٽ جي خوشي

پٽ ٿم اتر ڄائو ڄائو

ٿم پاڳڻ مثالو۔ اديون مورو ويئي ڳايان...

مورو ٺاهي ٿورو...

دعا

پٽ پٽي جي جيئي جيئي

ڏي وڏو ٿئي۔ اديون مورو ويئي ڳايان...

مورو ٺاهي ٿورو...

پٽ ٿم ٿيو جوڌو جوڌو

ڳڻ سندو ڳوڏو۔ اديون مورو ويئي ڳايان..

مورو ٺاهي ٿورو...

علم جو شوق

پٽ ٿم ويو پڙهڻ پڙهڻ

پري لڳا سڙن۔ اديون مورو ويئي ڳايان..

مورو ٺاهي ٿورو...

* * *

پٽ ٿم اتر ٺاهي ٺاهي

رب ٿيو اتر راضي۔ اديون مورو ويئي ڳايان..

مورو ٺاهي ٿورو...

سي جا طعنا

سي هلي ٿي طعنا طعنا

ٺاهي روز بهانا۔ اديون مورو ويئي ڳايان..

مورو ٺاهي ٿورو...

نٿان جو جهڙو

پٽ نٿان جو جهڙو جهڙو

هتي هتي هٿل پڪڙو۔ اديون مورو ويئي ڳايان..

مورو ٺاهي ٿورو...

ڏيهي دوست

دوست عجي ڏيهي ڏيهي

ڪٿي گذاري ويهي۔ اديون مورو ويئي ڳايان..

مورو ٺاهي ٿورو...

دنيا ٺاهي

آه زمانو ٺاهي ٺاهي

ڏينهن به چار جواني۔ اديون مورو ويئي ڳايان..

مورو ٺاهي ٿورو...

مورو ويئي ڳايان

پنر مورو ويئي ڳايان..

پهلو

«پهلو» سرالهي زبان جو ٻن مصرعن وارو شعر آهي، جنهن ۾ گهڻو ڪري عورت جي طرفان محبت جو اظهار ڪيل هوندو آهي. «پهلو» جي پهرين مصرع ڏاڍي، ۽ ٻولين مصرع آهستي آهستي وار سان ڇڏي ٿي. سچ پچ ته «پهلو» اهڙو ته درديلو ۽ اشرافو ٿاڻ آهي، جو پچ پنيءَ مهل ٻڌڻ سان ويچارڻ وڃڻو ۽ محبت جي ماريلن جي اکين مان آب ٺهڻ ۽ نيسار ڪري نڪرندو آهي.

انتظار

آهي جو ڪڙي آن، مالهو آندڙي ٿي ويندي،
سچ پچ ٿڪي آن، تڏا ڏس ٺهين ڏيندي

* * *

اڀي جو ڪڙي آن، اوت لهين اول،
ٺپ گهي ڏرتي، لکي لک لک جهولا!

* * *

اڀي جو ڪڙي آن، ڏيکڻ راه لاهي،
ڪناري مين آن هئا، شل مڪون تون مائي!

هارون

ڪڙي آن جو ڪوه تي، مڪون توڙي پلاڙي،
لولين دا ڪوڙا، هڻ چلوي ولاڙي!

* * *

ڪڙي آن جو ڪوه تي، ڪني هڪ مهاران،
لولين دا ڪوڙا، مڪون ڏي نه مهاران!

ڏوراڻو

لڏيا تين جو ڪلا، چور ميڏا پاڙا،
جين مڪون چور ميني، ڪيئي ميڏا پاڙا!

* * *

لڏيا تين جو ڪلا، وچ لئين دادو،
ڪٿا لکي ملا، مين آن اٿان قابو!

ملاڪ

السه تڪون آندا، سڙي آڙي اڳاڻي،
ڪرڪين هڻ ڳالهين، ويندي رات وڃائي!

شڪايت

سڙي جو پئي آن سڙي پيار پيراندي،
پنڊا هين پرايا، نين ڏيندا پانهن پيراندي!

تلقين

اڀيا جو تارا تارا، ڏينهن ڏينهن والا،
ات ميڏا هائين، گهين رب دا هڻ لالا!

سيهڻ ۽ ليهڻ

ڪاڻي ڪاڻي ڪڪري، آلا آلا مينهن اي،
وج نه تون ڪاڇي، لوان لڳا نينهن اي!

سهڻا

ڏينديان جو سهيلان، شل مڪون سهڻي،
سهڻا توڙي ڪارڻ پني سڀ مڪون سهڻي!

چلڙا

چنلو يا منڊي، محبت ولرا مڪه پئي ڪي نشاني،
طور ڏيڏا آهن، ڊڙي دوست جي نشاني، دوست ڪي
سام سان ساڻي ۽ ساڻي پوندي آهي. پهرڙي ۽ سي
پهڳن نه چلي جي تعريف ۽ گهڻائي ٻول ٻڌايا آهن،
جن ڪي چون ٿي «چلڙا».

چڙي ۽ پنج تڪون ٿين، جن سان ئي پڏا ۽
هر-ڦالو، ۽ پ پڏا ۽ هر-ڦالو وڃن.

سياڪاري چلو

چلو سياڪاري،

ڏنو دل پياري،

وڃان واري واري،

ساڻو ٻان رڳ رڳ ۽، جشان جيتر جڳ ۽.

چانديء جو چلو

چلو چاندي چنڊ آهي،
 لاهو اڀيڻند آهي،
 ڏنو دليند آهي،
 پلا پار ڄاڻي، ڳمان تنهنجي پانهي.

پروهي يار

چلو ڪيريو روهي،
 ڏنو يار پروهي،
 جنهن جي سنگت روهي،
 ڪهوڪ ڪهوڪ ڪيري، سرن ڦٽن جا ويري.

ڪاري ڪٽي جي روڪ

پلا ٿڌ من لڳان،
 ڪهڻان يار دٻان ڪڍان،
 ڪالي ڪٽي جهليان-
 اڌ رڃ تون هڙها، وسن يار دا ويڙها.

جدائي

چلو پائي پيمان،
 ڪري روح ٿو ديمان،
 مٽي مٽي ڪوڪان ڪيهان،
 جدا ٿيو آ ڄاڻي، آهي دل ديهائي.

چلو سوڄون مائي،
 وينديس ٿيڪ اهاڻي،
 سانجهي پاڻ سپائي،
 پيلا منهنجا مارو، آهن جيءَ جيارو.

سڻي

چلو چاهي چاهي،
 وڃان ڪيچ ڏي ڪاهي،
 جنسي پنهنل آهي،
 ڏوٽڪري ٿي ڏوربان، وٺارڪي ٿي وڙبان.

سڻي

چلو چڻي چاندي،
 مهر لاءِ هان ساندي،
 ليکڻي سڀرو آڻي،
 پوي وڃ لاءِ ويلو، مهر سان ٿي ميلو.

نظم

گورڊن محبوبائي ”پارتي“

شاعر ڏانهن

اوئين دنيا جا شاعر، ڇو تنهن لو آسمان؟
جهڙا اها دنيا هن،
تون ڏس زمين!
مروا تي ڇو ٿو آڏاين؟ هيڪ اچ!
ڏس اکيون ڪولي حقيقت جو جهان!

ڪلهيڙا جا پَر لڳائي،
بادلن جا رَتَ پٺائي،
چنڊ جي ڀڳي چلائي، تو هڪيا،
سِر هڪيڙا ڇانڊليءَ جي سنڌ جا!
مير جي لهرن مٿان لڏندو رهين،
غريب جو سنگيت ئي پڙندو رهين!
عمر ڀر تارا ٽڪي، وانهون گذاريئي خواب جان:
ڏس اکيون ڪولي حقيقت جو جهان!

پوري کڙڪي پٽندي،
ماڻه جا موتي جهٽندي،
مست مڪڙين جا چمبي ڇپ چاه مان،
تو وندر ڪولي هڪڙي وٿرا مان،
ڀڙنر بڻجي، ٿول چوسندو رهين،
تون چمن ۾ ئي چڪر ڏيندو رهين:
ڇا اڃا پوت بڻي گهٽين گلابي گلستان؟
ڏس اکيون ڪولي حقيقت جو جهان!

مست فېشن ۾ تيارې،
 سونھن ۾ سڀڪجهه وساري،
 چٽت جوڀن جي هندورن ۾ لڏي،
 چاڪنڊاڙ چائين جي ٻولين ۾ پڏي،
 گيتائين غرق رهندڙين تيار ۾؟
 زلف ڪارن جي وڇايل چار ۾؟
 بند ڪر ٻن حسن، الفت ۾ جوانيءَ جو بيان:
 ڏس اکيون ڪولي حقيقت جو جهان!
 * * *
 اوئين دنيا جا شاعرا ڇو ٽڪرين ٿو ٿان؟
 ڌر ڌرا هيڏي نظر،
 ڪجهه غسور ڪرا
 ڇڏ چن ماڙيون محل، ڏس جهوڙيون:
 ڪن قلم، لک درد جو ڪو داستان!

ڪن نه تارا، لاه ڪن تون،
 ڏس غريبيءَ جي ڏهن تون:
 هي بڪايل بيت ڏس، هو ٻپ پٽيل،
 هيٺ پٽيل پونگي، هتي ماڙيون اڏيل!
 ڪي منانن نت لئن پوڻاڪ ٿا،
 تن آگاهي تي مٿن ڪي خاڪ ٿا!
 هڪ خدا جي خلق، ڪن ۾ فرق هي آيو ڪٿان؟
 ڪن قلم، لک درد جو هيءَ داستان!

لاه ٿي ماڙيون منارا،
 پر آگاهو! ساهوارا!
 جان وارن ڪي ٻن مان ٿا ڪٽن،
 پر جنازن جي مٿان لک ٿا لٽن!
 ٿا مٿن جي باد ۾ ڳوڙها ڳوڙ،
 پر نه ڪو هيدر ڏسي، جئو رڙن!
 جان وارن لاه نفرت، پر پٽ پر پڄاڻ سان:
 ڪن قلم، لک درد جو هيءَ داستان!

من یتیم جون هداون،
 مرد لککا درد-دالون؛
 اچ امنکن نسي به دن جو راج آ،
 آدمي دس، آدمي جو کاج آ!
 نیکه لکک، چور چوکیدار تو،
 کور و سک، سچ قري آزار تو
 بار گل جو تو خزان، دشمن بلو بس پانجان؛
 کڻ قلم، لک درد جو هيء دلستان!

”نياز“ همايونی

اچو ته ڪو بلو ڪريون!

زمانو آمد ذهن مان متر طراز، ساڻو،
 حقيقت تي چالنجي ويا مجاز، ساڻو
 حيات وسوت ۾ رهيو نه امتياز، ساڻو!
 آڻو ته انقلاب اچي، ٿي چاره ساز، ساڻو!
 او دلنواز دوستو، او جانباز ساڻو!
 اچو ته ڪو بلو ڪريون،
 بلند حوصلو ڪريون؛
 جيئون جئين جهان ۾ ٿي سرفراز، ساڻو!
 نصيب ناس ٿي چڪا، جدا قلم وهي ويا،
 اجاڙ آڻا ٿيا، پڪي ٽوڙي ٺهي ويا،
 ڏسي هي حال زار آدمين جا منهن لهي ويا؛
 ائين نراس ٿيا تمام، ڪار ساز ساڻو!

او دلنواز دوستو، او جانباز ساڻو!
 اچو ته ڪو بلو ڪريون،
 بلند حوصلو ڪريون؛
 جيئون جئين جهان ۾ ٿي سرفراز، ساڻو!

هتي بهار ٿا جلن، گلن جي هر ڌي خير ناهي
خزان جو آه دالرو، سڳندا لاه گهر ناهي
بڏائي ڪو ڪسر ڪئي ته اڃ آڏاس ڪير ناهي
ڪڪبي ته ڪئن ڪڪبي پلا چن تي ناز، ساڻيو!

او دلنواز دوستو، او جانباز ساڻيو!

اچو ته ڪو ٻلو ڪريون،
ٻلند حوصلو ڪريون؛

جيئون جيئن جهان ۾ ٿي سرفراز، ساڻيو!

گهٽلي تي هير جي، ته مڪڙين جا چههه چنن ٿا اڃ،
اچي ٿي پوءِ جي، ته ٻيلن جا ڪچ ڳڙن ٿا اڃ،
پوي ٿي ماڻڪ جي، ته تالن جان گل سڙن ٿا اڃ؛
اچي ته راس ٿو ڪوئي به سوز و ساز، ساڻيو!

او دلنواز دوستو، او جانباز ساڻيو!

اچو ته ڪو ٻلو ڪريون،
ٻلند حوصلو ڪريون؛

جيئون جيئن جهان ۾ ٿي سرفراز، ساڻيو!

هميشه هڪڙي سرڪ لاه ٿا لوهه ڪڪبي لاڙجن،
هميشه هڪڙي پٿور لاه ٿا سور ڪڪبي تالجن،
هميشه هڪڙي عيش لاه ٿا هانوَ ڪڪبي ساڙجن؛
جهڙا آهن ٿا جيءَ ڪي، تنن ٿا ساز، ساڻيو!

او دلنواز دوستو، او جانباز ساڻيو!

اچو ته ڪو ٻلو ڪريون،
ٻلند حوصلو ڪريون؛

جيئون جيئن جهان ۾ ٿي سرفراز، ساڻيو!

سرتن جا هانوَ ٿا چنن بهار ٿري،
معيشتن جا پيسار ٿا پون بهار ٿري،
اڪين جا نور خنجر ٿا ٿين قرار ٿري؛
رهي ٿو روح ۾ سدا دُٻڻ جو راز، ساڻيو!

او دلنواز دوستو، او جانباز ساڻيو!

اچو ته ڪو ٻلو ڪريون،
ٻلند حوصلو ڪريون؛

جيئون جيئن جهان ۾ ٿي سرفراز، ساڻيو!

جي نوجوان حسرتون کين جيان ڪيڙن ٻيون،
جي نوبهار الفشون گلن جيان ٿيڙن ٻيون،
جي يادگار ساهتون پکين جيان سيڙن ٻيون؛
انهن کان روح ڪن ٻيلا ڇو احتراز، سائيو؟

او دلنواز دوستو، او جانباز سائيو!

اچو ته ڪو ٻلو ڪريون،
بلند حوصلو ڪريون؛

جيئون جيئن جهان ۾ ٿي سرفراز، سائيو!

ڇو سرخ سرخ رنگتون ٿيون زرد زرد ٿي وڃن؟

ڇو تابناڪ صورتون ٿيون گرد گرد ٿي وڃن؟

ڇو خوشگوار حالتون ٿيون درد درد ٿي وڃن؟

ڇو جانفزا نضا ٿئي ٿي جانگداز، سائيو؟

او دلنواز دوستو، او جانباز سائيو!

اچو ته ڪو ٻلو ڪريون،
بلند حوصلو ڪريون؛

جيئون جيئن جهان ۾ ٿي سرفراز، سائيو!

مرون ٿا ٻيڙي حال سان، جئون ٿا ڏاڍي رنج ۾ -

الڻ ٿي، ڄڻ پتھر ڪوئي ڌارين جي هنج ۾!

ڪمي اچي ٿي ڪهڙو ڪا معيشتن جي گنج ۾؛

ٿي ڪٽي ويا دلين جا رنگ راز، سائيو!

او دلنواز دوستو، او جانباز سائيو!

اچو ته ڪو ٻلو ڪريون،
بلند حوصلو ڪريون؛

جيئون جيئن جهان ۾ ٿي سرفراز، سائيو!

اچو انهيءَ نظام کي جلايون دل جي باه سان،

جلي سگهو ته جو اڃا ستر زدن جي آه سان -

ٽڪي پياسين، هو آلا، هيڙي سور ساه سان!

هلو ته ڪا هٿان ڪريون، ٿي بي تيار سائيو!

او دلنواز دوستو، او جانباز سائيو!

اچو ته ڪو ٻلو ڪريون،
بلند حوصلو ڪريون؛

جيئون جيئن جهان ۾ ٿي سرفراز، سائيو!

عزم

نظرو جاڏي وڃي ٿي، هر طرف ظلمات طاري آ؛
افق تي پاڪ جا اهيڃاڻ ڪونهن، رات ڪاري آ؛
دڪي انسان جون دانهون ۽ پيخون، آه و زاري آ؛
جيتي ڏس آهر بچي، جيتي ڏس پيئڙاري آ؛
لفظ هڪي ڇند مائهو ڇٽا ڏجن ٿا هزارن ۾!

ڪٿي پي زندگيءَ جي ڪا حرارت ڪانه ٿي ڏسجي؛
ڪٿي پي حق و رنگي، ظلمت ڪانه ٿي ڏسجي؛
پڪر سان چٽور چهرن تي سلامت ڪانه ٿي ڏسجي؛
زمينن آسمانن ۾ لطافت ڪانه ٿي ڏسجي؛
ڪشش نهي رهي ڪا ساه ۾ يا دسياه ڀارن ۾!

هتي سڄي ڪران، پر خونِ انساني جي ارڙائي؛
مشت جي عوض مزدور کي پوري نه آساني؛
عجب طرزِ حڪومت آ، عجب دستور جهانياني؛
گهري جهڪي، ڪري گذري پلي بيداد جو ٻائي-
بجاءِ آهي جو شڪو ڪو ڪري سرڪو اشارن ۾!

انسان سڄي ڏهن ڏينهن ۾ خوشحال ٿينداسون؛
دنيا ۽ دين جي دولت سان مالا مال ٿينداسون؛
ان جي هڪون گذريو هو ته هين ڪنگال ٿينداسون؛
وطن ۾ بسوطن، بموس، پڪا، بد حال ٿينداسون؛
گداگر ٿي وڃي ٻينداسون شهرن ۾، قطارن ۾!

* * *

ڪڏهن هيءَ دل به ڪنهن جي بحر ۾ رنجور هوندي هئي،
محبت به لڌا جي ۾ سدا مغرور هوندي هئي،
جمال ٻار کان هيءَ پي چراغ، طوز هوندي هئي،
غیر دنیا کان بلڪل بيخبر ۽ دور هوندي هئي؛
ڪڏهن پنهنجو به نالو هو نڪن ۽ نڪارن ۾.

غور جانان پر هيءَ دل ڀري ڪڏهن بڪار هئي، سائي!
 نظر جا تير، اهرن جي تڪي تلوار هئي، سائي!
 گريبان چاڪ ڇهلايون، تـ دامن تار هئي، سائي!
 ڪڏهن خلوت حسين سان گل و گلزار هئي، سائي!
 غور دوران مگر اچيو وڃي اڄ خارزارن پر!
 * * *

گهڻي تائين مگر رهندي نه نفوري ۽ لطائي۔
 ڀلا ڪيئن هي انسانن تي هڻندو زور هٿاني؟
 ڀڄي آرس، اٿي ٿو، هر نشينو، هزمر انساني:
 نڪي بيدادئي رهندي، نڪي بيداد جا پائي:
 ٿيو آ ٿرئلو بيداد اچي اڄ تاجدارن پر!

رهنديو ديور استبداد ڇڪتا چور ڪرئو آ؛
 نظار لارو جو هر نشان اڄ دور ڪرئو آ؛
 شير تاريڪ پنهنجيءَ کي سڀا نور ڪرئو آ؛
 ساوات و اخوت، ملڪ جو دستور ڪرئو آ۔
 چنو کولي چوان ٿو، جي نه سجهو امتحان پر:

صصور آڏي هاڻي ترالا رنگ لائيندي
 درياهن کي ڪندو تپيو، ۽ برساتيون وسائيندي
 وڃي اوج ٿرما تي هوائن کي هلائيندي
 جا جنت عرش تي آهي، اما هنوي ٻائيندي:
 هن ٿيون اوج انساني جون سرگوشيون ستارن پر!

”تنوير“ عباسي

او سُرليءَ وارا جوگي!

او سُرليءَ وارا جوگي!

پنهنجي مٿن کي ٽوڪيندي، تون سُرلي ائين وڃائين ٿو،
 ڇن ٽوڪي تون روح فضا ۾ نڌين جان لهرائين ٿو،
 درياھ شاھ جي لهرن وانگر، سينو ٽاهين ڇاڙهين ٿو،
 ڇن تـ فضائن ۾ گهٽن جو ڪڙو وام وڃائين ٿو،

چڻ ته قضائن ۾ گهڻن جو هڪڙو چار وڃالين ٿو،
 زهريلن نانگن جي روحن کي تنهن ۾ ڦاسائين ٿو:
 يا ته اندر جي اونهائيءَ سان سُر آئي تون ڳائين ٿو،
 پنهنجي برهم جي باهه تون ساري، جڳ جي دل ۾ لڳائين ٿو-
 چڻ ساري جڳ تههجي سُرور واري ڀوڳ آ ڀوڳي!
 او سُرليءَ وارا جوڳي!

پنهنجي راڳن سان رڳ رڳ ۾ هڪو مڃاڻ ملائين ٿو،
 دڪ ۾ درد جا نانگ هزارين پيار منجهان پرچائين ٿو،
 جن کي پنهنجي قن جي تارن تي هي ناچ لڄائين ٿو،
 سُرليءَ جي مڃاڻ سان تن جي زهر جو زور وڃائين ٿو-
 اهڙن زهريلن جي دل ۾ جادو هڻين جاڳائين ٿو؟
 پنهنجي دشمن تي پي حاڪم ٿي ۽ حڪم هلائين ٿو!
 هن دنيا جي رڻ ۾ تنهنجي سُرلي چڻ مينهونگي-
 او سُرليءَ وارا جوڳي!

مان پي من جي سُرليءَ تي ڪي گيت وڃائڻ چاهيان ٿو،
 مان پي پنهنجو پاڻ وڃائي، سُر ۾ سائڻ چاهيان ٿو،
 مان پي هن مائي درياءَ ۾ لهرون آڻڻ چاهيان ٿو،
 مان پي دٻن جي دنياڻن ۾ باهه لڳائڻ چاهيان ٿو،
 مان پي ڳائڻ چاهيان ٿو، ها، مان پي ڳائڻ چاهيان ٿو:
 سندي سُر صدين کان، منهنجي دل تي ويهي موڳي!
 او سُرليءَ وارا جوڳي!

مان به زماني جي دردن کي دل تان هٽائڻ چاهيان ٿو،
 زهريلن جي زور کي ساري، زور گهٽائڻ چاهيان ٿو،
 وقت جي ورهم ۾ محبت جو مڃاڻ ملائڻ چاهيان ٿو،
 پيار مان هر ڪنهن کي مان پنهنجي وس ۾ آڻڻ چاهيان ٿو،
 جن کان حياتي هائو ٿي هاري، تن کي مڃائڻ چاهيان ٿو،
 تو جان مان، او جوڳي، من جي سُرلي وڃائڻ چاهيان ٿو:
 تنهنجو من پي روکي آهي، منهنجو من پي روکي!
 او سُرليءَ وارا جوڳي!

(۲)

پهريون وار

مکري وار هي وقت ٿوتسي، او ملو،
انهي کان اڳي وقت تي وار ڪرا
حياتي ٿئي سخت ٿوتسي، او ملو،
انهي کان اڳي ٻيڙ ڪرا
کيلي وٽ گهڙي پل، جو لڻا کڻي جا،
هنن مان نه ڪمڪي وڃن؛
هي ڪل تنهنجا، يعني هي ڇاڻا مڪڻ جا،
مستان وقت ويندي رجن ا
حياتيءَ جا پالا، پريل عمر جي و هٿ سان،
پڻ کان سوا ڪيئن ڪريون۔
کڏي مرڪ جو تن ۾ مٿاڇ، تن مان،
گهڙين جون ٿا ٽرڪون ڀريون ا
عجب آهي مڪڙيءَ تي، جو ڇاندي پي،
نه پل لاڻ آهي شهاب،
نسي تيز ڪرڻ ڏي، هڪ ٽرڪ ٽرڪي،
ڏلي موت کي ٿي جواب ا
سوين سال هڪڙيءَ گهڙيءَ جي خوشيءَ لاءِ،
ڪڍي عمر ٿا سڻا ٻيون؛
مگر ٽرڪ ايندي ڇڻ تي، گهڙيءَ لاءِ،
سڀني ڏک ٿا وسري وڃن ا

عبدالقہوم ”صائب“

قر غيب

راڳ۔ واليءَ راڳ ڇوڙو ۽ پٺڻ وارن پٺڙو،
ڪجهه مرن ماڻهن پڪڻ، ڪجهه چنڊ ۽ تارن پٺڙو،
ٿي هلي جهوني، مگر آواز ملڙو ٿي لڳو،
ڏيان سڀني جو ڇڪيو، جو ساز سهڻو ٿي وڳو.
ڪا گهڙي گذري نه جادوءَ جو ٿيو ٿي ۽ اٿس،
ننڍ ۽ اهڙا سڻا جو باخبر ٿيا پڇڻ؛
پنهجا پنهنجن جي گلي تي پوءِ ڇڙي ٿيڻ لڳا،
پٺ جي پورٽ ڪرڻ ۽ مال کي سڀڻ لڳا.

(۳۳)

۱۹۵۷ء - ۲۷

مهر کي جو وجه مليو، سو ٻن اڳي سائن رليو،
جن ۾ ڌاريو هوش هڪو، غفلت انهن تي پئي کليو،
”هاڻ کي تاريخ کي دهرائي“ ڏاهن کي چيو،
ڪيئن نه ڪوٺار ٿي ڪٽا، ڇا مهر قدرت ٿي ڪيو!

”شاستر اعمال سا“ هين صورت لادر وٺي،
کسي نهوڙيو، وقت سر سڀني مصيبت کي مٽي،
صور ۽ گل جو ٿيو، هڪي سر ٿو يا جاگي ٿي،
منهن مقابل ٿي ٿيا، هر ڪن سوڀارا ٿيا.

هڪي هڪسي لربان ٿيا ۽ ڪن ڀڄي پاسو هڪيو،
۽ وڃي ساڻهه جي ڪن ٻن پٿر کي هٿن ڇو،
”هوشيار و هوشيار و هوشيار و هوشيار،
ورنه ويندو پڄي هن چنڊ ڀارو ڏيارا“

پسام وانگر ويو پڪڙجي هي نياپو جا پڄا،
وار ويا ڪانڊارجي ۽ پار پڌو ٿيا ڪوا،
ان طرح ماحول بدليو، نظريا آيا نوان،
۽ زماني چڻ کي ورتو امتحان دراستحان.

پير پختا، نرم ڪٽا، دل وڏي، عزم بلند،
نان محبوبن سان وڌندا کي رهيا هڪي ارجند،
راه ۾ روڙا وڃون وارا پگالون چار چنگ،
وقت ويٺي سان آيا آڳ ٿي آهن پتنگ.

بار سنهوا، محب مسٽوا، اک نشيلي، ڊبل چال،
مرڪه نيشن، ڪوٺج گچون، وات ڪاٺن جو خيال،
سجهه وارن سمجهي ورتو ٿو، جي هن سونهن کي،
سون جي پاڻيءَ تي هرڪا ڪن، فڪري ويا پري.

ملڪ جا مانجهي رجز اهڙو ته ڳائيندا ويا،
سر جو سانڪو لاهي، اڳتي وڌائيندا ويا،
راه ۾ هر هر رڪاوٽ ٿي وڏي ويرين مڪري،
مشڪلون آسان ٿيون ۽ ٿي ويو سولو سفر.

وات ٻي ڪا هاڻ آئي ڪيئن ويرين کي نظر،
ڪن کي ٿاهيءَ تي، آڏي ڪن جي ڪيائون لال تر،
خون قاحق، خفته ذهنن ۾ هي آندو انقلاب،
مهر جي پنهجن ۾ ها، سي ٿي يا ٻن بي نقاب.

دشمن چالاڪ ۽ محسوب وطن ها دويدو،
 هڪ طرف ماڻه جا مورخه ۽ ٻئي پاسي هندو؛
 وقت نازڪ هو، مگر اڏوس پيمان وفا
 پنهنجي ڏن ۾ ها چريا، وڌندا ويا چوندا ويا:

”منهن مٿي تهنجو مڱيو، ڌارين کي انهي نيڪ مات،
 قبضه قدرت مان غيرن جي ملي ويندي نجات؛
 تنهنجي عظمت جي آڳيان پنهنجي جهوڪائيندس چين،
 ساهه صدي، جسم قربان، اي وطن جي سر زمين!“

هڪ ۾ جانباڙن جي هو ڇا، ليڪه اي عزم بلند،
 پوء به ٿي جهوڪندي ويا تن جي آڳيان اهل ڪمند؛
 جوش، جذبي ۽ صداقت جي هڪري ٿيا ڪاٺياپ؛
 زنده باد اي انقلاب و زنده باد اي انقلاب!

اي اديبو، شاعرو، اي وقت جا پيغمبرو
 زينت جو پيغام ڏيئي، ساڳ پنهنجي ڏي ورو؛
 ظلم و استبداد جي آڏو ڪٽيا لندا رهو،
 وقت جي مظلوم کي ترهيب هڪا ڏيندا رهو!

شيخ ”اباز“

پري جي ڳڙ کي، مان ويهي،

آ ٺهاريان - هنجون هاريان!

نري نري هڪري، ٿي مان دور وچان!

چند پري آ، چند پري آ، چند لچان؛

ڪڍن مچان، او ڪڍن مچان، او ڪڍن مچان!

ويو پرواز پرن ۾ بهمي-

پاڻ سناريان، هنجون هاريان!

اڃ نه اڏاسان، اڃ نه اڏاسان، هڪو جهلن؛

هڪين پيران، هڪين ڪاسان، هڪو جهلن؛

هاه لڏن ٿيون ساهون لامان، هڪو جهلن؛

مان پرڏي، مان پرڏي،

هت چوڪاريان، هنجون هاريان!

پري جي ڳڙ کي، مان ويهي،

آ ٺهاريان، هنجون هاريان!

آء ڀي ڪشي سائين!

ڪيتري ڏکڙي وٺي راتڙي ڪشي، سائين!
آء ڀي ڪشي سائين!

ڄاڻ هاڻ لوهر سان، روشني ڀشي، سائين!
آء ڀي ڪشي سائين!

سج کي سجاني مون، عطر آ مٿس هاريو،
پساڻ خوب سينگاريو:

وهي آهيان ڏهي مان سينڌ کي ڦٽي، سائين!
آء ڀي ڪشي سائين!

رُت بهار جي آئي، رُت بهار جي وهي،
منڊ بهار جي وهي:

ڦول ڦول ٺارين ٿاڻ هاء ويا ڀٽي، سائين!
آء ڀي ڪشي سائين!

هه هه چاندوڪي آگ ڪئن لڳائي ٿي،
تن بدن جلائي ٿي:

مان جٽلي ويس، تو چا ڳالهه آ ڪئي، سائين!
آء ڀي ڪشي سائين!

تنهنجي منهنجي ڦاٽي ٿي لوڪ ٻوڪ ٺوڪي تو،
خوب وات ٺوڪي تو:

هيءَ بره جي بدنامي توکي ڪئن وٺي، سائين!
آء ڀي ڪشي سائين!

صبح جو ڪري وعدو، شام جو وڃن ڀلجي،
مان مٽي وڃان مٽجي:

صبح شام جو جهنجوڪ زندگي ٻئي، سائين!
آء ڀي ڪشي سائين!

غوف سون کي ويڙهي ويو، هاء ڊپ وڪوڙي ويو،
 ڇان در نهوڙي ويو:
 تو پتان ڊڄان پئي، آڏا هڪ ڇٽي، سائين!
 آڏا پسي ڪٿي سائين!

منهنجي آس جا مالڪ، تو مان آس هڪن لاهيان-
 چوڏ مان سنڌو آهيان!
 تو بنا نه منهنجو هڪو، تون ئي هڪ ڏئي، سائين!
 آڏا پسي ڪٿي سائين!

سوت کان اڳي هڪوڙي آس آه دل الود:
 ٿي گهران چئن تنهنجي پير جي پئي، سائين!
 آڏا پسي ڪٿي سائين!

”بشير“ مورهاڻي

ڦٽون سھان

وات تنهنجي ٿي ڦٽڪر، لال! ڏهن مهنن کان،
 سٿور منهندي ٿي رهيس صبر سان تو خاطر مان:
 ڪنهن به پيڙا جي نه پرواه ڪيم تنهنجي لاءِ،
 او اکين لارا ذرا سرڪ ۽ هٿ پير حلاءِ،
 هل پلا روءِ ڪٿي، پنهنجون تون پانهون ٽهلاءِ:
 ڇو اڪيون بند ڪيو؟ ڀول او طوطا نه ٻڌان،
 تون نه روئين به ڪو، لوڪ مان پوءِ ڪيئن اگهان؟

تنهنجو باپل به هتي ٺاه، پئي ٿي هوندو،
 هو نه تو لاءِ نوان نوت ڪمائي ايندو:
 ٿيندو گدگد هو اچي ڏسندو ڇڏن ٿين لار،
 هاڪي پائيندو اچي توکي، ڪنڌو ڏاڍو پيار!
 نور ٿين جو، اسان جو تون سلسو سهڻو پيار:
 پر ميا لال! تون ڪجهه روءِ، پنهنجن جا چوندو-
 توکي حيران ٿي حيران ٿي ڏسندو رهندو!

تو سٺل لال! وڏي پنهنجي آجيجل جهوري،
 نون ٻڌائي ته وڃين ها ته جتان ڪئن ٿوري!
 هاڻ افسوس! پڪيئي ٻي نه سٺل هيءَ ڇاتي،
 پنهنجي گهرواري جو اکين ڪونه ڏٺي هڪو ڀاتي،
 ننڊ توکي نه ڪرالي سون، نه لولي ڪاتي:
 ڪا سٺل سائي به توکي نه ڏني مون پوري،
 جي پٺن اک، ته ڇڏيان ساهه به تو کان گهوري!
 تو کان اڳ به نه اسان کي ٿيا پيدا ڪجهه پار،
 جن تي فاقن ۽ غريبيءَ جي سڌا آهي سار:
 جن جي حالت آها، تن تي هڪو ڪهڙو نه لهي،
 هڪو مرض پئي کي وڪوڙي ٿو، جي ڪه ٿان ٿولهي،
 هڪڙو ڪٽ تان ٿو اٿي سس، ته ٻيو پار ڊهي!
 ڪير آهي جو حياتيءَ کان نه آهي بهزار،
 ڪير آهي جو سرون لاهه نه آهي تسيار؟
 گهرجي حالت تي توکي رحم اچي ويو هو ڇا؟
 ڇا ٿي ناراض اسان کان ٿي ڏٺي هڙي سزا؟
 پا لهي ٿين، جو پنهين بس رڳو مزدور هئو،
 سان ڪن ڏور، غريبيءَ کان هو مجبور هئو،
 هو سڌا سک کان پوي، رنج سان پهتو هئو؟
 ڪود و پنهنجي سکر اک ته پٺن ها مٿا!
 پنهنجي لهنائي و ڪجهه سک ته پٺن ها مٿا!

(۲)

الجزائر

ڏرتيءَ جي دل زخمي زخمي، انسانيت لڙزان لڙزان،
 اسن پندي آهي پريشان، جنگ پرستي چئن ٻڌاسان!
 مونن و منهن پائي، حياتي وڻ ٻٽ و وڻي ٿي وڻي،
 چوڌاري انساني لاشا، وڪ وڪ تي آسوت جو سامان!
 جوت جياپي جي ڪٽ آهي؟ چانڊوڪيءَ جو چارو ڪوئي؟
 ڪوئي ٻڌائي ڪمڀين هلندو پهاڪو اونڌاهيءَ جو فرمان؟
 مندون مٽيون، گل ڦل نڪتا، ناچ بهارن جو ٿيو جاري،
 پر هي گلشن ويران ويران، پر هي گلشن ويران ويران!

پورپ جا سوداگر آيا، سامو پيارا اندر ڪارا،
 ٻئي جي آزاديءَ جا دشمن، انسانن جي ويس ۾ حيوان.
 هرڪو دل تي بهرو آهي، هرڪنهن جو غر ڪهرو آهي،
 ڪير آ جنهن کي خوف نه آهي، ڪير آ جيڪو نامي پریشان؟
 مائٽ، پٽ، پٺڙ، ڀائر—هرڪو ئي آ موت جي منهن ۾،
 هرڪنهن کي آ عزت پياري، هرڪو آزاديءَ تان قربان.
 گلشن جي خوشبو جا خالق، سڪويءَ سڪويءَ جا شيدائي،
 دل جي آس دهاڻي دل ۾، سينگارن ڳا موت جا ايران!
 آزاديءَ جي سچ کي گهرڻ آهي رڳو ڪن ڪهڙين تائين،
 زور وٺي ويو آهي، ليڪن ختم نه ٿيندو ظلم جو طوفان!

لکڻچند ”پرپر“

ڀٽنگ ۽ ڀونڙ

اڄ وري آڏو ٿري دل تي اڳوڻو داستان،
 هو حقيقي ۽ مجازي سمجهي ملو ٻان:
 ستر لئي آڏو ٿي پروانو ۽ پونرو بيزان،
 مست ها، مغمور ها، ۽ مست هو مارو جهان:
 وات تي ڪپ ڪپ اشارن سان ڪيائون راند ٿي،
 ٿي وڌيا ٽيزيءَ سان پنهنجي منزل مقصود ڏي.
 هيروئنڙيءَ، بوند سنڙيءَ، دل جا پٽ ڪوليا ڪٽي،
 بادلن جي رنگ ٻونگي چال تي دل کي وٺي،
 برق جي چمڪات چير يونلڪ کي خنجر هڻي،
 چٽڪ ڪهونڪهٽ ٿي هنيو، آئيني نظر ٿي ڪاٽي:
 فرش جي ساهڪ ڪيو هو فرش کي مستان ۾،
 ٿي ڪيو قدرت ميسر سوز جو سامان ۾.

تي آڏاها عرش جي ۽ فرش جي وچ ۾ اٿئي،
اوجھو ڪاري ڀنور جي چال ڪجهه ڪجهه ٿئي ڏري -
”هي چمن منهنجي ليئي منزل آ“، چو تنهن روڪجي،
”ترس ڊر ڪوڙو، اچان گلڙن ڦٽن سان سان ملي آ“

توند ۾ ڀر جي ڀنور ڀٽن ڀڙن ڪندو ويو باغ ۾،
روشنيءَ واسو ڪيو هو پنڪ ڪاري داغ ۾.

ڀنور، گل سان خوب لپتي ڀار جو آندو وتو،
خوب چوسي، خوب چوسي ڀو، مگر ڏوڪين ٿو،
ڀو ڀئي سٺي ستاي ٿو ڏي ڏوڪي ويو،
ان طرح هڪ کان ٻئي، ٻئي کان ٽين ڏي ٿي وڌو:

باغ جي سڀني گلن جي خوب محبت هُن ٿئي،
ڏو ڪري واپس وريو، پر ترشنا ترهت نه ٿئي.

ڀو ڀئي اڳتي وڌيا، وڌندا رهيا، وڌندا رهيا -
صبح تي سَورج وڃي آرام جا ڪروڙ ڀڳا،
رات جي چادر ڏڪا سڀ روشنيءَ جا ترورا،
بادلن ٿي واپس پاتا جلد ڪاريءَ رات جا:

دُور بلڪل دُور هڪ شعل اُٻاريو ٿي انگ،
جا ڏسي، ٻڌي، ٻڌي، ٻڌي، ٻڌي، ٻڌي، ٻڌي.

موڪلا پائين پوتر کان چاه مان ۽ چوچ مان:
”مهربان ڏس، پيو سڏي مون کي تو منزل جو نشان!“
”جند موند!“ پوتر ساڻيءَ کي چو کولي زبان،
پر ورائو هن ته ”موند آهي مشڪل مهربان!“

مان ته هڪ شمع اڳيان هي سِر وڃي پٽا ڪندس،
هڪن تو وانگر سون سان دل سندا سندا ڪندس!

”مان سِڪيو آهيان وڃڻ، واپس وڃڻ چاڻان نه مان،
مان سِڪيو آهيان سِرڻ، زندھ رهڻ چاڻان نه مان،
مان سدا لڳو رهان، ٻئي کي لڳڻ چاڻان نه مان،
۽ حقيقيءَ کي سڃاڙيءَ ۾ مٽڻ چاڻان نه مان!“

ڀو ڀر ٿو ٿو ڪري سو شمع ڏي آڏري ويو،
ست ۽ مغبور ڀروالو وڃي ڀروان ٿيو.

هرئي

موج ۽ مستيءَ ۾ آهين، توڙ سان توکي بهار،
تون ڀلا ڪٿ تي رهن، تنهنجو ڪٿي آ مرغزار؟
تنهنجي هستيءَ سان هر دم تو سولهي سارو ولهار،
جهنگ جهڙو هر شهر گهر ۾ تنهنجي تي ٻيل ٻجار؛
هر ڪنهن انسان جي تنهنجي ڏسڻ سان دل ٽري،
تنهنجي نين ۾ رکيون قدرت ڪجل-ڪانيون ڀري!

ڏيک ورا ڪو آڻجي تنهنجو ڀلا ٿاڻي ڪٿان؟
ڇو نه تو چورائي آهي چال مٿاڻي ڪٿان؟
ڇو نه تو آندي هي ڇائن جي فراواني ڪٿان؟
تو کي خوشين جا مليا انبار ديواني ڪٿان؟
سچ نه آهين تون عجب قدرت سندو ڪ شاهڪار،
زندگي توهان رهي تائين ابد شل سازگار!

هر نظر ۽ هر قدم تنهنجو سراسر ناز آ،
تنهنجي هر ڪ به ناز ۾ پن ٿي تون انداز آ،
هر ادا ۾ تنهنجي پوشيده ازل جو راز آ،
۽ سنڌي رفتار چڻ فطرت جو سهڻو ساز آ؛
پُر مسرت زندگي تنهنجي - اٿس تنهنجو قمر!
زندگي ساري زهر منهنجي - اٿس تنهنجو قمر!

تو کي هٿ آهي، پنهنجي ٿي رهن دشمن کان دور،
ٿي سڄڻ دشمن سڄاڻين، توڙ آهي اي شعور؛
جي ڪاريءَ تي نظر تنهنجي پوي، ڀڄندڙن ضرور،
پنهنجي واهر پاڻ ٻڄڻ ۾ ٿئي آئين تصور؛
مان مگر ماريءَ جي ڏوڪن تي ٿي ٿو ڊڄي رهان،
حوصلن تي حڪم ٿو حاوي رهي - ڇو ڇا ڪريان؟

مون کي دل ۾ خوف آهي ڇڏ ۽ ڏنڊ جو،
 مون تي ويٺل آهي، جدين کان اتر تقدیر جو،
 تنهنڪري هڪ حوصلو مون ۾ نه آ ڏنڊ جو،
 ڇو ته هو مان ڪئن مقابل ٿي سگهان ڏنڊ جو؟
 سور سختيون ٿيو سهان، پر ڪيٽڪي واتان ڪپان،
 ۽ اندر پنهنجي ۾ پيو پهران پهان، سوچان پهان!

تنهنجي آزاديءَ کان منهنجي آهي آزادي عجب،
 تُو رهان مجبور مان آزاد هوندي پي، غضب!
 بي لڪر هلندي وتن، چرلندي وتن تون روز شب،
 منهنجو سک آرام سارو ٿي ويو آهي طب:
 مون کي پنهنجي گهر ۾ ئي عباد ڏس مارين ٿا،
 ظلم ڏاڍاين سان منهنجي ڏيل کي ڏاڍين ٿا!

تنهنجي آزاديءَ مان مون کي اڄ سبق آهي مليو،
 پنهنجي هميشي حال تي اڄ سوچيو آخر ڇو،
 پاڻ پنهنجي سر چٽ جو ڏاڻو حاصل ٿي ويو،
 هاڻ مون آزاد ٿي گهارڻ جو آهي به ڪو:
 ڏس تشدد جي محل کي ڪئن نه ٿو ڏاهي وکان،
 ڏاڍ جي هر ڌار کي پاڙان پئي ساڙي وکان!

مراج

ڪونج

آڪاش جي پيانت ساهين ۾ وڳي رڃ،
 تنهنجي نه اکين ۾ ٿي ازل کان ئي پٽڪي اڃ،
 - او ڪونج، منده روح مندي پاس پهچي ڪيئن؟

ٿي روح کي پٺلائي منده درد ڀري لات،
 چن پاد جو پٺلاءِ اسڪن کي ڏٺاري-
 اڳوڻا جي منهنجي ۾ ڏسڪي ٿي پٺي رات،
 ساحول به خاموش رهي ٿو هاري،
 - او ڪونج، منده روح مندي پاس پهچي ڪيئن؟

مڪوڻن جو جڏهن آه ڇڏيو ساڻ بهارن،
 گلڙن تي ٿي پروا پئي پيلاڻ پڪڙي-
 لهرائڻ ۾ سرڪڻ به ڇڏيو ڇڏ ستارن،
 ڇپ چاپ پئي رات سندن آهه کي چڙهي؛

- او هڪوئج، سندن روح منڍي پاس پهچي هڪڻن؟

اڪڙين جا ڪنول درد جي هاڻيءَ تي ٿا چٽڪن،
 هر ساهه-هري جو کي هڪڻن ٺانگ ٿا ڪٽڪن-
 مرڪن جي وچان آهه، ڪڏهن لڙڪ ٿا جهٽڪن،
 جوت جي پن تي رکيا رس-چور ٿا لٽڪن؛

- او هڪوئج، سندن روح منڍي پاس پهچي هڪڻن؟

سدت ڪيان آ خاموش چو سنگيت جي سائڻن؟
 چو ٺهڪ مٿان ٺهڪ ٿي ڏي وقت جي ڏائڻن؟

- او هڪوئج، سندن روح منڍي پاس پهچي هڪڻن؟

مثنوي

”سجل“ سرمدت
مثنويڪار: ”حامي“ عمر پوري

تارنامو

(سجل سرمدت جي مشهور فارسي مثنوي ”تارنامہ“ جو منظوم ترجمو)

محو ٿين جنهن جي ٻڌڻ سان چمر وڃان.
راز وارا ٻيٽ ٿورا معنوي.
ان جي گنجھ جي ڳالھ ڪرڻ تي ڇڏي.
پاڻ ٿو ڳولي، لڻا ڳوليون اسين.
اوچتو پئي ڏيڍ هڪ ڏيوانسي ٿي.
جنهن جي نغمن ۾ هڻو هڻو مست يار.
بيخوديءَ جي ماڳ تي بجان هو.
مون کي هن هتي هتي ڪري ڀاڙو ڏو.
محو ٿيا ان وقت منهنجا چمر وڃان.
ديهن ۽ دنيا جا سڀ ڀولا ڀڳا.
راڳ سان مون کي ڪيائين بيزار.
ٿيو گريبان چاڪ ۽ سڏ مار وٺي.
جو گهڙي کن حوصلا ٿي ويا خطا

اوچتو ٻيهر به آيس جوش ۾.
”ڪئن سڻائڻ کي ڪرين ٿي ٻيهر؟
با ٿي ڪنهن آڱر هتي توکي ٿيو؟
دل کي سؤ سوجڻون ٿي پئجي ٻرلا.
ڪنهن کي تنهنجو ڳجهه ٿو حاصل ٿئي.
لامڪان تائين آساني ٿو ڪڏهن.
دانهن ديوانو پئالي ٿي ڪڏهن.

مان ٻڌايان ٿو ٻيو هڪ داستان.
يار فرمائي ٿو، ”چنو هڪ مثنوي.
پاڻ اشارو ٿو ڪري هو پاڻ کي.
پاڻ ٿو ڀولي، ڪا ڀوليون اسين.
جنن وٽس هڪ رات جو ميخاني ڏي.
هڻي هڻن ۾ کيس هڪ ڪهڻي ستار.
مست هو، مدھوش هو، رقصان هو.
پئجي ويو گردش ۾ ميخانو سڄو.
ويجهڙو جنن جو ڪيائين پاڻ سان.
جان وڌل کي اهڙي مستي ٿي عطا.
تنهنجي آڱر سان وڇاڻائين ستار.
ڏوڙ منهن کي مون مٽي، دستار وٺي.
مون کي ان حالت ۾ آندو هين صدا

بعد مدت جيئن جو آيس هوش ۾.
تارڪان هي حال ورتو سرسڙ:
”هترو هي درد تو ڪنهن کان وٺيو.
”مون کي بيهود ٿي ڪري تنهنجي صدا.
”تنهنجو هي آواز مستي ٿو ڏئي.
”رقص ۾ آواز آئي ٿو ڪڏهن.
”تنهنجي رڙ ماتم مچائي ٿي ڪڏهن.

"ساري محفل کي چڙيو ڇٽ ٿي هڪرين،
 "دل ۾ درد ۽ غم وڌائي ٿي ڇڏين،
 "ڪاٺا ٿوسان هڪم ٻيو آخر اچي،
 "اڳ ۾ ئي جن تنهنجو وادو ٿو وڃي،
 "لنگ ۽ ناموس، واري ٿي ڇڏين،
 "جس هڪجي تون ٿي وڌائين حال کي،
 "هيءَ صدا تنهنجي پریشان ٿي ڪري،
 "ڏلي ٿي دل جي دٻڪ کي جولان جوڙي،
 "منهنجي دل ورد ۽ وظائف کان هڪجي،
 "ڪنهن وٽان مون لاءِ آندلي درد کي؟
 "دوستي هائي ٿي ٿوسان ڏينهن رات،
 "هن جڳهه تي تنهنجي آمد ٿي ڪٿان؟
 "ماڃرا ماضيءَ جي سڀ مون کي ٻڌا،
 "ڪهڙي حالت توتي نازل ٿي وئي،
 "تون هلي آهين غم جي ملڪ کان،
 "ڪنهن پریشان حال مالهوءَ کي ڏٺي،
 "ڪنهن جي حالت کي ڏسي پُردرد ٿين؟
 "تار تنهن دم رو ڪري ڪٿي قبل و قال؛
 "ڪاڻ ۾ اڳ مان هٿس پٿرن ۾ پال،
 "پيرسڻ اسناد آخر اوچتو،
 "هاڻ پالڻ لاءِ، جبل جي پاڙ مان،
 "ٻيو ڪوري ۾ وڌائين، اي جوان!
 "ات رجي ۽ خشڪ ٿيس آواهه ۾،
 "لوهرن جي هٿ ۾ آس هڪ چٽي،
 "پٽي جنهن ڪيني ڏهاڙا باهه ۾،
 "ڏک ڏڪن تي صبر سان مون پئي مٿا،
 "اڳ جبل ۾ ٽولهه هئي مون کي گهڻي،
 "گوشاڪين ۽ ڏڪن ۾ دائما،
 "ٻيو ڀرندو باهه مان ٻاهر ڪڍي،
 "ڪيترن ماڳن تي ٿيو منهنجو مڪان،
 "ٻيو هي ٻاڪيزه تن ڏوڏي ڏيکي،

دور دانائيءَ کي جهٽ ٻيٽ ٿي هڪرين؛
 "هٿ ٽٽڻ جو سر ڪٽائي ٿي ڇڏين!
 "جاڳا مون سان رکين شل دوستي!
 "خبر جو هر روهه دل تان ٿو ڪڍي،
 "جار مٽي مان چٽ ٻياري ٿي ڇڏين،
 "مرحبا! تون ٿي متاثرين ڦال کي،
 "ڇا پریشان، بلڪه بيچان ٿي ڪري؛
 "ٿي ڪٿي صبر و قرار، آرام هوس،
 "جن وٽس تنهنجو ترانو ويو رسي،
 "تنهنجي روڙ ٿي جان وٽن ڳاري ڇڏي!
 "منهنجي دل مان دؤر ٿي هيرن جي قات،
 "آئي آهين ڪنهن متاثرين ملڪ تان؟
 "صاف ڏس، اڳ ۾ ڪٿي هئي تنهنجي جاءِ،
 "تنهنجي روڙ مون لاءِ قاتل ٿي وئي؟
 "يا وري عشاق جي مجلس منجهان؟
 "يا ڪو گفٽو مارلن وارو ٻڌلي؟
 "درد ڪنهن جي ۾ برابر فرد ٿين؟"
 "ٻڌ ٿ مان توکي ٻڌايان پنهنجو حال؛
 "ڪٽ چوهل پيرلڳ ڏاتوءَ جي مثال؛
 "مون کي پٿرن مان ڪڍي ٻاهر ڪڍو؛
 "مون کي هٿ آندائين منهنجي ملڪ کان؛
 "خبر جيڪو هو، ڪڍي پائين مون منجهان؛
 "شڪل ڪرسي جهڙي ورتر باهه ۾؛
 "اڳ ۾ اڇليو ٿي جن هر هر ڪٽي،
 "مختيون ڏاڍيون ڏس آواهه ۾؛
 "ڏک نه امڙا پئي ڪنهن هوندا ڏٺا،
 "هٿ اچي هيٺي ٿيس، هائي ڏلي!
 "حال ڪان ٺڪتيس، هزارين ٽ ٿيا!
 "اڻ ڳڻا ڏک مون کي ماريائون وري،
 "پر نه ڪا ٻولي ٻڌي ڪنهن مون وٽان،
 "نيٺ هن صورت ۾ آندائون ڇڪي.

« ھاڻا هن کان اڳ ۾ سو مدعا مني،
 « ٿي سٺا ورور ڏٺي مون هر جا بار،
 « مون هزارين ڏک ڏٺا آهن جڏهن،
 « بار جي هٿ ۾ اچڻ جو ٿيو سبب،
 « هڪ ۾ آندائين، حياتي ٿي عطا،
 « درحقيقت مون ۾ هئي سختي گهڻي،
 « سوڻو ڳائي ۽ وڃائي، مان ڪٿي!
 « حال کان بيمال ٿي آهيان جڏهن،
 « هڪ ڏهاڙي پُور پيو استاد کسي،
 « ڇڪ ۾ هر هڪ جنس جو نرصاد آهي،
 « کيس ساڻي ڏيان ته هر صحبت ٿين،
 « حال محرم پٺاڻ ۾ هر دم هجن،
 « مون به ويچارو ته راحت ٺاهي ڪا،
 « ھاڻا جن کان رنج و غم مون کي رهيو،
 « هڪ سڪل وٺ مان انهن ڪاڻي ڪٽي،
 « اڳ ۾ سا چيري ڪٽائون ڇاڪ ڇاڪ،
 « پٽ ٿاڙيائونس، ٿي سالر صاف،
 « سٺل ڪٽي، مڃئون هٿائون ان ۾ ڪوڙ،
 « ان جي رڳ رڳ جي مٿان مڃئون هئي،
 « هڪ به ڇا، ان کي مليون ستونڊ ڪيون،
 « ان جي خالي پٽ اندر پيو شراب،
 « ان ۾ اوتسي عشق واري مٽي گهڻي،
 « منهنجي هر سان هن جو هر هراز ٿيو،
 « ھاڻا هن کان اڳ ۾ ڪاڏم هر هزار،
 « پوءِ هڪ غمناڪ سان گڏجي رهيس،
 « هيوطن بئجي ٿياسون هڪٽار،
 « منهنجي هن جي دوستي ٿي وئي گهڻي،
 « مان ۽ هو ته گڏجي رهيوئسن آسپاس،
 « منهنجو توڻي هن جو ٿالو گهر ٿيو،
 « پئسي گڏيوئس پٺاڻ ۾ آرام ويو،
 « هرڪو 'طنبوري' جو ٿالو ٿو وٺي،
 « اڳ هو پاڻو، پوءِ ٻوليندڙ ٿيو،

زخمر ڪاڏم، ڏک جهليو ۽ غم ڏٺو!
 جيستائين منهنجي هٿ ۾ آندو بار،
 بار جي هٿ ۾ پئجي آهيان تڏهن،
 جيڪو مون کي ٿو وڃائي روزو شب،
 منهنجي جان آهي سندس هٿ ۾ سدا،
 هن جي هٿ، اي مهربانا نومي ڏني:
 هو ٿو چوري ۽ چوڻي، سان ڪٿي!
 ٻن کسي پيخود پٺاڻ ٿي تڏهن،
 « داد بهچايان ڪو هن بيمال کي!
 هيءُ اڪيلي چو سٺا استاد آهي!
 پاڻ ۾ گڏجي هي هر راحت وٺن،
 هڪ تن و هڪ جان هجن، همدرد هجن،
 ويو پڪڙجي درد مون کان ڇڏي،
 عيش ۽ آرام جن مون کان ڪيو،
 جنهن کي چيلجن ۾ گهڻي زحمت رسي،
 پوءِ وري ويهي گنڀائون ٿاڪ ٿاڪ،
 غير کان ٿي وئي سندس رڳ رڳ رهائ،
 قرب سان ٿياسو ڪٽائون جوڙ جوڙ،
 رنج و غم وارو قدم وٺا ڪٿي،
 حال چائن ٿيون دليون عشاق جئون،
 ويجهڙي ٿي ياروت، ڪاڻي عذاب،
 منهنجي خاطر جاءِ جوڙيائون ڪٿي،
 ٻين دٻن جي درد جو آهڙ ٿيو،
 مون تي هرڪنهن ڪٿي ٿي هئي هٿي باربار،
 درد جي درياهه ۾ داخل ٿيس،
 پاڻ ۾ گڏجي رهياسون رازدار،
 سان ٿيس مڃئون ته هو ته ليلي ٿي،
 ٻئي نه ملي ۽ وڃوڙي جي هٿس،
 « مان ڪٿي ۽ « هو ڪٿي، هرڪو ويو،
 « ڪاڪه ۽ « فولاد وارو نلم ويو،
 پنهنجن هڪ هڪ منجهان ٿو هل ٿي،
 هرڪو عاشق ٿيو سندس آواز جو!

"گڏ رهوندين همزد يون پئي همگسار،
 "هوءَ ڪٿي هئي ۽ ڪٿي منهنجو سڪان-
 "مان ۽ هوءَ آهوندين ڪهڙيءَ جاءِ تان-
 "هاڻ ۽ الفت رکيون دمبدم،
 "پن منجهان هڪ تن ٿير ويراڳ ۾،
 "چا خبر آواز هي آهي ڪٿان؟
 "پيو پئو آخر ته ان ۾ راز آهي،
 "منهنجو ناهي، يار جو آواز آهي،
 "يار جي هڪ ۾ اڃان ئي باربار،

تار طنبوري جي پئيو هي لراق،
 سچ ته مون سان يار اهڙي ڪار ڪئي،
 تار جو اهڙو اثر ٿيو مون مٿان،
 جان و تن ڳاري ڪيائين دل ڪباب،
 تار کان دل ۾ سوين موجون چڙهيون،
 تار سان دل ميسن وانگر نرم ٿي،
 تار دل کي مٿن چئن ساري ڇڏيو،
 تار، چانديءَ جهڙو، دل ڪٿي پاڪ صاف،
 تار سان هر جون سوين موجون چڙهيون،
 دٻڪ دل واري تپائي تار وٺي،
 تار منهنجي تن جي قاتل ٿي پئي،
 تار آندو مون تي بحاليءَ جو حال،
 ڪل ٿي پئي، ڪنهن جو هي آواز آهي،
 مست و بيخود ٿي پئي هلي هيءَ صدا،
 هيءَ صدا ڪئن ٿي ڪري بي اختيار،
 هن صدا ۾ سوز ساڙو سُور آهي،
 هارفن لاءِ هيءَ صدا بهتر پئي،
 هيءَ صدا سوريءَ جهڙائي ٿي ڇڏي،
 هيءَ صدا ڳالهيون ڪري ٿي عشق جون،
 تار جي رڙ جوش ۽ جولان ڏنو،
 تار جي رڙ درد لائي ٿي ڇڏي،
 تار جي هيءَ رڙ رسائي ٿي آني،
 تار جي رڙ کان مليا غم بشار،

پاڻ ۾ هڪ ٿي ويوندين آشڪار،
 مان جبل جي پاڙ مان، هوءَ جهنگ مان،
 هت پئو ناهي، پڳيون آهيون ڪٿان!
 اينهن جي ناتي ڪيو هي منهنجو ڪم،
 "وحدہ" واحد" ٿيو ٻولي راڳ ۾،
 سون وٽان آهي يا ان ڪاٺيءَ وٽان؟
 منهنجو يا ڪاٺيءَ جو هي آواز ناهي،
 هوءَ وڃائي ٿو، هي سڪو ساز آهي،
 سَوَ مڊالون ٿي ڪيان، اي "آشڪار"!

دل ۾ يارن لاءِ وڏي ويو اختيار،
 ڪٿر ۽ سلام جي سڏ سار وٺي،
 جيڪو پڙندو، ان جي دل ويندي هٿان،
 تار آندو عشق وارو اک ۾ آب،
 سرتي سُورن جون سوين موجون چڙهيون،
 جان و تن ويا سوز ۾ سرگرم ٿي،
 جسر ٽوٽي جان کي ڳاري ڇڏيو،
 روز شب پئي ٿي ڪري منهنجو طواف،
 دل تي غمزن سان سوين موجون چڙهيون،
 مٺل و دالشن کسي گهٽائي تار وٺي،
 ان جي دانهن تي چڙي دل ٿي پئي،
 ڪڏهن ليلي، ڪڏهن مجنون، جي مثال،
 ڪجهه ته سچ ۽ سچو، ڪهڙو راز آهي!
 هوءَ هتي ٿي پئي هلي، هيءَ صدا،
 پن اکين مان ٿي وڃي ڪوڙهن جا تار!
 سرسر "منصور" جو مڏڪور آهي،
 جيڪي سوريءَ تي وڃن ٿا سر ڪٽي،
 دم "انا الحق" جو هٿي ٿي ڇڏي،
 عاشقن تي جي اچن ٿيون آفتون،
 پن اکين ۾ موجزن طوفان ڏنو،
 درٻار ناچو لڳائي ٿي ڇڏي،
 جسر سان گڏ جان ٿي ٿي گر جني،
 رنج ڪاٺيءَ، گنج ورنم باربار،

تار جي رو کان ملن ٿا غم هزار،
 تار جي رو سان هليو آرام ويو،
 تار جي رو آهي دردن جي دوا،
 تار جي رو سان ٿو اوريان پنهنجو حال،
 تار جي رو کان عطا ٿي پنهنجي،
 جو خوديءَ کان مرد زندہ ٿو رهي،
 تار چئي ٿي، ”مون تہ ڪجهہ ٺاهي ڏلو،
 ”هيءَ وڃائيندو جي هٿ جي آهي ڪار،
 ”جن وڃائيندو چوي ٿو مون کي ”هنو“،
 ”ڪير آهي جيڪو دانهون ٿو ڪري،
 ”ڪو پتو ناهي، اچي ٿي رو ڪٿان؟
 ”هن سبب مون کي تعجب ۾ وڌو،
 ”مان هٿان جيڪو تہ پئي کي پڻ ڏسان،
 ”جن مٽي تي هٿ رکي ٿو پنهنجو بار،
 ”جيئن پيار جو هٿ هو پري،
 ”ڪي ڏهاڙا ٿولي ڪوري ۾ رهيس،
 ”حرف مون کان ڪين نڪتو، هاءِ هاءِ!
 ”وصل ۾ افسوس، ايڏو اشتياق،
 ”وصل مان ٿئي ٿو وڇوڙو ڪئن ڪنو،
 ”هجر ۾ آواز هرگز ڪين هو،
 ”پوءِ ڇا لاءِ وصل ۾ ڀڄ و ڪار،
 ”مٽي جي منشا ۾ لڪل آهي نشو،

پير پنهنجي کان پير آخر خبر،
 ”وصل ۾ ڇا لاءِ وڇوڙي جي ڪار،
 ”وصل بڻجي ويو وڇوڙو، ڇا سبب؟
 ”پاڻ فرمايائين، ”ظاهر ڇا ڪجهو،
 ”غور ڪر، خاموش ٿي، مون ڏي نهار!
 ”تار مان آواز ڪافي ٿو اچي،
 ”هر طنز و ٿو تار آهي زبان،
 ”قلب طنز و ٿي، ۽ تار جان،

”تار“ جي ساري حقيقت ٿي تيار،

ماڻ ۾ آئي زبان-بس، والسلام!

رمز ڇائيندو ٿي ٿيندو رازدار،
 ڪفر ويو ۽ دين ويو، سلام ويو،
 ڪنهن يڪاني کي ٿي پوندي ڪٿل ٺاه،
 زهر غم جو ٿو پيان شربت مثال،
 ”هيءَ خودي ڪر ٿي، تہ آئي هو خودي،
 ٿوئي بندو آهي، شاهي ٿو ڪري!
 ”ڪو پتو ناهي انهيءَ آواز جو:
 ”يار کي پيار ڏئي ٿو پاڻ يار!
 ”تن چوان ٿي مان، ڇڏو ٿوئي مڪوا
 ”مير ۽ غم کان جو آهون ٿو ڪري؟
 ”مون کي حيرت ٿي وئي، مان ڇا چوان:
 ”پنهنجو پڻ آهي وڃائيندو پيو!
 ”جيڪو ڳالهائي ٿو، سو آهي نہ مان!
 ”وڏو عدائون ٿي وڃن ٿيون آشڪار،
 ”رو ٿي نڪتي رهيس ٿي چٽ ڪري،
 ”ڀڙڪ پوئ کان سوا ان ۾ جلتو،
 ”در ڪٿڻ جي ڪين هئي مون لاءِ جاءِ!
 ”حيرت آهي ڪئن نہ آئي ٿو فراق!
 ”حيرت آهي، درد هي ڪهڙو ٿيو؟
 ”ڪو ادب يا ناز هرگز ڪين هو،
 ”درد جون دانهون ٿي ٿيون پيشار؟
 ”ان جو آواز آهي، ناهي ساز جو؟“

جيڪو کولي ٿو ٻڌائي دل جو درد،
 ”جا پڙهي ٿي ڇڏي بي اختيار؟
 ”جو وڇوڙو ٿيو وصل، آهي عجب!
 ”تون نہ آهين، آهي هو ڄاڻين ٿو!
 ”دل جي ڪن سان ڳالهہ ٻڌي، اي ”آشڪار“!
 ”هر نشو سڄو سڄائي راز کي،
 ”ٿي ڪري اسرار موليٰ جا بيان،
 ”آهي ڪارڻ جي آڱر جو بيان!“

آزاد نظم

شيخ "اياز"

ازل جي پراسرار آڳ،
وسائي پئي ۽ جلالي پئي زندگيءَ جا ڏيا.
ڏيا ۽ ڏيانئون پيون بدلجون،
مگر لات سان وات پئي جرمڪندي -
سنا چوت کي آهي جاڳا
ازل جي پراسرار آڳ،
جلالي پئي ۽ وسائي پئي زندگيءَ جا ڏيا!

(۱)

اجنبيا آڳ، گهڙي آڳ، ۽ ٻئي ٻيل آ وات:
وڃه وڃه ۽ ڏي،
تارا ۽ چمي ويا وڃه ۽ ا
سيءَ جي سڀو ته ڏس، وات رڳون چوڙايون!
هاه هيءَ بات، چنديءَ چن ته چڪون چوڙايون!
تو پري سچ هتي -
اڄ هتي،
ڪا گهڙي سڀڪ هٿن پيون ڪي.
هي ڪٽل ٻي، ڪٽل جان، ڪٽل عمر، آلا!
وڃه - اڄ، وڃه - پلا!
آ اهو سچ سهارو پنهنجو -
(سونهن ۽ سچ سهارو پنهنجو)

پڙ ٿئي تو ته ڪٿي هي ۽ وسائي نه وڃي،
آڳ آجهائي نه وڃي!

چؤطرف سيءَ، سناو، اوندهه -
ڪن يا چن ته جياپي تي هزارين چٽهون!
صبح ٿيندو ته سوين نور جون نهرون ٿينديون،
آس ۽ جان ڪندي آس پيدا:
پر خبر ٿاهه ڪڏهن رات جا چٽيون ڪندا؟
پڙ ٿئي تو ته ڪٿي سچ وسائي نه وڃي،
آڳ آجهائي نه وڃي!

(۲)

رات بدست ٿي، ڪڪر ڪڪارا
جهومندا آسمان تي آيا -
چاندنيءَ جو سهاڳ لنگي ويو!
هيءَ پٽي وات،
چنڊ ۽ قارا -
ڪڪر چالي چمي ويا ڪيڏانهن؟
اوچتو آسمان جو ميدان،
ٿي ويو سارو گولا ۽ گهسان:
وقت جي ديو جون رڳون ڏوڙيون،
چنڊ قارا لتاڙجي ويا سڀ:
روشني رات ۽ رهي ان لپ!

نيون طرزون

ٺارايڻ ”شيام“

ٺرائيل

آرزو

سونهن ٿنهنجيءَ جو سهي ٿاڙ مڪهن ٿيڻ ٿا،
هوند، وارن جي ٿڌي چانو انهن تي نه مڪرين؟
مڪن ڏسان توکي، ڏيڻ جي نه اٿس طاقت ڪا،
سونهن ٿنهنجيءَ جو سهي ٿاڙ مڪهن ٿيڻ ٿا!
گائي گائي ٿي پيا خشڪ، ٺيل چپ منهنجا،
هڪ پيلي هوند ڏئي، تازو انهن کي نه مڪرين؟
سونهن ٿنهنجيءَ جو سهي ٿاڙ مڪهن ٿيڻ ٿا،
هوند، وارن جي ٿڌي چانو انهن تي نه مڪرين؟

ٽپ *

(۲)

احساس

مون کان به لڪائين ٿي؟
ڪجهه دل ۾ اوتس اٿي-چو ڪيئن ٻڌائين ٿي؟
ڪهه سُرڪه ملي ٿنهنجي؟
هنن شڪل سون ويڳائي، اک ۾ نه ڏاڍي ٿنهنجي!
لج ۾ چو لڪين پئي؟
هنن پمپي هنجون هارين-ڪنهن لاءِ نه مڪين پئي؟
پڻ پڻ هيءَ سهي ٿنهنجي-
ڪن ڪيئن ڪئي ٻڌندا، دل منهنجي اوتس ٻڌندي!

* هڪ پنجابي لوڪ گيت جو قسم

گولا

تنهنجي گولا، تنهنجي ڳٽي صبح وڃار،
توسوا مون کي سٺو ٺاهي لزار؛
دل جي هر ڏڙڪن کي تنهنجو انتظار،
توڪي مارن ٿيون تمنائون مدار.

گل جي رنگت کي بهارن ۾ ڏٺو،
چنڊ کي هر هر ڏٺو، چوڏهن جي رات؛
۽ ٻڌم پرمات جي بولدن جي لات،
تنهنجو ڏس دريا جي لهرن کان پوءِ.

سونهن تنهنجي کي مدائن گولير،
لن جي ديوين کي ڏٺو آواز مون،
پڻ هڪوٽا سان هڪيو پرواز مون-
توڪي هر جا، هر جا سائين، گولير؛

تنهنجي گولا آخري منزل ۾ آهي،
تنهنجو ديو، دوست، تنهنجي دل ۾ آهي.

غزل

شيخ "اباز"

ستارن پري رات هني، توکي ساريم،
سڄي عمر ان جي تصور ۾ گذري،
الائي ڪڏهن ڇهن هن چوند پاتو،
يو ڄام مي تي جو ڀرتو خوديءَ جو،
دهيو ٺاهيان منت ڪش ڄام و سڀا،
ڏٺي هني مون روز ازل ڪاٺي صورت،
گهوڙيءَ لاه جو زلف ڪنهن جا سنواريم،
پر ه ٽائين پئي آسمان ڏي ٺهاري.
جنم شال! جيڪا گهوڙي توشان گهاري.
دل زار ڪسي ڪميٽرولي ڌناريرا
ڪيلي سڄي گور ٺهريان ٺهاري.
اوهان جي اکين مان ٿي پيو ٺهري.
انهيءَ لاه ٿي عمر ساري ٺهاري.
گهٽائين ۾ ساري جواني گذاريرا

هري دريائي "دلگير"

ساٿي نه آهون، سٺي نه آهائ، ميا نه آهائ، سو ڄام نه آهائ،
سو صبح نه آ سڀڻائي جو، انوس اڳوڻي شام نه آهائ،
ڪيڏانهن ڪٿي سا سڳ ساٿي؟ چؤ سڄ نه ويو توکي ڇا ٿي؟
هسيءَ سازش آهه ٺاڪر جي، توکي ڪو مگر الزام نه آهه،
جو تنهنجو مڪان سو تنهنجو هو، جو تنهنجو مڪان سو تنهنجو هو،
اڄ توکي مبارڪ گهر تنهنجو، پر مون کي ڪٿي پئي گار نه آهه،
ڇو آڱ ستر جي ٻارين ٿو، فلوار مڙيءَ سان مارين ٿو؟
ڪهڻو جي آئي ڪهڻ هڪ ڀيرو، وڏي پرا روا قتلام نه آهه،
پرواز ڪرڻ جي طاقت ناه، ڪنهن آهه ڀرڻ جي طاقت ناه،
نه به ڄاهه پڪيڙي لاه ڪٿي، صياد جو جت ڪو دام نه آهه،
ڪجهه پي نه تنهنجي گهر ۾ آهه، نه به برق! سو تنهنجي نظر ۾ آهه،
تنهن کي تون سڻائي ڇا ڪندين؟ جنهن کي ڪو نشان ۽ نام نه آهه؟
انڌن ۽ ٻوڙن وٽ آهون، "دلگير" نه ڪير ناسحق دانهون،
هن چيخ جي معنيٰ سمجهڻ نه ڪو خاص نه آهه، ڪو عام نه آهه

گورڏن محبوبائي "پارتي"

سدائين آس جي سرگرم سڻائي، زندگي منهنجي،
نراشا جو نه ڪڏهن راک ڪائي، زندگي منهنجي.
پلي آهي ڪلاسي قول جان ڪنڊن جي نوڪن تي،
هن جي گود ۾ هن سُڪرائي، زندگي منهنجي.
پشائي ماڪ لڙڪن مان، ڪري آباد ويرانا،
سوءِ ۾ هن نوان غنجا ڪيلاسي، زندگي منهنجي.
رهن ۾ ٿي مٽائي آڄ، پٺائي پاس ڪي پائي،
عجب آ، ڪن مان سڪجهه پائي، زندگي منهنجي!
تڳن ٿڌي جيڪي، مرن سي موت کان اڳ ۾،
سدا تدبير ڪي ٿي آزمائي، زندگي منهنجي.
نه رڪجي جن ڪٿي منهنجي خوشيءَ جو ٿاڦڻو، ان ڪي،
ڏڪن جي ڏونگرن مان لڪي پائي زندگي منهنجي.
ميلن ڪي موت ٿي سمجهي، جدائيءَ کي مگر جيون،
سدا چڪتاڻ ۾ آرام پائي، زندگي منهنجي.
چڪي روڪيون اتر ان لاه پهندو وقت جون واڳون،
نه آخر موت ڪي ماري مچائي، زندگي منهنجي!

"نوير" عباسي

ڪجهه ڏٺي وينداسين، هر ڪجهه لکي وينداسين،
پُور آهيون ڏيئي سورو ۽ هڻي وينداسين،
دل جي بازيءَ تان اڳوڻ دل به ڪٿي وينداسين،
ويندي ويندي به ڪوئي دلا هڻي وينداسين!
جي رهيو هتي سلامت نه مچائي ان جي،
جي ڏڪارن ٿا، انهن کي به وٺي وينداسين!
جيئن ابد تائين رهي رنگ سلامت گل جو،
هیر جان پائند ۾ خوشبوتي ڪٿي وينداسين!

تنهنجي اکوڙين جون هي مڪڙيون ۽ ڪٽي گل ٿينديون،
صبح جي وصال ٿندي هيرو پئي وينداسين
توڻان هڪ وار ته گهوري ٿا وڃون سر، ليڪن،
اس پئي پيري سرڻ لاه ڪشي وينداسين!

سڳن آهو جا

دنيا عجب ۽ ڪاٺي ٿي ڪنهن جي نصيب ٿي،
تنهنجي ٿي ٺالي سان ته ڪٿيو در وٽس ٿي
هڪ تنگ، دل سڀني ۽ طلبگار پيشاني
هائي چٽو ڪلان پا رولان سان نصيب ٿي؟
هستيءَ جي جاني تنگ ٿي لائق ڪيو شروع،
آندي ڇا رات وصل جي مالڪ غريب ٿي
تارن جا لڙڪ لڪندا، نه ڇوڻا چڪر جا داغ،
عاصر نظر رکي جي پيد و ٿوب ٿي.
ٿي دور خست ڪاتب تقدير جو ويو،
نست ليڪن جو ذميو اهي ويو ادب ٿي.

”رشيد“ لاشاري

جيڪڏهن ڪو طرف اهل فن ٿيو، ڇا ٿي پيو؟
ڪو چوي ”ٿور ٿوري ڇنڊن ٿيو“، ڇا ٿي پيو؟
پنهجو پنهنجو ڏانڊو ۽ پنهنجي پنهنجي پٽو آهي،
آڪ جي ڀرسان جيڪڏهن سٽس ٿيو، ڇا ٿي پيو؟
آهي سو انسان، جو انسانيت کي ڪو آهي،
هڪو بشر اخلاق ۾ احسن ٿيو، ڇا ٿي پيو؟
شل نه ڪو انسان، ڪنهن انسان جو دشمن ٿي،
آسمان پنهنجو اکر دشمن ٿيو، ڇا ٿي پيو؟
زندگي ۾ ٿي اسين آهيون سراسر لامڪان،
لامڪان پنهنجو اکر مڪن ٿيو، ڇا ٿي پيو؟
اه پنهنجي لاه اونداه، غير ني آڀري ٿو سج!
جيڪڏهن ارض و سما روشن ٿيو، ڇا ٿي پيو؟

سهران

مفلسي انعام پنهنجو ڏن-ڏسي ڌاريا ٻڌيا،
 پاڻ تان صدقو رڳو تن من ٿيو، ڇا ٿي ٻيو؟
 باغ ۾ رهندي به پنهنجي لاءِ ڪا خوشبو نه آه!
 جيڪڏهن پريٽ ڦيري گلشن ٿيو، ڇا ٿي ٻيو؟
 رڻج ڏسي، پريٽ مٿان، پاليءَ جو ڏوڪو ٿو ٿئي،
 عارضي وعدن جو الن درشن ٿيو، ڇا ٿي ٻيو؟
 عرفن تي دل جي رسائي آه ۽ رهندي خروڙ،
 خاڪ ۾ پنهنجو اکر مدفن ٿيو، ڇا ٿي ٻيو؟
 زندگي هڪ ڇا، هزارين رنگ ٿي ڌاري، ”رشد“
 زندگيءَ کان پنهنجي ڪو بدظن ٿيو، ڇا ٿي ٻيو؟

نارائن ”شيام“

●
 ڇڏ رهن جيي ريت رانا، آءُ ته پرچون پاڻ ۾!
 تو پنهان سڀ ڀنگ پانا، آءُ ته پرچون پاڻ ۾!
 اي سچا تو واسطي هيءَ ساه، سوڀيا ۽ سرور:
 ڪئن ڪريهان پئي ساڻ مائا؟ آءُ ته پرچون پاڻ ۾!
 ڪاڪ جي ڪٽ تي ڪمل ڪومل، ڪمل-بدلي ڪنوار،
 گل ڪٽائيا، ليگ وسائيا، آءُ ته پرچون پاڻ ۾!
 هُو مٿارو، سچ هُو، هُو سچ تي مڪڙيون سُڪتل،
 ڪهه پل ڪٿ تي وهائيا، آءُ ته پرچون پاڻ ۾!
 ڇا اکين آڏو نه آهني، سرگ جي سهن جي رات؟
 وار مي سرڪندڙ هائيا، آءُ ته پرچون پاڻ ۾!
 سولهن مي ٻاڪر ۾ لپتي، هيت ڪٽي ٿي لاڏ ڪوڏي،
 ڪئن سڙي ٿي تنهن پچالان، آءُ ته پرچون پاڻ ۾!
 هام! سَومل مان سمهن کان، جي رڻو مون ڪانڌ لڏي،
 هُونده ٿيا هئا نه مائا، آءُ ته پرچون پاڻ ۾!
 ٻاجه ڪري هن واجهه، وجهندڙ ڏالهن ڀرو ڪر پٿار،
 ساهه سڀيائيا سڀيائيا، آءُ ته پرچون پاڻ ۾!

قطعا

شيخ "اباز"

ڪجهه ڏسڪي سڀني ذات، الهيءَ کان پوءِ سڀني پونداسين؛
ڪجهه تن مان ڪري ٿا، انهيءَ کان پوءِ سڀني پونداسين؛
چائون ٿا ته پر هه ڪي پنهنجو ڀڄندو هڪڙو ٻيو هه -
ڪجهه چمڪي ڪاري رات، انهيءَ کان پوءِ سڀني پونداسين!

"برده" سنڌي

اي ساقي تنهنجو ميخانو!

جڳهه جهورو جي، الفس جو مسڪن آهه ميخانو،
جتي هوش، ۽ بهوش، ٻئي، دانا ۽ ديوانو؛
رکي وحدت محبت آ، نه ڪوئي غير بيگانو،
نه آهي فرق ۽ فرقت، گير مومن ۽ ڪافر!

ڏٺي سوکي، تنو آندا سُرَت ۾ بيجان صبر، ساقي!
سڃا چوند توکي مان چوان، تنهنجو نرس، ساقي!
ٿيو هر ولد تي پڪمان سنڌو لطف وڪرم، ساقي!
تون پتلو مهر محبت جو سدا، باطن ۽ ظاهر!

حسن حورن جو، جنت جي لُضا، دوزخ جي هيت ٿي،
فرشتن جو قدس، طوق لعنت، ۽ رسالت ٿي،
مفا سڄ، مال، زر، شاهي، گدائي، حڪم، حڪمت ٿي،
حنيفت هر دو عالم جي، سمايل تنهنجي ماهر!

روبايون

نارايڻ ”شيار“

(۱)

ليوڻ و جوانيءَ جي اچڻ تي ٿڪجي،
پوئتيءَ جو پٿر سڀني ڏهڪڻ لاءِ ڇڪجي،
جڻن آه پري، ٿاڻهي تهائين جوڀڻ،
ڏهڪجي ٿي غريبيءَ نه جواني ٿي لڪي!

(۲)

ماڻهو نه ڪو، جنهن کان نه خطا ٿي آهي،
ماڻهو ڪان خطا ڪهڙي نه ڄا ٿي آهي؟
هر ٻار چمبي پر ڏي ٻن ڳالهه جي ساک،
ماڻهو مان ڏليءَ اس نه لائي آهي!

(۳)

اي دوست، صد السوس، ڏنڻي عقل عتاب،
جو سک جو جهوسارڻ تو ڇانو سو عذاب!
انگور مٺو، تلخ شراب آه مگر،
انگور جو مٺ هج، املو ڄام شراب!

(۴)

طوفان ۾ لوهندِي به ڪٽارڻ کي چنهان،
ڏرتيءَ تي هلي، آڻ ستارڻ کي چهان؛
جنت جي ستارڻ تي چو هي مان، اي ”شيار“،
چاهيان ته جهنم جي ستارڻ کي چهان!

(۵)

محنت ڪري جن ”شيار“ ٻڌائي مالي،
محتاج رهيا سي ٿي، پيا ٿيا والي!
دنيا به نه مڃائي مثل آهي چشي،
ساهر ٿيا سرشار، نه شومشا خالي!

(۶)

جنن پونه ٻڌي، ڇا هو تن ڪو رستو؟
ڪوليءَ نه هلي جمن، ٻئي هڪڻن کس ڪو؟
جي راهه اکهن تاهه نه ڪو هاڻ نئين،
وڪ اڳتي ڪڍڻ لاءِ ائين ٻيوس چو؟

(۷)

مون پي ٿي ڪڏهن درد پريا گيت ٻڌا،
ڇا آه مگر درد، هنر سجد نه سا؛
اڄ دل ۾ جڏهن درد ڪيو گهر آهي،
سي درد پريا گيت ٻڌا ڪيئن ويا!

(۸)

مهرڻ

۲۰۱-۱۹۰۷ع

هري درياني "دلگير"

شاعر

ڪنول ۽ سج

ڇا رات سموري سو رندو آهي، ڪنول؟
 اڪيون ڇو آئي ماڳ جي ڳوڙهن سان پتل؟
 آ ڀر هـ ڦٽي، آيو اجهو ساڄن سج،
 ٽڙدين تون هٿن، ويندا ٿڪي لوڪ اجهل!

تنهنجي ڪري ئي ڇنڊ جي ڇانڊاڻ وئي،
 تنهنجي ڪري ئي ٿول جي سُر ڪاڻ وئي؛
 هر هٿي کي اجهل سونهن ٿو پهنين، شاعرا
 دنيا جي فنا توکي سا ڇاڪاڻ وئي؟

جواني

ڇنڊ ۽ "سندو"

توکان سوا "سندو" ڪري وئي ورلاپ،
 ڀڻ ڀڻ ۾ سندا وئي جي تنهنجا ڇاپ؛
 اي ڇنڊا ذرا هيڪ لهي شور سان ڏس،
 سني تي سندس آه ڇڏيل تنهنجي ڇاپ!

پارائي وڃي وئي، جواني آئي،
 ڪيئن هير مٿل ڪٽي اچي جاگائي؛
 ڀولي ڪي ڏسي لال ٿي لڄ ۾ وئي،
 مڪوي ت اڳي ڪانه هئي سرمائي!

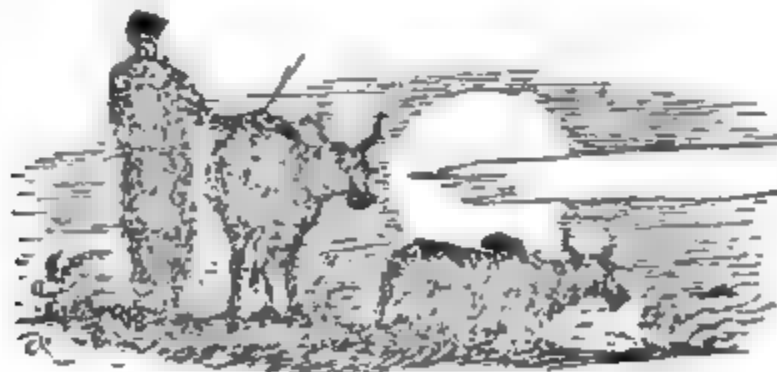
گورڏن محبوبائي "ڀارتي"

(۱)

هر وقت ڪن ۾ تون گذارين ڇو ٿو؟
 خود روئي ٻين کي تون رٿارين ڇو ٿو؟
 هر رات پليان آهـ سوڀرو ايندوـ
 اي دوست، اها ڳالهه وارين ڇو ٿو؟

(۲)

ڏينهن ڪيرت ڏئي، شام ٿي آوار ڏئي،
 ٽي رات ۾ خوابن جو ڀري جگر ڏئي؛
 "دلڪش" آهي، ائين بهزار ڏئي،
 آڀري جي لهي، سج اهو بهار ڏئي.

ادب لطيف

مهراڻسا انصاري (ايم. اي)

شڪست

بهار جوين تي هو. چمن خوشبوءِ سان واسيل هو. شاخ شاخ سڳند جي پارڪن جي
رهي هئي. هر شاخ تي ڪو گل ٻن چئن مڪڙين وچان پھڪي رهيو هو. چن چن ۽ چن چن
پادسيا بلبل کي گل جو بهار ڏنو. بلبل چمن جي شان اڏائيندي انهيءَ منظر کي هر
سائيندي رهي. گل جي پنڪڙين مان ڪيئي منبها، هن جي اکين ۾ جذب ٿي ويا. هڪ
گدگد ٿي هيٺ لهڻ لڳي. شاخ شاخ کي نظر مان ڪڍندي، پنهنجي محبوب کي نه
ٿي ويهڻ لاءِ نڪڻ لڳي. سندس ٻيرون جا نازڪ نازڪ چنبا، شاخ جي ڏانڊيءَ ۾ هڪ ٻئي
ويا. گل جي ايترو ازديڪ اچي، بلبل بهار بهار ٿي ويئي. خوشيءَ وچان هوڏ ڪرڻ لڳو.
سرڪڻ لڳي: هڪ ٻيرون ۽ ٻيرون هڪ ٻيرون جو پنڌ... ۽ اوچتو گل جي دامن جو تيز تيز هڪڙو
سندس سيني ۾ ٻوڙ ٿي ويو. هن جي دل مان آه ٻڌ ٻڌ نڪتي! ڊرڪي ويئي... ٻيرون
مان چنبا ڇڏائي ويس. ۽ هيٺ اچي زمين تي ڪيري ٿڪڻ لڳي!

* * * *

چانڊاڻ پنهنجي جوين تي هئي. چنڊ به ڪي گالي رهيو هو. چڪور، چنڊ جو سنيو ٻڌو.
دور آڪاس ۾، سندس پروا خوشيءَ مان ٺهجي ويا. چنڊ به ٻهڪڻ لڳو: شعاعن جي آغوش
مان اشارا ڏيئي چڪور کي سڏڻ لڳو. چڪور جو پرواز تيز ٿي ويو. پريان افق کان هڪ
ڪاريءَ ڪڪريءَ لپو هاتو. چڪور کي چنڊ ڏانهن تيز تيز اڏائيندو ڏٺائين. کانئس ڪل نڪري
ويئي. هو به چنڊ ڏانهن وڌڻ لڳي. خرامان خرامان! چڪور جو پرواز ايترو تيز ٿي ويو.
سندس منهن ڪنڀڙائين مان عجيب سُر نڪرڻ لڳا... باقي ٿورو فاصلو! چڪور جي اکين ۾ چانڊاڻ
جو روح ترڻ لڳو. باقي ڪو پنڌ... ڇاڻ ڪي هوندا پر اوچتو ڪاريءَ ڪڪريءَ چنڊ کي
پنهنجي جهول ۾ آڻي ڇڏيو. چانڊاڻ گر ٿي ويئي. چڪور جي اکين جي پٺاڻي ختر ٿي ويئي.
پرڏن مان پرواز جو ست آڏاسي ويو... سندس ٻٽ نڪتو ٿي، هيٺ گهرائين ۾ ڪرڻ
لڳو... هيٺ عميق اولهائين جي ساگر کيس پنهنجي جهول ۾ جاءِ ڏني!

* * * *

شفق جي ڪنوار، سرخ جوڙي ۾ مٽڪي رهي هئي. آسمان جي نيراڻ، شفق جي اڪڙين مان جهاتيون پائي رهي هئي. ڪونج جي هڪ قطار، تيز تيز، شفق جي سرڪشت ۾ شريڪ ٿيڻ کان اڏامندي ويئي. هڪڙي ڪونج ڪجهه وقت لاهه پرڙا سنواري، گهرائين ۾ ٽڪن لڳي. نشيبي ڪائنات جو حسن هن جي دل ۾ بهي ويو. هن جي دل اٽڪي رهي رهي. گهڙيءَ کن لاهه هن جو پرواز بند ٿي ويو. اوچتو، هن کي پنهنجا رفيق ياد آيا. پنهنجو وڳر ياد آيو. دور اٿن مٿان، ڪونج جي قطار، شفق جي سرخيءَ ۾، هڪ سفيد ليڪي وانگر نظر اچي رهي هئي.

وڇڙيل ڪونج پنهنجا پروا تيزي سان هلائڻ لڳي. هوءَ شفق کي ويجهي ٿيندي ويئي. باقي ٿورو پنڌ، باقي ٿوري وات - ۽ پوءِ..... پر اوچتو شفق جي ڪنوار جي جوڙي جي ڳالهائين تي ويئي - عنائِيءَ مان ناسي، ۽ ناسيءَ مان ڪاري! اٿن مائٽي چادر ڊگهي ڇڏي. وڇڙيل ڪولج هڪ آه پري... ڪونج جي قطار هن جي نظرن کان غالب ٿي چڪي هئي. هن جون آهون سڙڪن ۾ بدلجي ويون. هن کان پرواز ڇڏائي ويو..... ۽ بهار جي هٿن ٻار، اونداهين جي اروڙ هن کي ڳڙڪائي ڇڏيو!

* * * *

سنگيت جي ديويءَ آس جا ديهڪ جلاها. هڪڙي هڪڙي جوت چوڏس ٺهجي وئي. نراڻا جي آنڌي آئي - ۽ چوڌرت آس جي رات ٺهجي ويئي! زندگيءَ جي اڪڙين مان هڪ لڙڪ لڙي ڪيڙيل ناري جيان، اسيد جي رخسارن تان ٿيو ڪاٽيندو، ناسيديءَ ۽ شڪست جي زمين ۾ جذب ٿي ويو!

افسانا

- ثمره زرین
- موهن "کلیتا"
- جمال ابرو
- شیخ "ایاز"
- عبدالحق "عظیم"
- خلیل جبران
- سندیکار، "حافظ" حسینی

- ۰۱ وطن
- ۰۲ پریم ۽ سندرتا
- ۰۳ ڪارو پاڻي
- ۰۴ "جي تند برابر تورپان ..."
- ۰۵ "بابلي"
- ۰۶ قانون ۽ انصاف

هڪ ڏينهن جي ڳالهه ...

- محمد ابراهيم جوڻو
- علي بخش سيد

- ۰۱- روزي جي ماني
- ۰۲ لولي

— "ادب معاشرې کي 'ذهن' ڏئي ٿو— يا ڏيندو هو. هن جو تعلق معاشرې جي تهذيبې زندگيۍ سان آهي. اها تهذيبې زندگي ئي معاشرې جو ذهني معيار مقرر ڪري ٿي. معاشرې جي تهذيبې زندگي مذهبي، اخلاقي ۽ سياسي قدرن سان گڏجي ٺهي ٿي. انهن قدرن جو گڏيل شعور ۽ انهن جو ٿهلاءُ، مجموعي طور تي هڪ تهذيب جي صورت ۾ اسان جي اڳيان اچي ٿو. ادب جو ڪم انهيۍ شعور کي ڳولڻ، حاصل ڪرڻ، ٻين قارئین پهچائڻ، ۽ ان کي زندگيۍ جي نون مطالبن سان لاڳاپي ۾ رکندو اچڻ، آهي."

— سجتبلي حسين

وطن

نرين تيز رفتار سان پنهنجي منزل مقصود ڏانهن ڊوڙي رهي هئي. هن جا خيال نرين جي رفتار کان به تيزي ۽ -ان- ماضيءَ جي زندگيءَ پٺيان ڊوڙي رهيا هئا. آهستي آهستي، نرين جي رفتار ڏيئي ٿيڻ لڳي. هن دريءَ کان منهن ڪڍي ٻاهر ڏٺو. وڻ ۽ ٺٽن ائين بي تعاشا ڊوڙي رهيا هئا، ڄڻ ڪنهن جي تلاش ۾ سرگردان هجن. هو خود به ته ڪنهن وڃايل هئي جي تلاش ۾ ايترو. پري کان اچي رهيو هو. هو ان بابت شي سوچي رهيو هو. گادي پائڻ وارو جي حد اندر داخل ٿي. هن تختيءَ تي لڪيل شهر جو نالو پڙهيو. هن جون اکيون خوشيءَ جي احساس کان چمڪڻ لڳيون. مدت کان پوءِ هن جي ڏهريه آرزو پوري ٿي رهي هئي. هو ڪيترو نه خوش ٿي نظر آيو. ڄڻ ڪنهن ٻار کي پنهنجو دل گهريو راند ٻڪو ملي ويو هجي! هن پنهنجو سامان اڳ ۾ ئي بند ڪري رکيو هو. جيئن هو منزل تي پهچي، ته زياده هڪ منٽ به کانئس جدا نه رهي. نرين بيٺي ٿي سر، ته هو ڪمپارٽمنٽ جو دروازو کولي، هڪ ڪوليءَ کي پنهنجو سامان لاهڻ لاءِ چئي، هيٺ لٿو. هن جي قدم قدم سان سرهائيءَ جي ساڪ ٿي ملي. هن هڪ ڀرپور سڪ ڀري نگاهه پلينارم تي وڌي. هيءَ گهڙيءَ، خلاف اسيد، هن کي ڪجهه مابوسي ٿي. کيس اٺ سال اڳ جهڙي اها روني نظر نه آئي، جهڙي هو هتان وڃڻ وقت اتي ڇڏي ويو هو. اهو ڏسي، هن کي سخت افسوس ٿيو. نانگي واري کي هڪ هوٽل جو پتو ڏيئي، هو اتي پهتو. شهر جي گليءَ گليءَ ۾ هن جي قدم جا نشان ثبت هئا. اهي ئي رستا، اهي ئي راهون! هن ائين محسوس ڪيو، ڄڻ اهي سڀ گونگيءَ زبان سان کيس خوش آمديد چئي رهيا هئا.

هو آمريڪا کان اڄ هتي آيو هو. سندس پيءُ کيس اتي خط لکيو هو ته هو امتحان ختم ڪرڻ کان پوءِ، پاڪستان - پنهنجي وطن - مان ٿيندو اچي. کيس هتان پنهنجيءَ ڏاڏيءَ جي تصوير کڻي وڃڻي هئي، جيڪا هو ڀارت وڃڻ وقت کڻي نه سگهيا هئا، ۽ اتي ئي جيڪو به رهجي ويٺي هئي، پئس انهيءَ لاءِ ٽاڪيڊ ڪئي هيس ته ”هينئر منهنجي زندگي ختم ٿيڻ تي آهي، ۽ مان مرڻ کان اڳ، هڪ دفعو پنهنجيءَ مهربان ماءُ جي تصوير سرور ڏسڻ ٿو چاهيان.“

منهنجي تما آهي ته منهنجو پويون پناه به آئي پورو ٿئي، جتي مون پهريون ساه کنيو هو؛
 ليڪن منهنجي اها تما شايد پوري نه ٿي سگهندي - تون ئي منهنجا سلا، منهنجي وطن کي دُح!
 هو بت پرست ته اڙلي هئا، ڪنهن تصوير جي ايتري پرستش ڪرڻ هنن لاءِ ڪا وڏي
 ڳالهه ڪانه هئي - پر سندس پيءُ جو اهو جذبو پينڪ قابل احترام هو. پٽ کي پنهنجي ماءُ
 لاءِ دل ۾ بيمع عزت هئي. چوندا هئا ته روز صبح جو، آفيس وڃڻ وقت، هو پنهنجي ماءُ
 کي پيرين پئي ويندو هو. هوءَ به کيس دعائون ڪندي هئي، ۽ انهيءَ مهربان ماءُ جي
 دعائن جي بدولت ئي، هو غريب مان قري اسير ٿي پيو هو. هن پنهنجو عاليشان مڪان به
 لهرايو هو، ۽ هڪ موٽرڪار به ورتي هئائين. جڏهن هن جي ماءُ سري وئي، تڏهن ان
 جي هڪ وڏي تصوير پنهنجي ڪمري ۾ لڳي ڇڏيائين؛ ۽ روز صبح جو آفيس وڃڻ وقت
 تصوير ۾ ماءُ جي پيرن تي هڪ رکي سندس روح کي دعا ڪندو هو، ليڪن جڏهن کان
 هندستان جو ورهاڱو ٿيو هو، هو پنهنجي ماءُ جي تصوير کان به جدا ٿي ويو هو.

راج کي آمريڪا ۾ جڏهن پيءُ جو اهو خط مليو، تڏهن سندس دل پيءُ جي انهيءَ
 آخري آرزو کي پوري ڪرڻ لاءِ پيچين ٿي وئي، ۽ هو آمريڪا جي رنگينن کي به ان وقت
 وساري ويٺو. کيس پيءُ خط ۾ وطن وڃڻ لاءِ ائين ته اصرار ڪيو هو، جيئن ڪو بزرگ
 پنهنجي اولاد کي حج تي وڃڻ لاءِ هٿائي، ۽ جيئن ڪو پنهنجي پياري چيلي کي ٺهرڻ پاترا
 جي تلقين ڪري: هينئر هنن لاءِ پنهنجي وطن جي سرزمين ايترو ئي مقدس هئي!

پيءُ جو خط پڙهي، راج جي دل ۾ به اهي ئي امنگ آسري آيا. هن جي اکين آڏو
 پنهنجي مڙي وطن جا سادا سادا محبت ۽ خلوص پهريا پيچرا گهمي ويا، ۽ هو وقت جو
 پيچنيءَ سان انتظار ڪرڻ لڳو ته جلد امتحان ختم ٿئي، جيئن هو پاڪستان وڃي سگهي.

هڪ ڏينهن، هڪ آمريڪن دوست کيس واپس وڃڻ لاءِ ايترو آٽالو ڏسي، چيو:

”تون انڊيا وڃڻ لاءِ ته ڏاڍو پيچين ٿو نظر اچين!“

”نه، مان پاڪستان وڃڻ لاءِ پيچين آهيان.“

”پر تون ته الدين آهين!“

”ها، مگر منهنجو وطن پاڪستان ۾ آهي - ۽ مان اٺن سالن بعد پنهنجي وطن وڃي
 رهيو آهيان!“

”ڇا، تنهنجو وطن بيمع خوبصورت آهي؟“ آمريڪن دوست، کيس هتان جي رنگينن
 سان مانوس نه ٿيندو ڏسي پيو.

”ها بيمع خوبصورت! جيڪڏهن تون اهو منهنجن اکين سان ڏسين، ته توکي منهنجو
 وطن بيمع خوبصورت نظر ايندو. راج جذباتي ٿي ويو هو. هن جي ذهن جي آفتاب تي
 هڪڙو گهٽيل فلسفي چهره ڀري آيو هو. هو پوءِ ڪيتري دير تائين ان جي سوچ ۾ گر ٿي
 ويو هو.“

اهو "احمد" هو، جنهن سان گڏ هن ڪاليج تائين تعليم حاصل ڪئي هئي. هُو سندس ٻاڙسري خانصاحب فرشتي جو پٽ هو؛ ۽ پيءُ وانگر ئي بلند اخلاق هو. هنن جي اهڙي دوستيءَ کي ڏسي، ڪاليج جي اڪثر ڊرامن ۾ کين هيرو ۽ هيروئن جو ڀارت ڏنو ويندو هو. ڪلاسي رنگت ۽ خوبصورتيءَ جي ڪري، راج کي هيروئن جو ڀارت ملندو هو؛ ڊگهي قد ۽ ويڪريءَ ڇاتيءَ وارو فلسفي مزاج احمد، سڌس هيرو بڻبو هو.

هن کي ياد آيو... هڪ دفعي، چاندوڪي رات ۾، ٻنهي باغ ۾ وڃڻ جو پروگرام بنايو هو. جڏهن چنڊ آسمان جي نيرين گهرائين تي جلوو افروز ٿيو، ته هو گهر ۾ سٺيما جو بهانو ڏيئي باغ ڏي هليا ويا. اُتي هو پاڻيءَ جي حوض ۾ پير لاڙي، فلسفي، سياست ۽ دنيا جي ٻين ڪيترن ئي موضوعن تي گفتگو ڪرڻ ويهي رهيا. جڏهن احمد ڪنهن نوع ۾ فلسفي جي ڪاڳالهه چڙهندو هو، تڏهن راج ائين محسوس ڪندو هو، جڻ هن جي اندر ڪنهن يوناني فيلسوف جو روح سمائجي ويو هجي. حوض جي شفاف پاڻيءَ ۾ چنڊ جي سهڻي عڪس کي ڏسي، دلچسپي احمد جو رسيو ۽ سوز ڀرو آواز باغ جي خاموش فضا ۾ گونجي ويندو هو.

"او... رهي وڃ رات پٺپور ۾ آ... پيرين پوندي سان ه..."

فضا جي مڪمل خاموشي ۾ احمد جي راڳ جو ساز بڻجي ويندي هئي. راج راڳ ٻڌڻ ۾ بلڪل بيخود ٿي ويندو هو. خود احمد به چنڊ جي دلڪش عڪس کي تڪيندو، راڳ جي تان سان گڏ، فضا جي لامحدود وسعتن ۾ پرواز ڪرڻ لڳندو هو. جڏهن احمد جو راڳ ختم ٿيو، ته راج ائين محسوس ڪيو، جڻ ڪنهن آسمان جي بلندين تان کيس پستيءَ ۾ ڪيرائي ڇڏيو هجي! احمد کيس ائين معو ڏسي ٽوڪيو هو:

"اڙي، ننڊ اچي ويئي ڇا؟"

"آن... اوه! سچ پچ ته ننڊ مان سجاڳ ڪري ڇڏيئي!" راج کيس چيو هو. احمد جي

نگاهه وڇ تي پئجي وئي.

"اوه، -اها چار ٿيا آهن!" ۽ پوءِ هو ٻئي ائي گهر آيا هئا.

راج جيئن چورن جيان گهر وڃڻ لڳو هو، تيئن پهريدار کيس ڏسي ورتو؛ ۽ صبح جو پنهنجي وٽ چئني هنائين. الهيءَ تي پنهنجي کيس -مخت ۽ منجهو هو. صبح جو احمد کيس ٻڌايو:

"راج! اسان ايترو ته ناراض ٿي آهي- ايترو ته ناراض ٿي آهي، جو بس! چوي پئي،

"شرم نٿو اچي، ساري ساري رات ٽو خائب رهين!" - جڏهن مون کيس ٻڌايو ته راج مون سان گڏ هو، تڏهن بس ڪيائين."

راج کان ٺهڪ نڪري ويو: "اڙي مون سان به ائين ٿيو! صبح پتاجيءَ مون کي

چيو، "اهڙي دير اڪيلو ڇا پئي ڪئي؟ نالائق...!"

"مون کيس چيو، پتاجي، مان اڪيلو ٿوروئي هوس..." ته پوئين: "تڏهن ٻيو

ڪير هو تو سان گڏ؟"

” احمد!“

” اهوڻ!“ ۽ ٻڌجيءَ جو غصو ٿو وٺي ويو. مون کي تنهنجي نالي جي اثر تي سڄي ڏاڍي حيراني ٿي. ۽ مان ٻاهر اچي کيسي ويس.“

راج جي ذهن ۾ ماضيءَ جي يادگيري جا ڪيترائي ديمڪ جڳمڳ ڪرڻ لڳندا هئا. اڄ هو پنهنجي وطن آيو هو، ۽ هن جي سالن جي سڀڪ پوري ٿي.

هوٽل ۾ کاڌي ۽ رهڻ جو ضروري بندوبست ڪري، هو ٻاهر نڪتو. ڪيترائي ڄاڻل مڃاڻل رستا ۽ چوڪ لٽائي، هن جا قدر هڪ عاليشان جاءِ جي اڳيان اچي خود بخود پهچي ويا. اڳتي وڌي هن دروازو کڙڪايو. اندران هڪ سانورو چوڪرو ٻاهر اٿڪري آيو. چوڪرو سنڌي بلڪل ٿي لڳو. هُو مانيوس ٿي ويو.

” ڪهڙو ڪم آهي؟“ چوڪري اڍنگائيءَ سان سوال ڪيو.

” توکان هڪو وڏو اندر هجي ته ان کي موڪل.“

چوڪرو اندر هليو ويو. چڱيءَ دير بعد هڪڙو ماڻهو ٻاهر آيو. اهو شايد چوڪري

جو نياڻو هو.

” فرمايو؟“ هن ڪڙڪ لهنجي ۾ چيو.

” مان هيءُ مڪان ڏسي سگهان ٿو؟“ صرف ڪجهه دير واسطي.“

” اوهين ڪير آهيو اسين جي مڪان کي ڏسڻ وارا؟“

هن نرميءَ سان ڳالهائڻ ته شايد گناهه ٿي سمجهيو. راج کي پنهنجي عجيب مڃاڻ

جو احساس ٿيو. هن وضاحت ڪئي:

” جناب! هيءُ مڪان منهنجو آهي، يعني ٽو سال اڳ هيءُ منهنجي ملڪيت هو؛ ۽

هينئر مان ان کي فقط ٿوريءَ دير لاءِ ڏسڻ ٿو چاهيان. منهنجو ٻيو هڪ مقصد ڪنهن

دراصل انهيءَ جڳهه جي اندر.....“

هن چيلو اڏ ۾ ڪئي بگڙيل سنڌيءَ ۾ چيو:

” هي مڪان اسين آلات ڪرايو آهي، صاحب! اسين جو ڀارت ۾ هن کان به وڏو عاليشان

ڪوٺي هو!“ ۽ هو پنهنجي اڳين پوئين هنري وڏي واڪ ٻڌائڻ ۾ لڳي ويو.

راج جي چهر تي ٿي بيزاريءَ جا اهڃاڻ ٿري آيا.

” پر صاحب! هينئر ڪهڙو ڪمبخت اوهان کان هيءَ جاءِ کڻي ٿو چاهي؟ مان ته صرف

ڏسڻ لاءِ ٿو چوان، ۽.....“

” جناب! هن متعلق اوهان ڪيتوڏين مان بات ڪري سگهو ٿا!“ ائين چئي، هن جواب جي

انتظار جي ضرورت نه ڄاڻي، دروازو بند ڪري ڇڏيو. راج انهيءَ بد تهذيبيءَ تي حيران رهجي ويو.

” خود پنهنجي وطن کان دور ٿي ڪري، هيءُ مون يوڻن جي هن سڀڪ جو احساس

ڇڳيءَ طرح ڪري سگهيو ٿي.....“ پر هن ته سندس بي انتها هڪ کي لوڪر هڻي وڌي!

مهراڻ

Prunus H.

(۱۰۰۰)
- هنرکار: ا.ج. و.م.

"گهني"

ٻاڻ، اسان انسان جي دلين ۾ هڪ ٻئي لاءِ ڪيتري ئي نفرت پيدا ٿي چڪي آهي! راج سوچيو، هن هڪ نگاهه ڄاڻ ٿي وڌي - آها ڄاڻ، جنهن ۾ هن زندگيءَ جا ٽيهه سال گذاريا هئا، جنهن گهر ۾ هن ڄڻ سان اکيون کوليون هيون، اڄ انهيءَ آڪيري اڳيان هو پيري ۾ پل پوس پڪيءَ ڄيان ٽڪي رهيو هو - حيران ۽ شندرا!

هن ڏاڻو ته سندن وڃڻ کان پوءِ انهيءَ جڳهه جي مرست بلڪل نه ڪئي وئي هئي. دروازي تي چڙهيل 'پگن بوليا' جي ول به سڙي وئي هئي؛ پر اها سڙيل ول، اها به ڪنهن جي بهار جو يادگار نٿي، اتي جو اتي چڙهي پئي هئي! رنگ ٻرنگي گلن ۽ مڪوڻ جو نه اتي پتوئي ڪونه هو، ڪينرو نه ڏک ٿيو هوندو راج ڪي، اهو سڀ ڪجهه ڏسي ا

هن جو ڪمرو ٻي منزل تي هو. هن جي نگاهي بي اختيار پنهنجي پراڻي لاشين ڏانهن
ڪڍي وئي. کيس روشن دان ۽ رستي کان ڪٽندڙ دري ۽ مان دونهن نڪرندو نظر آيو. هن جي
دل کي چري اچي ويئي. لونه لونه لوانجي ويئي. هن جي ڪمري کي پورچي خانو
پٿارو ويو هو! جنهن ڪمري کي هن سدا صاف ۽ سينگاريل رکيو ٿي: جنهن ۾ ساهه کڻي
ميلائيندڙ ٽڙاڻا ۽ فرحت ٻڌي محسوس ٿيندي هئي - اڄ سندس انهي ڪمري ۾ مسلسل باهه
پري رهي هئي! "شايد تڏهن ئي منهنجي دل ۾ اهڙي سوزش محسوس ٿيندي هئي!" راج سوچيو.
۽ پڪا پڪا هن جي ڪنن ۾ جڳهه جي نئين مالڪ جا ڪڻڪا گونجن لڳا: "ڀارت ۾ اسين جو
هن کان به وڏو عالشان ڪوئي هو!"... "تڏهن ئي ته جڳهه جو صحيح استعمال ٿي رهيو آهي!"
راج ٻڌڪيو.

هن هڪ سرسري نگاهه ٻاڙي جي جڳهين تي وڌي. خانصاحب قريشيءَ جي بلند ديوارن واري بلند عمارت ائين ٻوٽي هئي، جهڙي هُو ڇڏي ويو هو. انهيءَ گهڙيءَ خانصاحب قريشيءَ جي جاءِ مان اٽڪل سترهن ورهين جو هڪڙو ڇوڪرو ٻاهر نڪتو. راج جون نگاهون هن جي چاهي تي کڻي ويون. ڇوڪرو هن جي ويجهو اچي، مٿس سرسري نگاهه وجهي، اکي وڃڻ لڳو. راج کي ڇوڪري جا مھاندا مانوس معلوم ٿيا. هن اکي وڌي ڇوڪري جي ڪلهي تي هٿ رکيو. ڇوڪرو البت واڙو ٿي ويو.

* تون خانصاحب قريشي ۽ جو پٽ شفيق آهين نه ؟* راج هڪدم ٻڌيو.

”جي ها. فرمايو، اوهان جو مون پر ڪهڙو ڪم آهي؟“

”اوہ! تون مون کی نٹو سچائیں؟“

شفیق، راج جي چوڙي کي چٽائي ڏنو؛ پر هو کيس مڃائي نه سگهيو۔

و جی

”مان وشتداس جو ٻڪ راج آهيان!“

”ادا، توهان آهيو!“ شفيق بي اختيار راج کي پاڪر هاتو. راج جي دل خوشيءَ وچان

ٺڙي پٺي. شفيق اوه راج کي پنهنجي گهر وٺي ويو.

” احمد ڪٿي آهي؟ “ راج چيو.

” ادا احمد حيدرآباد آهي. هينئر هو اتي انجنير آهي. “

” هون! گهر سڀ خيريت آهي نه؟ اسان جن ته خوش آهن؟ “

” ها، سڀ خيريت آهي. چاچا خوش آهي؟ “

” جي..... خانصاحب جن ڪٿي آهن؟ مان سائن ملڻ تو چاهيان. “

” خانصاحب..... “ شفيق هڪدم اداس ٿي ويو. هن جي چهر تي تان اها سموري

خوشي جن پر ڪري آڏاسي ويئي، جيڪا گهڙي اڳ هن راج کي ملڻ سان محسوس ڪئي هئي.

” خانصاحب گذاري ويو، راج! “ شفيق گهڙيل آواز ۾ چيو. هن جي اکين ۾ ڳوڙها ٽري آيا.

” اوه! “ راج جي هنن مان چڻ ڪجهه ڪري پيو. هن جي اکين آڏو خانصاحب جي

پر عظمت تصوير ڦري وئي. خانصاحب، جيڪو نه هندو هو، نه مسلمان؛ جيڪو بعض انسان

هو. هڪ عظيم انسان! هو وڏي عهدي تي فائز هو، ليڪن ان جو ڪيس ذرو به ٽڪير ڪونه

هو. آفيس کان ٽڪجي ايئن کان پوءِ به، جيڪڏهن ڪو غريب وٽس ڪا معمولي درخواست تي

ڪٿي ايندو هو، ۽ هو ان وقت خواهه ماني چونڊ پيو کائيندو هجي، ته اڌ مان اٿي به، هو

ان جي خاطر خواهه مدد ڪندو هو. هن جي در تان ڪوبه ضرورت مند هنن خالي واپس نه

موٽيو هو. هو غريبن جي مفاد لاءِ، ڏينهن رات ڪوشش ڪندو هو. ليڪن جتي هزارين غريب

هجن ۽ هزارين انهن جو خون چوسيندڙ، اتي هن هڪ جي ذاتي مدد ڀلا شهر جي ڪيتري

غربت تي دور ڪري سگهجي؟

خانصاحب سان سندن واقفيت محض پاڙيسري هجڻ ڪري هئي، ليڪن خانصاحب جي بلند

هڪردار ۽ حلير طبيعت کين ڇڪي، پاڻ جي ايترو ته ويجهو ڪري ڇڏيو، جو هو هڪ گهر

جا پاڻي معلوم ٿيندا هئا، هڪ دلچسپ راج جي بيم تي ڪنهن شڪ ۾ ڪوڙو مقدمو ٿي هلايو

ويو. هو خانصاحب وٽ مدد لاءِ ويو. اول ته خانصاحب لڪل طور اها جاچ ڪئي ته برابر

هو يگانده آهي؟ ۽ جڏهن ڪيس پتو پيو ته هو وائفي بيمصور آهي، تڏهن خود پاڻ کي

جوکي ۾ وجهي، هن سندس مدد ڪئي هئي. ايتريقدر جو لڳاتار ڏهه ڏوڙ ڪري، ڪيس

مخت بحار به اچي ويو هو. ان کان پوءِ هي ٻئي پاڙيسري هڪ ٻئي جا گهاتا دوست بنجي ويا.

راج جي ذهن جي اٿڻ تي هڪ پر عظمت، شفقت ڀرو چهرو اڀري آيو ۽ هن جون اکيون

ڳوڙهن سان ٽر ٿي ويئون. هو اڃا خيالن جي دنيا ۾ الائي ڪيترو وات ڪم رهي ها، ته

شفيق جي آواز کيس پاڻ ڏانهن متوجهه ڪيو:

” ادا، توهان هاڻي اسان وٽ رهندؤ نه؟ “

” ها، چون رهندس! “ راج جواب ڏنو.

ڪن رکي، راج چيو: ” اسان سانول سنگهه کي چئي ويا هئاسين ته هئو جڳهه توهان کي

ڏئي، پوءِ توهان نه ورتي ڇا؟ “

”ها، سانوا! تنگه برابر خانصاحب کي چيو هو، ليڪن خانصاحب کيس انڪار ڪيو هو. خانصاحب چيو هو ته ”اول ته اسان کان وڌيڪ جڳهه جي انهن کي ضرورت آهي، جيڪي اتي پنهنجو سڳهه ڇڏي آيا آهن“؛ تنهنڪري.....“

جملو اڌ ۾ ڪئي، راج چوڻ لڳو:

”ها، ائين ته برابر آهي. تنهنجو اهو مطلب هرگز نه هوندو ويٺا! اهي ۽ اسين ته هڪجهڙا آهيون. ٻئي بي وطن! اسان کي ته هڪ ٻئي سان وڌيڪ ويجهڙائي هئڻ گهرجي. باقي اڳ... اسان کي اها خبر ٿورو ئي هئي ته پنهنجي وطن ۾ هئڻ اجني مهمانن جيان اچڻو پوندو!“

راج جو آواز ڏک سان ڀرجي ويو. شفيق کيس ٻڌايو:

”خانصاحب چوندو هو ته هندوستان ۽ پاڪستان جي فضول جهڳڙن ڪري، ٻنهي ملڪن کي جيڪو به لٽ جو مال هٿ آيو آهي، انهيءَ کي شوق سان وٺي پنهنجن گهرن کي سينگارڻ ۽ انسانيت جي وڏي توهين آهي! ادا، توهان اعتبار نه ڪندا ته اسان انهن سان ڪا هڪ به ڀيڙ نه ورتي آهي. جيڪي ان وقت سٺ ڀڳڙن تي وڪاسجي رهيون هيون!“

راج، خانصاحب جي اهڙي بلند خياليءَ تي حيران هو.

”اهڙيءَ طرح شوق سان شيون خريد ڪري، پنهنجن گهرن کي سينگارڻ مان ته انهن ماڻهن جي اها ذهنت ٿي ظاهر ٿئي، ته هو اهڙن خوني جهڳڙن جا شوقين آهن، ۽ اهڙا انسانڪ ۽ دل ڌاريندڙ منظر سندن دلين ۾ ڪو به ڪهڪڙ يا انساني همدرديءَ جو جذبو نه پيدا ڪن!— خانصاحب اسان کي الين ئي سمجهايو هو.“ شفيق وڌيڪ ٻڌايو.

راج پوءِ شفيق کان سوڪلاڻي، ٻئي ڏينهن هوٽل تي ملڻ جو وعدو ڪري، موٽي هوٽل تي آيو. ماني ڪاٽي، آرام جي ارادي سان لٽي پيو. لٽي ئي لٽي هن جي ذهن آڏو ماضيءَ جا لتايل اڪيچار پيچرا گهمي ويا. کيس اهو وقت ياد اچي رهيو هو، جڏهن هن جي پهرئين ٻار جنم ورتو هو... يڪاڪ هُن جي اکين اڳيان پل جي شاديءَ وارو منظر گهمي ويو— هو شاديءَ جي انتظار ۾ مشغول هو. ٻنڌت منتر پڙهي چڪو هو. ٻاهر شرناڻيءَ رخصتي گيت چيڙي ڇڏيو. ٻي هڪ درديلو سُر آلاپي رهي هئي. سندس ماءُ ۽ ٻيءَ جون اکيون باربار چلڪي رهيون هيون، ۽ هو خود به بيحد آداس هو. اهو ڪهڙو نه عجيب منظر هوندو آهي، خوشيءَ ۽ غميءَ جي گڏيل احساس وارو! گهوٽين جي خوشيءَ جو ته ڪو لڪائو ئي نه هوندو آهي؛ ۽ ڪنوارين جي دلين تي خوشيءَ سان گڏ غم جي لهر به ڇانيل هوندي آهي! هو سڏڪن پريندي پڻ کي هميشه لاءِ هن گهر سان وٺي ڪار ۾ ويهارڻ لڳو... ته گهٽ وارن جي ڇڄ مان هن کي هڪ صبح ڇهرو نظر آيو— جارڊٽ جي ستارن لڳل لساني رنگ جي ساڙهيءَ ۾ ملبوس جواني! ان وقت هن کي الين محسوس ٿيو هو، ڇڻ تارن پريل آسمان تي چوڏهنءَ جو چنڊ چمڪي رهيو هجي. هن جون نگاهون پري کان انهيءَ جهري کي ڇڻ لڳيون... ۽..... ۽ هن جي دل ڪم ٿي ويئي.

ساهيڙين 'بابل' جو گيت چڙهي ڇڏيو. شرناليءَ جي سوز ڀرئي آلاپ سان ڪيترن جي اکين ۾ ٻائي اچي ويو. راج اڪيون کڻي مٿي ڏٺو ته آلهيءَ آسماني ساهيءَ واريءَ جي اکين ۾ به ستارا چمڪي رهيا هئا. راج جي اداس دل ڪنهن خيال کان منڪي ڏنو. 'ڪنهن ڏينهن پاڻ به ته ائين ويهيندو!' هن سوچيو.

هوءَ راج جي ڀيڻ جي ساهرن جي رشتيدار هئي. شاديءَ کان پوءِ جذبن 'نمو' روز صبح جو وڻن ايندي هئي، ته گهڻو ڪري 'آشا' کي به ساڻ وٺي ايندي هئي. راج جي دل به خوشيءَ سان ڀرجي ويندي هئي! هُو سڀني جي موجودگيءَ ۾ ڳالهائيندا هئا. سندن اکين مان چمڪندڙ چاهه جي جذبي، هڪ ٻئي کي اهو چڱيءَ طرح ڄاڻائي ڇڏيو ته 'منهنجي دل ۾ تون آهين!'

راج خيال ٿي خيال ۾ الائي ڪيترا محل تعمير ڪندو هو. سندن ماڻ ۾ ڪا به رڪاوٽ ڪانه هئي. ذات ساڳي هين. آشا امير هئي، ته راج به امير هو. ۽ ان کان وڌيڪه جيڪڏهن ڪي رڪاوٽون پيدا به ٿين ها، ته راج پنهنجي پيءُ جو لاڏڻو پٺ ڇو-۽ کيس اهو چڱيءَ طرح معلوم هو ته سندس پيءُ هن جا جذبا هرگز ڪنهن ڏکوليندو. کيس پنهنجي مڃتا تي ناز هو. ليڪن، قدرت ته ڪنهن جا لاڏ سهن واري نه هئي؛ ان راج جو لاڏ به نه سٿو. هُو دل ۾ ارمانن جا محل تعمير ڪري رهيو هو، ته پاڪستان ٿي ويو. هندوستان جو ورهاڱو ٿيو. چوگرد گهورائڻ ڀرو چائنچي ويو. انهيءَ الرافريءَ جي عالم ۾ ڪي ڪٿي پڳا، ته ڪي ڪٿي. راج سڀني هليو آيو... ۽ 'هوءَ' الائي ڪٿي ويئي؟ کيس ته اها به خبر نه هئي ته هوءَ الائي زندهه به آهي، يا موت جو شڪار ٿي ويئي. آشا هن جي دل کي تراشا سان ڀري هلي ويئي. الائي ڪٿي؟ ليڪن اڄ به سندس ياد جو ڊيڪ، راج جي دل ۾ پنهنجي جوت جلائي رهيو هو. راج جون اڪيون ڳولهن سان ٽٽار ٿي ويئون..... رات جو ڪيتري دير تائين، هو يادگيرين جي ٿر ٿر ڪندڙ ڏين کي پنهنجين آئين اکين سان ٽڪيندو رهيو.

صبح جو هو شفيق جي انتظار ۾ هوٽل تي ئي ترسيو رهيو. هاڻي تصوير ملڻ جي اميد بيڪار هئي. ڀلا، انهيءَ ڇيز لاءِ ٻئي ڪنهن جي دل ۾ ڪهڙي اهميت هئي؟ ڪنهن ماڻه جي تصوير جي حفاظت جي ضرورت ٿي ڪنهن کي هئي؟ هتي ته هرڪنهن کسي پنهنجي سر جي اڇي لڳي هئي. هزارين ماڻرون مري چڪيون هونديون، ۽ هزارين اسلحه تصويرون مٽيءَ ۾ ملي ويئون هونديون؛ پر جيڪڏهن اسان جي جڳهه خان صاحب جي حوالي هجي ها، ته اها تصوير ته ڇا، ان جي مٿي به امانت پاسلات ملي وڃي ها!

هن کي جڳهه جي ته پرواهه ڪانه هئي. اهو ته اڃا پوءِ تعصب هو، جو هڪجهڙا انسان پاڻ لاءِ دل ۾ اهڙي نفرت ڀري ويٺا هئا؛ ورنه ٻنهي قومن جي هنن يوڻن ڀائرن کي ته پنهنجيءَ هڪئي مصيبت جو احساس ڪرڻ ڪندو هو. ليڪن بجاءِ ان جي، هو هڪ ٻئي جي خون جا پيالا هئا!

شفيع آيو، ته هو ان سان گڏ شهر گهٽڻ ويو. هن ڏٺو ته ڳلي ۽ ڳليءَ جي موٽ وٽ پان ۽ سگريٽ جا دوڪان ڪلي ويا هئا. ڪنهن جي به ڏندن ۾ ڪي به اها شفاف چمڪ نظر نه آئي، جيڪا ڪير مڪن کائيندڙ سنڌين جي ڏندن ۾ نظر ايندي هئي. هن هزارهون ڏٺيون، جتي ڪمخواب ۽ بنارسي ساڙهيون بي انداز ملنديون هيون، ۽ جتان پري پري جا مٻليون اچي ڏاجو وٺندا هئا. اڄ انهن دڪانن تي معمولي ڪپڙا رکيا هئا شفيع کيس ٻڌايو ته هتي ڪابه چيز سٺي نٿي ملي. بزار ۾، جتي اڳي مٺائيءَ جا وڏا دوڪان هوندا هئا، راج ڏٺو ته هينئر اتي ڪلف ٿاڻن وارن جا دوڪان ۽ ڇاپيون لاهيندڙن جي پڙين جون قطارون لڳل هيون. شفيع کيس ٻڌايو ته شهر ۾ چوريهون ڏاڍيون وڏي ويون آهن؛ ڪابه سلامتي ڪنهن رهي آهي. راج جي دل اندر ئي اندر گهٽجي رهي هئي. هو اڳتي هندا ويا. ڪيتريون جابهون ڏٺيون هيون. مٺائيءَ جو اڳي جهڙو انتظار ڪونه هو. چمڪندڙ سڙڪون گند سان ڀريون هيون، ۽ منجهن وڪ وڪ تي ڪڏون ڪوٻا ئي پيا هئا. راج هر هڪ ماڻهوءَ جي چهري کي غور سان جاچيندو رهيو. هڪٻئي سنڌي به هن جي نظرن اڳيان گذري ويا هئا. ڪيس هڪٻئي به اها ملاح نظر نه آئي، جيڪا ڪير پيندڙ سنڌين جي چهرن تي هوندي هئي. ذري ذري تي ڇانهه جا دوڪان، ڇن وڏي واڪ چٽي رهيا هئا ته ”انهن جي ملاح لسان چورائي آهي!“

شفيق چوڻ لڳو: ”وطن آهي، تنهنڪري جڏي نٿو سگهجي، باقي ڀارتين کان پوءِ ته لسان جي سنڌ ٻنھ تباھ ٿي ويئي آهي!“

”افسوس! منهنجي مٺوي سنڌ، تنهنجو رنگ ڪيڏو نه جهڪو ٿي ويو آهي! اڳين ته ڪابه چيز اتي نظر اچي، سڀڪجهه بدلجي چڪو آهي! ۽ هينئر جيڪو رنگ تنهنجي مٺان زبردستيءَ ڇاڙهيو هو وڃي، زبردستيءَ جو رنگ، آهو... آهو ڪيترو نه بد نما آهي! تنهنجو آهو اڳيون اکين کي آرائش بخشيندڙ رنگ ڪيڏانهن ويو؟ هي توهان ڪنهن ظلم ڪيو آهي؟... پر تون سڄاڳ چيو ٿي ٿين؟ آٽ، وري اهو ئي رنگ حاصل ڪر. تنهنجو پنهنجو رنگ... تون ته سنڌ بلڪل ٽٽي لڳين!... پر اهو لسان جوئي تصور آهي... اهو لسان جوئي تصور آهي...!“ راج جي دل ڏک ۽ جوش جي جذبن سان ڀرجي ويئي. هن آهو باغ به ڏٺو، جتي احمد جا دلشين لفظ، ڄاڻو وڃي راتين ۾ چنڊ کي وڃي چندا هئا. ”اڄ آهي گل هڪٻئي... آهي بلبلون هڪڙانهن آڏاسي ويٺون؟“

شفيع، راج جي خيالن کي ٽوڙي ڇڏيو: ”ادا، توهان ڪيترن ڏينهن جي هرست ڪڍائي آيا آهيو؟“

راج جي چن تي هڪ آڏاس مرڪ چانئجي وئي.

”مان ڪيترن ڏينهن جي هرست ڪڍائي آيو آهيان؟“ راج آهستي دهر ٻو: ”شفيع!“

جيڪڏهن منهنجي وس ۾ هجي، ته مان هوند ساري زندگيءَ جي هرست هڪڙائي اڃان، پر... اها منهنجي وس جي ڳالهه هڪانهي!“

”ادا، ٻيئي شهر سٺو آهي؟“ شفيق اشتياق مان پڇيو.

”ها، ٻيچدا!“ راج عجيب انداز سان شفيق ڏانهن نهاري چيو. راج جون اکيون ڄڻ ڇٽي رهيون هيون: ”تون منهنجي جاء تي هجين، ته خبر پوئي ته ٻيئي سٺي آهي يا... يا پنهنجو وطن!“

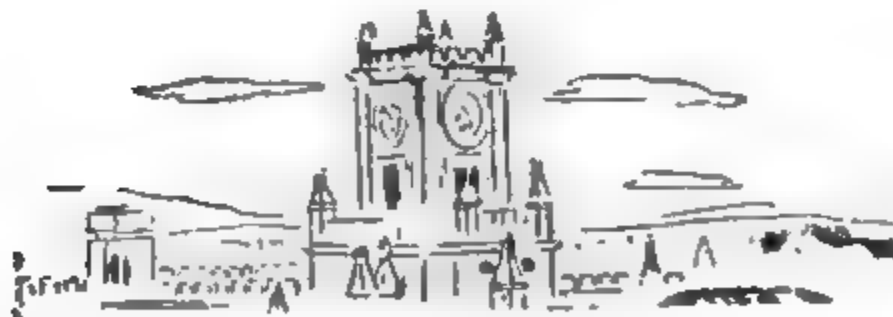
”شفيق! مان خانصاحب جي تربت جي زيارت ڪري سگهان ٿو؟“ راج بلڪل اوچتو سوال ڪيو. شفيق سوچ ۾ پئجي ويو. ”الائي شريعت ۾ ائين هجي، الائي نه؟“ هن اکيون مٽي کڻي راج ڏانهن ڏٺو. کيس ان جي اکين ۾ سڪ جو ساگر چوليون هڻندو نظر آيو. شفيق سوچيو: ”قوم جي وڏن ليڊرن جي تربت تي جو هر مذهب جا ماڻهو عقيدت جو اظهار ڪرڻ لاء ايندا آهن. پوء؟ شريعت ته انهن مان به لاکو آهي!“

”ها ادا، ڇو نه؟“ شفيق جواب ڏنو.

شفيق ۽ راج پوء گڏجي قبرستان آيا. قبرستان جي ٻاهرلي راج پنهنجو ٻوٽ لاٿو؛ مٽي تي رومال رکي، هو سراپا عقيدت ٻڌجي اندر گهڙيو. شفيق کيس ڳالهائي پٿر جي هڪ تربت ڏيکاريندي، چيو: ”هيءُ مرحوم خانصاحب جي تربت آهي.“

راج ڏٺو ته خانصاحب جي تربت به خود انهيءَ وانگر، سڀني کان نرالي لڳي رهي هئي. هن جي تربت ٻين ڪيترين تربتن وانگر اوچي لهيل ڪاٺ هئي، جنهن مان ٽڪر ۽ وڏائي ظاهر ٿئي؛ بلڪ انهيءَ تربت ۾ کيس عجيب سادگي نظر آئي. هن جا هٿ مٽي ڪهي ويا، ۽ هو انهيءَ خالق کي هن مقدس روح کي آرام ڏيڻ لاء التجا ڪرڻ لڳو، جيڪو هر مذهب جي هوانسان جو اڪيلو خالق آهي.

راج جون اکيون ڳوڙهن سان تر ٿي ويون. هن کي ائين محسوس ٿيو، ڄڻ خانصاحب جو مشڪندڙ چهرو قبر مان اُڀري، سندس مٽي تي شفقت جا هٿ ڦيري رهيو آهي. پوء... ڪيترائي ڏينهن کان پوءِ، هو ٻئي ڄڻا اداس دل سان گهر هليا آيا.

پريس ۽ سندرتا

ان ڏينهن کيل تان سوندي، "ريڪا" جي ٻانهن ۾ ٻانهن ڏيئي، مون چيو هو: "ها، مون وٽ سندرتا جي ڪلپنا آهي!"

"هان؟ ذرا مان به ته ٻڌان!"

"جوانيءَ جي مستيءَ سبب، هر نوجوان آدميءَ جي اکين ۾ هڪ انوکي چمڪ، جن تي هڪ انوکي مرڪ هوندي آهي. انهن شوخين ۽ مرڪن سبب جسم ۾ هڪ انوکي چمڪنا رهندي آهي. ۽ جو چمڪل آهي، ان جي انگ انگ ۾ رقص ته رهندو ئي. اکيون ته آهن دل جون کڙڪيون. اکيون اهورقص ڏين، ۽ دل ۾ سوسپيءَ جون لهرون ٻڌا ٿيو هون. جڏهن رقص ۽ موسيقيءَ جو مڃاڻ ٿئي ٿو، تڏهن جيون ۾ هزارين بهارون اڀرو واسو ڪن. انهن بهارن ۾، انهيءَ رقص ۽ موسيقيءَ ۾، انهن شوخين ۽ مرڪن ۾ جيڪو روح آهي، ان جو نالو آهي سندرتا. ۽ اها آهي منهنجي ڪلپنا!"

هن جون اکيون چمڪي اٿيون. سندس چن جي مرڪ وڌيڪ گهري ٿي ويئي. هندي هندي مون هن سان چرچو ڪرڻ چاهيو:

"تو کي صرف سنڌر چوڻ، سندرتا جي بيمز تي آهي، ريڪا!"

هن هندي چڻ جهوپو کڙو. سندس اکين جي شوخي، بيتابيءَ ۾ بدلجي ويئي. اُڪي مرڪ مرڪندي پوڄائين، "ها سچ پچ؟"

"ها سچ پچ. چوڻ تون 'صرف' سنڌر نه، ليڪن 'بيحد' سنڌر آهين!"

۽ هڪ دفعو وري هن جو جهرو ٻهڪي اٿيو.

ليڪن ٻئي ڏينهن، "جي. جي. هاميٽل" جي ائنائاسي ڊپارٽمينٽ ۾ داخل ٿيڻ سان، منهنجي سندرتا جي ڪلپنا ڇوڙ ڇڏي ويئي. شيشن جي ننڍن وڏن ڪپڙن اندر، اسٽرٽ ۾ رکيل، انساني جسم جون ٺٽيون ٻاهون، سر ڏٺو، ائنائاسي (بدني علم) جي اڀياس لاءِ رکيل هئا. ۽ چار پنج شيشا اکين جا هئا: هڪ ۾ ماڻهوءَ جو سر ۽ ٻي اکيون: هڪ ۾ ڀرڻ ۽ پيشين سان ٻي اکيون: هڪ ۾ اکين جا ٻي بلورن ۽ هڪ شيشي ۾ هڪ انسان جو مغز رکيل هو. ڪي شيشا اهڙا هئا، جن ۾ جالا پار، هڪ اک وارا پار، ٽن اکين وارا پار، رکيل هئا.

اهو سڀ ڏسي، دل ڪنهن ناسلور ڊپ جي احساس وچان ڄمي چڻ پٿر ٿي ويئي. ليڪن، جسماني سندرتا جي هوجاري هنن جي ناتي ۽ سونجه، سونجه، جي پري عادت غلٽ سبب، مان هڪ هڪ ڇيڙ ڪي اڪيون ٽلاي ڏيڻ لڳس.

بينيءَ جي ”سي. اي. ايم.“ ڊينٽل ڪاليج ائٽم هاسپيٽل“ طرفان مون کي، ۽ هڪ ٻئي ڪلارڪ ۽ هڪ ڊاڪٽر کي، ان انٿاٿامي ڊپارٽمينٽ ۾ صرف ان لاءِ موڪليو ويو هو ته اسين انهيءَ ڊپارٽمينٽ ۾ رکيل تيرهن چوڏهن انساني ڪوپرڊن جي مٿين ۽ هيٺين ڏندن ڏانن وغيره جي پوري ماب وٺون، ۽ پوءِ نمبر وار هڪ هڪ ڏند ۽ ڏاٽ جي سرسري ماب ڪڍون. مان پهريون ڏينهن ئي سوچڻ لڳس: ”مان رڳو جي سندرتا جي ڪيتري نه تعريف ڪندو

آهيان! منهنجي ان تعريف سبب، هن ۾ سندرتا جو غرور به پيدا ٿي ويو آهي. هن منهنجي منهن ۾ نهارڻ هي ڀيٽ ۾، پنهنجي ڪمر تائين لٽڪندڙ ٻن چوٽين جي پيڙين کي آڱرين ۾ آڻجائڻ ۾، ۽ رڳو رڳو، ساڙهيءَ جو پاڻو ٺاهيندي، گهڙيءَ ڪاٻي ڪٽهي ۽ گهڙيءَ ساڄي ڪٽهي نهارڻ ۾ ئي ٻئي چاهه ورتو آهي!... ۽ منهنجو وري پنهنجيءَ دل تي ڪهڙو اختيار آهي؟ هوءَ جڏهن ڀر ۾ ويهي، ساهون ڪنهن وٽ جي چوٽيءَ يا آسمان ۾ اڏامندڙ ڪنهن پکيءَ ڏانهن ناهاري، نه معلوم ڇا سوچي سرڪي ڏيندي آهي، تڏهن دل تي قابو پائڻ مشڪل ٿي نه، لاسڪي ٿي وڃي! ڪلهه هوءَ منهنجي ٿورڙي چرچي تي ڪيترو نه پریشان ٿي ويئي هئي. مان هن جي سندرتا جي تعريف ڪريان: هوءَ ڪٿي، تهڪ ڏئي، هڪڙن شرماني ۾ وهي: نه ڪريان ته رهي نه سگهان! هن جي هر اڏا، هر نهار، ۽ هر سرڪه ۾ انوکو جادو هوندو آهي: هڪ نشو هوندو آهي. مان سندرتا جو جلم هي مدهوش ٿي وڃان، ۽ زبان دل جي جذبن کي اکرن جا روپ ڏيڻ شروع ڪريو ڇڏي!..... ليڪن اها سندرتا، ڇا نظر جو دوکو نه آهي؟

مان وڃي ساهون ڪريءَ تي ويٺس، ۽ هڪ نظر ساهون رکيل شين تي وڌو. نظر ٿري، ۽ هڪ شيني تي ڄمي پوي رهي: ۽ مان پنهنجو پاڻ هڪ طنز پري مرڪ مرڪي سوچڻ لڳس: ”هي آهن هڪ انسان جون ٻه اڪيون! ڇا آهي انهن ۾؟“ ٻه گول شيشا آهن: جن ۾ ڪاٺي گهرائي ڪانهي. رڳو جي اکين ۾ نهارڻ سان مان ائين محسوس ڪندو آهيان، ڇڻ ته مان ڪنهن اوچي پهاڙ تان ڪنهن اونهيءَ ماڻهيءَ ۾ نهارڻ جو آندو وٺي رهيو آهيان. مان هن جي اکين جي چمڪ کي سڀ کان چمڪندڙ چاندوڪيءَ جيان، ۽ هن جي چن جي لاليءَ کي آفتاب ۾ قدرت جي لڳايل سرخيءَ جيان ٻئي سمجهندو رهيو آهيان: ليڪن اهو سڀ آخر ۾ - واءِ نظر جي دوکي جي آهي ئي ڇا؟ ساهون هڪ ڪوپري پٽي آهي: اها ئي آهي نه انساني چهري جي اصليت؟ هڏيون - ٽوس هڏيون! آئين - هڏين مٿان ماس جي بناوت - مينگار تي هرڪ هاريون ٿا، ۽ ان هرڪ جي ڌوڙي ڌوڙي ۾ سواه ”بيڪس“ (جنسي ڪشش) جي ٻيو ٿي به ڇا ٿو سگهي؟..... ها، سندرتا خط حاصل ڪرڻ ۽ جنسياتي تسڪين لاءِ نظر جو دوکو ئي آهي!“

۽ ان ڏينهن مون فيصلو ڪيو ته هاڻ مان ڪڏهن به ریکا جي سندرتا جي تعريف نه ڪندس؛ پاڻ ڪو موقعو ڳولي ان تي نٿولي ئي ڪندس!

ان ئي رات، نيم پٺاندري، ریکا وٽ نه وڃي، ”آ نهل چونڪ“ ۾ پاڻ کائڻ لاءِ گهر مان نڪتس، جو ریکا جو سڌ پٿر، چونڊري، اي. پڙهندڙ ریکا منهنجي پاسي واري بلاڪ ۾ لڳي رهندي هئي. نزديڪ ايندي، لال ڪناريءَ واري سفيد ماڙهيءَ جي هڪ ڪنڊ کي ڪاٻي ڇيڇ ۾ گول ويجهندي چيائين، ”ڪڏانهن؟“

”آ نهل چونڪ.“

”مان به ٿي هلاڻ.“

اسين ٻئي هنڌا رهياسين.

”چندري اٽائاسي ڊپارٽمينٽ ۾ ڪم سخت نه ڪونه هو؟“

”عجيب شڪليون ڏٺو.“ مان مذاق ڪرڻ لاءِ تيار ٿي ويس.

”ههئي؟“

”ههئي، اکين جي ڪوڙين ۾ به ڪوڙيون وجهي، ان تي به ڪارا داغ لڳائي، آهين

۾ مون کي ان جي تعريف ڪرڻ لاءِ چيو ويو.“

”مطلب؟“

”پن مرڪه-نئين؟ پن داغي ڪوڙين ۾ وڏو تفاوت ڪونهي، جو تون ان جو مطلب

نه سمجهي سگهين، ریکا!“

”مون اڃا به تنهنجو مطلب نه سمجهيو.“

”رهر ڪندو، سڀ آهستي آهستي سمجهي ويندين؟“

”اڃ تون هي نه ڪنن آيو آهين؟“

”بلڪل ریکا-اڃ مان سندرتا جي اصليت جو ثبوت به آيو آهيان!“

منهنجي نظر ساهون هڻي، محسوس ڪيو، هوءَ منهنجو منهن ٽڪيندي هلي رهي هئي. اسين روز ماني ڪائي، رستي جي ٿلهي تي وڃي ويهندا هئاسين. ان رات به ”آ نهل چونڪ“ نه وڃي، اتي ئي روڪجي وياسين. ان رستي تي رات جو ماڻهن جي اچ وڃ ٿورو گهٽ ٿيندي هئي. مان ٿلهي تي ويس ۽ هوءَ منهنجي پاسي ۾ ٿي بيٺي.

”پٽاه ته ریکا“ مون چيو، ”هن دنيا ۾ سڀ کان وڌيڪ سندر چيز ڪهڙي آهي؟“

”مان!“ هن مرڪندي چيو.

مون کان هڪ وڏو ٽوڪ نڪري ويو.

”تون ٿي ته چوندو آهين!“

”اوه!“ ائين چئي مان ڇپ ٿي ويس.

مون چاهيو ٿي ته جنهن چيز کي هوءَ دنيا ۾ سڀ کان وڌيڪ سندر سمجهي ٿي، ان رات مان ان تي ئي وائڙهي ڪري، هن جي سندرتا جي هر ڪلپنا ٽوڙي چور چور ڪري ڇڏيندس. هن جي اکيان مون ڇنڊ ۽ رات جيي به بعد تعريف ڪئي هئي. مون لاءِ ڇنڊ دل ۾ راحت پيدا ڪندڙ هو، ۽ رات سيرات. ليڪن هاڻ اهو ڇنڊ ۽ آها رات ساڳيا نه رهيا هئا. مون لاءِ هاڻ ڇنڊ هو ڇا؟ هڪ اونڊاهون گهر، -جنهن کي ڪاٺي هستي، ڪاٺي معنيٰ ڪانهي! ان جي منهن تي ٿڌيل سونهري پيلاڻ، مٿس سورج جي مهربانيءَ جو آئو ٿيو آهي. ۽ رات؟ رات کي به پنهنجي ڪاٺي هستي، ڪاٺي معنيٰ ڪانهي. اهو ڪير ٿو چاڻي ته ڌرتي گول آهي، جا هر دم پنهنجي ۽ سج جي چوڌاري لڙندي رهي ٿي. سج جو هر وقت هڪ ئي هنڌ هئڻ سبب، ڌرتيءَ جو سج وارو پاسو هميشه روشن هوندو آهي. جتي سج جي روشني نه آهي، اُتي ڌرتيءَ جو ٻاڄو آهي. ۽ ان ٻاڄي جو نالو آهي رات. رات جو ولسٽو نه ڇنڊ سان آهي ۽ نه تارن سان. اصل ۾ ٻئي سورج جا محتاج ۽ شڪرگذار آهن ... ۽ ريڪا؟ ريڪا به مون لاءِ دنيا ۾ سڀ کان وڌيڪ سندر ان ڪري آهي، جو هوءَ پنهنجي آهي. ريڪا جي سندرتا جي به پنهنجي ليکي ڪاٺي معنيٰ ڪانهي، ڇو ته هن جي جسم مان پنهنجي نظر جو پرڪاش آهي!

پر مان هن کي ڪجهه به چئي نه سگهيس. جنهن کي 'چندر مڪي' ۽ 'مرگه نينا' جي نالي سان اٽڪ دنيا مڙ آواز ۾ هڪارو هور، اڄ ان جي منهن تي چن گرهڻ لڳي ويو هو. مان چاهيندي به ڪجهه چئي نه سگهيس، ۽ هوءَ هڪن گهڙين جي لٽي خاموشيءَ کي ٽوڙيندي، اهو چئي ويندي رهي ته هن کي ٻڙهڻو هو. مان من ٿي من ۾ پيانڪ وسوسا ڪئي، ڇنڊ ۽ تارن کي ٽوڙڻ لاءِ، پنهنجي منهن مان نڪرندڙ ٻاڪن ۾ ڌرتيءَ جي ٻاڄي - رات - کي جلائيندو، صفحہ هٽيءَ تان مٽائيندو، وڃي رهيو هئس؛ ليڪن جڏهن ريڪا کي ويندو ڏٺو، تڏهن مون ائين محسوس ڪيو، جن ڪنهن نامعلوم بهال جي چوٽيءَ سان وڃي نڪريو هوس، ۽ اُتي گهڙيءَ آسمان جي آڻاهينءَ تان هيڪ ڪري رهيو هوس!

هوءَ هر رات جو ٻڙهن لاءِ چوندي هئي، ليڪن اڪثر ٻڙهندي نه هئي. مان ڪنهن موضوع تي بحث ڇڏي، - ٻا ڪيس پنهنجي گهر لٽيري روم ۾ وڃي وهاريندو هوس، يا خود سندس گهر لٽيري روم ۾ وڃي ويهندو هوس.

۽ هاڻ هوءَ وڃي رهي هئي! مان اندر ۾ ڪڙهن لڳس. آبل تبديليءَ جا ڪڙا احساس اڪرن جو روپ وٺڻ لڳا: 'وڃي ٿي، مان ڇو روڪيانس؟ مان هاڻ هن کي سندر ٿوروئي ٿو سمجهان!'

ان ريت، اهي احساس ڪئي، مون ڪيتريون راتيون اڪيلائيءَ ۾ گذاريون. هوءَ ڪار آئي. اسين هر آرٽوار تي ڪيل تي ويندا هئاسين. آرٽوار آيو، تڏهن به هوءَ نه آئي. ٻيءَ رات دل جي طوفاني احساسن کان مجبور ٿي، هن جي گهر جي جافريءَ جي ٻاهران وڃي بيٺس. پيش 'مينو' آرام ڪريءَ تي لٽي، چن ۾ ڪوئي گيت گائي رهي هئي.

”مينو“ مون چيو: ”ريڪا آهي؟“

هن آهستي ڪنڌ لوڏيو.

شايد منهنجو آواز ٻڌي ئي، ريڪا اندرئين ڪمري مان هڪ اڙو گيت ڪرائڻ شروع ڪيو:

دل جلے تو جلے، من پلے تو پلے،

ڪسي ڪي نه من، ڪانچا.....

هوءَ ٻاهر نه آئي. ان ۾ پنهنجي يميز تي سمجهي، مان ڇپ ڇاپ واپس وريس.

”چندر، اندراج نه!“ مينو سڏ ڪيو. مون ڪوبه جواب نه ڏنو.

دل ٽوٽي آئي. آها رات لچندي گذري.

هاڻ آفيس ۾ شيشن وغيره ڏانهن ڏيان نه ڏيئي، صرف پنهنجو ڪم ڪرڻ لڳس.

مون ۾ آيل تبديليءَ، هن ۽ مون ۾ رسائي جي ديوار ڪڙي ڪري ڇڏي. مان به دل تي

دل ۾ پچائڻ لڳس ته ”مان ڇو ويو-ناس؟“ هاڻ ڪڏهن به ڪونه ويندو-ناس! هن منهنجي

دل کي سچ سچ..... سچ سچ ئيس رسائي آهي. گذريل رات ريڪا گيت ڳايو هو: ”دل جلے

تو جلے.....“ - ٺيڪ آهي، جلندس، هر ڪچندس ڪون - ۽ ها، ڳائيندو رهندس!

ان رات گهر ۾ خوب ڳايو:

اهي محبت سے هر باز آئے،

جو دل کو مٹائے، رلائے جلائے!

هوءَ چوندي هئي ته منهنجي آواز ۾ نه درد آهي ۽ نه مڌرتا. آواز ۾ ڀل ڪجهه به نه

هجي، ليڪن دل ۾ ته درد هو ئي! زبان تي رکي رکي انگريزيءَ جو هڪ شعر ٿي اچي ويو:

Love is a Sicknes full of woes,

All remedy refusing:

A Plant that with most cutting, grows

most barren with best using.

(بربر - دکن ڀريو هڪ روڳ آهي، هر علاج کان باغي:

هڪ امڙو پٽوٽو، جو گهڻي چانگن سان، بيمه ويران ٿيندي، ڪارائتو ٿئي ٿو.)

منهنجي جسر جي نس نس پریشان ٿي ويئي هئي - جن هڪ عمر کان هن کان جدا ٿي

ويو هوس. جدائيءَ جي هڪ هڪ گهڙي جن هڪ موسم ٿي پئي هئي. دل ريڪا ڏانهن وڃڻ

لاءِ مجبور ڪري رهي هئي، ۽ دماغ خود داريءَ جا نعرا بلند ڪندو دل تي قابو پائي رهيو.

هو. دل ۽ دماغ وچ ۾ هڪ انوکي آلهن پيدا ٿي ويئي هئي، ۽ مان ڳائيندو پئي ويس:

”آلے اس طرح تيري محفل سے،

جيسے هر بھول کي آيسھے تھے.“

ٻاهر اچي دروازي وٽ بيس، ۽ چنڊ کي ڏسي سوچڻ لڳس: ”چنڊ کي ڇا سچ سچ

ڪالي هئي، ڪائي معنيٰ ڪانهي؟... نه نه، آهي: هو گرھ آهي، اها آهي هن جي هئي.

هن تي ڇاپ ڀلي سورج جي هجي، ليڪن هن مان نڪرندو ڇانڊاڻ آهي هن جي معنيٰ! - سورج
 هن کي روشني ڏئي - گرم گرم، تڪي تڪي؛ ۽ هن سان کي ڇانڊاڻ ڏئي - ٿڌي ٿڌي،
 مٺي مٺي. هارس لوه کي سونو بڻائي ٿو؛ هارس عظيم آهي. لوه هارس جي ڇهاڙ مان سونو
 بڻجي ٿو؛ لوه به عظيم آهي. هارس، لوه کان سواءِ ٻيو ڪنهن کي به - سونو ٿو بڻائي، ۽
 لوه هارس کان سواءِ ٻيو ڪنهن جي به ڇهاڙ مان سونو ٿو بڻجي. سچ ۽ چنڊ جو ٺاڻو به هارس
 ۽ لوه جيان آهي.

”۽ رات؟“ مان سوچيندو رهيس: ”رات صرف ڌرتيءَ جو ڀاڄو نه آهي. آسمان به سچ آهي،
 ان ڪري اها سچ جو ڀاڄو معلوم ٿئي ٿي. ليڪن... آڃ اکر اهو سچ ۽ آسماني نظام جا - پ
 تارا، چنڊ يا ڌرتيءَ جيان گرم ٿي وڃن ته...؟ ته هڪ هڪ گرم مٿان رات جي ڇاپ
 هوندي. ڪائنات جي ذري ذري به سواءِ رات جي ساهيءَ جي ٻيو ڪجهه نه هوندو!“
 مان وڃي هلڪ تي لٽيس ۽ وڌيڪ سوچڻ لڳس: ”ڪٿي مان رڳا سان بي انصافي نه ڪرڻ
 ڪري ويٺو آهيان؟ رڳا ڇا صرف ماس ۽ هڏين جو ميل آهي؟ آڃ اکر رڳا مري وڃي، ته
 ڇا مان هن جي ماس ۽ هڏين پري سُردِي ڏانهن اشارو ڪري چئي سگهندس ته ”رڳا
 مٺي نه آهي - زندهه آهي؟“ سُردو نه ڪاغذ جي گل جيان آهي. ڪاغذ جي گل به رنگ ۽
 روپ نه آهي، ليڪن تازگي، سڪند ۽ ڪوملٽا ڪٿي؟ سان جي دل ڀلي ڪنهن جي جسماني
 مندرتا مان لڳي، ليڪن اصلي ٺاڻو تهن سهرتن جو ٿيندو آهي. صورت کي به پنهنجي هڪ
 خاص معنيٰ ڏهن آهي، جڏهن ان منجهه هڪ سهرت آهي. اهو جو ڪڏهن سچ نه هجي، ته ماڻهو
 ڪاغذ جا گل ڇڏي سڄڻ کان لاه ڇو ٿو ٿين؟“

وڌيڪ ڪجهه نه سوچي، مٿو ٻنهي هٿن تي رکي، نظر ڇٽ ۾ ڪهاڻي، زور سان چوڻ لڳس:

Come, let us resolve at last,
 To live and love in quiet;
 We'll tie the knot so very fast,
 That time shall never untie it.

(هلي آءُ ساڻي ته پرڇاءِ ڪريون،
 ڪريون عزم پختو جيئن لڪ ۽ خاموش الفت، محبت ڪرڻ لڪ؛
 پٽندلين اهڙي محبت جي مضبوط ڳنڍ،
 جو خود وقت پڻ جنهن کي کولي نه سگهندو!)

”چندرا!“

هلڪو چرڪ ڀري، گردن موڙي، دروازي ڏانهن ٺهاريو. ڏٺو، رڳا ٻئي هئي. مان
 آڻي ويس ۽ تعجب ۾ چيس، ”رڳا، تون!“
 ”ها، مان - تو پڪاريو جو.....!“

”مون؟“

”ها، تو.“

”مان چپ رهيس.“

”هل ٻاهر هلون.“

مون جواب نه ڏيئي، ٻيرون ۾ چيل ۽ گلي ۾ مفلر هائو. هڪ دفعو هن ڏانهن نهاريو، ۽ پوءِ هلڻ لڳس. گهر جا ٻيا ڀاتي پٽي ڪمري ۾ هئا. هوءَ به چپ چاپ ٻاهر آئي. خاموش هلندي، وڃي سنان رستي واري قلعي تي ويٺائين. هن مون ڏانهن نهاريو ۽ مون پنهنجي نظر ڇڏڻ ڏانهن ڪئي.

”مون مان نه ڳالهائيند ٻن، چندر؟“

مون ڇڏڻ مان نظر ڪڍي، هن جي چهر تي ڄمائي.

”ان ڏينهن گهر آئين، سٺو ڪان منهنجو پوئتي، خبر به پئتي نه مان هيس، پوءِ نه“

چوند ڪئي؟“

”نه نه مون ڪيو، پر تون ٻاهر چوند آئين؟ تو منهنجو آواز ٻڌو، گيت گايو. مون کي“

ڏکولڻ لاه، ڪيئن؟“ مون درد ڀري لهجي ۾ چيو.

”تو ان رات منهنجو آهيان ڇو ڪيو؟“

”آهيان!“

”ها آهيان...“ هن جي دل ڀرجي آئي. آواز گهٽجي ويس. تڏهن به چوندي رهي:

”مان تنهنجي هوندي به تنهنجي نظر ۾ سندر نه هوندس، ۽ اها ڳالهه تنهنجي ئي سٽون“

مان ٻڌندس، امڙو ڏينهن اچي سگهي ٿو. مون سڀني ۾ به ان جي ڪلهن نه ڪئي هئي، چندر!

ائين چوڻ کان اڳ، تنهنجا پٽي هڪ ڇا منهنجي کلي تائين نٿي پهچي سگهيا؟.....“

هن جي اکين جا لڙڪ ڇڻ اجهل ٿي پيا. آئس جهرجهر ڪئي، ۽ ڇڏڻ جي ڄاڻوڻ ۾

مون ڏٺو، ڇڻ ڇانڊوڪيءَ جون به سٽل ڌارائون هن جي اکين مان ٿئي نڪتيون. مون

مفلر سان هن جي اکين جا لڙڪ اڳهن ڇاهيا. پر ائين نه ڪري، ڇانڊوڪي رات ۾، سندر

لٽريءَ جي لڙڪن جي نزاکت ڏسندو رهيس.

ڇيچ سان آئس جي ڌارا کي روڪڻ جي ڪوشش ڪندي، رٻکا چيو: ”مون سو ٻن دفعا“

چور ننگامن سان تنهنجي چهر تي ڏانهن نهاريو هوندو، ليڪن مون ڪڏهن به پاڻ طرف تنهنجي

ايتري بيرواهي نه ڏٺي. ان رات تنهنجو اهو روپ ڏسي مان گهٻرائجي ويئي هيس، چندر!

ان رات مون کي ڏند به ڪانه آئي، چندر.....!“

”رٻکا نهايت سندر آهي!“ مون سوچڻ شروع ڪري ڇڏيو. ”ان ڏينهن انساني مُردِي“

جون ٽنگون ٻانهون ۽ سر ڏسي، مان سندرتا جي اصليت جي هڪ نتيجي تي پهتو هوس؛ لوڪن

اهو ته صرف ”نتيجو“ آهي ته؟ ڪنهن به ڇيڙ جي انهناس جو صرف نتيجو ئي حقيقت نه هوندي آهي: ان جي رچنا، ان جو ٺهلاءُ، ان جو اثر به حقيقت ئي هوندي آهي.“

— ۽ ريڪا چئي رهي هئي: ”انهن سڀني راتين ۾، مون ڪتابن کي هڪ به هڪو لاٿو!“
— مان به سوچيندو رهيس: ”ليڪن هڪ ٻي به سندرتا آهي هن دنيا ۾ — ۽ اها آهي انسان جي اندر جي سونهن، جنهن کي اڪيون نه ڏسي نه سگهنديون آهن، ليڪن دل محسوس ڪندي آهي.“

ريڪا منهنجو هٿ جهلي آهستي چيو: ”تون مون سان ڀرپور ڪرين، ۽ مان سندرتا هجان — اهو خيال مون کي مدت کان پريشان ڪري رهيو آهي، چندرا... ٻڌاه چندر، مان سچ ڀڄ سندرتا آهيان؟“

مون هن جي پيشانيءَ تي لٽڪندڙ چڱي ڳالهه جي زلفن ۾ گرفتار ڪندي، چيو: ”ڀرپور جو ڪارڻ ڀل پاهرين سندرتا هجي، ليڪن ان جو اصلي واس ته ٻن سڀرتن جي سنگم ۾ آهي، ريڪا! ڀرپور کي ٻڌا ڀل ته هڪي شوخون ۽ سرڪون ڪن، ليڪن جيستائين ٻن سڀرتن جو سڀل نه ٿيو آهي، ان جي ڪاٺي معنيٰ ڪانهي: ۽ جڏهن سڀرتون ملن ٿيون، تڏهن اهو ڀرپور هڪ اها سندرتا رچيو ٻڌي، جنهن کي صرف دل ئي محسوس ڪندي آهي. هڪ کان هڪ — دنيا ۾ هڪ سؤ ويهه هڪروڙ عورتون آهن، ليڪن ڪير ٿو چوي، ڪاٺي توکان وڌيڪ سندرتا ۽ وڌيڪ مڙو؟ ڇو ته.....“

هن پنهنجو هٿ اڳيان وڌائي، منهنجي چين تي رکي، سرڪي چيو: ”ڇو ته منهنجي روپ جي وڏي خوبي اها آهي، جو مان تنهنجي آهيان!“
۽ پوءِ غضا ۾ ٽپڪڙن جو آواز کونجي ويو.

ڪارو پاڻي

مان ننڍو هوندو هوس. امان ڳالهه ڪندي هئي ته اڳي ڪارو پاڻي ايندو هو. ڪشمور کان ڪڙڪاٽ ڪندو ايندو هو. ماڻهو، جانور، لاڳ، اکيان پيچندا ايندا هئا. ڳوٺن جا ڳوٺ ناس ڪندو، اوڏڪا گهر ڏاهيندو، زمينون ڀولائيندو، ڪاهيندو ايندو هو. سرون، بگهڙ، نانگ، ڪتا، ماڻهن سان گڏ ڍون تي اچي گهاٽ ٿيندا هئا. هڪ کان ماڻهو ڪپڙن جا پڻ کائيندا هئا. پٽ اڀاسي ايندو هئ. وات مان اچي گجي وهندي هئي، ۽ مري ويندا هئا. شهرن جا ڊاڪٽر وري ڪين چيريندا هئا. مان ڊپ کان اکيون کڻي بند ڪندو هوس. ڪشمور کي هڪ پوائنٽر غار سمجهندو هوس، جنهن مان هڪ وڏي ڪاري ڪاري ٻلا ڏند ڪڙڪائيندي، چينگهات ڪندي، ٺوڪون ڏيندي نڪرندي هئي، ۽ ماڻهو جيتامون وانگر ٿوندا ڳاڙندا اڪندا ويندا هئا. مان اڻي گهر جو ڪڙو اندران بند ڪري ايندو هوس.

ٻوڙ هو سومر به اها ئي ڳالهه ڪندو هو. سڄو ڏينهن حقو ٽيڪيو ويٺو هوندو هو. نه هٿس ٻار نه بچو، نه زال نه زنب. نه گهڻو ڳالهائيندو هو، نه شڪايت ڪندو هو. رڳو تو سان ڪڏهن ڪڪڙ کي ڏک هئندو هو، ۽ ڪڏهن ڪانون کي هڪليندو هو. پٽڪو لاهي، ڪاٺپ ڪڍي، چنل ڪٽ تي ويٺو کنگهندو هو. سندس اچي مٿي، اچي ڏاڙهي ۽ اچي من جي وچ ۾ ننڍڙيون گهٽجيل اکيون ٻيون ٽر ٽر ڪنديون هيون. ڀالس جي گهران مانيءَ کپي ايندو هوس. اڻي جانورن جي مانيءَ کي ڏڪندو هئ ۽ پوري، وات ۾ وجهي، مٿان کڻي لسيءَ جو ڍڪ ڀريندو هو. چن ته اڪي ۽ کي گهٽ ڏنائين.

ڏاڍيون ڳالهون ٻڌائيندو هو. اڳين لڙائيءَ جون، جرمن جون، انور پاشا جون، ۽ ٻوڙ جون. مان پڇندو هوسان ته ”نانا، ٻوڙ ڪڏهن ايندي؟“ چوندو هو ته ”ابا خير گهر!“ ٻار سڀ مري ويا هئس. عرس ننڍو پاء هوس. ڪڏهن نه ننڍي پاء ڪڍان ڪجهه گهرائين! ويٺو ٿري وڃيس ته گهر نه ڪندو. عرس ٻيو زال کي ڪن مهت ڪندو هو ته ”ادي جو خيال رکجانءِ!“ ٻوڙ هو سومر، دنيا کان بي نياز، ويٺو رنگ ڏسندو هو. هٿ ٽنگن کان عار هوس. ڪاٺج لڙون لڙون ٿي وڃيس، چادر ٽپائي وڃيس، ٽپ سڪائي رکبي. اصل ٻوڙ نه ٻاهر ڪڍندو. ڪڏهن نه ڪجهه طلبائين، ڪڏهن نه پاء سان حال

اوربائين. بيمار ٿيندو هو، ته رلي ويڙهو ٻيو ڪڪڙڪندو ۽ ڪڇهندو هو. جي چيو هوس ته «نانا، تون ته خوش آهين!» ته ڏک ٿيندو هوس. ڪٿي ماڻ ڪندو هو. هي چئيس ته «نانا، مارا توکي ته ڏاڍو ٽپ آهي!» ته دعائون ڪندو هو. حياتيءَ جي هيڏي ساري لسي سفر کان پوءِ، بس انهيءَ کي ئي همدردِي سمجهيو هئائين. آڙاھ ٽپ ۾ پائيندو هو ته سٺن کان ڪو اڪي ۾ ويٺو آهي. اعتبار نه هوندي به رليءَ کان منهن ٻاهر ڪڍي، آسروند اڪين سان نهاريٿو هو. ڪنهن کي به نه ڏسي، گھوساڻجي، منهن ڪٿي اندر ڪندو هو. سندس وڏي مضبوط دل ان وقت جنسي ٿاندي هئي. ڪڏي نه ڪنٽرولي هئي هن جي وڏيءَ دل ۾: ڪڏهن ڏک نه ڪڍيائين، ڪڏهن حال نه وٺيائين!

هڪ ڏينهن ننڍڙي پائيس، لڄالي ڪري، متل چلم هي ٿوڀيءَ ۾ ڪٿي پائيءَ جو ٿپو لڌايو. سومر پوس تي کيس ٺو وڙهي ڪڍيو. پوءِ ته چوڪر وٺي چٽ ڪڍيو. سومر جي دل کي جهلي اچي وئي. لڪ کي وٺي اٿڻ جي ڪيائون - جيئن رهندڙ ٻار کي ڇاتيءَ سان لائي هبانو ٺاري. پر ائين ڪري ئي ڪري، تنهن کان اڳ چوڪر جي ماءُ وٺي ڪڙڪو ڪيو: جي، «ڏاڻا، مارو، ههڙو تهڙو، نه سري ٿو نه منحو ٿو ڇڏي! اهو کي اولو-ولو هڻندي ڦاس تي ٿو پويس... هجيس پنهنجو ته آندڻ کي جر به اچس!» مائي وٺي سومر کي جهير ڏيندي ۽ لوڻ پُڪيندي. ويٺي سندس دل کي ويٺن جي ڪاٺيائيءَ سان چٽيندي. ويڃاري سومر کان لڪ ٿي ڇڏائجي وئي. ڏڪندو ڏڪندو ويهي رهيو. ان ڏينهن سندس دنيا اوندهه ٿي وئي. ڪڪڙ ٿيڻي، ليڪي ليڪي، نڪ کان وهندڙ ڳوڙها اگر سان آڳي ڇنڊي ڇڏيائين. نڪ لڪ ڪٿي آيو. ڪنڌيءَ کي ٽپڪ ڏيندو، گهر ڇڏي نڪري ويو. مقام ۾ وڃي پنهنجيءَ زال ۽ ٻچڙن جي وچ ۾ ويٺو، ۽ دل ڪوئي رٿائين.

شام جو عرس گهر آيو. جونس مائي آئي اڳيان رکيس. گرهه پڇي وات ۾ وڌائين. پاڻ کي نه ڏسي، پڇيائين. ڳالهه ٻڌي، گيت ڏئي نه سگهيو. مائي ڇڏي آئي ڪڙو ٿيو. زال کي چڱي چنڊ ڪڍيائين. پاڻ کي گولي وڃي لڌائين. پتڪو لاهي پون تي رکيائينس. پاڇائيس به رڻو لاهي بخشائيس. ٻيئي ڀائر هڪ ٻئي کي جهٽي پيا. ٻار سندن چاتين مان روڻ ڪري ڦٽي نڪتو. هڪ ٻئي کي آٿت ۽ آڌار ڏيندا اچي گهر ٽائينڪا ٿيا.

ٻوڏ پهر آئي. بيگاري ڀڳو. مون پاڻ ڏٺو: گهر گهر کان جدا ٿي ويو. مائٽ وڃي ويا. چون ٿا ته پاڻي سوئر جي رفتار کان به تڪو ٿي آيو. ڪوھ پنڌ تي سندس ڪڙڪاڻ ٿي پڌو. ماڻهن ۾ ٻاڪر-ڪتو هو. سرڪار ۽ وڏيرن، ماڻهن کان بند ٻڌارابا. اسان جي ڳوٺ جا ماڻهو به ويا. تر جو وڏيرو ولڪار وٺي ويو. ويڃارا رات ڏينهن ويا. اوجاڳو ۽ بڪ: پون جو آڪو ۽ اٿڻ: ڪوڏرون هڻي هڻي شل تي پيا، پر قدرت جي هن تخريبي طاقت اڳيان، ويهين صديءَ جي مٿي دور ۾، انسان جون ڪمزور پانهون براج جي هن بي انداز پاڻيءَ کي روڪي نه سگهيون. ڪچا بند پُري پيا. روڪيل پاڻي، مست هاڻيءَ جيان، زنجير

ٿوڙي، انڌا ڏند ڪاهي پيو. مزورن ويچارن جا چهڙا ڇڄي پيا. حوصلا خطا ٿي وين. اڳيان پاڻ، پٺيان پاڻي—ولي ڀڳا. ٻيڙن کي ٻاهر ڪڍڻو هئڻ. وڏيون ته اڳي ئي وڃي شهر وسايا هئا. مزوريءَ جا پسا به انهن کي لپيا. توتڪو به، ٻارڙن ۽ زالن کي دون ۽ ڪٽڙن تي ڪڍيائون. پاڻي ويو وڌندو. جهٽ گوڏي جيڏو ٿي ويو. چار چٽا موٽي ڳوٺ آيا. سٺا سٺا ٿيڙن تي رکي موٽيا. پاڻي مڙس. ٿار ٿي ويو. تيري جند ڇڏيائون. سڏيون وڃائي، سِرَ سلاست کڻي موٽيا. واه جي ڪٽڙ سان ڪنهنون لڳي ويون. اها ڪاٺي نه هجي. سو ڪٿي دونهي دڪانعي. ڪٿي ڪاٺ چڙهي. بڪاهل ٻارن ڏسڻ مڃائي ڏنو. ماڻهون ويچارهون ماڻ، سلول ۽ هيسل. سڀ ساه وارا اچي هڪ هنڌ گهٽ ٿيا. مال جي ڊڪڙ ٻئي ٻئي. چوڌاري پاڻي ٿي پاڻي هو.

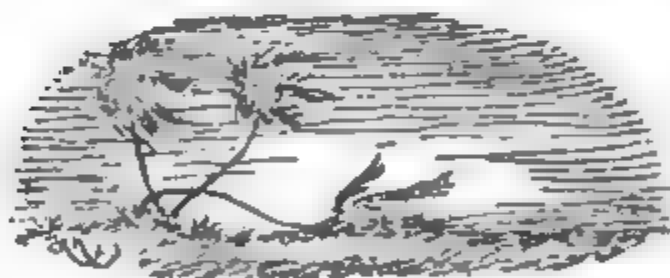
ماڻهو ويچارا درٻار ۽ ٻي گهر ٿي ويا. سرڪار تقابون ڏنيون. وڏيون شهرن ۾ وٺي ٿي گولائڻ جو حصو ورتو. ڪاسورن ڪمدارن جاوا ڪيا. سندن پڳهه مهڻي وٺي. ويا ڏکيويلن کي ڏکائيندا ۽ مٿن کي ماڻهندا.

ٻوڏ راڱا هڪري ڇڏيا. گهر گهر کان جدا ٿي ويو، مٿ ماڻ وڇوي ويا؛ ڪٿو ڪٿو ٿي ويا. ڪو ڪنهن جو نه رهيو. ٻوڙهي—سور کي به اڃا ڪي ڏانهن جهڻو هو. ٻيڙيءَ ۾ اباڻا اها چڙي، وڃي ڏولاون ۾ پيو. ڀائرن ٻچڙا وٺيو، لڏيو ٿي ويو. سور جي وڪ ٿي نه ڪجي. سندس دل ڳوٺ جي ڪنڊن ۽ ڪڪن ۾ اٽڪي پيلي وري وري مڙي پنهنجن ڪڪن ڏانهن ٻئي نهارياڻن. مٿن مائٽن کان سوڪلائيندي هيانو ٿيسي پيس—ڇڻ ته وڃڻ کان ٿي ويو. گهر ۽ گهنيون، جت چوڙو پاڻي، اگهاڙو ٿي اگهاڙو، رانديون ڪيون هئائين؛ جهنگ ۽ لپون، جت لوڙائو ڳائيندي، مينهنون چاريون هئائين؛ بنيون ۽ ٻارا، جت جوانيءَ جا اسنگ ۽ پگهر هاري، ساوا ساوا پوٽا پيدا ڪيا هئائين؛ ۽ اهي ڪپڙ ۽ چارپون، جن هيٺان سندس عائش ۽ ٽي معصوم پوريل هئا—سڀ ڪهس سڌ ڪرڻ لڳا. ڪيڏي نه آس هيس ته سندس ٻوڙهي اڪل مٽي وڃي عائش جي پاسي ۾ پوندي؛ ٻيڙن جي وچ ۾، ٽڪڙ ٿي لهي ويندا؛ سالن جي ڏکي ۽ ڊگهي جدائي پوري ايندي ا سور وري بهي رهيو. سندس جسم جو ڌرو ڌرو ڳوٺ جي مٽيءَ ۾ ڳوٺجي وڃڻ لاءِ آيو هو؛ وڌيڪ جدا رهڻ کان انڪاري هو. سندس اچو مٿو، اڃا پرون ۽ اچي ڏاڙهي، ڪنڊڙ وندڙ ٿي، واٽون وانگر اڏاسي، انجائون ڪري رهيا هئا. سندس دل ۾ چريائپ واري ڪوڪ اٿي—ڇڻ ته ڪٿل ٿڙي وئي هيس. پائپائين ته ٽپون هئي، اندران ٿي اندران، وڃي عائش جي قبر کي جهليان؛ وڃي ڪو ٿاڻيڪو ٿيان؛ وڃي آرام ولان!..... ڀائرن ڪٿي پانهن کان جهلس. سور گيهلبو ويو. سندس قدم قدم ڳوٺ جي مٽيءَ سان چٽو ٿي ويا—ڇڻ ته ڪاٺ جا به پتا ڪٿور سان چٽيل هئا؛ زوريءَ ڌار ڪرڻ ۾ چڙهي، ڦاٽي لڙون لڙون ٿي ويا.

سڀني ڪن کان پوءِ ڌاڙو ڏنو مليو. ڳالهه ڪيائين ته سور مري ويو!

”ڇا ٿيس؟“ چي، ”ڪارو منهن آ عرس جو... ويڄاري ڪي ميڪائي ماڻهائين! ايمان ڪان ٿي نڪري ويو. مانيءَ اُڪر جيڪي ٻار ٻڃائين، سو به اڪائي رکي؛ حياءُ نه پوي جو گپو کڻي پاءُ ڪي ڏئي! ويڄاري چار پنج ڏينهن ان نه ڏٺو؛ بڪون ڪڍي مٿو! ڏاڙهي ڏند سان گالهه ڪئي؛ چي، ”ٻوئين ڏينهن پوڙهي سومر پال اٿي وڃي ڪاري هٿان ٻارو ٿو اُڪر ڪنئو؛ عرس جي زال ست ڏيئي ڪسي ورتي! عرس پئي ڏنو. ويڄارو وڏو پاءُ مهتاج ٿي مٿو... هڏا ٿي وئي ويس!“

اسان عرس کان پوءِ سندس پٽ خود پٽيءَ سان لڳو پيو هو. اڪيون ڌرا ڏيئي ويون هيس؛ منهن تي وحشت-جن نه ڪٿو نه چڪيو هئائين. ڪنڌ ڪٿي هيٺ ڪٿائين. سندس اکين مان پائي ٿي ويو... ڏسندڙن جي اکين مان پائي ٿي ويو... ٻڌندڙن جي اکين مان پائي ٿي ويو. پائي ڪٿو ته رت وهڻ لڳو. نارا هئا، نيسارا هئا- نڊيون ٿي ويا. آڏون ۽ پڪيون ٿي ويا. بند ۽ ڪوٽ ڊاهي، پوڙي وڌائون. گنبڙن ۽ منارن جا بنياد نڪري ويا. هٿاهيون مٿاهيون هڪ ٿي وئيون. زمين لڙي گنگ ٿي پئي. هيءُ نين ٻوڏ هئي،..... ٻاڙهو پائي!

”جي تنفد پر اڀر توريان....“

آبدار مغربي مو-ٻئيءَ جو رڪارڊ وڃايو. راڳ جون چولبون چوھ سان آيون ۽ چر ۾ بدلجي ويون. جوڙيون فرش تي ترڪنديون، رقص ڪنديون، ائين ويون، گوبيا منج پائيءَ تي لهوآرا وڃي رهيا هئا. بجليءَ جي روشنيءَ ۾ زرق برق -اڙهيون چمڪي رهيون هيون، ۽ هن جي گلاس ۾ وڊ-ڪي، سوڊا، روشني، رقص ۽ سوٽي رلي ميا چمڪي رهيا هئا. هن چوٿون گلاس خالي ڪيو، ۽ سندس ڏيان جون لهرون کيس لولاھيدون ويون- دور، دور ڪنهن اجني ساحل ڏانهن. هو شاعر هو، هميشه چاهيندو هو ته مان ٻيو ڪجهه هجان ۽ ٻئي ڪنهن هنڌ هجان. جڏهن جڏهن شراب پيئندو هو، تڏهن هن کي دور دور جون مڊلون اينديون هيون؛ ڪائنات جي ڪڪڙڇ ۾ لاد وڃندا هئا؛ هن جا خيال دھوداسين وانگر رقص ڪندا هئا؛ ۽ هن جو من-منڊر جهونين سورتن سان سڃايو ويندو هو. هن جا دوست جهوندا ٺهندا هئا، پنهنجي پنهنجي جوڙي دار جا جسر ڄايندا هئا، انهن جي ڳالھن کي نفاست سان ڏسندا هئا؛ ۽ ڪاٺي اڙي ڪشش سندن تن من ۾ چڱڪ دڪائيندي هئي، جا پري پري آڳ ٿيندي هئي، ۽ پوءِ هر رقص ڪندڙ جوڙي ۾ ڇپيون ٿي ويندي هئي، ۽ هڪ ٻئي جي ڌر ۾ هرڪندي هئي. لڳن هو خاموشي، تنهن آداس ويڏو هوندو هو. زانگيءَ آبرت تي جيتري وڃائيندي هئي، ۽ ٻهڪندڙ نظرون ۽ سهڪندڙ منهن ڏسي، هو پنهنجو نئون فلسفو دل ۾ دهرائيندو هو ته ”خوشي حسن آهي ۽ حسن خوشي آهي“ - پر پوءِ به سندس روح تي غم جو گهيرو رهندو هو: خوشي حملي تي حملو ڪري، شڪست کائي موٽندي هئي، ۽ هو غم جي قلعي ۾ محصور، حسرت سان ڏسندو هو ته هڪئين فوج در فوج، زندگي جون سرتون پٽي هڻنديون ٿيون وڃن. اڳيان ڪل ۽ خوشيءَ جو سمنڊ سوجون ماريندو هو، ۽ هي ساحل وانگر خاموش ۽ ساڪت ان کي ڏسندو هو.

هو غم کان نجات پائڻ لاءِ شراب پيئندو هو، پر شراب کيس وڌيڪ غمڪين ڪندو هو. هن هڪ ڀيري لکيو هو ته ”جڏهن خدا ڪائنات خلقي خوشي ۽ غم پيدا ڪيو، تڏهن ٻنهي کي ڇڏائين ته پنهنجا پنهنجا دوست چونڊيو. هن جواب ڏنو، ۽ ساري مخلوق جو خوشيءَ سان ساٿ ڏيڻ. هر ڪوئي وڃي خوشيءَ جي پاسي ۾ بيٺو، ۽ ٻئي طرف غم ويچارو اڪيلو

بيٺو رهيو. خدا فيصلو ڪيو ته غم جي قسمت ۾ تنهائي آهي. ۽ پوءِ جڏهن ٻيئي مخلوق ٿرڻ پڪوڻ لڳي، تڏهن چوريءَ چوريءَ شراب غم جي ويجهو آيو، ۽ سس پٿر ڪري چيائين ته ”تون غم نه ڪري، مان ظاهري طرح ته خوشيءَ سان آهيان، پر دلي طرح تون سان آهيان.“ اڄ هن جي زندگيءَ ۾ شراب غم سان اهو قول ڀڃائي رهيو هو. هن پنجنون گلاس پيو، ۽ گيت سان پي ويو. هاڻي هو سمنڊ کان هٽي، سڀ جي سڀني ۾ اچي رهيو هو. انيس ۽ اردگرد کان پي ٿيڙ، هو پنهنجي محبت جي عالم ۾ هو. هن جا گيت ۽ غزل ٽوليون ڪري ٿي آيا، ۽ رنگا رنگ لباسن ۾ نجي رهيا هئا. مطلقا، مطمئن سان جهمريون وجهي رهيا هئا؛ بيت، وارين سان هر آغوش تي جهومندا ٿي ويا ۽ اهي آخر هن جي جيئيءَ جي جهوريءَ ۾ تحليل ٿيندا ويا، ۽ انهن جي پٺيان هن کي ڪاٺي صورت نظر آئي. صورت جا شراب جي چولس تي چٽندي ٿي آئي. هوءَ ويجهو ايندي وئي... ويجهو ايندي وئي... ۽ آخر ان جا نين شراب جي جام مان کيس گهورڻ لڳا. هن کيس -جياتو. هوءَ ”شمع“ هئي -شمع جا هاڻي وسائي چڪي هئي. -شمع جا ڪيترائي وقت لاه هن جي شاعريءَ کي روشن ڪندي رهي هئي.

نشي جي چوليءَ هن کي ڪراچيءَ جي ساحل تي آڇايو. ڇهه سال اڳ هو شمع سان گڏ ”هاڪس پي“ تي ٺهلي رهيو هو. شام جو وقت هو، ڪوئي اڙلي صراف سچ جي -ون کي ڳاري رهيو هو، ۽ پگهريل -ون سمنڊ ۾ چوليون هڻي رهيو هو. هن شمع جون ٻئي ڊگهيون چوٽيون پنهنجيءَ گردن ۾ وجهي، هن کي چڪي پنهنجي قريب آندو. سچ کي ٻائيءَ ۾ پنهنجو ٻاڄو ايترو ته وٺيو، جو ان کي آغوش ۾ آڻڻ لاه ٻائيءَ ۾ غوطو هنيائين، ۽ پنهنجي ٻاڄي -بيت ٻڌي ويو. هن محسوس ڪيو ته شمع هن جو حسين ٻاڄو هئي؛ ۽ هن پنهنجيءَ فطرت جو عڪس شمع ۾ ڏٺو. جڏهن به هو پنهنجو شعر پڙهندو هو ته شمع ايترو ته محبت ۾ اچي ويندي هئي، جو هو محسوس ڪندو هو ته هنن ٻنهي جو ڪوئي وجود نه هو؛ هو ٻئي غير حقيقي هئا، فقط شمرئي حقيقي هو. -شمر، جو شمع جي حسن ۽ هن جي عشق سان جوڙيو هو. -شمر هنن ۾ ڪاٺي ازل جي ڇيڙي آهي، جا زندگيءَ جي هر ڏک سڪ کي جلائي رک ڪري ڇڏي ٿي، ۽ پوءِ چرڪندي، چرڪندي، ڪنهن جوالا ۾ بدلجي وڃي ٿي. هن شمع کي زياده قريب آئي، هن جي اکين کي چيو، ٻه سهڻا سرد ڪنول ڪنهن سرور ۾ پوئجي ويا.

”آبدار!“ هن خالي گلاس سنگمرمر جي ڪائونٽر تي سرڪائيندي چيو، ”هڪ پورو.“ ۽ جيستائين آبدار ويسڪيءَ سان سوڍا ملائي، جيستائين هو وري ڏيان جي لهرين ۾ لڙهندو ويو؛ هو ڪراچيءَ ۾ پنهنجي ڪمري ۾ ويٺو هو ۽ ”ادب برائِ زندگيءَ“ ۽ ”زندگي برائِ ادب“ تي ڪجهه لکي رهيو هو. در مان گھميل ٻئي هوا هن جي وارن کي ڪنڊ پري رهي هئي ۽ هو انهن کي هٿ سان سنواري رهيو هو، ته ڪنهن پٺيان اچي هن جي هٿ تي هٿ رکيو، ۽ پوءِ هٿ سرڪائي هن جي اکين تي رکيائين. هن چرڪ پري پيو، ”ڪير آهي؟“ پٺيان ملو و آواز آيو، ”شاعري!“ هن جواب ڏنو ته ”شاعريءَ کي ڏسڻ لاءِ واقعي هي اکيون

ضروري نه آهن. مون شاعريءَ کي بنا ڏيڻ جي ڏسي ورتو.“ پوءِ هن هٿ کي جهٽڪو ڏنو ته شمع اچي آغوش ۾ آئي.

‘ڪنري’ رقص جي ڏن ڪجهه تيز ٿي وئي، ۽ هن جي خيالات جو سلسلو ٽٽي ويو. هن اکيون چٻي ڏٺو ته رڳو گرام وٽ هڪ انگريز چوڪري رڪارڊ ڏسي رهي هئي، ۽ هن کي پاڻ ڏانهن گهوريندو ڏسي، ڪجهه چرڪي وئي. هن مرڪي گلاس هٿ ۾ کنيو، ۽ پاڻي پيڄل ويڪيءَ کي ڏيڻ لڳو. گويا چئي رهيو هو ته “چري، تون چرڪين چوٽي؟ جو انگريز، “ايليٽ” (T. S. Eliot) جي شاعري تون سمجهي سگهي، سو مون لاءِ ڪاٺي مٽي ٿو رکي.“ پيرسان هڪ ڊيسي پوليس آفيسر انگريزي ڳالهائي رهيو هو، ۽ پنهنجي صحيح تلفظ جي احساس سبب فخر مان ڏسي رهيو هو. هن مرڪيو-گويا چئي رهيو هو ته “ڪمبخت، تو شاهه لطيف نه پڙهيو آهي، تون به مون لاءِ ڪاٺي مٽي ٿو رکين!“ هن پوءِ گلاس مان ڊڪ ڀري ان ۾ آب حيات کي ڏنو ۽ ان کي اکين مان ڇيائين، “هر ڪنهن کي توکي پيش جو حق نه آهي. معلوم نه آهي ته توکي ڪڏهن هنن جانورن مان نجات ملندي!“ ۽ پوءِ گيت ڏيئي گلاس خالي ڪري ڇڏيائين. وري چوليون آيون ۽ پنهنجي چوڻ ۾ هن کي کڻي ويون: هن ڏٺو ته “شمع” پنهنجي گهر جي بالڪنيءَ ۾ ويٺي هئي، ۽ هن جي نظر جي ڪتاب جي ٻي ڪاٺي ڪري رهي هئي. هن کي ڏسي “شمع” ڪتاب بند ڪيو. “شمع” جي چهري تي ڪجهه آڊلسائي ڇانيل هئي-گويا هوءَ بهرئين بهر ۾ پندرهنءَ جي چنڊ واسڪر ٿي لڳي. هن سندس وار ڪٽي پري، پنهنجو منهن هن جي منهن جي قريب آڻي ڇڏو، “مڙي، اڄ آڊلس هو آهين؟“

“سائين، شمع ورائيو، “زندگي امتحان وٺي رهي آهي. پنهنجي ٻيءَ اڄ زور رکيو آهي ته مان “ارشاد“ سان شادي ڪريان. چوي ٿو ته ارشد کي ڪهڙي جي مل آهي، ڪلفٽن تي بنگلو آهي، ڪنڊلڪ ڪار آهي ۽ ڪاٺي بئڪ بئلس آهي. هن کي خبر نه آهي ته مان تنهنجي آهيان-تنهنجي آهيان، ڇو ته تون شاعر آهين، تنهنجي ٿاڙل جهوليءَ ۾ ڪائنات جي دولت آهي.“ انهن چئي شمع پنهنجو منهن هن جي ڇاتيءَ سان لاٽو ۽ سرگوشيءَ جي انداز ۾ ڇيائين، “سائين، مان تنهنجي آهيان!“

هو خاموش هو، ليڪن هن جي دل چئي رهي هئي ته “هائو، تون تنهنجي آهين، ۽ هي ساري ڪائنات جو حسن منهنجو آهي؛ ۽ جيستائين مون کي تنهنجي محبت حاصل آهي، تيستائين مان ان حسن کي زبانهءَ حسن ڪندو رهندس.“ ۽ اهو سڀ تنهنجي طفيل ٿيندو.“ هائي چوليون ڇيڻ ۾ بدلجندڙون ٿي ويون، ۽ هو ڪنهن آڳ جي سندر هو. اوچتو سندس اکين اڳيان “شمع” جي مرئينگ صورت آئي. “شمع”، پويان پڙڪا ڏئي رهي هئي. کيس لمونيا ٿي پئي هئي، ۽ هوءَ شديد بخار ۾ پلسا ورائي رهي هئي. هو زندگيءَ ۽ موت جي لڪ ڇپ ڏسي رهيو هو. آخر شمع وسائي وئي. ڪوئي پکيڙو پنهنجي اکيري مان اُڏاڻو.

۽ هن جي آڪيري جي قريب آيو ۽ هر ٽڙڪاڻن لڳو- ڪوٺا هو ٻرن جو آواز ٻڌي رهيو هو. هن چين ۾ چيو، ”پڪيڙا، تون پرڏيهي آهين. منهنجو آڪيرو تو لاءِ نه آهي: مان به ڪڏهن هي آڪيرو ڇڏيندس، تنهنجي پٺيان ايندس- ازل جا آشيانا ڳولي ڳولي توکي هڪ ڪنڊس. هن وقت تون مون کان دور وڃي رهيو آهين..... نهايت دورا منهنجو پرواز به تو تائين پهچي نه سگهندو: شايد منهنجو راڳ تو تائين پهچي سگهي! مان ڳائيندس... مان ڳائيندس!... منهنجو راڳ تو تائين ضرور پهچندو!“ هن جي دل ۾ شديد خواهش پيدا ٿي ته هو مسج جي چين کي چئي: هر آسپاس هن جا رشتيدار ڏسي، مشڪل سان ان خواهش تي قابو پاتائين.

اڳ جي جتي هن جي نس نس کي هرڪاڻن لڳي، ۽ هن ڪوٽ جي ڪنهي مان ڪجهه لوٽ ڪري شراب جو بيل ادا ڪيو، ۽ ٽيو ڪائيندو ٻار مان ٻاهر نڪتو. هن جي هانو تي نشو ڪجهه مونجهه ڪري رهيو هو. هو ٻار جي ٻاهرئين در سان ٽيڪ ڏئي، ڪجهه وقت پهي رهيو. ڪڏهن ڪڏهن هن جون اکيون ڪليون ٿي، ۽ ساهون رستي تي ٻنن مان ايندڙ ڪرڻا هن جي نظرن سان نيرن وانگر ٿي اٿڪيا. هن در جي لڏي لوهه تي هڪ ٽپريو، ۽ گهڙيءَ پل لاءِ ان جي وٿندڙ خنڪيءَ ۾ سحر ٿي ويو. جهٽ کان پوءِ هن جون اکيون پوئجي ويون، ۽ وري هن جو سارو تن بدن چڪيا پٽجي ويو، جنهن ۾ شراب آلا ٿوڻا جلالي رهيو هو. اوچتو هن کي اندران ڪاٺي اجهل اچل آئي، ۽ هو مدهوشيءَ ۾ در سان گسندو زمين تي ويهي رهيو. هن ڪنهي مان سگريٽ ڪڍي ڏکاريو، ۽ سوچيو ته ”ها ماضي سگريٽ جي رک وانگر آهي، جو ختم ٿيڻ کان پوءِ زندگيءَ مان ڇنڊجي او وڃي.“ ”ائين نه آهي،“ هن سوچيو، ”ماضي، حال ۽ مستقبل- ٽيئي زندگيءَ جي تاجي پٽي ۾ گهٽل آهن: باقي ائين ضرور آهي ته زندگي ڪهري مٿ جو تاهي پيو آهي، جنهن ۾ ڪيئي ڪيئي ماضيءَ جي پٽ جون تارون آهن.“ ڏيان جون لهرون وري هن کي پنهنجي آغوش ۾ ڇڪي ويون. هو وري ٻاٿار ۾ پهي موٽي ويو لڳو.

هو درگ روڊ جي هوائي اڏي تي پنهنجي دوست ”شيار“ کي ڇڏڻ ويو هو. ڪراچي ۾ اوتوارانه فسادن کان پوءِ سنڌي هندو ڀارت لڏي وڃي رهيا هئا؛ ۽ شيار، هن جي ننڍڙن جو دوست ۽ شاعر، جنهن سنڌ جي عظمت جا گيت ڳايا هئا، جنهن جي لونءَ لونءَ ۾ سنڌيءَ لاءِ هڪ هئي، سو هميشه لاءِ وطن کي وداع ڪري رهيو هو. ڏينهن جو ٻارهن بجي هو ريل ۾ درگ روڊ پهتو، ۽ جڏهن هوائي اڏي تي آيو، تڏهن شيار اڳيئي اتي هو، ۽ هن سان گڏ هن جي پٽ ”شيلو“ ۽ هڪ گهرين ڪاربن اڪين واري ڇوڪري هئي. شيار ان ڇوڪريءَ جو تعارف ڪرائيندي چيو، ”هي آهي ’غزاله‘، شيلو جي ساھڙيءَ؛ هن کي ڇڏڻ آئي آهي.“ هن هر ٿيءَ جي نيشن ۾ گهوريو، جن ۾ رڃ پٺيان رڃ هئي. اڪين جي آڇ، اڪين جي رڃ جو پيو ڪيو، ۽ ٻئي روح جي پيائينها وسعتن ۾ گر ٿي ويون. شيار هن ڏانهن اڪير مان ڏسي چيو، ”ادا! اسان وري ڪڏهن ملنداسين؟ اسان ته سڄي

هو ته اسين تاريخ لاهي رهيا هئاسون؛ اسان کي اها خبر ته نه هئي ته تاريخ مورگو اسان کي ڊاهي وجهندي!“ شيار جون اکيون ڪجهه ڪجهه پر جي آيون ۽ پريل آواز سان چيو، ”اڏام مون کي ياد ڪندين نه؟“

”شيار،“ هن چيو، ”تو کي خبر آهي ته شاعر ۽ اديب کان سواءِ مان ٻئي ڪنهن جي دوستي جو قائل نه آهيان. ۽ تون ئي ٻڌاء ته سنڌ ۾ واقعي شاعر ۽ اديب آهيون گهڻا؟ توکي به ياد نه ڪندس ته باقي ڪنهن کي ڪندس!“

”جي شيار اهڙو چڱو شاعر ۽ اديب نه هجي ها، ته اوهان شايد کيس وساري ڇڏيو ها!“ غزال سرڪندي چيو.

”شايد!“ هن جي چين غزال جي چين ٿان سرڪ جهڙندي چيو. ”توري وقت کان پوءِ شيار ۽ شيلا وڃي هوائي جهاز ۾ ويٺا، ۽ هو ۽ غزال کين حسرت ۽ محبت سان ڏسندا رهيا.“

”شيلا کان سواءِ مون لاءِ سنڌ ڪاٺي معنيٰ نٿي رکي.“ غزال چيو. ”واقعي، شيار جي متعلق منهنجو به اهڙو ئي خيال آهي.“ هن غزال کي عور سان ڏسندي جواب ڏنو. غزال اٿويهن ويهن ورهين جي هئي. هن جي ڪنڊي جهري تي صباحت ۽ مصوميت ٿي پڪي، ۽ ان ۾ هن جون وڏيون وڏيون اکيون ائين ئي لڳيون، گویا ڪنهن مندو ۾ ڏٺاڻيون پري رهيون هيون، ۽ انهن جي ڀرسان هن جون چڪون اکرئين جي دونهن وانگر وڪڙ کائي رهيون هيون.

”اوهان ڇا ٿي ويندؤ؟“ غزال پڇيو.

”ٻئي تي.“

”مون وٽ ڪار آهي، جي گڏجي هلو ته بهتر. ڳالهائيندا هلنداسين.“

”ڇڱو.“

غزال پاڻ ڪار هلائڻ لڳي ۽ هي اکين سيٺ تي هن جي ڀرسان ويهي رهيو. سڀر وٽ پهتا ته آسمان تي گهاتو جهڙو چانچي رهيو هو ۽ ائين پاسن لڳو ته ڄاڻ آيو. ٻه-ٻهري ڪنهن ڳيرو مھائيءَ وانگر جهڙ کي جهاکي رهي هئي، ۽ ننڍڙيون ڪڪريون چوڌاري چارين ۽ ڪارين وانگر پکڙيل هيون. اوچتو ڪجهه ڳڙو-رنگ ڪڪر آسمان ۾ ائين ڏوڪيندا آيا، ڇڻ ڪنهن جوڳيءَ جي من جا آسنگ هئا. ڪار رستي ٿان ڪڪرين جو تعاقب ڪندي ٿي ويئي. هن غزال ڏانهن ڏٺو، جنهن جو منهن گهر سبب زباده سلائر ٿي ويو هو، ۽ پوءِ پنهنجي جهوني ڪاٺي ڳاڻڻ لڳو:

نينهن آيو مينهن وانگر هاه هاه،

پيو تڙي دل جو گلستان، اي اديون!

ڇا چوان آ ڪير مھمان، اي اديون!

هن جون اڪيون ڪلي ويون ۽ ڏاڏائي ته هو ٻار جي در سان ٽيڪ ڏيو ويٺو هو. هو ساڳيو راڳ ڳائڻ لڳو:

”آ اڳڻ ۾ چنڊ سون سان، اي اديون!“

هن ٿڌو ساھ ڀري سوچيو ته ”اڃ اهو اڳڻ ۽ اهو چنڊ سون کان ڪيترو نه دور آهي! هن وقت ڪهڙو ثبوت آهي ته ڪنهن وقت اهو چنڊ سنهنجي ۽ جھوليءَ ۾ هو. واقعي مرحفت بي حقيقت آهي!“

نشو هن جي هاتھ جي هندوري کي لوڏڻ لڳو ۽ هو ڏاڏيان ڳائڻ لڳو:

”آ اڳڻ ۾ چنڊ سون سان،

آ اڳڻ ۾ چنڊ سون سان، اي اديون!“

هن جون اڪيون وري ڪپ ۾ پونجي ويون. هر جو جهونو آيو، ۽ هن کي هنج ۾ ڪٽي اڏاڻو: هو غزال جي گهر جي اڳيان ۾ ٽهلي رهيو هو. غزال جو پيءُ انجنير هو. ڪين پنهنجو ڪشادو بنگلو هو، جنهن جي آڳوڻ ۾ باغچو هو، جتي هو ۽ غزال گهڻو ڪري شام جو ٺهندا هئا، ۽ ادب، سياست ۽ ٻين موضوعن تي بحث ڪندا هئا. هن جي ڪنن ۾ ٽاريل ۽ مٿي جي پٺن جي سرس آئي، جا غزال جي اڳيان ۾ پڌري هئي.

”شاھ کان پوءِ سنڌ ۾ صحيح معنيٰ ۾ ڪوئي شاعر نه ٿيو آهي.“ غزال بحث ڪندي چيو، ”ٻن سڀني روايتي پراڻي ۾ شاعري ڪئي آهي، ۽ شاھ جا لفظ، ترڪيبون، معاورا، تشبيھون، تلميحون، وغيره دهرائون آهن. انهن ۾ ڪا به تخيل جي قدرت ۽ انفراديت ڪانه آهي.“

”ائين ته نه آهي.“ هن چيو، ”’بئڪس‘ جي ڪا به ست ڪٿي، ڏس ته ان ۾ بيان جي انفراديت آهي يا نه.“

”مثال طور؟“

”مثال طور؟ مثال طور: ’ساجن سائين، سير ڪرڻ لاءِ آيو ٿي انسان‘“ هن غزال ڏانهن شرارت سان ڏسندي، ”’بئڪس‘ جي ست ٻڙهي.“

غزال حاضر جوابيءَ جي شوق ۾ اچي وئي ۽ چيائين ته ”سير ڪرڻ لاءِ چو، شعر چوڻ لاءِ چو؟“ — پر پوءِ پنهنجي جواب تي پاڻ ئي شرمندي ٿي وئي.

مٿيون منظر اوندھ جي پردي ۾ لپتجي ويو، ۽ ڏيري ڏيري هن جي روح تي روشني پوڻ لڳي. هن پاڻ کي غزال سان منھوڙي تي ڏٺو. هو ٻئي چولين کي چاٽي ڏئي، منڊ ۾ اڳتي وڌندا ٿي ويا. ڪڏهن ڪڏهن چولي زباده چوه سان ٿي آئي ته ٻنهي جا هٿ جدا ٿي ٿي ويا، ۽ ٻائيءَ مان اڇانگ ڏئي غزال ٽهڪ ٿي ڏنا. اهي ٽهڪ چولين جي گهيءَ ۽ گاج سان ملي هڪ ٻر شور ڪائنات بڻجي ٿي ويا. هن کي ڪيتريءَ مدت کان پوءِ سڄيءَ خوشيءَ جو احساس ٿيو هو — خوشي جا هن جي پتل منهن تي ٽوي رهي هئي، ۽ جنهن کي هن جو نظرون نهايت نفاست سان غزال جي ڳڻن تي چڙهي رهيو هيو.

”اڄ ته ”پريڪ-وائر“ تي هلون.“ غزال چيو.
”هل.“

ٻئي هٿ هڪ ۾ ڏئي ٻائيءَ سان نڪتا ۽ ساحل تي ڊوڙ لڳا. پريڪ-وائر ڏانهن ۽ رستا تي ويا. هڪ ٻڪري رستي تان ۽ ٻيو سمنڊ جي ڪناري تان ٻهاريءَ وٽان. ٻڪري رستي تان ڪيترائي سائو ٿي ويا، سو هنن تنهائيءَ لاءِ ٻهاريءَ وارو رستو ورتو. ٿورو اڳتي ويا ته رستو ڪجهه خطرناڪ نظر آيو. ٻهاريءَ تي ٻيجرو چولين سبب آيو هو، ۽ ان جي هيٺان سمنڊ جون دهشت خيز چوليون هيون؛ ليڪن هي ٻئي پنهنجيءَ ڌن ۾ وڌندا رهيا. جڏهن هڪ اوچيءَ جڳهه تي آيا، ته اوچتو غزال جو ٻيو ترڪيو، پر هن سان هڪ هڪ ۾ هوس، سو هن کيس پاڻ ڏانهن ڇڪي ورتو، ۽ هوءُ هن جي پانهن ۾ هلي آئي. موت کان اوچتو بچي وڃڻ بعد، هرس جي احساس ۽ هڪ دوست جي پتل جسو جي چٽيءَ-رس، غزال کي گهڙي بل لاءِ ساڪت ۽ خاموش ڪري ڇڏيو. سامهون اٿاه ۽ پيافت نرو ٻائي هو، ۽ هي ٻه تنها انسان. هڪ ٻئي کي چٽوي ان کي ڏسي رهيا هئا، هنن جا ليڻ نيراڻ ٿي ڪٽي ويا هئا.

”غزال.“ هن سرگوشيءَ سان چيو.

”پرين.“ غزال منهن هن جي ڇاتيءَ ۾ ڇپائيندي چيو.

ٻه سال خواب و خيال وانگر گذري ويا. هڪ ڏينهن هو غزال جي ڊرائنگ روم ۾ ويٺو هو. هن تازو ايل. ايل. بي. پاس ڪئي هئي؛ غزال ايم. اي. پاس ڪئي هئي ۽ ڪاليج ۾ سياست جي ليڪچرر مقرر ٿي هئي. گالهه تي گالهه نڪتي ۽ هو پنهنجي مستقبل تي سوچڻ لڳا. ”اوهان وڪالت ڪڏهن ٿا شروع ڪريو؟“ غزال پڇيو.

”وڪالت ڪرڻ جو ته ڪوئي خيال نه آهي؛ ايل. ايل. بي. ته مون فقط قانون جي مطالعي لاءِ ڪئي هئي.“

غزال جي منهن تي غير معمولي سنجيدگي اچي وئي. جنهن مان ائين ٿي لڳو ته هن ڪجهه چوڻ چاهيو ٿي، پر چئي نٿي سگهي. هو سندس خيال ڀانئي ويو، ۽ چيائين: ”غزال توکي خبر آهي ته شعر ۽ ادب پنهنجي زندگي آهي. مان ان کي مٿس جو ذريعو بڻائڻ چاهيان ٿو. ائين برابر آهي ته ان ڪري شايد فائدو ڪشيءَ تائين نوبت پهچي. پر مون توکي ڪيئي دفعا چيو آهي ته جي شاعريءَ ۾ دولت نه آهي ته دولت ۾ به شاعري نه آهي.“ غزال بلڪل سٺ ۾ اچي وئي، ليڪن هن جون اکيون هن جي اندروني آندمانڌ جون گواه هيون. هو ڪنڌ جهڪائي پر سان زمين کوٽڻ لڳي.

”شايد اوهان فقط پنهنجي لاءِ ٿا سوچيو.“ هن چيو ۽ ڪمري مان ڊوونڊي نڪري وئي، هائي هن جو نشو. ڪجهه گهٽجي رهيو هو. هن اکيون چٽي ٿڌي آڪاس ڏانهن ڏٺو.

سامهون هڪ ستاري اک چنبي۔ گوبا هن کي ڇوڙائي رهيو هو. هن سگريٽ ڊڪايو... ۽ کيس
غزال سان آخري ملاقات ياد آئي.

هو پنهنجي ڪمري ۾ ويٺو هو، ۽ ڪوئي نظم لکي رهيو هو. اوچتو در ڪولي غزال
ڪمري ۾ سرڪندي اندر آئي، ۽ اچي هن جي مٿان بيٺي. هو نظم جي آخري سٽ لکي رهيو
هو ته غزال هن جي هٿ مان ڪاغذ کسيو ۽ چوڻ لڳي، ”زندگي برائى ادب“۔ هر خوشي
برائى ادب! آخر اسان به ڪنهن ڪاڻ ۾ آهيون يا نه؟“ هن ڪاغذ ٻنهي هٿن ۾ جهليو ۽
چوڻ لڳي: ”مان هن کي ڦاڙيان ٿي. جي مان توکي شاعريءَ کان زياده پياري آهيان
ته توکي شاعري ڇڏي پوندي! تو ۾ بعد صلاحيتون آهن، ۽ تون هڪ ڪامياب وڪيل
ٿيندين.“ ائين چئي غزال نظم وارو ڪاغذ ڦاڙي ڇڏيو، ۽ سُرڪي هن ڏانهن تهرڻ لڳي.
هن جي ڇهن غزال جي سُرڪ نه ورتي.

”غزال تون پئلي آهين.“ هن غزال جي اکين ۾ گهوريندي چيو، ”تو غلط سوچيو ته
مان توکي چولڻ پندس!“

ان کي ۶ سال ٿي ويا. اڄ هو ساڳيو بيت ڳائي رهيو هو، جو غزال جي وڃڻ بعد
هن جهونگارو هو:

سڄو سڀون پيئسي، جي تند برابر توربان،

ته آئل اوڏانهن ڏئي، جيڏانهن پيڄل پرائي!

”جي تند برابر توربان...“ هن چين ۾ جهونگارو، ”جي تند برابر توربان...“ هو
آيو ۽ ٿيو ڪاٺيندو ٽانگي جي تلاش ڪرڻ لڳو.

«بابلي»

هڪڙي لـ مٿوڪ هئي بابلي! ڊولائو بدن، گول گول چهرو، مٿو مٿو آواز،
گالهائيندي هئي ته ڄڻ قل ٻئي چٽيندي هئي. سڌائين ٻئي کيڏندي ۽ ٿيڙندي هئي. ڪڏهن
۽ ڪنهن کيس ملول نه ڏٺو. هر وقت گهٽيءَ گليءَ، رستي پنڌ ۾ هلندڙ سان مارڪا ڪندي
وتندي هئي. ننڍي سان ننڍي، وڏي سان وڏي. هوءَ پاڙي جي هر ٻار توڙي وڏي لاءِ
وندر هئي. جڏهن ڪو کيس چڙهندو هو، ته نراڙ ۾ گهٽج وجهي، وات چپو ڪري، چٽوندي
هئي: «هڪ ٿئي!» ۽ پوءِ وڏا وڏا ٽهڪ ڏيڻ لڳندي هئي. ائين ڀانڊو هو ته هن انهن
چئي، وڏي ڪا سوپ کڻي آهي، تڏهن ئي اڏا وڏا ٽهڪ ڏئي: «چچ پچ هوءَ انهيءَ ۾
پنهجي وڏي سوپ سمجهندي هئي. سندس انهيءَ بالڪٿي ۽ چٽولائيءَ سان هرڪو ايترو ته
لطف اندوز ٿيندو هو، جو پاڻي ته سندس دل ۾ وڃي هڪڙي ويهي رهي ا هوءَ ڪجهه اهڙي
انداز سان «هڪ ٿئي» چوندي هئي، جو ٻار ته ٻار، پر وڏا ۽ کيس گل تي ٻار مان
هٽڪڙي ٽٽڪي هڻندي يا خوش ٿيندا هئا. اوڀرو ماڻهو ۽ جڏهن بابليءَ کي اهي ۽ لفظ
چوندي ڏسندو هو، ته بت ٻيو ٻيو کيس چٽائيندو هو. هوءَ هرڪنهن سان گالهائيندي هئي.
هن کي پاڙي جي هر هڪ ماڻهوءَ سان ٻار هو. ۽ سڄي پاڙي جا ماڻهو هن کي ٻار ڪندا
هئا. انهيءَ ڪري ئي، سڀني هن کي ٻار وڃان «بابليءَ» جي نالي سان سڏيندا هئا.

هوءَ رئيس جي ڏيڍيءَ تي ڪڏهن آئي، اها خبر پاڙي جي ڪنهن ۽ ماڻهوءَ کي ڪانه هئي.
اهڙي سا خبر هرڪنهن کي هئي، ته هوءَ رئيسائي ڏيڍيءَ جي هڪ نوڪرائي 'آند' جي
ڏيءَ آهي، جنهن کي رئيس وٽان پندرهن رپيا ۽ ٻيٽ ملندو آهي.

گچ ڏينهن ٿيا، رئيس جي هڪ خاص نوڪر صادق سڪئي ڳالهه ٿي هڪئي: «سوسائين
کي جوان، بابلي جڏهن ستن سالن جي هئي، تڏهن سندس پيءُ هڪڙي ڪارخاني ۾ ڪم ڪندي
هڪي هڪ اچي فوت ٿي ويو. جيئن شال ان کان پوءِ ستت ئي مائٽس هن کي سان ڪري،
اهي رئيس وڏي وٽ. رب وڏي چمار ڏيس. ذهن روئين ٻيٽ تي نوڪرائي بيٺي. بابا،
ڏکئي وقت ۾ سِڪو پنهنجا پڪ آجا ڪريو وڃي: پر سڏرائي آهي سان جي رئيس وڏي کي:

ڇيائين. "جتي ڏهه ٻيون توڪرائيون ٻيون ڪمائين، اتي تون به انهن گڏ ويهي رهندين؟"
بابا سائين ڪهڙيون ئي خبرون پڇين- رئيس وڏو، ڏولن اٿئي ڇولن؟

اڄ پنجن سالن کان پوءِ، بابليءَ جي عمر ٻارهن سال آهي. ٻارهن سال عمر اڻڪلهه جي ڪلجڳ ۾ ڪا ٿوري ڪانهي. وري بابلي به ٻالڪڻي ۽ جوانيءَ جي وچ واريون بهاريون گذاري رهي هئي. منهن موڪرو ٿي رهيو هوس. گلن ۾ ڪلاهي گلن جو رنگ ڀرجي رهيو هوس. غزالي، اکين جون چنڊون ۽ مستانيون نظرون، گهاٽل ڪرڻ جي لائق بنجي رهيون هيون. هلي به هاڻ ڊيل جيان ٿيندي ٿي ويس. "ڇاتي" ۾ ڪجهه اڀار پيدا ٿي ويو هوس. وار به هاڻ ڇيلهه تائين وڃي پهتا هئس. پر انهيءَ هوندي به هو فقط "بابلي" هئي- اهڙي جهڙي پنج سال اڳ هئي؛ اها جيڪا سڀني لاءِ وندر هئي؛ اها جيڪا سڀني جي خوشين جو سامان هئي؛ جنهن کي سڄو پاڙو ڀارو هو، ۽ جيڪا سڄي پاڙي کي ڀاري هئي.

هو ڪهڙو ڪري رئيس جي ڏيڍيءَ جي سامهون مسجد واري ٿلهي تي اڀري هئي، جتي نمازي نماز پڙهڻ کان اڳ يا پوءِ اڪثر پنهنجو ديو ڄمايندا هئا. هونئن ته سڄو ڏينهن ننڊن وڌڻ جو چڻ اهو آستانو ٿي ويو هو، پر نماز کان اڳ يا پوءِ سڙو مڙيو ٿي وڌيڪ سڄندو هو. ۽ جڏهن سڙو مڙو مٿل هوندو هو، ته بابلي به پنهنجيءَ مهل تي اچي اتي موجود ٿي ويندي هئي. ڪنهن جا چيرا، ڪنهن جي اهل-بهي ٿيرا پاليندي. نواڙ ۾ گهنج وجهيو، وات ڇڏي ڪريو، سڀني سان واري وٺيءَ تي ٻئي مخاطب ٿيندي هئي- اها "هڪ ٿئي؟" ڪو جهنڊو پائيندو هوس، ته ڪو چوٽيءَ سان ڇڪيندو هوس؛ ڪو ڪٽڻ مروڙيندو هو، ڪو وري سندس پوٽيءَ جي پٺ سان پنهنجو سُهڻ پيو اڳهندو هو. پر بابليءَ جو هر ڪنهن کي جواب اهو ئي هوندو هو- "هڪ ٿئي؟" ۽ وري جڏهن ڏيڍيءَ تي سڏ ٿيندو هوس، يا اتي ماڻهن جي وس ٻڪڙ ۾ دير ٿي ويندي هيس، ته پاڻ ڇڏائي وڃي ڏيڍيءَ جي دروازي تي ٻيهي چيرا ڏيندي، ڏاڍاڻ "هڪ ٿئي؟" چوندي، اندر گهڙي ويندي هئي. ۽ پوءِ ٻارون ۽ وڏون جا ٽهڪڙا ڪيتري دير تائين هوا ۾ گونجندا رهندا هئا.

هڪڙي ڏينهن، اوچتو ئي اوچتو "بابلي" ڪر ٿي ويئي!

ڇو ڪر ٿي وئي، ڪيئن ڪر ٿي وئي، ڪيڏانهن ويئي- اها ڪنهن کي به خبر ڪانه اچي سگهي. سڄو پاڙو اداس ٿي ويو. جيڏانهن ڪيڏانهن بس ڇپ ڇپاٽ لڳي ويئي. اهي ٻارن جا ٽولا ٽڙي پڪڙي ويا. اهي وڏن جا وڏا ڇڙوڇڙ ٿي ويا. مسجد جو ٿلهو ته چڻ کائڻ پيو ايندو هو. ۽ اها رئيس واري ڏيڍيءَ جي عمارت ته جهڙو راکاس پيو پائبو هو، جنهن ۾ اڳي بابلي رهندي هئي- سڀني جي خوشي ۽ وندر.

هاڙي ۾ بابليءَ بابت ڪئين ڳالهيون هلي وڃن. ڪو ڪيئن چوي، ڪو ڪيئن- ميرن وات اوتريون ڳالهيون، ڪنهن چيو، "بیمار هوندي ويهاري، تڏهن نه نڪرندي هوندي؟" ڪنهن سمجهيو ته "ڏيڍيءَ تي ٻاهر نڪرڻ کان منع ڪري ڇڏي هوندا لونس، جو ٿئي نڪري؟"

ڪنهن جو خيال هو ته ”هاڻ وڏي ٿي ويئي هئي، ان ڪري ٻاهر نٿي اچي.“ ڪنهن انومان ڪندو ته ”تي سگهي ٿو، مانس ڪنهن پاسي پرڻائي ڇڏيو هجي.“ ۽ صادق مڪئي چيو: ”سو سائينءَ کي چوان، رئيس ننڍو- رب وڏي ڄمار ڏئيس- ڳوٺان آيو هو، سو وٺي ويو اٿس. ڇا ٿيو، جو اتي جي هڪ ٻانهي ويو ڪندي گذاري وئي. هتي به ٻيو هو، پر ڏيڍيءَ و پيٽ ٿي پيس. بابا سائين، انهيءَ هوندي به رئيس ننڍي خرچن مان گهٽايوئي ڪون- وڏيءَ اسپتال واري مندر به گهرائي ڏنائينس، پر ويڃاريءَ جا ڪو ڏينهن اچي ڪٿا هئا، سو وڃي رب کي پهتي. حنين شالا! هاڻ ٻاهلي ان جي جاءِ تي ڏيڍيءَ تي ڪم ڪندي آهي. چڱو ٿيو- هتي ڪان پاڻ اتي سگهي رهندي! اڳيان رئيس ننڍو جو آهي!... آءٌ چوان ٿو، وڏو ته وڏو، پر رئيس ننڍو به ڏول ٿئي ڏول!“

مطلب ته ڪنهن ڪجهه ٿي چيو ته ڪنهن ڪجهه. ڪيترا ڏينهن ٻاهليءَ جون ڳالهيون ٿينديون رهيون. آخر هرڪنهن پنهنجي ايڪي ڪونه ڪوسبب سمجهي کڻي ماڻ ڪئي. ڪڏهن ڪو ٻاهليءَ جو ذڪر آيو آهي، ته اڪثر پنهنجي جيءَ کي ائين چئي آيت ڏيندا هئا ته ”ادا الله آئيندس!“ ”ٻاهليءَ“ کي ڪم ٿئي تي مهڻا لنگهي ويا. انهيءَ وچ ۾ ٿي سگهي ٿو ڪنهن کي ٻاهلي وسري به وئي هجي، پر ڪيترن کي سندس ياد اڃا ستائي رهي هئي. ”هڪ ٿئي!“- هڪ ٻئي کي ائين چئي ٻاهليءَ کي ٻيا ساريندا هئا ڪي وري نرڙو گهٽج وجهي، وات چيو ڪري، جنسي ان جو انداز ورجائي ٻيا دل ٽي دل ۾ روئيندا هئا. ڪي مسجد جي ٿلهي تي اچي به چار گهڙيون ويهي ٻيا پور پڄائيندا هئا، ته ڪي وري پنهنجن گهرن ۾ پنهنجن ننڍڙين نياڻين کي ”ٻاهلي“ سڏي، پنهنجي دلين جو بوجھ هڪڙو ڪندا هئا.

اهي ته ٿيا وڏا، پر ٻار ڇا ڪن؟ انهن ته وڏو ڀائٽال ٻاري ڏنو هو، ڪو مسجد وٽان ٿيندو هو، يا ڏيڍيءَ وٽان لانگهائو ٿيندو هو، ته زور زور سان واکا ڪندو هو: ”ٻاهلي!... او ٻاهلي!“ پر ٻاهلي هجي ته ورندي ڏئي ڪجهه ڊيراو-پڙي ڪرڻ کان پوءِ ٻار ويڃارو سنهن هڪڙو ڪري مائوس تي هليو ويندو هو.

جي ڏينهن جي الهيءَ شور ۽ واڪڻ سبب، ڏيڍيءَ جي نازڪ سراج رٿائين کي ٻارن لاءِ شڪايت به پيدا ٿي پئي هئي. هڪ دفعي ته ڏيڍيءَ کان ٻاهر نڪري ڪنهن نوڪر ٻائيءَ هڪ ٻار کي ڏاڍي زوردار لپاٽ هڻي ڪڍي هئي- ”ڪهڙي مائين جي ٻاهلي هتي رلي مٺي آهي!“ ۽ ويڃارو ٻار ڳوڙها ڳاڙهندو، سڌا ڀرندو، ٻاهليءَ کي ساريندو، وڃي مسجد جي ٿلهي تي ويلو هو.

پر هڪڙي ڏينهن جيئن ئي هڪ شرارتي ٻار، رئيس واريءَ ڏيڍيءَ جي پنهنجي دروازي تي ٻيهي واکو ڪيو: ”او ٻاهلي!“ ته اندران ورائي آئي: ”هڪ اٿي!“- اهو ٻاهليءَ جو آواز هو. پوءِ ته ڪيترائي ٻار مڙي ويا- ”ٻاهلي آئي! ٻاهلي آئي!“ ۽ ٻاهليءَ جي انهيءَ خبر تي چوڌاري چوپول مڃي ويو. مبارڪون اچي ويون، ۽ وات وات ٻاهليءَ جي وائي لڳي وئي.

جيڪو تڪو بس ڪپڙن ۾ نٿي ماريو. سڀني جا منهن سترها ٿي ويا. ٻارن جا ٽولا هڪڙي پاسي اچي مسجد جو لاهو وسائي ويٺا، ته وڏن ٻئي پاسي اچي بيٺا ڪيا. اڪيون ڏيڍيءَ ۾ ڪٽل. هرڪو ٻاهليءَ کي ڏسڻ لاءِ آيو هو.

آخر ٻاهلي ريسن جي ڏيڍيءَ جي دروازي مان ٻاهر نڪتي. ڏسڻ وارن جا ٽاڪا لڳي ويا! ڪنڌ هيٺ، چنجهيون اڪيون، ٿوڪ ڳل، ڊرڪيل چيلهه، لوڪيل چاٽي، ڇڪڙ وار- ٻاهلي مريضيل وانگر هلندي، لاش وانگر روئندي اچي رهي هئي.

ٻار توڙي وڏا ٻاهليءَ کي ڏسڻ جي بجاءِ هڪ ٻئي جا منهن ٽڪي رهيا هئا. سڀني جون وايون ولڙيون ٿي ويون. ٻار هڪ طرف روئهارڪا ٿي ويا، ته وڏن جا منهن ٻئي طرف ڪارائجي ويا. سڀني جون اڪيون ٿاڻي وٺيون. حيرانيءَ وچان ڪا سجهه ئي نه هئي آين. ڏندن آڱريون ڏيئي، الن چپ چاپ ٻئي چنابانن، جن سڀني هڪ ئي وقت تي پٿر جابت ٻڄي ويا هجن.

ٻاهلي جڏهن هجوم جي بلڪل وچ ۾ اچي پهتي رهي، تڏهن به ڪنهن سانس ڪونه ڳالهائو. هڪو ٻهڪيوئي ڪونه! سڀ ٻاهليءَ کي ڏسي رهيا هئا. ان ٻاهليءَ کي، جيڪا سڀني لاءِ وندر هئي، جيڪا سڀني جي خوشين جو سامان هئي، جنهن کي سڄو پاڙو پيارو هو، ۽ جيڪا سڄي پاڙي کي پياري هئي: ۽ اها ”ٻاهلي“ هنئر به سندن بلڪل وچ ۾ پهتي مرڪبي رهي هئي. مڪروه مرڪ- جنهن کي ريس نٿو، خدمت چاڪريءَ لاءِ ڳوٺ وٺي ويو هو، ۽ جيڪا هاڻ هنري ساري هجوم ۾ ڪيلن جي باوجود هن رت جا ڳوڙها ڳاڙي رهي هئي!

قانون ۽ انصاف

حڪمر انصاف جي ڪرسي تي ويٺل هو. سندس ساڄي ڪاٺي حڪومت جا يدار سفر اراڪين ويٺل هئا، جن جي آزمودگار منهن مان علم ۽ فضل جو نور پکي رهيو هو. چوڌرئي ساهي تلواريون تائيو، نيرا اڀا ڪريو پيلا هئا. سامهون تداشين جا انبوھ لڳا پيا هئا، جن مان ڪي ته اهڙا هئا، جن کي رڳو دربار ڏسڻ جو شوق چڪي آيو هو، ۽ ڪي منجهانئن اهڙا هئا، جن کي تازن ڏوهن جي متعلق فيصلي جو انتظار هو. سڀ ماڻهو سر نوايو، نظرون جهڪايو، ساه روڪيو پيلا هئا. ڇڻ حڪمر جي اکين ۾ ڪا اهڙي قوت هئي، جا هن تي خوف ۽ رعب طاري ڪري رهي هئي، ۽ سندن دلين ۾ رغبت ۽ انس جو هجڻ پوکي رهي هئي.

مجلس ختم ٿي، ۽ فيصلن جو وقت اچي پهتو. حڪمر پنهنجو هٿ مٿي کنيو ۽ وڏي سڏ چيو، ”ڏوهارين کي هڪ هڪ ڪري سان جي سامهون پيش ڪريو، ۽ ٻڌايو ته انهن ڪهڙو ڏوه ڪيو آهي.“

قيدخالي جو دروازو کوليو ويو. ان جون خوفناڪ ديواريون ائين ئي معلوم ٿيون، جن ڪو خونخوار جانور اوهائي ڏيڻ لاءِ پنهنجو خوفناڪ وات کٽيو پيو هجي! چٽي پاسن کان منڪڙين ۽ ٻيڙين جي چڻ چڻ سان گڏ، قيدين جي آه واريءَ جو آواز اٿي رهيو هو. ماڻهن نظرون مٿي کنيون ۽ ڪڏ ورائي ڏٺو. ڇڻ قبر جي اونهاين مان موت جي شڪار کي نڪرندو ڏسي، هنن پنهنجي نظرن جي ذريعي قانون سان مسابقت ڪرڻ ٿي گهري. ٿوري دير کان پوءِ ساهي هڪ نوجوان کي چيلهه ۾ رسو وجهي، عدالت ۾ وٺي آيا. ان نوجوان جي نراڙ جي گهٽجڻ ۽ ڪوساڻل جهري مان حوصلو ۽ خود داري چمڪي رهيا هئا. نوجوان کي ڏکي، ڏوهارين جي بهري ۾ بيهاري، ساهي هڪ ٻي قدم پري هڻي بهي رهيا. حڪمر ٿوري دير تائين هن کي نظرون ڇڏائي چٽائي ڏٺو، ۽ پڇيائين، ”هن نوجوان جو ڪهڙو ڏوه آهي، جو اسان جي حضور ۾ ائين ڪڏ مٿي کنيو پيو آهي، ڇڻ ته عدالت جي ڪنھڙي ۾ نه بلڪه ڪنهن فخر جي جاءِ تي پيو آهي؟“

اراڪڻ سلطنت مان هڪڙي جواب ڏنو: ”حضور، هي قاتل آهي. ڪالهه هيءَ سلطنت جي هڪ ذميدار آفيسر سان - جو سرڪاري طرح پهراڙيءَ جو دورو ڪري رهيو هو - وڙهي پيو ۽ ان کي چوٽيءَ ۾ ڪپرائي، قتل ڪري ڇڏيائين. جنهن وقت هن کي گرفتار ڪيو ويو، ان وقت مقتول جي خون ۾ رنگيل تلوار هن جي هٿ ۾ هئي.“
حڪمر ڪاوڙ ۾ ڳالهائڻي ويو، ۽ هن جون اکيون جنسي غضب جا تيز وسان لڳيون. کجڪار ڪندي چيائين:

”هن کي وري وڃي اونداهيءَ ڪال - ڪوٺڙيءَ ۾ بند ڪريو، ۽ زنجيرن ۾ ڪڍيو: سيالي صبح جو انهيءَ ساڳيءَ تلوار سان سندس سِر ڪٽي، لاش کي جهنگ ۾ اڇلي ڇڏيو. پل تـ سرٿيون ۽ گجهون سندس ماس پٽين، ۽ هوا هن جي لاش جي سڙيل بدبوءَ کي هن جي اهل عيال تائين پهچائي!“

نوجوان کي قيدخاني واپس آيو ويو. ماڻهن جون افسوس ۽ رهيون نظرون هن جو تعاقب ڪري رهيون هيون، ۽ فضا ان هن جي ماتر ۾ ٿڌا شوڪارا پري رهي هئي. ”آءٌ، هڪ مضبوط جبر ۽ حسين صورت وارو نوجوان!“

ان بعد، سپاهي هڪ نازڪ اندام، حسين و جميل جوان عورت کي گرفتار ڪري وٺي آيا. سندس منهن تي پلاس ۽ نالائديءَ جي زردِي ڇانيل هئي. هن جون اکيون ٽوڪن سان لبريز هيون؛ گردن حسرت ۽ ندامت جي پارڪان جهڪيل هئي! حڪمر ان کي ڏسي پڇيو: ”هن نازڪ بدن عورت ڪهڙو قصور ڪيو آهي، جو اسان جي سامهون ائين بيٺل آهي، جن حلفت جي پاسي ۾ ڀاڄو ٿيو؟“

هڪ سپاهيءَ جواب ڏنو: ”حضور هيءَ هڪ بدڪار عورت آهي. ڪالهه رات جڏهن هن جو مڙس گهر پهتو، تڏهن هيءَ پنهنجي ڪنهن آشنا جي آغوش ۾ سٺل هئي. هن کي پوليس جي حوالي ڪيو ويو، ۽ سندس آشنا فرار ٿي ويو.“

حڪمر هن کي نهايت غور سان ڏٺو، ۽ هوءَ شرم وچان زمين ۾ وهي ٿي وئي. ظلم ۽ سنگدليءَ جي شدت کان ڏند ڪرڻدي، هن حڪمر ڏنو: ”هن کي ڪال-ڪوٺڙيءَ ۾ وٺي وڃو. کيس ڪنڊن تي لڻايو، تـ جئن هيءَ پنهنجي ان سڄ کي ياد ڪري، جنهن کي هن جي سياهه ڪارين ٺاهڪ ڪري ڇڏيو آهي! هن کي ساڳيءَ ۾ ڪڙڙاڻ ملائي يارو تـ تـ جئن هيءَ ان يار جي حلاوت کي ياد ڪري، جو مذهب ۽ قانون ٻنهي جي نگاهن ۾ حرام آهي! پوءِ، سيالي هن کي شهر کان ٻاهر اگهاڙو ڪري سنگسار ڪريو. جڏهن مري وڃي، تڏهن سندس جسر کي اتي ئي ڇڏي ڏيو، تـ سندس گوشت کي ڪانگ ۽ ڪتا پٽين، ۽ مڏيون جيت جٽيا کائين!“

نوجوان عورت قيدخاني جي اونداهه ۾ گر ٿي وئي. ان وقت حاضرين حڪمر جي عدل ۽ انصاف تي حيرت آميز خوشيءَ جو اظهار ۽ ڪري رهيا هئا، ۽ ان نوجوان عورت جي غمزدہ چهره جي دلڪشيءَ ۽ الم انگيز نظرن جي رقت تي افسوس پڻ.

ان کان پوءِ سڀا هي هڪ ڪمزور ۽ پوڙهي شخص کي وٺي آيا، جنهن جا ڏڪندڙ جهنڊڙ ڪوڏا هئا وقت هڪ ٻئي سان گڏ رهيا هئا. هن نهايت نمائانيءَ ۽ دحر طلب نظرن سان چٽي پاسي ڏٺو. ويڄاري جي درد انگور نگاهن مان ماپوسي، سحتاجي ۽ بدبختي ٽپڪي وهي هئي.

حاڪم هن ڏانهن حقارت ڀرين نظرن سان نهاريندي پڇيو: ”۽ هن ٺاهڪ شخص جو ڪهڙو جرم آهي، جو اهڙيءَ طرح بيٺو آهي، جهڙو جيئن ۾ مثل ۹“
هڪ سڀاهيءَ جواب ڏنو، ”حضور هي چور آهي. ڪالھ رات هن دٻول ۾ چوري ٿي ڪئي، ته معصوم راهين هن کي پڪڙي ورتو. تلاش وٺڻ تي هن جي ڪچ مان مقدس قربانگاه جا برتن هڪ آيا.“

حاڪم هن کي ائين ڏٺو، حن بڪايل گجھ ڪنين ڪٽيل جهڙڪيءَ کي ڏسندي آهي، ۽ بلند آواز ۾ چيائين: ”هن کي بند بڻائي جي تنگ ۽ اونڌاهي تهناني ۾ وجهي، هن جي جسم کي فولادي زنجيرن ۾ جڪڙي ڇڏيو. سڀاڻي صبح جو، هن کي ريشر جو ٽنڊو گجھيءَ ۾ وجهي، هڪ اوچي وٺڻ ۾ لٽڪائي ڇڏيو. ساه ٽڪرڻ کان پوءِ به، هي جي جسر کي اتي ئي ٽنگيل ڇڏي ڏيو ته جيئن هن جي بدن جو هر سٽ ۽ بند آڪلي چڙوڇڙ ٿي وڃي، ۽ هوا هن جي جسر جي عضون کي آڏائي ڪٽي وڃي!“

چور کي قيدخاني ۾ وٺي ويا ۽ ماڻهو پاڻ ۾ سرگوشيون ڪرڻ لڳا: ”هن ئي ايمان پوڙهي کي پاڪ دٻول مان برتن چورائڻ جي جرات ڪئن ٿي؟“

حاڪم انصاف جي ڪرسيءَ تان ٿو، ۽ سڀاهين جي جهرمت ۾ روانو ٿيو. سلطنت جا اراڪين به هن جي پٺيان پٺيان هليا. ان بعد، تماشاين جو هجوم به آهستي آهستي چڙوڇڙ ٿي ويو. هاڻي ان جاءِ تي قيدين جي نرپادن ۽ بي سهارن جي آهڻ کان سواءِ ٻيو ڪجهه ڪونه هو، جي لفظ ۾ اهڙيءَ طرح لرزي رهيون هيون، جن دٻاون تي پاڇولا

جو ڪجهه ٿيڻو هوسو ٿيو، پر مان اتي بيٺو رهيس. ان آئيني وانگر، جو غير متحرڪ پاڇولن جي سامهون رکيو هجي. ان وقت مان ان قانون تي غور ڪري رهيو هوس، جو انسان انسان لاءِ ٺاهيو آهي، ۽ ان حماقت تي دل ٽپي دل ۾ ڪڙهي رهيو هوس، جنهن کي دنيا عدل ۽ انصاف چوي ٿي. مان ان وقت زندگيءَ جي رازن کي کولڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هوس، ۽ هستيءَ جي انتها سمجهڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هوس. ايتريقدر جو سندنجو دماغ پریشان ٿي ويو. خيال سهنجي ذهن مان الين محو ٿي ويا، جنن بادلن ۾ شفق لڪي ويندي آهي. آخر مان به اتان نڪتس. ڪيترو ئي وقت سوچيندو رهيس ته اڳاه زمين جي عصرون کي چوسي ٿو، جانور گاهه کي کائي ڇٽ ٿا ڪن، بگهڙ پڪريءَ کي کائي ٿو، گيدو بگهڙ کي ماري ٿو، شينهن گيندي کي ٽاڙيو چيريو ڇڏي، ۽ موت شينهن کي فنا ڪريو ڇڏي: ڇا ڪا قوت اهڙي به آهي، جا موت تي غالب اچي، هن سلسلي کي ابدِي

انصاف ٻڌائي ڇڏي؟ ڇا ڪا قوت اهڙي به آهي، جا هنن سڀني منجهيل ڳالهين کي بهتر نتيجن ۾ تبديل ڪري سگهي؟ ڇا ڪا قوت اهڙي به آهي، جا زندگيءَ ۽ ان جي انهن سڀني حزن کي پنهنجي سڳ به آڻي، ڪلندي ڪڍندي پاڻ ۾ اهڙيءَ طرح جذب ڪري ڇڏي، جهڙيءَ طرح سمنڊ سڀني ندين نالن کي، لهندي ڳانڍندي، پاڻ ۾ جذب ڪريو ڇڏي؟ ڇا ڪا طاقت اهڙي به آهي، جا قاتل ۽ مقتول کي، زندهه ۽ ان جي آشنا کي، چور ۽ دٻول جي پادرين کي ڪنهن اهڙيءَ عدالت ۾ بيهاري، جا حاڪم جي هن عدالت کان ارفع ۽ اعليٰ هجي؟

(۲)

ٻئي ڏينهن مان شهر کان ٻاهر هليو ويس، جتي خاموشي، من لپائيندڙ سرت پکڙي ٿي، ۽ نسا جي ٻاڪبرگي، پاس ۽ نا-پيدائيءَ جي انهن جيوڙن کي ناس ڪريو ڇڏي، جي تنگ گهڙين ۽ اونداهن مڪانن ۾ پيدا ٿين ٿا. واديءَ جي ويجهو وڃي مون ڏٺو ته عثاين، ڪانون ۽ گهڙن جو سڙو لڳو پيو هو. هو ڪڏهن زمين تي لهيو ٿي آيا ته ڪڏهن آسمان ۾ ٿي اڏاٽا. سڄي نسا انهن جي پرواز جي آواز کان پُري رهي هئي. حقيقت معلوم ڪرڻ لاءِ، ۽ چار قدر اڳتي وڌي ڏٺو ته هڪ مرد جو جسر هڪ ڊگهي وٺ ۾ لٽڪيو پيو هو، هڪ عورت جو اگهاڙو لاش انهن پٿرن ۾ پيو هو، جن سان هن کي شڪار ڪيو ويو هو، ۽ هڪ نوجوان جو خاڪو ۽ خون ۾ پڌل ڌڙ ۽ سر جدا ٿيا پيا هئا. سان ٻيهي رحمن. منظر جي هيٺاڪيءَ منهنجي بصيرت تي هڪ تاريخي پردو چاڙهي ڇڏيو. مون اکيون مٽي ڪپڙن، خون ۾ رنگيل لاش جي وچ ۾ پتل موت جي سايي کان سواءِ مون کي ڪجهه به نظر نه آيو. منهنجي ڪنن ۾ عجيب آواز اچڻ لڳا: انساني قانون جي شڪار جي چوڻين، لامارا هئدڙ ڪانون جي ”ڪان ڪان“ سان گڏ، نيسيءَ جي لرياد کان سواءِ مون کي ڪجهه به پڌڻ نه ٿي آيو!

آدم جا ٽي لغت جگر، جي ڪالهه تالين زندگيءَ جي آغوش ۾ هئا، اڄ صبح جو موت جي ڇنبي ۾ هلا ويا! ٽي انسان، جن عرف عام ۾ قانون جي خلاف ورزي ڪئي هئي—انڌي قانون انهن کي گهٽي، انتهائي سنگدليءَ سان پال ڪري ڇڏيو آهي هسٽيون، جن کي ساج مجرم لهرايو، چو ته هو ڪمزور هيون؛ ۽ قانون انهن کي ڪهاڻي ڇڏيو، چو ته هو طاقتور هو! ”هڪ شخص ٻئي شخص کي قتل ڪيو ته دٻا چيو، “هي ظالم، قاتل آهي!“ مگر جڏهن حاڪم هن کي قتل ڪرايو، ته هن دنيا چيو، “هي اسير انصاف پرور آهي!“

”هڪ ماڻهو دٻول مان چوري ڪئي ته ماڻهن چيو، “هي بدعاش، چور آهي!“ مگر جڏهن حاڪم ان جي زندگي ڪسي ورتي، ته هن ماڻهن چيو ته “حاڪم قابل احترام آهي!“

”هڪ عورت پنهنجي مڙس جي امانت ۾ خيانت ڪئي ته سڀڪو نٺو وڌو چوڻ لڳو ته “هيءَ ڪمڻي لاش آهي!“ حاڪم هن جو لباس لهرائي، ٻارن ۽ گهڙين ۾ هن کي اگهاڙو گهماريو، ۽ سڀني جي سامهون شڪار ڪرايو، ته هن چيائون ته “حاڪم شرافت جو پتلو آهي!“

— چتر کار : شمشیر "عبد ري

"جهالت"

”خون وهائڻ حرام آهي. سگر حاڪم لاءِ اهو ڪنهن حلال ڪيو؟ سال چورائڻ جرم آهي. سگر ڪنهن کي حياتي ۽ جي نور کان محروم ڪرڻ، عظمت ۽ بزرگي ۽ جو سبب ڪنهن اهرابو؟ عورت جو پنهنجي مڙس جي اسانت ۽ خيانت ڪرڻ غريب آهي. سگر ان کي سنگسار ڪرائڻ ڪنهن چڱو ڪيو؟

”اسين برائيءَ جو مقابلو ان کان به وڌيڪ برائيءَ سان ٿا ڪريون، ۽ چئون ٿا ته ”اهو قانون آهي!“ اسين فساد جو خاتمو ان کان به وڌيڪ فساد سان ٿا ڪريون، ۽ وڌيڪ واکي ٿا چئون ته ”هي ناسوس آهي!“ اسين ڏوهن تي غالب اچڻ لاءِ ان کان به وڏو ڏوهه ڪريون ٿا، ۽ چوايون ٿا ته ”هي انصاف آهي!“

”ڇا حاڪم ڪڏهن پنهنجي دشمن کي تلوار سان قتل نه ڪيو هوندو؟ ڇا هن ڪڏهن پاڻ کان ڪمزور جي مال ۽ جائداد تي غاصبانہ قبضو نه ڪيو هوندو؟ ڇا ڪابه عورت ڪڏهن هن جي شهواني جذبات ۽ طوفان پريا ڪرڻ جو سبب نه بڻي هوندي؟ ڇا هو پنهنجي سموري زندگيءَ ۾ انهن گناهن کان پاڪ رهيو هوندو. جو هن لاءِ قاتل کي قتل ڪرائي ڇڏڻ، چور کي ڦاسي ۽ تي چالاڪائي ڇڏڻ ۽ زانيه کي سنگسار ڪرائڻ جائز ٿي پيو؟

”اهي ڪير هئا، جن ڦاسي ڏيڻ لاءِ چور کي وڻ ۾ ٽنگايو؟ ڇا ڦاسي عالم کان هڪي سلاٽڪ لهي آيا هئا؟ يا هو اهي ماڻهو هئا، جي هر مال کي، جو انهن جي هٿ ۾ هو، پنهنجي باني جو مال سمجهي هضم ڪري ٿا وڃن؟ اهي ڪير هئا، جن قاتل جو سر ڪٽيو؟ آسمان مان پينجر نازل ٿيو هو؟ يا اهي سڀاهي هئا، جي ماڻهن کي قتل ڪن ٿا ۽ عربن جو رت وهائين ٿا؟ اهي ڪير هئا، جن زانيه کي سنگسار ڪيو؟ ڇا اهي هڪي شهب زنده دار زاهد پنهنجن حجرن مان نڪري آيا هئا؟ يا اهي ئي ماڻهو هئا، جي هروقت گناهن سان پرڀا پيا آهن، ۽ اونداهين راتين ۾ لڪي لڪي گناهن جو شينون هڻن ٿا؟

”قانون، قانون ڇا آهي؟ ڪير آهي، جنهن ان کي سچ جي ڪرڻ سان آسمان مان لهندو ڏٺو آهي؟ ڪهڙو انسان آهي، جنهن الله جي دل کي ڏسي، انساني عالم جي متعلق هن جي مرضي پر واري ورتي آهي؟ ۽ ڪهڙي زماني ۾ فرشتا انسانن کي چوڻ آيا هئا ته ”ڪمزورن کي حياتي ۽ جي نور کان محروم ڪري ڇڏيو، پست و زبون حال ماڻهن کي اجل جي تير جو نشانو بڻايو، ۽ خطاڪارن کي فولادي پيرن هيٺان چيپائي ڇڏيو؟“

منهنجو دماغ ۽ جذبا انهن ئي ڏکڻ جي ڪشمڪش ۽ انهن ئي خيالن جي ڪشڪش ۾ مبتلا هئا، ته مون ڪنهن جي پيرن جي آهت ٻڌي، جا گهوڙي ۽ گهوڙي ۽ قرب ٿيندي وئي. مون ڏٺو ته هڪ نوجوان عورت ڪوئي سولبي، ڊچندي لڪندي، خوف کان چٽي طرفين نهاريندي، وڻن جي جهنگلي مان نڪتي، ۽ انهن ٽن لائنن جي ويجهو وئي. جڏهن هن نوجوان جو وڏيل سر ڏٺو ته درد کان دانهن نڪري ويس، ۽ ان تي جهڪي، ان کي پنهنجي

ڏڪندڙ ڪراڻن جي حلقن ۾ آندائين. هن جي اکين مان بي اختيار لڙڪ وهڻ لڳا، ۽ مقبول جي گھنڊيدار وارن کي پنهنجي هٿ ۾ جهلي، هڪ اهڙي دردناڪ ۽ دل ڌاريندڙ آواز ۾ رڻ شروع ڪيائين، جو ڄڻ آواز هن جي دل جي گھراڻن مان نڪري رهيو هئا جڏهن هوءَ روج ۽ ماته جي شدت کان ساڻي ٿي پئي، ۽ حسرت ۽ ناسيديءَ جي هجوم کان مغلوب ٿي وئي، تڏهن پنهنجي هٿن سان جلدي جلدي قبر کوٽڻ لڳي. هڪ خاصي ويڪري قبر کوٽڻ کان پوءِ، نوجوان جي لاش کي ڪسڪائي ان ۾ لٽائين، ۽ نهايت ڏيهرج سان ان جي رت ۾ رنگيل سر کي پنهنجن ڪلهن جي مٿان وڃ ۾ رکي، قبر کي مٽيءَ سان ڀري ڇڏيائين؛ هوءَ ان تلوار کي سندس قبر تي کولائي ڇڏيائين، جنهن مان هن جو سر ڪپيو ويو هو. جڏهن هوءَ وڃڻ لڳي، تڏهن آءُ هن ڏانهن وڌيس. مون کي ڏسي هوءَ چرڪي وئي، ۽ گھڻي خوف سببان هن تي اهڙي ڏڪڻي طاري ٿي وئي، جو اتي ئي ڪيري پئي. گرم گرم لڙڪ برسات جي بوندن وانگر هن جي اکين مان وهي هليا، ۽ ٿڌو شوڪارو ڀري هن چيو: ”جيڪڏهن توهان جي مرضي هجي ته ٻلي حاڪم وٽ منهنجي شڪايت ڪريو: آءُ هن جي لاش کي ڳجهن ۽ جانورن جي غذا پنهنجن لاءِ ڇڏي ڏيان، ان کان منهنجي لاءِ اهوئي بهتر آهي ته مان مري وڃان ۽ ان شخص سان وڃي ملان، جنهن مون کي بدناميءَ جي چٽي کان بچايو.“

مون چيو: ”منهنجي مصيبت زده پٽ! آءُ ته پاڻ تنهنجي اچڻ کان به اڳ هن جي جوان موت تي ماته ڪري چڪو آهيان؛ ان ڪري مون کان نه ڊڄ. مون کي ٻڌاء ته سهي ته هن نوکي ڪهڙيءَ طرح بدناميءَ جي چٽي کان نجات ڏياري؟“

ڏکيو دل سان مڙڪا پرهندي، هن چيو: ”حاڪم جو موڪليل هڪ ڪامورو دل وصول ڪرڻ کان لسان جي ڳوٺ ۾ آيو. جڏهن هن مون کي ڏٺو، ته پسنديدگيءَ جي خوفناڪ چمڪ ان جي اکين ۾ پيدا ٿي، ۽ هن منهنجي غريب پيءُ تي اهڙي نه ڪري دل مڙهي، جو ان کي ڪو دولتمند به جيڪر ادا نه ڪري سگهي. دل جي رقم جي عيوض هن مون کي کڻي جهليو، ته جيئن مون کي حاڪم جي محل ۾ پهچائي، مون رولي رولي هن کي رحر جي درخواست ڪئي، مگر هن هڪ به نه ٻڌي. مون هن کي پنهنجي پيءُ جي پري، جو واسطو وڌو، مگر هن جي دل نه پگھري. مجبوراً مون رڙيون ڪري ڳوٺ وارن کان مدد گهري، ته هي نوجوان - جو منهنجو مڱيندو به هو - آيو، ۽ مون کي ان جي ظالم هٿن مان ڇڏائي ورتائين. ڪامورو غصي سبب آهي کان ٻاهر نڪري ويو، ۽ هن کي قتل ڪرڻ جي ڪوشش ڪيائين. مگر نوجوان هن کان سگهو هو: سامهون پٽ ۾ ٽنگيل تلوار لاهي، انهر کي زمين تي ڪيرائي، هڪ ئي وار سان ان جو ڪمر تمام ڪري ڇڏيائين. مردانگيءَ جي ناپوس هن کي ڀڄڻ نه ڏنو، جو عام ڏوهارين جو شيوو آهي. هي شجاعت ۽ خود داريءَ جو پتلو اتي ئي بيٺو رهيو - ايستائين جو پوليس آئي ۽ هن کي گرفتار ڪري وٺي وئي.“

ائين چئي هن مون کي اهڙيءَ نظر سان ڏٺو، جنهن منهنجي سڀني کي ٺڪر ٺڪر ڪري ڇڏيو، ۽ منهنجي اندر ۾ اضطراب جي آڱ ڀڙڪائي وڌائين. پوءِ هوءَ تيز تيز قدم کڻي اتان هلي وئي، ۽ فضا هن جي دردناڪ آواز ۽ دلسوز فریاد کان ڀري رهي هئي. ٿوري دير کان پوءِ مون ڏٺو ته هڪ نوجوان، پانهن سان منهنجي منهن کي لڪائيندو اچي رهيو هو. زائيد عورت جي لاش جي ويجهو ويهي، هن پنهنجو ڪوٽ لاٿو، ۽ ان جي اگهاڙي جسم تي وڌو، ۽ پوءِ حنجور سان قبر کوٽي، آهستي آهستي سان لاش کڻي ان ۾ دفن ڪيائين. هن جي اکين مان لڙڪ زار و قطار جاري هئا، ۽ دل قابو کان ٻاهر هيس. ان ڪم کان فارغ ٿي، هن آسپاس جي ٻوٽن سان گل ڦل ٻٽي گلدستو ٺاهيو، ۽ قبر تي رکيو. جڏهن هن وڃڻ جو ارادو ڪيو ته مون هن کي ترسايو ۽ چيو:

”جوان! تنهنجو هن بي ڀار و سددگار عورت سان ڪهڙو تعلق آهي، جو تو جان جوکي ۾ وجهي، حاڪم جي حڪم جي انحرافي ڪئي، ۽ ان جي چٽڙيل لاش کي پڪين جي غذا بنجڻ کان بچايو؟“

هن منهنجي طرف ڏٺو. اهڙين اکين سان، هي رنج ۽ اوجاڳي جي شدت کان ڳريون هيون، ۽ زبان حال سان درد ۽ غم جو دلشاد پڌائي رهيون هيون. گوڻيل آواز ۾ ٿڌو ساڙ کڻي، هن چيو: ”مان ٿي اهو بد نصيب آهيان، جنهن جي سبب هن کي سنگسار ڪيو ويو آهي. مان ۽ هيءُ ان وقت کان هڪ ٻئي کي پيار ڪندا هئاسين، جڏهن اسين تمام ننڍا هئاسين ۽ گهرن ۾ رانديون ڪندا وٽندا هئاسين. عمر سان گڏوگڏ اسان جي محبت ۾ وڌي ويجهي رهي هئي. ايتريقدر جو هيءُ منهنجي دل جي رائي بنجي وئي، جنهن جي خدمت کي آڻي پنهنجو ايمان سمجهندو هوس. محبت اسان کي پنهنجي طرف مائل ڪيو، جڏهن ان ڏٺو ته اسان ٻنهي، روح جي هر لطافت ان لاءِ وقف ڪري ڇڏي آهي، ته تڏهن ان اسان کي سڀني مان لڳايو.“

”هڪ ڏينهن جو ذڪر آهي: مان شهر کان ٻاهر ويل هوس. هنن جي ٻيءَ هن جي شادي زبردستيءَ هڪ ماڻهوءَ سان ڪري ڇڏي، جنهن سان هن کي ٻي انتها نفرت هئي. جڏهن مان واپس آيس، ۽ مون کي ان حادثي جي خبر پئي، تڏهن منهنجا ڏينهن اولداهين راتين ۾ تبديل ٿي ويا، ۽ منهنجي زندگي هڪ مستقل عذاب ۽ مسلسل ڪشمڪش بنجي پئي. مان پنهنجي جذبات کي روڪڻ ۽ پنهنجي نفس جي تقاضائن تي غالب اچڻ جي ڪوشش ڪندو رهيس، مگر محبت مون تي فتح پاتي: مون کي چوريءَ چوريءَ هن جي طرف ائين وڌي وئي، جنن اکين وارو انڌي کي وڻي ويندو آهي. خوش قسمتيءَ سان مون کي هن جي ڀرپور اکين کي ڏسڻ ۽ لنگهه آڳين آواز کي ٻڌڻ جو موقعو مليو. مون ڏٺو، هوءَ اڪيلي پنهنجي قسمت تي رولي رهي هئي، ۽ ان محبت جو ساٿر ڪري رهي هئي، جا آسوده ٿيڻ کان اڳ ساج جي ديوتا تي ڀل چڙهي وئي. مان ٿورو ڀرپور هن جي سامهون ويهي رهيس. خاموشي اسان جي گفتگو هئي، ۽ هاڪبازي اسان جي محافظ. افسوس! هڪ ڪلاڪ به نه گذريو هو،

ٽه اوجھو هن جو مؤس اچي ويو، ۽ مون کي ڏسڻي ٿي، هن جا ڪمينا جذبات آڀري آيا، ۽ هن پنهنجي پيدرد هٿن سان هن جي گردن جهلي، واکا ڪرڻ شروع ڪيا. - اچو، هن بيخبر ۽ سندس ٻار کي ڏسوا.

”هاڙي وارا ڊوڙندا آيا، ۽ ٿوريءَ دير بعد خبر ملڻ تي ساهي ٻڌا! طالب مؤس هن غريب کي ساهين جي بهرحال هٿن ۾ ڏنو، ۽ هو هن کي زبردستيءَ ان حالت ۾ وٺي ويا، جو هو پنهنجا وار پٺي ۽ ڪپڙا ڦاڙي رهي هئي. هاڻي رهس 21- سو مون کي گرفتار ڪرڻ ته درڪنار، پر ڪنهن مون کان ائين به ڪنهن پڇيو ته ”تون ڪير آهين؟“ انڌو ٿانون ۽ ذليل سماج عورت جي خطا معاف نٿو ڪري، ليڪن سرد ان جي برعڪس معافيءَ ۽ درگذر جو مستحق آهي.“

نوجوان پنهنجي ڪپڙن سان منهن لڪائي، شهر ڏانهن راهي ٿيو؛ ۽ سان پنهنجي جاءِ تي ويٺو، هن کي غور سان ڏسندو، ۽ ٿڌا شوڪارا پريندو رهيس.

جڏهن هوا جي جهونڻ وٺڻ جي ڦارين ۾ حرڪت ٿي پيدا ڪئي، تڏهن هن چور جو ڦاهيءَ تي لٽڪيل لاش به ٿڌڻ ٿي لڳو- گويا فضا ۾ رهندڙ ۽ وسندڙ روحن کي التجا ڪري رهيو هو ته هو ان کي لاهي، محبت ۽ محبت جي شهيدن سان گڏ، زمين جي سيني تي سمهارين! هڪ ڪلاڪ کان پوءِ، ٿڌل ٿڌل رليءَ ۾ هڪ ضعيف عورت نظر آئي. ڦاسيءَ تي لٽڪيل چور جي لاش وٽ اچي پهتي رهي، ۽ رڙيون ۽ ڪڪڙيون ڪري، پنهنجو سينو پٽڻ لڳي. ٿوريءَ دير کان پوءِ وٺڻ تي چڙهي، رسيءَ کي پنهنجي ڏندن سان ڪپيائين. لاش زمين تي ڪري پيو. عورت هيٺ آئي، ۽ انهن ٻن قبرن جي برابر ٽن ٽن قبر کڻي لاش کي دفن ڪيائين. ان تي مٽي وجهڻ بعد، آسپاس مان ٻه ڪاٺيون کڻي آئي ۽ صليب ٻڌائي قبر جي سڙائيءَ ڪوڙيائين.

جڏهن هن وڃڻ جي ارادي سان منهن ورايو، ته مون ان کي روڪيو ۽ پڇيومانس:

”مالي، توتي ڪهڙي اهڙي مصيبت نازل ٿي، جو چور کي دفنائڻ آئي آهين؟“
”هڪ آلود اکين مان، جن جي چوڌاري رنج ۽ بدبختيءَ جا ڪارا حلقا پئجي ويا هئا، هن مون ڏانهن ڏٺو ۽ چيو: ”هي منهنجو ڀاڪڏاسن ۽ ليڪ ڪردار مؤس آهي، جو ڪالهه تائين منهنجي مصيبتن جو ساٿي، ۽ منهنجي ٻارن جو غمگسار ٻيءَ هو- منهنجي انهن پنجن ٻارن جو ٻيءَ، جي هڪ کان ٿوري رهيا آهن، ۽ جن ۾ سڀ کان وڏو اٺن سالن جو آهي، ۽ سڀ کان ننڍو اڃا ٽيچ ٻياڪا هي چور نه هو، مگر هڪ هاري هو، جو ديول جي زمين ٻوڪڻ جو ڪم ڪندو هو. ان جي عيوض پادري صرف ايتري ساني ڏيندو هوس، جو شار جو ڪاٺن کان پوءِ صبح لاءِ گهر نه پيئندو هوس! هن پنهنجي سڄي زندگي ديول جي پٺيءَ کي رت ولولائي آباد ڪرڻ ۽ باغن کي قوت بازو سان سربز رکڻ ۾ قربان ڪري ڇڏي. ليڪن، ان جا ڪوڙا ۽ جانفشانيءَ جو عيوض هن کي اهو مليو، جو جڏهن هي ٻوڙ هو ٿيو، غير معمولي مشقت هن کي ٽڪائي وڌو، ۽ نت نئين بيمارين هن جي جسر کي اچي وڪوڙيو، تڏهن هن

کي ائين چئي ڪڍي ڇڏيائون ته ”وڃ، ديول کي هاڻي تنهنجي ضرورت نه آهي: جڏهين تنهنجا پٽ وڏا ٿيندا، تڏهين اسان وٽ موڪلجائين، ته اسين انهن کي تنهنجي جاءِ ڏينداسين!“ هن پادرين جي سامهون آريون نيزاريون ڪيون، ۽ جڏهين هن جي دانهن ڪوڊ اثر نه ڏيکاريو، تڏهين فرهاد لاءِ مون کي انهن ڏانهن موڪليائين. مان وٽس: مسيح نامريءَ جو واسطو ڏيئي انهن کي دهر جي درخواست ڪيم، مگر انهن کي اسان زال مڙس تي ترس نه آيو. معصوم ۽ بڪين ٻارن جي ڪري مجبور ٿي منهنجو مڙس شهر ۾ مزدوريءَ لاءِ ويو، مگر اٿان به خالي هٿس موٽيو، چوٽي معطن ۾ رهندڙن کي خدمت لاءِ به تندرست ۽ تواني ماڻهوءَ جي ضرورت هئي. سڀي طرفن کان مابوس ٿي، هي پنڻ لکتو: مگر ماڻهن هن کي خبرات جي به قابل نه سمجهيو، بلڪه ائين چوڻ لڳا ته ”تو جهڙي ست، ڪاهل ۽ حرار، هڏ کي خبرات ڏيڻ جائز نه آهي!“

”هڪ رات جو ذڪر آهي... غربت ۽ بيوسيءَ اسان کي بدم ڪري ڇڏيو هو. ٻار پڪ کان پٽ تي ليٽي رهيا هئا. هج واري ٻار منهنجي ڄاڻي ٿي چوسي، پر ڪير نه ڏسي پيڻيءَ مان وٺڻ ٿي لڳو، هيءَ حالت ڏسي، سهجي مڙس جي چهري جو رنگ بدلجي ويو، ۽ هي رات جي اوندھ ۾ لڪي ديول جي ان ڪراڙيءَ ۾ ويو، جتي پادري اناج ۽ شراب جو ذخيره رکندا آهن. تنهنجي پٽيءَ تي اٿي جي پوري لڏي، هي موٽڻ تي هو ته پادري جاگي پيا، ۽ هن کي جهلي پريءَ طرح مار ڪڍيائون ۽ ڪاريون ڏنائون. صبح جو ائين چئي پولس جي حوالي ڪيائون ته ”هي چور آهي! هي ڪليسا جا برتن چورائي وڃي رهيو هو.“ ساهي هن کي گرفتار ڪري وٺي ويا، ۽ حاڪم هن کي تنهنجي حڪم سان ڦاسيءَ تي چاڙهيو، ته سڙيون ۽ ڪٽائون هن جو گوشت کائڻ، ۽ پنهنجو پٽ پرين: محض ان ڏوه جي سزا ۾، جو هن انهيءَ اناج جي بچيل ذخيри مان پنهنجي ٻچن جو پٽ پڙڻ ڪهريو ٿي، جو هن ئي ديول جي نوڪريءَ جي زماني ۾ پنهنجيءَ محنت سان جمع ڪيو هو.“

غريب عورت رٿندي هلي وئي. هن جي شڪست ۽ شڪين لفظن جا ٻاڄولا اڀري چئي طرفن ائين پکڙي رهيا هئا، جنن دونهي جي لائن سان هوا ڪڍندي آهي. مان انهن ٽن قبرن جي وچ ۾ بيٺو هوس. انهيءَ ڏڪندڙ ملرم وانگر، جنهن جي زبان دل جي سوزش بند ڪري ڇڏي هجي، ۽ جنهن جي اکين مان لڙڪن جو هڪ قطرو گل تي رسڪي آبي، جو هن جي ڪُل جذبات جو آئيندار هجي، مون ڪجهه سوچڻ گهريو، مگر منهنجو ذهن ان لاءِ آماده نه ٿيو؛ ڇاڪاڻ ته ذهن به ان گل جيان آهي، جنهن جا پن اوندھ ۾ ڪوٽائجي ٿا وڃن ۽ رات جي ٻاڄولن کي پنهنجي خوشبو سان نٿا توازين.

مان بيٺو هوس؛ انهن قبرن جي مٽي فرهاد ڪري رهي هئي، ۽ منهنجي ڪنن جي چوڌاري لهرائي رهي هئي. مان چپ چاپ بيٺو هوس. اکر انسانيت خاموشيءَ جي زندگيءَ سمجهي سگهي ها، ته درندگيءَ جي مقابلي ۾ الوهيت سان زياده غريب هجي ها! مان بيٺو ٿڌا شوڪارا پري رهيو هوس. جيڪڏهن منهنجي آهڻ جا شعلا وٺڻ کي ڇهن ها، ته هو ڏکي وڃن ها؛ پشيمانيءَ طور پنهنجي پاڙن کي ڇڏي وڌڻ ها، ۽ پنهنجي

شاخن سان حاڪم جي فوج جو مقابلو ڪن ها، ۽ پنهنجي ٽڙن سان دٻول جي ديوارن کي پادرين جي مٿان هڪڙائي وجهن ها!

مان ڀينو ڏسي رهيو هوس. منهنجي لڳائڻ سان گڏ لطف ۽ شفقت جي شهريني ۽ حزن ۽ ملال جي تلخي انهن ٽن قبرن تي وڃي رهي هئي: هڪ نوجوان جي قبر تي، جنهن هڪ ڪمزور ۽ بي سھاري ڪواري چوڪريءَ جي عزت بچائي، ۽ ان کي هڪ خونخوار پگھڙ جي چنبي مان ڇڏايو، پر ماڻهن ان عرافت ۽ شجاعت جي عيوض هن کي قتل ڪري ڇڏيو ان نوجوان چوڪريءَ هن جي قبر تي تلوار ان لاءِ ڪوڙي هئي ته ظلم ۽ جهالت جي حڪومت ۾، مردانگيءَ جي انعام جو داستان ٻڌائڻ لاءِ، دنيا جي سامهون هڪ يادگار ٻائي رهي هڪ نوخيز حسين عورت جي قبر تي. جنهن کي جسماني خواهشن جي بيدار ٿيڻ کان اڳ روحاني محبت پيغام ڏنو هو، سانسڪار ڪئي وئي. صرف ان لاءِ ته هن جي دل مرڻ گھڙيءَ تائين، پنهنجي محبوب جي اسانت جي حفاظت کان سواءِ، هر شي کي ڇڏي ڇڏيو هو ان جي حبيب ان جي خاک تي گلن جو گلدستو ان ڪري رکيو، ته اهو پنهنجي ڪوٺائجڻ ۽ مڪمل کان اڳ انهن هستين جي پڇاڙيءَ تي روشني وجهي، جن کي محبت ان طور ۾ تقدس ۽ استعاره بخشيو، جا جهالت جي ڪري انڌي ۽ پوڙي ٿي چڪي هئي! ۽ انهيءَ غمزدہ مفلس جي قبر تي. جو دٻول جي پٺن ۽ باغن جي خدمت ڪندي ڪندي ٽڪجي پيو، ۽ پادرين پئي ڪنهن سگھي ماڻهوءَ کان ڪم وٺڻ لاءِ هن کي ڪڍي ڇڏيو: جنهن مجبور ٿي ڪوشش ڪئي ته محنت مزدوري ڪري پنهنجي پجن جو پٽ ٻالي، مگر ڪنهن به هن جي ڪم کي گوارا نه ڪيو: هن پنهنجي خودداريءَ جو ڪلو ڪهڻي پٺڻ چاهيو، پر ڪنهن به الله جي ٻنڌي هن کي خيرات نه ڏني؛ ۽ هر طرف کان ماڻوس ٿيڻ بعد جڏهن هن ڪوشش ڪئي ته اُن الاج مان، جنهن کي هن پنهنجو رت ولوڙي جمع ڪيو هو، ٿورو اٺو کڻي اچي، تڏهن ماڻهن کيس جهلي ورتو، ۽ حاڪم کيس ٿاڻيءَ تي چاڙهائي ڇڏيو! ان جي پوءِ هن جي قبر تي صليب ان لاءِ لڳايو ته رات جي خاموشيءَ ۾ آسمان جي تارن کي انهن پادرين جي ظلم جو شاهد بڻائي، جي مسيحي تعليم کي انهن تلوارن ۾ تبديل ڪن ٿا، جن سان گلا ڪپيا وڃن ٿا، ۽ جن جون تيز ڌارون سڪين ۽ ڪمزورن جي جسم کي پنهنجي لڏا پٺائين ٿيون!

آفتاب شفق جي پردي ۾ روپوش ٿي ويو هو. ڇڻ انسان جون مصيبتون ڏسندي ڏسندي ٽڪجي پيو هو، ۽ انهن جي ظلم و ستم جي زبادتين هن کي پيزار ڪري وڌو هو. شام ظلمت ۽ سڪون جي تارن مان هڪ اونڌاهي چادر اٿندي آئي، جنهن ان کي فطرت جي مٿان وجهي ڇڏي. مون آسمان جي طرف ڏسي، قبرن ۽ ان جي اسرارن ۽ رمزن طرف هٿ ڪئي، ٻنڌ آواز ۾ چوڻ شروع ڪيو:

”اي شجاعت ۽ مردانگي! هي تنهنجي لي تلوار آهي، جا مٿيءَ ۾ کڻي پئي آهي!“
”اي محبت! هي تنهنجائي گل آهن، جن کي باهه جي شعلن گھيري ورتو آهي!“
”اي مسيح ناصري! هي تنهنجولي صليب آهي، جنهن کي رات جي اونڌاهيءَ لڪائي ڇڏيو آهي!“

هڪ ڏينهن جي ڳالهه.....

روزي جي ماني

زندگيءَ جي پيترس جانده ۾ پئجي پئجي، شام جي ٻاجهاريءَ لڙيا ۾، ڪراچيءَ جي برنس گارڊن جو سِر-سوڊ بهار جي موسم ۾ ايس، زندگيءَ ۾ انسان جو ايمان تازو ٿيو وڃي ا سارو ڏينهن چئن ڏانن لاءِ پروا سٽي سٽي، ڌرتيءَ کان دور پهچندڙ، ڀانت ڀانت جا، ٻارا ٻارا پکي، ولرن جا ولر ڪيو، وڻ وڻ مٿان اڇيو ڳاٽ ٿين: رات جا چار پهر هرڪن ڪي، ڪٿي نه ڪٿي-ڪنهن ڌار تي، ڪنهن لار تي، ڪنهن پٽن جي اوت ۾-آرام لاءِ اجهو ملي ٿي ويندو ا آڏاس ڌرتيءَ لاءِ ڏکڻ پرن ڏينهن جي پڄاڻيءَ جي هيءَ پوئين گهڙي به ڪيترائي نه اثر آفرين ٿي ٿئي ڪنهن المي انساني جو، پڙهندي پڙهندي، چن ڪنهن پٺو آڻلائي ڇڏيو هجي ا برنس گارڊن جي آترلين دروازي وٽان، آلهندي طرف ڏانهن ويندڙ، اٽڪل چاليهارو قدم ڊگهي هڪ لت پائري وڃايل آهي، جنهن تي خانہ بدوش ڪيڏين جا ڪي نه ڪي ٻه چار ڪٽنب هميشه ٻيا ئي رهندا آهن. هيءَ لت، پائري الهندي واريءَ ڪنڊ کان مٿي، ٻيا چاليهارو کن قدم سڌو ڏکڻ ڏانهن ويندي، سنڌ مسلم لا ڪاليج جي دروازي وٽان ٿورو اوڀر ڏانهن ڦيري، پاسي ۾ هڪ ٽين لھيل مسجد شريف جي چائشڪ وٽ وڃي تي ختر ٿئي. سامهون، پنج-ساڙهين جون ٽي قطارون آهيون، ڇپ ڇاپ هڪ پٺي کي گهٽوريندڙيون، وڃو پٺي پاسي منڪلود روڊ سان مليو پھن. هنن ٻلڏنگن ۾ اصل ته ٻيا رهندا هئا، پر پاڪستان ٿيڻ کان پوءِ آهي هندستان هليا ويا- ۽ هندستان مان اهڙائي ٻيا خدا جا بنداءِ ڪجهه لوڏجي، ڪجهه چاه پٺي، اچي هنن ٻلڏنگن ۾ آباد ٿيا آهن. لا ڪاليج جي ڀر واري مسجد شريف به هن ئي ايمان وارن جي جڏهه بندگيءَ جو نتيجو آهي: نه ته هونئن ان جاءِ تي اصل برنس گارڊن جي گان ۽ پوئين جي هڪ فرسري رکيل هئي.

گذريل روزن وارو مهينو بهار جي مبارڪ موسم ۾ ئي وارد ٿيو هو: هن پرڪتن پرن مهيني جي ٻنھ- ٻين تاريخن ۾. هڪڙي ڏينهن شام جو برنس گارڊن متجهان ڦري گهري، جيئن ٻاهر نڪتس، تئين لت پائريءَ تي سامهون خانہ بدوش ڪيڏين جو هڪڙو الن ڏهن سالن جو معصوم بالڪ- پٺن اگهاڙو، وارن منجهيل، سٽيءَ ۽ سَرَ ۾ لپتل، آبدائي کان راتن ڦاٽن ليڙون ٿيل گپ گاڙڙ ڪائج پاتل- ڏٺو، جيڪو هڪل جي هڪڙي الزل گاڙڙي ۾ پنهنجي ڪنهن پنکلي مانت کي وجهيو، ٿيلهندو اگتي هلندو پٺي ويو. نماشام جي ان ننڍاڪريءَ لڙيا ۾،

گاڏي ۾ پيل پنکلي جي دل ٽٽي ويندي دانهن اڃ به منهنجي ڪنن ۾ ٻيئي گونجي: ”آءٌ ٻڪيو لاچار... ٻاٻل! ڏٺي وڃ نالي الله جي... آءٌ ٻڪيو لاچار... ٻاٻل!.....“

آلهندي واريءَ ڪنڊ کان سڙي، جيئن ئي پنج ڏه قدم اڳتي ٿياسين، تيئن ساهون وارين ٻلدنگن جي ڪنهن دٻندار گهر جو هڪڙو هر طرح صاف سترو، ٻارهن چوڏهن ورهين جو - ٻاجهو نينگر، ٻنهي هٿن ۾ ڍڪيل ٺهيل، شانائتي ماني ڪٽيو آڏو ايندو ڏٺوسين. هيءُ ماني شايد خوش بخت روزيدارن جي ئي نذر ٿيئي هئي؛ پر روزي ڪٿي وقت ٿي چڪو هو، ۽ نمازي سڳورا مسجد مان نڪرڻ وارا ئي هئا. ٻه وڪون ڀري، چوڪرو مانيءَ جوڌو اچي پنکلي وٽ بيٺو. غريب هالڪ پنهنجا ٻئي هٿ ڪٿي ڊگهر يا چوڪري چيس، ”ائين نه: تاءُ ڪلهه تڏهين!“

”تانءُ“ جو نالو ٻڌڻ، ۽ گاڏي کي اُتي ئي اُتي ڪري، وٺي هالڪ پوئتي ڊوڙ هاتي - خوشيءَ ۾ اهڙو وٺي ٻڪيو، جو ڪڙيون ڪپاڙيءَ سان لڳنديون ويس - بس، واٽ تي ويرا پنکلي جي دانهن بند ٿي ويئي.

اوچتو ساهون ڪڍي کان روئي: ”طفيل، او طفيل! ماني ڪنهن مسلمان فقير کي نه ڏي، بدبخت!“

طفيل جو مسلمان پيءُ مسجد مان روزو کولي، نماز پڙهي، ٻاهر نڪتو هو، ۽ گهر ڏانهن ويندي ويندي، طفيل کي هن اڄوڪ ڪم ڪندي هڪڙي ورتو هئائين! پريرو هڪڙي مسلمان ٻوڙهي فقير پائي پئي هئي - تنهن پاڻ کي وڌيڪ حقدار سمجهي، آسرو پختو ڪري، روڙهي اچي پاسو ڏنو. هوڏانهن گيدڙي هالڪ به جتن هڪ ۾ ڪٽيو، هڪ ساهيءَ ڊوڙ موٽي پئي آيو. ايتري ۾ طفيل جو پيءُ ٽڪو ٽڪو وڌي اچي جاءِ واردات تي پهتو، ۽ پٽ جي هٿن مان ماني ڊوهي، اُتي جو اُتي سڀ ڪٿي مانيءَ جي ڪشتي ۾ وڌائين. گيدڙي هالڪ خالي جتن ڪٿي ساهون ڪيو: ”مائين، ٿوري مون کي ٻه“ پورن ۾ هو پنکلو ٻيو هوس، تنهن کن رکي دانهن ڪٿي: ”هي ٻڪيو لاچار... ٻاٻل! ڏي ڪجهه نالي الله جي...“

طفيل ۽ طفيل جو پيءُ ته هليا ويا: پر هٿن جي پٽ ڏيڻ سان ئي، ٻوڙهيءَ فقير پائيءَ ڪيشتي ۾ هڪ وجهي، جيڪي ڪجهه ملو هوس - ٻه ڊگڙ، هڪ خشڪا، ڏوٺي ٻوڙ جي، ٽپي جي هڪ ٽپڪي ۽ مٺائيءَ جو هڪڙو ٺڌون - تنهن سڀ مان اڌ ڪڍي، گيدڙي هالڪ جي جتن ۾ ڪٿي وڌو، ۽ ٻار جي مٿي تي مهر جو هڪ ٽپري، پنهنجي راهه وٺي، ويندي رهي!

ٽئين سر، انسان ۾ منهنجون اميدون جاڳي آيون: ۽ وسائيل زندگي بهار جا نوان ويس ڏيکي، هڪ ڀيرو ٻيهر منهنجي اڳيان اچي بيٺي. - محمد ابراهيم جوڊو

ٺولي

ساريءَ زمين تي ساوڪ ۽ سڙيءَ جو غلاف ڇوڙيل هو. بهار جي وڻندڙ شام هئي. ننڍڙو اياز منهنجي اڳيان هو. مان سندس معصوم حرڪتن جو جائزو وٺندو، سندس محدود ٻارائي سمجهه جي سوالن جا جواب ڏيندو، ۽ پنهنجن قدمن کي ننڍڙو ڪندو، سندس پوئتان وڃي رهيو هوس. هن جو لال پملي هيٺ شام جي آخرين شمعن مان چمڪي ۽ چمڪي رهيو هو. هو ڪڏهن پنهنجي موتن سان ڀريل صديءَ ڏانهن ڏسي رهيو هو، ڪڏهن سڀر جي ڇيل ڏانهن. هن جا ننڍڙا سفيد چمن جهڙا هٿ خوشيءَ ۾ وڃي رهيا هئا. هن جي اڳيان جا به ڇيڙ ٿي آئي - پوڙو، پتر، پکي - تنهن بابت سوال پڇندو ٿي رهيو، ۽ مون سندس هر سوال تي چرڪ ٿي پريو. کيس غالب دماغ سان اڏورا ۽ الهورا جواب ڏيندو، وري ئي پنهنجي نيم فلسفيانه سوچ ۾ غرق ٿي ويس.

مان سوچي رهيو هوس: ”ڪير چئي سگهندو ته هن ننڍڙيءَ مخلوق ۾ ڇا ساهل آهي؟ ممڪن آهي ته هي ڪو اهڙو فنڪار ٿي پوي، شاعر، اديب، سمور - جيڪو پنهنجي ذات جي ڏني سان، دليا لاءِ، ايندڙ تاريخ جون راهون روشن ڪري ڇڏي! ها، هن هيڏيءَ هنيءَ ۾ اهو ڪو سائنسدان ساهل هجي، جنهن جون انوکيون ايجادون انسان ذات جي موجوده مميتن جو دائمي علاج بنجي وڃن! اهو به ممڪن آهي جو هن ۾ ڪو اهڙو عظيم فلسفي پنهان هجي، جو انساني ذهن کي اهڙا انڪشاف عطا ڪري، جيڪي زندگيءَ جي گوناگون پيچيدگين جو حل بنجي وڃن! ائين به ٿي سگهي ٿو ته هن مان ڪو اهڙو وطن - پرست سياستدان سجاڳ ٿئي، جو پنهنجيءَ پست نور کي تحت الثري جي تري مان ڪڍي، ترقي يافتہ قوم جي قطار ۾ آڻي بهاري!“

منهنجي چين تي خفيف مرڪ چانئجي ويئي. امڙ جا اهي سڀئي خيال ياد آيا، جيڪي هوءَ وقت بوقت اياز جي باري ۾ ٻئي ظاهر ڪندي هئي. اياز کي هن انگلند موڪلڻ ٿي چاهيو، ۽ اهڙي قسم جا ڪيترائي منصوبا اياز جي مستقبل بابت گهڙيا هئائين. اهي سڀئي دعائون ۽ نوريون جي هوءَ کيس هندوري ۾ ڏيندي هئي، جي - پ ڏهن ۾ تري آيون.

اڳيان ننڍڙي ڪسي هئي. مون اياز کي سهارو ڏيئي ٻار ٿايو. ڀرپاڻ ڪجهه ڪيلا ڪٽل نظر آيا. اياز جو رخ سڌو اوڏانهن هو، ۽ مان به ان ننڍڙي رهڻا جي تقليد ۾ وڃي رهيو هوس. ويجهو پوڄڻ تي ڏٺو ته انهن ڪيلن جي نزديڪ هڪ عورت ويئي هئي. ڀرسان ڪپڙي جي جهوليءَ ۾ سندس ٻار هو، جنهن کي جهٽوڻي رهي هئي. ٻرائيءَ ۽ ڪٽل رليءَ کان سواءِ، ٻيو ڪجهه به نظر نٿي آيو - شايد سندن ساري ڪائنات اها هڪ رلي ئي هئي، جنهن مٿان ڏينهن جو هو ويهندا هئا، ۽ رات جو ڪيلن مٿان رکي ان جي اوت ۾ آراستي ٿيندا هئا. مرد ڪو به ڪو نه هو - شايد پٺڻ ويا هئا. رکي رکي، ڪپڙي جي گڏ کي چڪي، ان عورت ٻار کي جهٽوڻو پئي، ۽ سندس چين به ڪجهه جهونگارو پئي.

اوچتوئي پريان هڪ ڪٿو پونڪندو ڊڪندو پئي آيو. هڪٿي جي پونڪڻ تي، عورت
 پوئتي ڪٽڻ ٿيڙائي ڏٺو. مون محسوس ڪيو ته ڄڻ ان عورت جي ذهن مان سڀڪجهه ڪيري
 آيو. هن ٽڪڙيون ٽڪڙيون نظرون ٿيڙايون. ڪڏهن ڪيئن سان ٻڌل ڪهڙي ڏانهن ڏلائين
 ٿي، جنهن ۾ سندس لغت جگر سهيو پيو هو، ۽ ڪڏهن اباز ڏانهن، جنهن جو هيٺ اڃا
 به سچ جي آخري ٽڪڙن ۾ چاڙهي رهيو هو.

مون ڏٺو ته هن غريب ماءُ جون اکيون، شڪست جي خاموش اعتراف ۾ زمين اندر
 بهمي ويون هيون. سندس جهونگار، خشڪ ڇپ جوسي ويا هئا. هڪٿي جي پونڪڻ هن جي دل
 ۾ دماغ کي لوڙي ويئي. هو ان ڪاري تير کي ذهن مان ٻاهر ڇڪي ڪٽڻ جي ناڪار
 ڪوشش ڪري رهي هئي.

مون پاڻ کي ڪيترائي ڀيرا دلاسا ڏنا، پر اها همت پيدا ڪري نه سگهيس جو ان ٻار
 جي ماءُ سان ڪجهه ڪينگو ڪري سگهان. مون محسوس ڪيو، ڄڻ اٺ اڇي مون هڪ عظيم
 جرم ڪيو هو؛ هڪ نه وسرندڙ خطا! اباز کي گود ۾ کڻي، مون وٺي ڊگهائي. ڪهڙيءَ جي
 وڏن وڏن پٽن مٿان ٿاڀڙندو ڊڪندو واپس وري.

ان ڏينهن کان وٺي مان اڪثر سوچيندو آهيان ته ان ماءُ پنهنجي هونئهار ٻچي کي
 ڪهڙي دعا ٿي هڪٿي؟ سندس دل ۾ ٻار جي مستقبل بابت ڪهڙو منصوبو هو؟ سندس جهونگار
 ۾ ڪهڙي آرزو ان معصوم متعلق شامل هئي؟

ڪاش! ڪر سوجي ته ماما جي انهن ڄڻ تي ڪهڙي دعا هوندي!

— سچ علي بخش

۱. هير والجهو
۲. جنگنامو "ميائي"
۳. "هريت" جو فڪري بنياد
۴. مختصر انساني جو فن
۵. سنڌ ۽ ۱۸۵۷ع وارو "بلوچ"
۶. "ڪٽ ڪراچي، ڪٽ سنڌ"
۷. حضرت شاه صدر رحم
۸. "پلا، اهو لکيئي؟"
۹. "ڏرتي-ڪوچنا سال"
۱۰. ادبي نثر
۱۱. بهترين شعر
۱۲. پاهرين دنيا بابت اسان کي ڪهڙي خبر آهي؟ - سي. اي. ايم. جوڻي
- سنڌي ڪاره، محمد ابراهيم جوڻي
- ادارو
- نور محمد پليجو
۱۳. "مهراڻ" جا موتي
۱۴. ادبي خط
۱۵. سنڌي نثر مان مثالي نڪرا
۱۶. سنڌي ٻوليءَ جا مسئلا
- (۱) سنڌي زبان
- (۲) ايشيائي ادبين جي ڪانفرنس،
- ۽ سنڌي ڊپليگيشن
- (۳) رسم الخط جو مسئلو
- (۴) سنڌي ٽرائي ۽ طويل نظم جي چٽاڀيٽي
۱۷. تبصرا
۱۸. "آديسي اتي ويا..."
۱۹. پڙهندڙن جا پيغام
۲۰. پڙهندڙ لاءِ هدايتون
- لطف الله بدوي
- مرزا گل حسن "احسن"
- محمد سرور
- سنڌي ڪاره، سراج
- ڊاڪٽر عبادت پريلووي
- سنڌي ڪاره، مرزا مراد علي "اختر"
- سنڌي ڪاره، نورالدين سرڪي
- پروفيسر چيٽن ماڙي والا
- ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ
- ٽيرٽ ومنت
- ... (ورتل)
- پروفيسر جهنمل پاونائي
- فيض احمد "فيض"
- سنڌي ڪاره، شمشيرالاحدي ري
- اختر رضوي
- موهن ڪلهنا
- ٽيرٽ ومنت
- فن. ح.

— ”هن وقت تائين اهو مسئلو بحث طلب ٿئي رهيو آهي ته دنيا ۾ مختلف نقطهء نظر رکڻ وارا ماڻهو رهن ٿا، ۽ پنهنجي پنهنجي خيال پٽاندڙ، ’حقيقت‘ جي ڳولا ۾، هرڪو پنهنجي ۽ راهه کي ’مستقيم‘ سمجهي ٿو، هرڪو پنهنجي زوايهء نظر کي صحيح ڄاڻائي ٿو، پوءِ اهو ڪيئن ملي ٿئي ته ڪير پنهنجي ۽ ڄاڻ ۾ صحيح آهي، ۽ ڪير غلط؟

”ظاهر آهي ته هي فيصلو ائين ئي نه سگهندو. هرڪنهن رجحان جي پوئتان هڪڙو فلسفو هوندو آهي، ۽ هرڪو فلسفو پنهنجي بچاءَ ۽ حفاظت لاءِ منطق جو هڪڙو قلعو به تعمير ڪري وٺندو آهي. انهيءَ قلمي ۽ گهيريءَ، انسان جو دماغ ڪيترين سارين اٿل حقيقتن کان به انڪار ڪري ويهندو آهي، ۽ ان جي ڏيک ۾ هڪڙو ۽ آسپاس جي ڪٽ ڪٽان ۾ الجهي، خواه مخواهه هڪڙو نه حل ٿي سگهندڙ مسئلو پيدا ڪري وجهندو آهي. ان ڪري، ضروري آهي ته حقيقت جي ڳولا لاءِ سوچ و بچار جو رخ ’تاريخ‘ جي روشنيءَ ۾ متعين ڪيو وڃي.

”تاريخ ڪا دورن ۽ زمانن جي واقعاتي سلسلي جو نالو ڪونه آهي، بلڪه اها معاشرتي ارتقا جي تبديلين جو مسلسل عمل آهي. جيستائين اسين تاريخ جي مادي حقيقتن جي ڪسوٽيءَ تي بحث طلب مسئلن کي نه پرکينداسين، تيستائين سچ ۽ ڪوڙ جي پرک پئجي ڪانه سگهندي، ۽ ٺڪي انهن جو فرق ئي ظاهر ٿيندو.

”ظاهر آهي ته اهو ڪم رت کي ولوڙي پاڻي ڪرڻ کان به وڌيڪَ ڏکيو آهي، ۽ اهو ئي فنڪار هن ڪم کي پوريءَ ريت سرانجام ڪري سگهي ٿو، جيڪو ادب کي ’دل جي وندر‘ نه، بلڪه ’دماغ جي زندگي‘ ڪري ڄاڻندو هوندو. اهڙي فنڪار وٽ نه صرف پنهنجي زماني جا قدر مقدم هوندا آهن، بلڪه هو انهن جي تعمير يا نتيجي کي به چڱيءَ پر ڄاڻي ٿو.“

— ڪتاب ”آگ مين قول“ جي مقدمي تان ورتل اقتباس

هیر و رانجهو *

”هیر-رانجهو“ جي مشهور ڪهاڻيءَ جو تعلق اگرچ پنجاب سان آهي، مگر سنڌ جي شاعرن پڻ ان قصي کي پنهنجي شعر ۾ جاءِ ڏني آهي، جنهنڪري هي قصو سنڌ وارن لاءِ اجنبِي نه پر چڻ پنهنجو هو لڳي. شاھ ڀٽائيءَ جي رسالي جي جدا جدا ڇاپن-جهڙوڪ ٻيڻي واري ڇاپي، تعليم کاتي واري ڇاپي، ۽ سرزا قليچ بيگ واري ڇاپي-۾ هير رانجهي جو سُر غلجده جاءِ وٺيو پيو آهي. اگرچ اهو شاھ عبداللطيف ڀٽائيءَ جو ڪلام نه آهي، پر رانجهائي ڀريل پنهنجي تصنيف ”شاھ جون آکاڻيون“ ۾ ان جو ذڪر ڪيو آهي. سنڌ جي شاعرن مان شايد روحل فقير اهو پهريون شاعر آهي، جنهن نه فقط سرائڪي زبان ۾ پنهنجو ڪلام قلمبند ڪيو، پر پنهنجي شعر ۾ هير ۽ رانجهي جو به ذڪر ڪيو-فرمائي ٿو:

اُهو رانجهو، اُهو ساھي، اُهو هير آکاڻي،
جيون ٻائي ٻچ ٿيوِي ٻالا، ٺھن ٻالا اهو ٻائي؛
پھر رنگي گھر ٺاسي ڪيلي، دھڪ ڏوئي شڪ نه آئي،
”روحل“ راھ الڪ دا جھوا، گيان عينڪ گھٽ ڄاڻي.

روحل فقير جي عزيز ۽ پير-ڀائي، مراد فقير، پڻ پنهنجي ڪلام ۾ هير رانجهي جي ڪهاڻيءَ جا آثار يادگار ڇڏيا آهن؛ مگر هيءَ حقيقت آهي ته سچل سرمست، هن قصي جي متعلق پنهنجو ڪلام، سنڌي خواھ سرائڪي ۾، ڪثرت سان قلمبند ڪيو آهي. سندس بيتن جي رسالي ۾ ”هیر رانجهو“ جي عنوان سان جدا سُر موجود آهي. فرمائي ٿو:

حاکم تخت هزار جو، قسمت ڪيو ڪنگال،
مسڪينيءَ جو مرد ڪسي، خطرو لڪو خيال،
محبت مستانو ڪري، هيڻو ڪيس حال،
بچي جهنگ سِال، حب نه تخت هزار جي.

* ”هیر-رانجهو“ جي سلسلي ۾، سنڌي ادبي بورڊ، سنڌ ۾ لکيل ڪي فارسي مثنويون هڪ مجموعي جي صورت ۾ ڇپائي چڪو آهي. هن وقت تائين انهيءَ قصي تي جيڪي ڪجهه لکيو ويو آهي، ۽ جنهن به زبان ۾ لکيو ويو آهي، مقدسي ۽ ان تي نهايت عالمان بحث ڪيو ويو آهي. - ادارہ

سرست سچل جي سرائڪي ڪلام ۾، ڪافين جو وڏو حصو هن قصي سان واسطو رکي ٿو. هن صوفي شاعر، هير-رانجهي جي ڪهاڻيءَ کي تصوف جي انگن سان سمور ڪري ڇڏيو آهي. لوسائي ٿو:

نخت هزارا ٿيڏا، جهنگ ڪيون پهاونداين؟

مالڪ هيڻ ملڪ دا، چاڪ ڪيون سڏاونداين؟

”عهد اوست“ جي ٺڪتي کي ڪهڙي؟ ريت نه سادو ۽ مؤثر بيان ڪيو اٿس! حدائي

رنگ جو ذڪر ٻئي هنڌ هٿن ٿو ڪري:

ادب نال الياس، هوسان رانجهو دي نال.

هڪ دل مڙي رانجهن نٿي، ڪهڙي لون ڪيا ڏيسان؟

يار درياهون رانجهو وسندا، پانهڙي تر تر ويسان!

ڪٿه ڪيو دي طول وعاني، پلنگين پير نه ڏيسان!

سهڻي صورت يار ”سچل“ دي، ڪنهن نون آڪ سڻيان؟

”صيفۃ اللہ“ جو هن کان زياده دلڪش تفسير پيو ٿي نٿو سگهي. سرست سچل جي

هن راز ۽ نياز جي تعارف کان پوءِ، سنڌ جي شاعرن عموماً سان ”هير رانجهو“ جي قصي

کي پنهنجي سٺن جو موضوع بڻايو. اٺويهن صديءَ جي اوائل دور ۾، سنڌ جي شاعرن

مڪثرت سان هن قصي کي پنهنجي ڪلام ۾ قلمبند ڪيو—جن ۾ ”بيدل“ ۽ ”بيڪر“ جو مقام

نهایت بلند آهي (اهو ذڪر تفصيل سان بعد ۾ ڏنو ويندو).

جيئن ته هيءُ قصو پنجاب جي زمين سان تعلق رکي ٿو، ان ڪري لازمي هوندو

پنجاب جا شاعر ان طرف رجوع ٿين. ان قصي جو پهريون لکندو، ”داسودر“ نالي، جهنگ

سيال جو هڪ شاعر هو، جو اڪبر اعظم جي حڪومت جي دور ۾ ٿي گذريو آهي. سندس

تصنيف مان خبر پوي ٿي ته محبت جي هيءَ سڄي روداد، سندس اکين سامهون ٿي گذري

هئي. سيال قوم سان سندس گهڻا تعلقات هئا. هو ذات جو اروڙو هندو هو. جهنگ ۾، جتي

هي محبت جو مشهور واقعو ٿي گذريو، داسودر جو ننڍو دڪان هو. دڪان جي سبب سندس

ڏيئي لٽي سيالن جي سردار ”ڇوچڪ“ سان ٿيندي هئي، جو ”هير“ جو پيءُ هو. داسودر

پنهنجي تصنيف ۾ پنهنجي اکين ڏٺي احوال جي شهادت هٿن ٿو ڏئي:

آڪ ”داسودر“ مٿن اکين ڏٺا لکي هون لڙائي.

هو ان جنگ جو ذڪر ٿو ڪري، جا ٺاهون ۽ ڪهڙن جي وچ ۾ رانجهي جي پٽ

لاه لکي هئي. جئن ته پنهنجي تصنيف ۾ بار بار اڪبر اعظم جو ذڪر ٿو ڪري، ان مان معلوم

ٿو ٿئي ته هو مغل شهنشاهه اڪبر اعظم جو همصر هو. ڪوٽ قبولي جي ڳوٺ جو قاضي جڏهن

مير کي رانجهي کان جدا ڪري، ڪهڙن جي حوالي ٿو ڪري، تڏهن هير جي زباني داسودر

هٿن ٿو لکي:

دوسري خندا ڪولون، مٿي ڪاٺي هوي پتون ڄاڻي،

شاهه اڪبر دا راج وڌيا، جنهن تپون نضا ڏئي آئي.

دامودر جي مٿين تحرير مان صاف معلوم ٿو ٿئي ته سوز ۽ گداز جو هيءُ واقعو، اڪبر اعظم جي دور ۾ ئي گذريو هو. دامودر جا ڪهاڻي هير-رانجهي جي متعلق بيان ڪئي آهي، سا ٻين قصو گو شاعرن جي ڪهاڻيءَ کان مختلف آهي؛ مگر دامودر کي هن لاءِ امتياز آهي ته هن پنهنجي تصنيف ۾ صحيح حقيقتن کي پيش ڪيو آهي، جنهنڪري سندس ڪتاب جي حيثيت ڪهاڻيءَ کان مٿي، تذڪري جي درجي تي وڃي ٿي بهجي.

دامودر کان پوءِ اڪثر پنجابي شاعرن هير-رانجهي جي متعلق ڪجهه نه ڪجهه پئي لکيو آهي، جن جي تفصيل ۾ وڃڻ جي چندان ضرورت نه آهي؛ پر هن کان انڪار ڪري نٿو سگهجي، ته جنهن مصنف هن قصي يا واقعي کي سمراج ڪمال تي پهچايو، اهو سيد "وارث شاھ" هو. سندس تصنيف "هير-رانجهو" جو پنجابي ادب ۾ اعليٰ مقام آهي. هڪ پنجابي نقاد وٽس هن ٿو عقيدت جو خراج ادا ڪري:

"وارث شاھ کي پنهنجو خاص اسلوب بيان آهي. هو ڪنهن جو به مفاد نه آهي. هو لفظ عشق جي جذبات جو تصور نه آهي، پر انساني فطرت جو به لباس آهي. سندس وڏي خوبی هيءُ آهي، جو جنهن ڪردار کي هو پيش ٿو ڪري، ان کي صحيح روپ ۽ سينگار ڏئي ٿو ڇڏي."

بهرحال، هن کان انڪار ٿي نٿو سگهي ته وارث شاھ جو "هير رانجهو" پنجابي زبان جو غير فاني شاهڪار آهي. جيستائين پنجابي زبان زندهه آهي، تيستائين هيءُ تصنيف به زندهه رهندي. سيد وارث شاھ جي ولادت جو صحيح سال معلوم ٿي نه سگهيو آهي؛ مگر جيئن سندس سوانح لکاريون لکيو آهي ته هو پنجاب جي مشهور شاعر صوفي "بلا شاھ" جو صغير ۽ پير پائي هو، ان مان ٿياس ڪري سگهجي ٿو ته هو پارهين صدي هجريءَ جي پيداوار هو. سندس اصلي وطن "چنڊ پال" هو، جو ان وقت خالص باغين جو آسائڻگاهه هو. وارث ان پراڻي دور ۾ ٿي رهيو، جڏهن پنجاب ڪيترن ئي انقلابن کان گذري رهيو هو. احمد شاھ ابدالي، چنڊ پال جي نزديڪ سکن جي هڪ منظم طاقت کي پيهائي، ڪجهه وقت سندن وڏندڙ اثر کي روڪي ورتو. هن مشهور لڙائيءَ جو ذڪر "دولت درانيه" جو مصنف تفصيل سان ڏئي ٿو. وارث شاھ ننڍيءَ عمر ۾، چنڊ پالي کي ترڪ ڪري، قصور ۾ وڃي رهيو، جو ان وقت پٺاڻن جي گاديءَ جو هنڌ هو ۽ اسلامي تهذيب ۽ تمدن جو مرڪز هو. پنهنجي تعليم هن اتي ورتي، ۽ ان کان پوءِ هن پاڪستان جي هڪ بزرگ جي هٿ تي بيعت ڪئي. سيد وارث شاھ سان به هڪ رومان جي نسبت لاکو ڪئي وڃي ٿي. چيو وڃي ٿو ته هو هڪ حسين عورت "پاڪيريءَ" جي زلفن ۾ اسير بڻجي پيو. اگرچ هو پنهنجي محبت ۾ ڪا پياپ ٿي نه سگهيو،

مگر 'وينس' جي مشهور شاعر 'ڊاٽي' وانگر، هن پنهنجي ناڪام محبت جي باد ۾، دنيا کي "هر-رانجهو" جهڙو ڪتاب ڏنو. روسيءَ سچ فرمايو آهي:

خوشتر آن باشد که سر دلبران / گفته آيد در حديث ديگران!

سن ۱۱۸۰ هجريءَ ۾، هن پنهنجي تصنيف جي تڪميل ڪئي. هڪ تبصري نگار جو قول آهي ته

"وارث شاه جي 'هر' ۾ شروع کان وٺي آخر تائين جو سوز، درد ۽ جذبات

جو خلوص آهي، سو اصل خدائي ذات آهي. سندس ناڪام عشق، سندس 'هر' کي هڪ خاص امتياز بخشيو آهي."

سندس هن عظيم الشان تصنيف مان بعد جي شاعرن استفادو ڪيو آهي. داسودر جي لهر تاريختي قصي مان معلوم ٿو ٿئي ته هر ۽ رانجهي جو آخر ۾ وصال ٿو ٿئي-جنن چوي ٿو:

"آڪ داسودر" مين اڪين ڏنا، لمي طرف سڏائي."

سپالن ۽ ڪيڙن جي ظلم کان آخر تنگ ٿي، هوسنڌ جي طرف هليا آيا. مگر وارث شاه سندن انجام الھ ٿو ڏيکاري. خدا بهتر ٿو ڄاڻي ته محبت وارن جو آخري انجام ڪهڙو ۽ ريت ٿيو. وارث شاه پنجاب جي صاف زبان ۾ هن ڪتاب کي لکيو، ۽ سندس شعر جي هر لفظ مان تازگي ۽ دلڪشي پئي نظر اچي. وارث شاه جي تصنيف هينئر به منهنجي سامهون آهي. آ! ان جي مضمون ۽ شعر جي بلنديءَ جي اعتراف ڪرڻ کان سواءِ رهي ٿو سگهان. معلوم آئي ٿو ته سيد سگوري، هر رانجهو جي حسين ۽ دلڪشي پس منظر کي استعمال ڪري، پنهنجي عيني مشاهدن ۽ قلبي تاثرات کي قلمبند ڪيو آهي. ان سان گڏ، ان وقت جي معاشرت ۽ تهذيب جو ذڪر هن واضح طور بيان ڪيو آهي. وارث شاه کان پوءِ، سيد "فضل شاه" به پنجابي زبان ۾ هر رانجهي جو قصو لکيو آهي. پر جا مقبوليت وارث شاه کي آهي، اها فضل شاه کي ڪٿي؟ هر جي ڪمي فضل شاه "سهڻي-سهار" ۾ پوري ڪئي آهي. الهيءَ ۾ هڪو شڪ نه آهي ته وارث شاه جي سامهون، پنجابي زبان ۾، ڪنهن پئي جو رنگ چمڪي نه سگهيو آهي. حافظ سچ فرمايو آهي:

حسد چه مي پري، اي سست نظر پر "حافظ"

قبول خطا پر و لطيف سخن خدا داد ست.

قصي جي ڪهاڻي هنن بيان ڪئي وڃي ٿي:

ڪهاڻي. روايت آهي ته اڄ کان ٽي سو ورهه اڳ، پنجاب جي الهندي چيڙي تي،

هزاري شهر ۾ هڪ سردار رهندو هو، جنهن جو نالو "شيردل" هو. قصي نويس سندس نالو جدا جدا طرح ڏنو آهي. شيوڪرام "عطارد"، سندس نالو "معظم خان" ٿو لکي. وارث شاه سندس نالو "موجو" ٿو ڏئي. بهرحال، هن سردار کي پهرينءَ زال مان ٽي پٽ هئا. پهرينءَ

زال مان کيس هڪ پٽ پيدا ٿيو، جو صورت ۾ سرس ۽ چمندي چار هو. هيءُ سندس نالو ”رانجهو“ رکيو. رانجهو، هيءُ جي تربيت هڪ وڏي ناز ۽ نعمت سان ٿي. جڏهن جوانيءَ جي سن کي پهتو، تڏهن سندس والد جهان کان موڪلائي ويو. ڀائرن ٿوري وقت لاءِ ساڻس همدردِي ڪئي، پر پوءِ دنيا جي فاني هوس ۾ اچي، کيس تڪليفون ڏيڻ شروع ڪيون. جنهن جو لازمي نتيجو هو ته ملڪيت ڀائرن ۾ تقسيم ٿي وڃي. سندس بزرگ ڀائرن کيس زمين جو اهم حصو ڏنو، جو واري ۽ پٽر هو. رانجهو هن ناروا تقسيم تي به راضي رهي، ڀائرن جي حسن سلوڪ جو ٽمڪائي رهيو. کيس اسيد هئي ته سندس اقتدارهاليءَ ۾ سندس ڀائر ضرور کيس مدد ڪندا. مگر هن خود غرض دنيا ۾ اهڙا دولتمند ڀائر ڪٿي؟ مدد نه درڪنار، پر هو سندس آزار جي پوئتان لڳا رهيا. رانجهي ڀائرن جي ناروا هٿ کان آخر تنگ ٿي، وطن کان وداع ڪرڻ جو پڪو پڪو ڪيو. هڪ ڏينهن اهڙو به آيو، جو هن پنهنجي وطن جي وٽ کان گهرين لڳي موڪلايو. سندس ڀائرن کيس روڪيو، مگر ”لا تريب عليڪم اليوم“ چئي، هن پنهنجو قدم غربت ۽ دشت پهاڻيءَ جي طرف وڌايو. دنيا به عجيب مقام آهي، جنهن ۾ لوش ۽ نيش گڏ آهن. ناز ۽ نعمت جي هليل، حبيب الوطنيءَ کي اختيار ڪري، پنهنجي قسمت جي مهارڪار ساز حقيقيءَ جي هٿن ۾ ڏئي. سفر جون مصيبتون ۽ عقوبتون سوندي، هو وڃي ”چناب“ جي ڪناري تي پهتو. پريان ”جهنگ“ جو ڳوٺ هو. آرزو هيس ته ان ٽين شهر ۾ وڃي قسمت آزمائي ڪري. مگر

سجريس تان سُر، سامائيس تان سڪ ويا،

اهي ٻئي ٻٽون، نمائيسءَ نصيب ٿيا!

ساوڻ جو درياهه تيز ٿي ويو. نه مڪڙي نه ملاح - ٻار وڃڻ جو آسرو لاهي ويٺو. ٻري کان مهاڻن جي هڪ بستي ڏٺائين. لنگهي ويو آئي، ته ڪو خدا ترس ملاح کيس ٻار پهچائي. پر پٽ به پهرين آهي لنگهن، جن جي هٿ هجي. مفسل رانجهو ٻي ڪابه واهر نه ڏسي، نا اُميد ٿي، ٿڪ جي حالت ۾ درياهه جي ڀر تي هڪ وڻ جي پاڇي ۾ ويهي رهيو. ويجهلي ڪلهي، ورونهن جو سامان ڪيائين. جنهن ته ويجهلي وڃائڻ جو استاد هو، چين تي رکندي هڪ عجيب رنگ رڀي ويو. جنهن يوناني ڏندڪٿائن ۾ آيو آهي ته ”آرنيوس“ جي ڀرپ جي آواز تي وحشي جانور به پنهنجو ڪٽ جهڪائي پهندا هئا، اهڙيءَ ريت رانجهي جي ٿو جي آواز دليا جي حالت بدلائي ڇڏي. ”ٻيجل“ جي غيرعالي ساز جي آواز وانگر، رانجهي جي ٿو جي صدا درياهه جي ڪنار تي سوز ۽ گداز کي آڻي وڌو. مهاڻن جي بستي هن درد انگيز نمي کان وجد ۾ اچي وئي. آخر ملاح هن نووارد ليگر جي ساز کان متاثر ٿي، کيس پنهنجي ڏٺيءَ ۾ وٺي آيا. درياهه ۾ جا بهترين ٻيڙي هئي، ان ۾ کيس مهمان ڪيائون. رانجهي جي لاءِ جا جهڙ-ڪٽ تجويز ڪيائون، سا پنهنجي -ونهن ۽ ترتيب جي لحاظ کان غير معمولي هئي. رانجهو هلنگ ۽ ٻيڙيءَ جي ٺاهه ٺوهه کسي ڏسي شڪيو، ۽ مهاڻن وٽ

اهڙي ناياب شَي ڏسي حيران ٿيو. وقت ٻئي کيس معلوم ٿيو ته اها ٻڙي، جهنگ سال جي رئيس مهر چوچڪ جي نياڻي ”هیر“ جي تفريح لاءِ بڻائي وئي آهي. هو غالباً مهر جي نالي جو مشتاق بڻجي پيو. رائجي جي درياهه پار اچڻ جي خبر، سندس فن جي ڪمال جي روداد چوڌاري سلڪ ۾ پکڙجي وئي. هندي هندي، مهر جي ڪن تي به هيءَ حقيقت وڃي پھتي. مهاڻن جي دشمن کيس هنن به ٻڌايو ته اهو اجنبي رائجو، ملاحن وٽ ايترو ته معزز بڻجي ويو آهي، جو هو رات ڏينهن سندس سچ تي پيو ٿو آرام ڪري! مهر هيءَ خبر ٻڌي سخت غضبناڪ ٿي وئي ۽ هن مهاڻن کي ان گستاخيءَ جي سزا ڏيڻ گهري. هن جو فيصلو ڪيو هو، سو سخت هون مگر لڙيا ۽ قدر جي لڙيلي کان ڦاٽل هئي ته تقدير جو نوشتو کيس ڪٿڻائون وڌو ٿو وڃي-سچ، ”لکي لينهن نصيب جي، آهي ڪانه ڪنهن کي ڪل.“

هیر ٻئي ڏينهن، پنهنجي انتقام جي آڱ کي ٽڌي ڪرڻ لاءِ، پٺڻ ۽ ڪري پار ٿي. سامهون جي مجسمي ۾ هوءَ پنهنجي دلڪشيءَ ۽ حسن کان مستار ٿي نظر آئي. هن ملاحن جي رئيس کي، جنهن جو نالو ”لڏڻ“ هو، پاڻ وٽ گهرايو. لڏڻ، مهر جي پيشاليءَ ۾ شڪن کي ڏٺو. چنڊ جهڙي چهري تي پریشان وار پکڙيل هئا. لڏڻ، مهر جي هن الطوار مان سمجهيو ته اڄ خبر نه آهي. هن خدا کان پناهه گهري. لڏڻ سان گڏ ٻڙيءَ تي چڙهي آئي. ٻڙيءَ جي ڪري جو ريشي ٻڙو ٻري ڪري ڏنائين، ته سندس سچ تي چادر ڊڪيل ڪو اجنبي آراسي آهي. مهر پنهنجي هن توهين تي غضبناڪ ٿي وئي. جئن لڏڻ کي گردن کان ورتائين، تنن شور تي رائجي جي اک کلي پئي. هن جهڙو ٿي پنهنجي چهري تان چادر هٽائي، تهو وٺي مهر جي نڪاڻن سان سندس لڪاهون ڊوچار ٿيون. مهر جا هٿ مست ٿي ويا ۽ پگهار لڏڻ سندس هٿن کان آزاد ٿي ويو. مهر هڪ طرف، رائجو ٻي طرف، هن دٻن جي گجهي سودي تي راضي ٿيا. ڏينهن پڄاڻان، مهر جي مشوري سان، رائجو اچي مهر چوچڪ جي ملازمت ۾ داخل ٿيو. سڄو ڏينهن کيس جهنگ ۾ مينهن چارڻيون ٻولڻيون هيون ۽ گهر جو سخت ڪم ڪرڻو پوندو هو، پر ان هوندي به مطمئن هو، ڇو ته سندس دل جي وروڻهن اڻ ٿي پهر ساڻ هئي. آخر محبت جي ڳالهه لکي نه سگهي. چوچڪ رائجي کي ملازمت کان ڪڍي ڇڏيو ۽ مهر کي رنگپور جي رئيس کيڙي جي پٽ ”سعدو“ سان لاسزد ڪري ڇڏيو. مهر جي مخالفت هوندي به شادي ٿي گذري. مهر رنگپور وڃي پھتي. رائجي جي آسن ۽ اميدن جي دنيا ويران ٿي وئي. ٻي واھ نه ڏسي، جوکي بڻجي وڃي رنگپور نڪتو. مهر سان سندس سانگائي ملاقات ٿي. نيڪ گهڻن ڏولائن کان پوءِ، مهر ۽ رائجو، مهر جي لوان ”مهتيءَ“ جي مدد سان، نڪري وڃڻ ۾ ڪامياب ٿيا. هيءَ خبر جڏهن سعدو جي پيءُ ”مهر آجو“ کي پئي، تڏهن ڪيترائي پنهنجا ماڻهو ساڻ ڪري سندن پويان پيو. ڪوٽ قبالي جي ڀرسان، هنن محبت جي پروانن جي مٿان وڃي پهتو.

گوت قبالي جي قاضيءَ جي فتوا موجب، هير ڪيڙن کي موٽائي ڏني وئي. هن فتوا جي منهندي تي، گوت کي اچي باهه لڳي. گوت جا ماڻهو باهه وسائڻ لاءِ شذر تپا. ڪيترائي ڪوشش ڪيائون، پر هيءَ باهه وسائي نه سگهي. هنن سڄيئي ته حقيقت ڄاڻي. ڪي ٻجي وقت جي حاڪم ڏي ويا ۽ ڪن سهراجو کي هير جي وٺي وڃڻ کان روڪيو. ڪيڙن ۽ گوت جي ماڻهن جي وچ ۾ وڏو مقابلو ٿيو، پر گوتائين کي ڪاميابي ٿي. سهراجو هيءَ حالت ڏسي، چوڻڪ ڏانهن ماڻهو ڊوڙايو. وقت جو حاڪم به موٽي تي پهچي ويو. پهتلو ٿيو ته معدوم ڪنن پلان وٺائي، هير جو ٺڪاڇ رانجهي سان ڪرايو وڃي. ڏريون هن تي راضي ٿيون ۽ رانجهي کي ڇڄ وٺي اچڻ لاءِ چيو ويو. هير وڃي جهنگ سيل نڪتي. پر جنن ته هيءَ سڄو واقعو چوڻڪ جي لاءِ عار جو باعث هو، هن پيڇيريءَ ۾ هير کي زهر ڏئي ڇڏيو. هير جنن مٽي ٿي، تنهنجهي پيڪسيءَ جو پيغام رانجهي ڏانهن ڏياري موڪليائين. چيو وڃي ٿو ته ناشاد رانجهي هيءَ پيغام ٻڌندي ئي جان، جان آفرين جي سپرد ڪئي.

هيءَ روايت سيد وارث شاھ جي آهي. جنن مٽي ڏڪر ڪيو اٿس، ڪن شاعرن ڊامودر جي روايت سان موافقت ڪري، ڏيکاريو آهي ته هير ۽ رانجهو سلاستيءَ سان وڃي هزاري پهتا، جتي پنهنجي حياتيءَ جا ڏينهن سڪون ۽ اطمينان سان گذاري ويا. سنڌ وارن هن قصي کي سرائيڪي، سنڌي ۽ فارسي ۾ لکيو آهي.

فارسي تصنيفون. پهرئين اسين فارسي زبان جو جائزو وٺون ٿا. فارسي زبان ۾ هن قصي بابت هيٺيون تصنيفون گهڻو مشهور آهن:

- ۱- ”قصو هير رانجهو“: مصنف شيوڪرام ”عطارد“ (نثر)
 - ۲- ”مثنوي هير رانجهو“: مصنف نواب ولي محمد خان لغاري، اول
 - ۳- ”مختصر قصو هير رانجهو“: مصنف فقير قادر بخش ”بيدل“ (شعر)*
- ”قصو هير رانجهو“، مصنف شيوڪرام ”عطارد“، منهنجي سامهون آهي؛ ”مثنوي هير رانجهو“، مصنف ولي محمد خان لغاري، منهنجي نظر کان نه گذري آهي؛ ”مختصر قصو هير رانجهو“، ”بيدل“ وارو، قصي جي صورت ۾ آهي ۽ مون وٽ موجود آهي؛ آڻ اٿن ٻنهي ڪٿان تان استفادو ڪري رهيو آهيان.

شيوڪرام. شيوڪرام ”عطارد“ ڪلهوڙن جي دور جي پيداوار هو، ۽ مير علي شير قانع، مصنف تاريخ ”تحفة الڪرام“، جو همعصر هو. ان جو ذڪر تفصيل سان آڻ پنهنجي

* ڄاڻايل مثنوين کان سواءِ ٻه سنڌ ۽ الهندي قصي تي مثنويون لکيون ويون آهن:

(۱) مير عظيم الدين ”عظيم“ مثنويءَ جي مثنوي؛

(۲) مير حبيب الدين ”حبيب“ مثنويءَ جي مثنوي، ۽

(۳) ”آزاد“ سنڌيءَ جي مثنوي.

اهي سڀ مثنويون ”سنڌي ادبي بورڊ“ طرفان ڇپجي شايع ٿي چڪيون آهن. — ادارو

تصنيف "تذڪره" جي حصي ٻئي ۾ ڪري چڪو آهيان. هو هندو شاعر ۽ ڪرنوليس هو. فارسي انشاء ۾ سندس مقام نهايت بلند آهي، جنهن جو روشن مثال سندس تصنيف "قصو هيرانجهو" موجود آهي. شيوڪرام هيءَ تصنيف ميان سرفراز ڪلهوڙي جي فرمائش تي لکي هئي. ميان سرفراز جي تعريف هنن ٿي ڪري:

"نشسته بر سرِ سندِ ڪليم بر طور است بدوست از گرم اندڪ پذيريش نواز
ستاده در صفا همچا است حيدر ڪرار هڪتن غنچه دلها بهسد دولت او
بدشمن از ره هڪتن زودگير، دير گذار پنهنجي ولي نعمت جي فرمائش ڏي هنن ٿي اشارو ڪري:

"من اين افسانه رنگين تر نوشتم چه رنگين بلکه شيرين تر نوشتم
بشري چو شڪر خنده بار رنگيني چو گل جابن بدستار
مراد من چو رنگين نقش بندد بشري نبي اگر خرو پندد
قصي جي ابتدا ڪيڏي نه رنگين عبارت مان ٿي ڪري:

"نقشبندانِ نڪارخانه اخبار و مصورانِ صورتڪده آثار برين گوند رنگ آميز تحرير
شده اند که در وسعت آبادِ هندوستان جنت نشان شهرت قدير موسوم به 'جهنگ ميان'؛
از توابع صوبه ملتان، بر لب 'چناب' واقع گرديده، در لطافت آب و هوا بهشت را
بر آورده، در خوبی قسعت و لغارت انتخاب هفت کشور افتاده، هواش اعتدال ماه
فروردين در بر، و آتش در گهوارها بسلسله گاه سلسيل و کوثر، در پيش سبزه زارش
بهار ڪشمير خط بر روي زمين ڪشيده و سربزي گياهن خار در چشم شڪونه زار
ڪابل شڪسته. بستانش نشان بائين ارم، ربايش چون رباين فردوس لعلخانه سائي،
مشار خورد و بزرگ ساز عشرت در بر کرده، مرد و زنش در مقام دلنوازي نام
بر آورده، عمارتش در رفعت بر قصور بهشت قصور انگين و ساکنانش بر حور و
ملكان زير لب خنده ريزا

"سوادش لور بخش چشم مردم خبرش ڪرد لار سرم را گرم
خرامان هر طرف بالا بلندان برنگ سرو در صحن گلستان
برنگ طور از بس جلوه ناز ڪلمر آنجا ندارد تاب ديدار
زلفها وار با صد دل غريبدار هزاران يوسف مصري ب بازار
بلا گردان توان ڪردن عزيزان ازين رشڪ چنان صدمه و ڪتمان"

مٿينءَ عبارت کي پڙهندي ائين معلوم ٿئي ٿو ته لفظن جو هڪ حسن سيلاب آهي، جو پنهنجي قلم جي زير و بر سان پڙهندو جي دل ۽ دماغ کي چڪيو ٿو وڃي. "عطارد" اهڙيءَ ريت مٺي ۽ مسح عبارت کي دل کولي لکيو آهي؛ ڪاغذ تي هيءَ سندس ڪلريزي غير قابل رهندي. هيرانجهي جي قصي کي هن قلم جي شهوار نهايت تفصيل سان لکيو آهي، جنهن ۾ ڪٿي راز ۽ لياز جون ڳالهيون آهن ته ڪٿي سوز ۽ گداز جون حقيقتون.

فقير قاد بخش "يدل"، جن مٿي ڏيکاريو اٿم، "يدل" هير رانجهي جي طويل قصي کي مختصر قصي ۾ قلمبند ڪيو آهي. ڇن درياھ ڪوڙي ۾ سانجھي ويو آهي. قصي ۾ نوي سئون آهن، جي شعر جي رنگيتي ۽ ملاحيت ۾ پنهنجو مٿ ٻاڻ آهن. قصي جو مضمون هن طرح آهي:

"ز هر چه خام نويد پناه دوران سوادِ حرفِ غمِ عشقِ خوشترست بدان" حسن مطلع هنن ٿو اچي:

"نوشت اند چنان قصه عشقِ رانجهن و هير بخامِ صدقِ شامِ مؤرخانِ زمان" که بود شهر هزاره حوالی، لاهور بزرِ حڪمِ بکي حاکمِ خجسته نشان" اهڙي ريت سڄو قصو بيان ڪيو ويو آهي. "يدل" قصي جي ابتدا ۾ ٻين شاعرن کان مختلف رستو ورتو آهي. هو ٻڌائي ٿو ته رانجهي جو والد هڪ مهمان نواز اسيرو هو. وٽس اڪثر مسافر اچي مهمان ٿيندا هئا. هڪ ڀيري پنجاب جي طرف جو هڪ مسافر اچي وٽس مقیم ٿيو. ڳالهين ڪندي، هن "هير" جي غير معمولي حسن جي حڪايت رانجهي سان اوري. رانجهو غائبانه هير جو مشتاق بڻجي پيو. ٻيءَ جي وفات کان پوءِ هُو وطن کي ترڪ ڪري، پنجاب جي طرف روانو ٿيو:

چو گوش کرد ازو حسن هير را رانجهن ز هوش رفت غمِ عشقِ را گزید بجان پس از وفات پدر ترکِ ملکِ خویش گرفت رسید بر سرِ رودِ چناب تشنه لبان

اهڙي ريت، قصي جي آخر ۾ به "يدل" هڪ نئين روايت پيش ڪئي آهي. فرمائي ٿو ته جڏهن هير ۽ رانجهو لارار ٿيا، تڏهن هڪ اهڙي بيهان ۾ پهتا، جتي پاڻي ناهي هو. پاڻيءَ جي پيائس کان ٻئي بيهوش ٿي ڪيري پيا. ان وقت خدا جي حڪم سان حضرت خضر عليه السلام اچي ان جاءِ تي وارد ٿيو. کين آبِ حيات جو پيالو عطا فرمايائين، جنهن کان کين ابدِي حيات حاصل ٿي. هو ماڻهن جي نظر کان لڪي ويا ۽ اڃا تائين سير ۽ سفر ۾ مشغول آهن:

ز تشنگي رمي مانده بود رانجهن را خداه هير به بيهوش، حبه و گريان رسید خضر فرمانِ ابزد جان بخش بکف ز آبِ حیاتش پيال نور نشان چو مرد و لوش نمودند آن پيال شور ز چشمِ مردم گشتند چو پري پنهان چو خضر آن دو يگانہ هنوز در سيرند ولي نباشد جز بر اهل کشف عيان هير "يدل" در عشقِ گر بقا خواهي که بعد مرگ بيايي حيات جاويدان

هير ۽ رانجهي فنا کان بعد بقا کي حاصل ڪيو ۽ حيات جاودان پاتي. "يدل" صوفي هو: هن هير ۽ رانجهي جي سڄيءَ ڪهاڻيءَ کي تصوف جي رنگ سان ڏنو آهي. سندس اصلي مقصد هو، تصوف جي بنيادي مسئلي فنا ۽ بقا، نفي ۽ اثبات کي پيش ڪرڻ. تصوف جي هن رنگ آميزيءَ، قصي جي آخر کي موزي وڌو آهي. ائين به ٿي سگهي ٿو ته "يدل" تائين روايت ٿي اهڙيءَ ريت پهتي هجي. خدا بهتر ٿو ڄاڻي.

سرائڪي تصديقون. ڪاٺي جي صنف ۾ سرست "سچل" کان پوءِ، عموماً ٻين
 سنڌي صوفي شاعرن، هير ۽ رانجهي جي موضوع تي ڪهڻو ڪجهه لکيو آهي؛ مگر "يدل"
 جو مقام ڪهڻو بلند آهي. سندس فرزند محمد حسن "بيڪس"، سنڌ جي غير فاني شاعر، ۽ خصوصيت
 سان هير رانجهي جي ڪهاڻيءَ کي پنهنجي شعر ۾ ڳايو آهي. مثال طور فرمائي ٿو:

- سامي سحرگر سٿيان سٿيان پر ه ڪيتا بدنام
 ۱- رانجهن سارين ٿيا سيلاني موه ڳيا دل سٿيان سٿيان
 ڪيا ساڏا آرام
 ۲- اُٻرو هلالِي تيز ڪمانِي تير مڙگان دي قتيان قتيان
 دل نون پيا ڪوئي دام
 ۳- سٿي ڪيتي سهان ستر پر سڀ سيلان دي جٿيان جٿيان
 سٿين هان ماهي دي غلام
 ۴- "بيڪس" نون سمجها تون "يدل" تير چشان دي چٿيان چٿيان
 "موتوا" والي ملر

بهر حال، "بيڪس" جي ڪلام ۾ هن قصي جو ذڪر مڪمل طور نه، پر شاھ پٺاڻيءَ
 جي ڪلام جي انداز ۾، جدا جدا مقامن تي تفصيل سان موجود آهي، جا بيان جي حسن جي
 بهترين ترتيب آهي. مگر هن قصي تي، ترتيب سان، مفصل، سرائڪيءَ ۾ جن شاعرن لکيو
 آهي، انهن مان خلقي نبي بخش ۽ حمل لغاريءَ کي فوقيت حاصل آهي. اگرچ پنهي شاعرن سڄي
 ڪهاڻي قلمبند نه ڪئي آهي، پر جدا جدا سحرليون لکيون آهن، جن ۾ هير ۽ سندس ماءُ
 جي گفتگو ڏني وئي آهي.

حمل لغاري. حمل لغاريءَ، سرائڪي ڏوهيڙن جي ترتيب سان، هير ۽ سندس فرائدارن
 جي گفتگو به ڏني آهي. حمل واقعي ان ۾ پنهنجي نخل، واقعي نگاري، زبان جي شڪت ۽
 شيرينيءَ جو آئو مثال قائم ڪيو آهي.

ماءُ چوي ٿي: "ماءُ ست ڏٺي، سن هير ڏيٺا، اهي ڪهڙي تون ڪم ڪماوند پڙي،
 مندي ڳالهه ڪنون جهل جهل رهيا، پهل پهل سڄهاوند پڙي،
 سٿي ٿو ڪٽيڪون، ڪها پوڪ چنندا، جهنگ جهوڪ ڏهن لنگه جاوند پڙي،
 ڏک پڪ ڪنون، سو سو رهين، جڪ جڪ نيري هم ڪاوند پڙي.
 هر جواب تي ڏٺي: آک ماءُ سينون ستر ڏس نهين، پوس ميرا نهين لڳ ڳيا،
 ڪوئي ڪهر پلا اڪير جرها، وڏي پير دي منهن دل لڳ ڳيا،
 منجهي وال سٿن نون باه پال ڏٺي، رڳ رڳ دي وچ دونهان ڏک ڳيا،
 تيس لکئي وچون ڪون ليک لاهي، جهوڙا روز ازل دي وڳ ڳيا."

هي سڄو سوال جواب بعد دلڪش ۽ دلچسپ آهي ۽ واقعي سرائڪي زبان جو شاهڪار آهي. حمل جي ڪلام کي، سندس روائيءَ جي باعث، سنڌ جي اڪثر سرائڪي زبان ۾ چونڊو شاعرن تي فوقيت حاصل آهي. هن سڄي گفتگوءَ کي پڙهڻ کان پوءِ ئي، سندس ڪلام جو اصلي مقام ڪٿي سگهجي ٿو. حقيقت ۾ حمل، هير جو گویا سڄو درد پنهنجي ذمي ورتو آهي. خلیفو ئي پئڻی. خلیفی صاحب ۽ پنهنجي سي حرفي ۾، هير ۽ سندس ماءُ جي گفتگو کي بهترين نموني ۾ قلمبند ڪيو آهي؛ پر افسوس جو سندس سي حرفي مڪمل ٿي نه سگهي. اگرچہ خلیفی صاحب جو هي ڪلام نامڪمل آهي، پر شعر جي فن جي لحاظ کان مڪمل آهي. ان هوندي ۽، خلیفی صاحب جي بهترين تصنيف ”سني پنهنون“ آهي. سنڌي تصنیفون. ”هير رانجهو“ جي ڪهاڻيءَ متعلق سنڌي زبان ۾ منهنجي نظر کان هيٺيون تصنيفون گذريون آهن:

- ۱- هير رانجهو: سيد حيدر شاه (پٽن ۾)؛
 - ۲- هير رانجهو: حاجي اسلم پٺڻ ”خادم“ (تمثيل)؛ ۽
 - ۳- هير رانجهو: فقير غلام علي ”سرور“ (مثنوي).
- سيد حيدر شاه. سيد حيدر شاه حيدرآباد جو ويٺل هو. هو جناب حضرت موسيٰ ڪاظم جي اولاد مان هو. سندس وڏا اصل ٿئي جا رهندو هئا. ميرن جي دور ۾ جڏهن ٿئي کي انعطاف آيو ۽ حيدرآباد حڪومت جو مرڪز بڻي، تڏهن سيد حيدر شاه جي ڏاڏي حيدرآباد ۾ اچي حڪومت اختيار ڪئي. سيد سونهاري سن ۱۳۰۶ هجري ۾ وفات پاتي.
- سيد حيدر شاه جي تصنيفات مان ڪي ڪافيون منهنجي نظر سان گذريون آهن. ”هير رانجهو“ سندس جامع تصنيف آهي. ان قصي کي هن سن ۱۲۹۰ هجري ۾ لکي پورو ڪيو. جنن پاڻ لکي ٿو:

هير رانجهو ولد جوڙيو آءُ ”حيدر“ هن خبر،
چؤ ادا تاريخ: ”آهي هيءُ ڪهاڻي بي نظير“.

هن ڪتاب جو پهريون ڇاپو سن ۱۸۹۶ ڌاري، تعليم کاتي جي طرفان ڇپيو. شايد ڪجهه وقت سيڪنڊري سڪولن جي نصاب ۾ به داخل رهيو. مصنف پنهنجي تصنيف جي ابتدائي خدا جي حمد سان، هنن ٿوري ڪري:

اول چئو الله، پوءِ قصو ڪن قرب جو، هو هزاري شهر ۾ هڪڙو بادشاه،
عدالت عدل اڳرو، دولت جو درياه، سڀڪو چئي وهاءِ، ڏسي شجاعت شاه جي.

مصنف، رانجهي کي هزاري جو بادشاه ڪري ٿو وٺي، پر منهنجي نظر ۾ صحيح نه آهي. جيڪڏهن هي واقعو اڪبر اعظم جي دور جو آهي، ته تاريخ ٻڌائي ٿي ته هن مغل شهنشاه جي حڪومت جي وسعت، ڪشمير ۽ هرات تائين پکڙيل هئي. اهڙيءَ حالت ۾، رانجهي جي والد جي حڪومت هزاري ۾ جداگانہ هجي، ان کي ڪڏهن به قبول ڪري نٿو سگهجي. بهرحال

هيءَ قصو نويسي آهي؛ مورخان حقيقت نه آهي. سرٿاس سور ”لال رخ“ ۾ به اهڙي عظيم غلطي ڪئي آهي. اهڙين غاطين جي سبب قصو، تصور جو فقط دم پختو بڻجي، پنهنجي اصلي حقيقت وچائي ڇڏيندو آهي. مصنف رانجهي جي تعريف هنن ٿو ڪري:

چارئي چوڪا ڇاڳلا، ٻه رانجهن رمزدار،
سورهيهه سهڻو سينٿان، ستهڻو ۽ سچار،
محب سوچارو مڙنيان، محبتي منٿار،
هو تان هتيءَ جو آڻ، مٿس مڙني کان گهڻو.

قصي جي بيان ڪرڻ ۾ شاعر جو اسلوب ۽ واقعي نگاري دلڪش آهي. هير جي چاچي ”ڪيدو“ کي جڏهن هير ۽ رانجهي جي محبت جي خبر ٿي پوي، تڏهن پنهنجي پاڻائيءَ، هير جي ماءُ کي هنن ٿو طعنو هڻي:

سڻ سڻ ٻئي شهر ۾، سڻ سڻ منجهه بازار،
جي چوڪ سنڌي ڏيٿي، وڃي وٽ ميهارا
ڪيدو چاچو هر جو، تنهن پيو ساڃار،
پڇي پاڇائيءَ کي، آڏائين اظهار،
نه وڃي هير گنوار، سنڌو ڪيو ٿي پانهنجو

ڪنهن به بدناميءَ جهڙيءَ ڳالهه جي کليل مذمت نه ٿيندي آهي، پر ان جي گهڻي طرح مخالفت ٿيندي آهي. شاعر ان کي ”سڻ سڻ“ ۽ ”سڻ سڻ“ جي لفظن ۾ آڻي، ان مخفي مخالفت جو نقشو نهايت ساديءَ ريت مڪمل ڪيو آهي ته ”وڃي هير گنوار، سنڌو ڪيو ٿي پانهنجو“. هن صٽ ۾، شاعر ڪيدوءَ جي ان - جي نفرت کي آڻي وڌو آهي، جا نثر جي طويل جملن ۾ مس ادا ٿي سگهي. هير کي جڏهن هن واقعي جي خبر پوي ٿي، تڏهن کيس پنهنجي نجات لفظ ماءُ جي محبت تي نظر ٿي اچي. هوءِ ڊوڙي وڃي ماءُ کي سموري حقيقت ڪهڙي حال ۾ ٻڌائي ٿي، ان جو نقش شاعر هنن ٿو ڪڍي:

تڏهن ويهاريءَ وسريا بلڪل بهال،
نهو نيزاري ڪري، پيو جال پري جان،
جي تئور هٿن طعنا، نه نه مادر وڪڙڪيچ تون!

”تور هٿن طعنا، مادر وڪڙڪيچ تون“ - ڪيڏي نه سادي پر مؤثر التجا آهي! هير پنهنجيءَ ماءُ کي گويا حقيقت جو نشيب ۽ فراز سمجهائي ٿي. عورت جي لاءِ اولي پاڙي جي طعني پاڙي، وڏي ۾ وڏي روحاني ڪوٺ ٿئي ٿي. نفسياتي طرح هير، ماءُ کي پنهنجو ڪرڻ گهري ٿي. پر ماءُ، هير جي حرڪت کان واقعي ندامت هڪ اچي چٽڪي آهي: ڏيئي کي جنهن نموني پيش اچي ٿي، ان کي شاعر هنن ٿو بيان ڪري:

جي پٺڙي مرين شال تون، هيڏي ئي وڃين هير،
تون سڄڻ ڪايو ڪير، کلين ڪڏين ٿي ڪر سين!

آخر چوڇڪ ڪي ڏي ۽ جي راز جي خبر پوي ٿي. چوڇڪ ڪاواڙ جي کيس قيد ٿو ڪري.
هر رانجهي وٽ وٽ تي ٿئي بهجي. رانجهي جي بفراري ۽ ڪي شاعر هن ٿو بيان ڪري:

رانجهن روپو پٽ پوي، اڄ نه آهر هير،
ساريو تنهن سڄڻ ڪسي، نين واهي نير،
جيڪس جانب جهليا، ڪنهن زور آور زنجير،
ٿوڙائي جا فقير ڪسي، چوڇڪ وڏا چير،
داور دستگير، واهر ڪر ولسن جي!

ڪيڏو نه درد ڀريل آرزو ۽ جو اظهار آهي. ٻئي طرف هير جي پرشانيءَ ڪي شاعر
هن ٿو لکي:

ڪٽريو هير هڪل، ڪيريو پوي پٽ ڪسي،
هتي هتي، هاجو هيءُ ٿيو، جو ٻيا ڀرين ڪان پتل،
هڪ ڪڍي ٻار ڀرين جا، ٻي اکين آب آجل،
جهنگ سيلن ڪئي جهتل، رانجهن جي رهاڻ ڪان!

طرفن جي بفراري ۽ پرشانيءَ ڪي بيان ڪندي، درد جي لذت ڪي بفرار رکڻ ۽
شاعر وٽون ڪين گهٽايو آهي. حيدر شاه جي واقعي نگاريءَ ۽ اسلوب بيان ڪي اسين
”هير ۽ قاضي“ جي گفتگو ۾ نمايان طرح ڏسون ٿا. شاعر لکي ٿو:

هير - قاضي خوش ٿياس، سترڪس پنهنجي مٿن ۾،
تون ڀلي ڀلا را آهن، تنهنجي نصيحت ٿياس،
منصف آهي ملڪ ۾، اڄ مٿل آڻا جياس،
”حيدر“ هير هناس، طعنا ڏاڍي طور سان.

چئي ”قاضي ڀڄ ٺهار جو، سڄڻ اڄ ويو،
پڪڙي پيو ملڪ ۾، رڳو ريب ويو،
آڻا عاقل بالغ آهن، تو تان سڀ سجهيو،
ادب منهنجي اندر سان، سارو ٽنهن ٿيو،
مون ڪي به هو، نه ٿيان رانجهن سنڌي راڄ ۾!“

قاضي - چي ”عاقل بالغ آهن، سڄ سڄي هير،
پر آهي شرط ان ۾، ڪرڻ هيءُ تدبير،
جنهن هجي ٿيلو هڪڙو، تير نه هولي تقدير،
ڪنهن ڪڏهن ڪڏهن ڪڏهن، ايترو ۽ ايترو،
اوھين ماڻهو مير، سي ٺهندو ڪنن ڪنن مان؟“

هيرو - جي "قاضي ڪلادار، تون عالم، عاقل آهن،

ميان منصف ٿي ٻڌ تون، عرضياليءَ جو اظهار،

تو آڏي ڏي، ڇوڪڙن جي، جو سڀالڻ جو مردار،

رانجهن راجا ملڪ جو، جنهن جي گادي تخت هزار،

اهڙي اسل کان عار، ڪهڙو وٺان جي ڪٽر ڪي؟"

قاضي - جي "ڀني سچ چيو، امان گهڻي عقل سين،

رانجهن راجا ملڪ جو، سچن سچاڻو،

پر شاهيءَ مان سهارو، اسو هٿ ٿيو،

"القاضي لا يذڪر"، جيڪس ڪنن نه سو،

جنهن جو به، سو به، سو وڃي واري ڇڏ تون!"

هيرو - جي "قاضي التين نه ڪٽهه تون، پٽ نه مون کي ٻيو،

دلبر واري دل تان، ورهڻي هٿ نه هير،

راجا ڇڏيو تخت کي، مون ئي ڪارڻ ٻيو،

لوڙالي فراق جي، ٿيندو تنهن ٿيڻ،

آءُ نه ڇڏيندي ان کي، اهڙي حال خير،

هٿ وڃي ڪٽر وڃي، ٻڌ تون نڪاح پرينءَ سين!"

حيدر شاه جي نظر ۾، "هيرو ۽ سندس ماءُ جي گفتگو" ۽ "قاضي ۽ هيرو جي گفتگو"

شاعر جي حسن تخيل ۽ حسن بيان جو هڪ اعليٰ مثال آهي. اهي مڪالم سندس تصنيف جي

گويا جان آهن. شاعر پنهنجيءَ ٻيو ڪوشش ڪئي آهي ته پنهنجيءَ نظر ۾ اصليت کي آڻي.

واقعي نگاريءَ جو هيءُ سندس مثال ٻڌو - هيرو جي شاديءَ لاءِ ڪيڙن جي چڄ آئي، ان

وقت هيرو جي پٿاريءَ جو نقش شاعر هنن ٿو ڪڍي:

ولي عليا وٽيءَ کي، منهي ڏهان سڄ، ڏسڻ آت ڏمڪار ڪيا، ڇيرون ڪيا ڇيڄ،

هاري هير منجن کي، ڪيا ٻونءَ مٽي ڇيڄ، جي "ڏر" ٻين گڏ ڇيڄ، ڪهه هي ڪباب ڪوٺا!"

هيرو جي هن سوز گداز کان متاثر ٿي، شاعر عشق ۽ محبت جو هنن ٿو شهرين

شڪو ڪري:

پلا برهه بهار، تون مڏا ڪرين ساڙ به،

ڏٺين ڏنجهي ڏکين کي، عجب اِيءَ آچار،

مڪيا سورها تون ڪرين، شاهن مان پينار،

سئي رلائيئي سڄ ۾، جت ڏونگر جا ڏمڪار،

سهڻي لوڙهڻي سهر ۾، جت جتر وهي جالار،

رانجهن روارهي رڄ ۾، ٿوري تخت هزار،

هیر وٺاري ڇڏي، ڏيئي نورنگ کي سا ٿار،
 ”هو“ ۾ ”حيدر شاهه“ کي، هڪٽي جڏن جو چنار،
 سدا ساهوار، ڪري تنهنجي قرب جو.

حضرت ”عطار“ هن ساڳئي ٺڪتي کي هڪ ئي بيت ۾ ختم ڪيو آهي:
 ”عشق ڏهن ٻيڙ ڪرد است وڪند“.

ڪتاب جي آکاڻيءَ ۾ سيد حيدر شاهه، ابتدا ۾ ”بیدل“ جي پيروي ڪئي آهي. هو به ساڳي
 حقيقت پيش ٿو ڪري ته ”رانجهو چناب جي هڪ مسافر کان هير جي حسن جي حقيقت ٻڌي،
 غائبان سندس مشتاق بڻجي پوي ٿو.“ آخر ۾ هو هير ۽ رانجهي جي وصل جو بيان ٿو ڪري:
 هو سڄل مليا سڄين، ٿيا سوڀارا،
 ٺهي لرمڻ گڏ ٻيا، ملا موچارا،
 جيءَ جا جيارا، هليا هزاري شهر ڏي.

پهر حال، سيد حيدر شاهه جي تصنيف پنهنجي رنگ ۾ دلڪش ۽ وڻندڙ آهي. هن کي
 سنڌي ادب ۾ انفرادي مقام حاصل آهي. پنهنجي نظر ۾ هي ڪتاب سن ۱۹۰۲ع ۾ آخري بار
 وڌيو آهي، ۽ هينئر ان جو هڪ اڄل ڏاڍو ڏکيو آهي. آءٌ ”سنڌي ادبي بورڊ“ کي استدعا
 ڪندس ته، پراڻن ڪتابن جي اشاعت جي سلسلي ۾، هن ڪتاب کي وري شايع ڪيو وڃي.
 الهن نه ٿئي ته ڪجهه عرصي کان پوءِ هي ڪتاب ٻنهي معدوم ٿي وڃي.

حاجي امام بخش ”خادم“. حيدر شاهه جي نظمي ڪهاڻيءَ کان پوءِ، مرحوم ”خادم“
 شڪارپوريءَ ۽ هير-رانجهي جي ڪهاڻيءَ کي درسي جي صورت ۾ لکيو. جنهن مصنف لکي ٿو
 ته هن پنهنجيءَ تصنيف کي سن ۱۸۸۰ ڌاري لکيو. شايد هيءُ پهريون سنڌي مصنف هو،
 جنهن سنڌي زبان ۾ تمثيل لکي آهي. درسي جي ترتيب ۾ ”خادم“ مرحوم، اولادو
 مصنفن جي پيروي ڪري، مڪالم ۾ نثر ۽ نظم کي گڏ رکيو آهي. شايد اها ترتيب
 ايتريقدر ته پسند ڪئي وئي، جو ان کي مرزا قليچ بيگ صاحب به پنهنجي تصنيفن ۾ برقرار
 رکيو. اگرچ تمثيل جي افراد جي لحاظ کان الهن ڪڏهن به ٿي نٿو سگهي، ته هو سخن گو
 هنن ۽ سامعين سخن شناس. هن طريقي کي قائل رکڻ لاءِ ٻه سبب ٿي سگهن ٿا: (۱) شعر،
 نثر کان زياده اثر وارو ٿئي ٿو، ۽ (۲) جنهن ته اڪثر تمثيل نڪار سخن گو به ٿئي ٿو، ان
 ڪري سندس طبيعت جو لاڙو کيس ان طرف وٺي وڃي ٿو. هي منهنجو خيال آهي، شايد هڪ
 ٻيا به سبب هجن. اصولي هي طريقو دنيا جي مشهور نقاد ارسطو جي نظر ۾ زياده موزون
 آهي. هو پنهنجي ڪتاب ”شعر“ ۾ لکي ٿو:

”رزم، شعر، الهه، غنائيه، عروض جي پابندن هيٺ شعر، ٿو ۽ برهه جي موسيقي،
 پنهنجي پنهنجي نموني ۾، قل ۽ تمثيل آهن. اگرچ اهي طريقي، موضوع ۽ ترتيب

۾ هڪ ٻئي کان جدا حيثيت رکڻ ٿا، پر جڏهن هڪ ٻئي سان ملڻ ٿا، تڏهن انهن
۾ هڪسايت پيدا ٿي وڃي ٿي، ۽ اها نئين ترتيب زبان جي شعور ۽ کي نئين ريت
۽ دلگ سان پيش ڪري ٿي.

دنيا جي عظيم توڻن ڊراما نگارن، پنهنجي تمثيلن کي اڪثر نظم ۾ قلمبند ڪيو آهي.
شيڪسپيئر، جو ماڻه لاز تمثيل نگار آهي، تنهن پنهنجي ڊرامن کي آزاد نظم ۾ لکيو آهي.
موجوده دور جي تمثيل نگارن، نظم جي بجاءِ نثر کي اختيار ڪيو آهي، جن ۾ ”گالزورڊي“
۽ ”برنارڊ شا“ جا نالا وڏي اهميت ٿا رکن. مگر ڊراما جي مستند نويسن جا راهه قائم ڪئي،
ان جي جاذبيت ۾ ڪابه گهٽتائي پيدا ٿي نه سگهي آهي. ”خادم“ به قديم طريقن جو مقلد
هو. هن پنهنجي ڊرامي ”مير رانجهو“ ۾، ”منظر“ ۽ ”بجاءِ وقوع“ کان پاسو ڪري، ”دلستان“
جو لفظ ڪم آندو آهي، جو ڊرامي جي ترتيب ۾ اجنبِي ٿو لڳي، پر ان هوندي به ڊرامي
جي ترتيب نهايت دلڪش ريت سان ڪئي اٿس. هن هڪ ان مان آڻ ٿورو انتخاب ڏهاڻ ٿو:

چوڪ: آخر ڪهڙي صلاح هلي؟

هر جي ماءُ: کيس ڪيترو ئي سمجهايو اٿس، پر هوءَ هليلي پنهنجي هوڏن تان لهي ٿي ٿي؛
ڪيڏن: جي نالي کان ٿي بهار آهي!

چوڪ: پرو ٿيو؛ اسان ته کين شاديءَ جو اڻهار به ٻڌي ڏنو آهي. پنهنجي وعدي کان
لڙڻ، اهو مردن جو شان نه آهي.

هر جي ماءُ: آڻ وري به ڪوشش ڪندس، من هوءَ پنهنجي خد کي ٻڌي، سٺين
راهه تي اچي وڃي.

چوڪ: تون ڏسڻس؛ ائين نه ٿئي جو مون کي سختي ڪرڻي پوي. سمجهن ٿي، الهه
۾ وڏي بدقاسمي آهي!

(چوڪ وڃي ٿو)

هر جي ماءُ: (خادم کي) زمانو ڪيڏو نه پُرو لڳو آهي! حياءُ ۽ شرم دنيا کان موڪلائي
ويو آهي؛ نه ته هر نياڻي، ان کي انهن ڳالهين جي ڪهڙي مڏا ڏسڻ،
رانجهي سان ٻينهن لائي، هن ڪيڏو نه پُرو ڪم ڪيو آهي! شهر ۾ ته انهيءَ
ڳالهه جي سٺن سٺان ٿي وئي آهي. شل اهڙي ڌيءَ لانگ جي پٽان به نه
چمي! وڃي مڏي اچيس.

(دالي وڃي ٿي.....)

اهڙيءَ سادگيءَ سان ”خادم“ پنهنجي ڊرامي کي قلمبند ڪيو آهي.

غلام علي ”سرور“. هن دور جي مشهور صوفي شاعر غلام علي ”سرور“ (متوفي

۱۹۵۳ع)، مير رانجهي جي قصي کي مشويءَ جي صورت ۾ قلمبند ڪيو آهي. جنهن لاءِ شمس العلماء

ڊاڪٽر عمر بن محسنه دائود پوٽي صاحب جي هيٺين راهه آهي:

”گوناگون مشغولين جي باعث ايترو وقت ملي نه سگهيو اٿم، جو هن مثنويءَ کي اول کان آخر تائين پڙهان؛ تنهن هوندي به مڪي ضروري حصا وڏي ساء سان مطالعو ڪيا اٿم. حرات سان چوان ٿو ته شاعر ڪمال ڪيو آهي، سندس ڪلام سليس، سريلو ۽ وڻندو آهي. منجهس سنڌي ٻوليءَ جون نڙاڪون چڱيءَ ريت سڃاڻيل آهن. معنيٰ ۽ لفظ متناسب آهن.“

حقيقت ۾ فقير صاحب جي هيءَ تصنيف پنهنجي جدت جي لحاظ سان انفرادي حيثيت رکي ٿي. عروض جي پابنديءَ هيٺ، هن پنهنجي تخیل ۽ دلي جذبات کي پوريءَ ريت ڏيکاريو آهي. هيءَ مثنوي بحر ”رمل مشن“ تي تيار ڪئي وئي آهي، ۽ گوشت وڌ منجهس اڏائي هزار سئون آهن. سنڌي زبان جي هيءَ وڏي خدمت هئي، جنهن کي امان جي صوفي مشن شاعر ڪندڙ ويهي، تنهن سونن ۾ وجهي پورو ڪيو. نه کيس ڪنهن صلي جي اميد هئي، نه آئين جو هوس؛ هڪ فطري شوق هو، جنهن کانئس هي مشقت جون منزلون طي ڪرايون. ڪتاب جي شروع ۾ حمد، نعت ۽ منقبت کان پوءِ، هو پنهنجي سنڌ وطن جي هٿن ٿو تعريف ڪري:

هاڪا، بيشڪ آ وڏو ٿي سنڌ جو هن هند ۾، ڇن پيارو آه ان ۾ خاص هڪ منهنجو وطن،
وحدل رکڻا سوڻي ملڪ جا ماڻهو ٻجهن،
سنڌ ۾ ٻسي رهڙي آهي مديني جي مثال،
بزرگنبد هيٺان سائين جيئي مسندنشين،
درينهن جي صدق دل، جو اچي اندوهگين،
جهوڪ، رانجهو، درازين، فيض جو واهڙو هي،
تن -وا شهباز نوري، پٽ ڏئي آ ٻرجهلو،
پوءِ ڪوئي سنڌ ۾ سچ، هر نه هڪو ٻائي ٿو،
هر طرف کان ٿي بهاري، ڌرت ڏولاڻو ويو.

قصي جي ڪهاڻي ٽن حصن ۾ اچي ٿي: پهرئين حصي ۾ رانجهي ۽ هير جي ابتدائي احوال کان وٺي، سندن محبت جي اظهار تائين ذڪر سائنجي ٿو وڃي؛ ٻئي حصي ۾ هير جي شاديءَ جو ذڪر ۽ سندس پيڪن کان وداع بابت بيان ڏنل آهي؛ ٽئين حصي ۾ سڄي قصي جو اختتام اچي ٿو. ”سرور“ جي هن غير فاني تصنيف تي مڪمل تنقيدي نظر وجهڻ لاءِ، طويل تفصيل جي ضرورت آهي؛ مگر موقعي جي لحاظ کان، اسين سندس تصنيف جي ڪجهه پهلوئن تي نظر وجهون ٿا. سندس تصنيف جي خاص خصوصيت آهي زبان جي سلاست ۽ رواني. حقيقت ۾ انهن خاصيتن سندس تصنيف کي اعليٰ مقام ڏنو آهي. مثال طور، رانجهو جڏهن ڇناب جي ڪنڌيءَ تي پهچي ٿو، تڏهن ان جو ذڪر برسييل هنن ٿو ڪري:

هي مهاڻن جو سڃاڻپ رائجو ملي ٿيو،
 نا اميديءَ جي سبب کان ڪين ڪجهه واري سگهيو،
 پوءِ ٿلڪي ۽ وٺي ڀرجاءِ هڪ ڪنار تي،
 در گهڙي ويٺو وٺي، اولهي ڪنهن ويچار کي،
 نستي مگر ڪار تي بمضي رٿي بمضي ڪئي،
 پن گهڙي دل ۾ دعا، هل ساهه جو ساجن مليا
 ان طرح فڪرات ماريو، آه دل سان پيو پري،
 دل جي وندر لاه ويٺو، ونجهي هڪ ۾ ڪري،
 قرب جو ڪلياڻ، لت، آيا، پهاڙي سر ڪيو،
 روڪ دل جي لاه سڀني، پروان، ان ئي چيو،
 مٿين اقتباس ۾ ڪوبه تقبل ۽ غير مانوس لفظ نظر نه ايندو. ”سرور“ حوالو جو شاعر
 هو، ان ڪري سندس شعر ۾ لفظن جو انتخاب، سادو ۽ عام رهيو آهي. سادگيءَ کان سواءِ
 زبان جي سنجيدگيءَ جا ڪيترا ئي مثال سندس تصنيف ۾ موجود آهن. مثال طور هيٺيان اصطلاح ڏسو:
 - جهڙي ۾ واپون انهن جون ولڙيون ئي چن ويون.
 - جو پئي پائڻ نه ٿيندس خاص پيرن جي پئي.
 - صاف ملڪي جا وڃي پارهن ويا هن حال کان.
 - پهاڪن کي هنن ٿو اترلا سان مگر آئي:
 - پڪ-سهندو ڪانهي، پن جڳ-وڻندو پالجي.
 - پيت پئي مون تي سمين ٿو، هڪ پيو پر نا سمين.
 - ڏس مڪتي مگر ڪو نه آئي، ڪم جو ڪريو ڪنو.
 مٿيان سڀ ٽي سنڌي پهاڪا آهن. اهڙيءَ ريت، زبان جي سٺگيءَ جا ڪيئي مثال
 اسان کي سندس تصنيف ۾ نظر ايندا. زبان جي سلاست ۽ سٺگيءَ کان پوءِ واقعات نگاريءَ
 ۾ به مصنف پنهنجي خيال جو ڪمال ڏيکاريو آهي. رائجو جڏهن گهر مان ناراض ٿي نڪري
 ٿو، تڏهن ان جو نظارو هنن ٿو ڪري:
 جند پائن کان ڇڏائي پوءِ رائجو رخ مٽي، جهنگ ڏي راهي ٿيو، سوسانگ لاڳاپا مٽي.
 جوش جهڙي کان سڙي سڀو ٿيو ان جو ڪباب، وات سان ڇاڇي پيو، هن لسمي مگر جو حساب.
 سچ سفر آهي ڏکيو، يوطن بي بار جو، ڪو نه ڪو وارو ملي ان کي دل بيمار جو.
 وقت شاهن کي پوي ٿو، هيءَ چٽي ڪجهه چالگي، آه پيرواه سولا هر گهڙيءَ توبه ڪجي.
 هاءِ رائجن کي به هاڻي وهر غم ويڙهي ويو، ڪون ڪو ساڻي جنهن سان حال جو محرم ٿيو.
 هڪ وچورو ماڻهن جو، اوسي هو پن وطن، در حياتيءَ جي گهڙي، گهارڻ پئي ان کي ڪئن.
 لڻ چائي، پهريون ئي ان ڏٺو ويران ڏي، پوءِ روڙهيو دل جهلي، تنهن جهنگ ريگستان ڏي.

سندس سڄي تصنيف، اهڙيءَ ريت، واقعات نگاريءَ جو هڪ مرقعو آهي، جنهن ۾ عشق
 ۽ محبت، ادب ۽ ثقافت جي هڪ اٽل آهي، جا پڙهندڙن کي پنهنجي جهوليءَ ۾ وٺيو ئي
 وڃي. ”سرور“ جي ڪلام جي سلاست، صفائي ۽ شگفتگيءَ جي لاءِ هيٺيون مثال ڪافي ٿيندو:
 ”پير گيتي چوئون جهلي“، هي سچ سچن جو چوڻ،
 آءُ ٻيو ڏهڪ جي وڏيءَ جو ڪونه ڪو وارو سٺوڻ“؛
 ”ڪينڪي هرگز وڏي سو تير جو هڪ مان چڪو“
 ”هن ڏئين پائي نه سگهجي، ڪير مونائي ڏڌو“؛
 ان طرح وانهي مٿان جو هتي پئي، سو ڇا ڪري،
 هڪ ٻڌي هر هو ٻيو سر هير جي لادن ڌري؛
 قرب مان نيڙي ڪيائين هير مان هن پر ڪلام؛
 ”خبر نه ڪر ڪوئي، اسان جون ڪوششون ٿيندو پون تمام،
 آءُ ڏئي پاڻو اسان مان، ڪوبه انديشو نه ڪر،
 ڪجهه وٺندو ڪينڪي، چغلي هئي ڪڍو مگر؛
 ”سوپ ٿي تن جي سدائين، صبر جن جو سير آهي،
 ”ڪن ٿو وڻڻ وڃي، اٽڪس الهن جو تير آهي“

جنگنامو ”مياڻي“

سال ۱۹۴۰ع آهي، يا سال ۱۹۴۱ع، پورو ياد نه آهي. مون کي مير علي بخش خان ابن هزائينس مير حاجي نور محمد خان سڏائي، مياڻي جي جنگ تي هڪ نظر ڏيئي، چيو ته ”هيءَ نظر تمام سٺو اڪرن ۾ لکي ڏيو، پر هر هڪ مصرع جي هيٺان هڪ ست چڙ جو، جو ان جو انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪيو ويندو.“ مون پڇيو ته ”هيءَ نظر ڪنهن جي ٺاهيل آهي، ۽ ان جو انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪير ڪندو؟“ پاڻ فرمايائون ته ”نظر سيد احسان علي شاه ولد سيد ثابت علي شاه ”ثابت“ ڪربلاڻيءَ جي جوڙيل آهي، ۽ ان جو انگريزيءَ ۾ ترجمو ستر ايج. ٽي. لمبرڪ ڪندو.“ ان کان پوءِ آءٌ ڪهر موٽي آيس، ۽ نظر پڙهين، جا پوري لکيل نه هئي. مون کي خيال ٿيو ته اها اصلي نظر ڏسجي، تنهنڪري انهيءَ هفتي ۾ سيد امداد علي شاه (۱) صاحب وٽ ويس، جنهن مهرباني فرمائي اها نظر ڏيکاري، جا مون بروقت نقل ڪري ورتي، پر پڇاڙيءَ وارا بند نه رڳو ڪنهن داهي چڙها هئا، بلڪه ان کان پوءِ هڪ ٻيو به لائق هو، جنهنڪري مضمون جو سلسلو ٿئي پيو ٿي. ان کان پوءِ وري اتفاق سان صاحبزاده مير نور محمد ابن مرحوم مير علي بخش خان جي ڪتبخاني ۾ سيد ثابت علي شاه جي مڙين جو هڪ پياڙ ڏسڻ ۾ آيس، جنهن جي پڇاڙيءَ ۾ مياڻيءَ جي جنگ وارو سسڊس به لکيل هو، جو مون نقل ڪيو. سسڊس پوري ٿيڻ کان پوءِ وري هيٺيون سسڊس لکيل هو:

شاه زمان، امير دلاور، نصير خان، جهونجهار جنگ، وڻ جو بهادر نصير خان،
جورو جفا ٿي صابر و شاکر نصير خان، پرڏيهه ۾ شهيد مسافر نصير خان،
مولائي، مرتضائي، محمد نصير خان،
زوار ڪربلاڻي، محمد نصير خان،
هتي هتي نصير خان حسيني جوان مير، هتي مرتضائي مير عجب پهلوان مير،
عادل امير شاه سخني ڪامران مير، لروار لاهدار ۽ سورهو سجان مير،
قسمت قضا جي ٿيڻ تي شاکر شهيد ٿيو،
شير جو غلام ۽ صابر امير هو.

(۱) سيد امداد علي شاه، سيد احسان علي شاه جو پوٽو آهي.

هو ديندار سومن ۽ مصطفاڻي مير، تمام نجف اسير سندو مرتضائي مير،
۽ ڪرپلا امام جو نت ڪرپلاڻي مير، عباس نامدار جو تهديل فدائي مير،

قاسم شهيد اڪبر واسخر حسن ڪاڻ،

غمگين هو، امام جو غر هئي سندس رهائ،

مٿن ٽن بندن کان پوءِ، ڪنهن چڱي سوس ويهارو پتا ان بياض جا ڪينجيءَ سان
ڪنري ڇڏيا هئا. انهن ٻنن ۾ چالڪيل هو، ۽ ڪهڙي سبب آهي پتا ڪنري ويا هئا، سو نه
سواءِ خدا جي ٻئي ڪنهن کي ڪل نه آهي. ان کان سواءِ به ڪن بياضن ۾ اهو ساڳيو سندس
لکيل هو. تن سان-هن پٽ ڪري، سارو سندس، ڪيترن مهينن جي محنت بعد، تيار ڪيو
ويو، جيڪو هن هيٺ پيش ڪيو وڃي ٿو.

مياڻيءَ جي جنگ.

مياڻيءَ جي جنگ بابت جيڪي لکيو ويو آهي، تنهن ۾ ايتريقدر وڌاءُ ٿيل آهي،
جو سچ ۽ سچ نه ٻڌڻ سان عبرت وٺيو وڃي. ان ۾ رڳو بلوچ قوم جي بهادرِيءَ ۽ مردانڪيءَ
تي بدناميءَ جو سامهون ڏيکاريو وڃي، ان کي ٻڌڻ ثابت ڪرڻ جي ناڪام ڪوشش ڪئي وئي آهي؛
پر جڏهن ان وقت جي دور تي نظر ڪجي ٿي، ته نه رڳو ملڪ جا اسير، بلڪه انهن جا خاص
ماڻهو ۽ انهن سان لاڳاپو رکندڙ به انگريزن سان ملي ويا هئا. ويتر، سنڌ تي انگريزن جي
حڪومت هئڻ ڪري، ڪنهن به تاريخ لکندڙ کي ايتري جرات ڪانه ٿي جو مياڻيءَ جي جنگ
جي سچيءَ حقيقت کان لوم کي واقف ڪري. جيڪي ماڻهو مياڻيءَ جي جنگ ۾ شامل هئا،
تن به انگريزن جو رايو رکي انهن جي فائدي ۾ لکيو. انهيءَ هوندي به، شڪر آهي جو
هڪي اهڙا خدا جا بدا هئا، جن مياڻيءَ جي جنگ بابت ڪجهه نه ڪجهه لکي پٺيان ڇڏيو،
جنهن جي پڙهڻ مان معلوم ٿئي ٿو ته جيڪي ڪجهه مياڻيءَ جي جنگ بابت درسي ڪتابن ۾
ها عام ماڻهن جي ذهن تي نقشو چٽيل آهي، سو نه رڳو وڌاءُ ٿيل آهي، بلڪه نسورو ناحق آهي.
مياڻيءَ جي جنگ جي هار جو سڀ کان وڏو سبب ميرن جو گهرو نزاع هو، جو اڄ
به ماڻهو چوندا آهن ته ”ميرن جي ڪٿان ٿيڻي؟“ جي: گهر مان ٿيڻي!“ ان وقت سنڌ ٽن ڀاڱن
۾ ورهيل هئي: هڪ حصو خيرپور وارو هو، جنهن جو حاڪم ان وقت مير رستم خان هو،
پر سندس مائيجي پاڻ مير علي مراد خان انگريزن سان ملي کيس ملڪ مان ٽوڙي ڪڍيو،
۽ آخر ڏک ڏاکڻا ۽ سور سختيون سهي، حيدرآباد ۾ اچي پناهگزين ٿيو. ٻيو حصو ميرپورخاص
وارو هو: مير ٺاري خان جي وفات کان پوءِ سندس پٽن جو حيدرآباد وارن ميرن سان لاه
ڪو نه هو، سواءِ مير صوبدار خان جي، جنهن مير شير محمد خان کي به جهليو هو ته مياڻيءَ جي
جنگ ۾ شامل نه ٿئي. ٽيون حصو حيدرآباد جي ميرن جو هو، جنهن بنسبت مير حسين علي خان
پنهجي ڪتاب ”مناقب علوي“، فارسي، قلبي، ۾ لکي ٿو:

”معلوم هجي ته جنهن وقت انگريزن سنڌ ملڪ کي پنهنجي قبضي ۾ ڪيو، ان وقت سنڌ ۾ طوائف الملوكي هئي. سنڌ جا پنج حاڪم هئا: انهن مان هڪڙو ٻنڌگان عالي مير صاحب سرڪار بلند اقتدار مير شهداد خان هو؛ ٻيو مير سرڪار فيض آثار مير محمد نصير خان هو؛ ٽيون سرڪار عالي مدار مير صاحب مير مير محمد خان هو؛ چوٿون سرڪار حشمت مدار مير صاحب مير صوبدار خان هو؛ ۽ پنجون هي مؤلف، الله تعاليٰ جي درگاهه جو ٻانهو. انهن پنجن حاڪمن مان، ٽن چئن انگريزن سان جنگ ڪئي. يعني سرڪار بلند اقتدار، سرڪار فيض آثار، ۽ هن ضعيف؛ باقي ٻن چئن مير مير محمد خان ۽ مير صوبدار خان دغاڙي ۽ جو چار پکيڙي، فتني لسان جي لاه آجرت هي ڪئي. جڏهن ان خرابي ۽ جو راز ڪليو، تڏهن ظاهر ڪيائون ته هو ظاهري طرح نصارن سان شامل هئا، پر درپري مسلمانن سان مليل هئا. پر پنهنجي ڪئي جو ڪو علاج ڪونهي: پنهنجي خراب ڪمن سبب قيد ٿيا ۽ ڪئي جو ڪجهه به نه ملين!“

مير گل حسن خان ”تذڪرة ناليران“ (قلمي) ۾ لکي ٿو ته

”مير صوبدار خان ٻن مير فتح علي خان ۽ مير مير محمد خان ولد مير غلام علي خان مياڻي ۽ واري ۽ جنگ ۾ مير نصير خان سان گڏ نه هئا، ۽ پنهنجن پنهنجن گهرن ۾ ويٺا هئا، حيدرآباد جي قلعي ۾. هي ٻئي مير صاحب ظاهر ۽ پنهنجي برادري ۽ وارن سان مليل هئا، ۽ انگريزن جي برخلاف هئا، پر باطن ۾ مير علي مراد خان خيرپوري ۽ وانگر انگريزن سان مليل هئا.“

انهيءَ گهرو لفاق سان انگريز به تمام چڱيءَ طرح واقف هئا؛ تنهن کان سواءِ خود مير نصير خان جو به ذاتي خيال هو ته جنگ نه ڪجي، جنهنڪري ان وقت حيدرآباد ۾ فقط اهي بلوچ سردار پنهنجي مڪن ماڻهن سان موجود هئا، جي هميشه ڪچهريءَ ۾ حاضر باش هئا. مير دسترخوان سان به ڪي ٿورا ماڻهو حيدرآباد ۾ آيل هئا، ۽ ٻيا آهي بلوچ هئا جي حيدرآباد جي پسگردائي ۾ رهندا هئا. تنهن کان سواءِ، مير صاحب انگريزن سان مقابلي ڪرڻ لاءِ بلوچ قوم کي گڏ ڪرڻ جي ڪا به ڪوشش نه ڪئي.

تاريخ ۱۶ فيبروري ۱۸۴۳ع جو، جڏهن مير نصير خان ٻن ميرن سان گڏ مياڻي جي ميدان ۾ پهتو، تڏهن سندس لشڪر چئن ۽ پنج هزارن جي اندر هو. اهو وڏي ۾ وڏو وڏاءُ ٿيل آهي ته انگريزن جي فوج ساوڙهه سؤ هئي، ۽ بلوچ لشڪر ساوڙهه هزار يا ٽيهه هزار هو. اهو وڏاءُ نيئر ۽ سندس ساٿين رڳو پنهنجي شهرت حاصل ڪرڻ لاءِ هڪيو هو. انگريزي فوج جي انداز بابت نيئر جي ڀاءُ وليئر نيئر پهرين سترهن سؤ ٻڌايو هو، پر جڏهن مياڻيءَ جي جنگ ۾ موجود ڪيترن انگريزن، انگريزي لشڪر جو وڌيڪ انداز ظاهر ڪيو، تڏهن سترهن سؤن مان ڦيرائي اٺاويهه سؤ ظاهر ڪيو ويو هو. حالانڪ اهو تعداد به گهٽ ڏنل آهي.

مهران

جي. جي. او. لمبر ۲۰ (مطبوع ۲۳ آگسٽ، ۱۸۳۹ع، بمبئي گورنمينٽ گزيٽ)
۾ هيٺيون تفصيل ڏنل آهي، جيڪو انهيءَ دعويٰ جي ترديد ڪري ٿو:

انعام حاصل ڪندڙ

۱۰۳	يورپين ڪميشنر، عملدار
۹۹۵	يورپين نان ڪميشنر، عملدار
۳۷۶۲	ديسي عملدار ۽ سپاهي
۱۷۰	ڊاڪٽري، کاتي جا ۽ مڪي وغيره
<u>۴۷۳۱</u>	جملي
جدا جدا ريجمينٽ هيٺ ريت ڏيکاريل آهي:	
۱۳	جنرل لائن
۶۴۹	۲۲ نمبر ريجمينٽ
۳۹۲	۹ نمبر گھوڙيسوار
۲۲۵	بمبئيءَ واري فوج جي پهرين ۽ ٻي بٽالن
۱۵۲	گولي انداز يا توپخاني جا
۶۶۸	۱ نمبر گرينيڊيئر
۷۳۹	۱۲ نمبر بمبئي جي فوج
۵	۲۱ نمبر بمبئيءَ جي فوج
۸۰۳	۲۵ نمبر
۹۲	مئپرس مائينرس
۵۶۲	سنڌ هارس
۲۵۳	پونا هارس
۳	وارنٽ آفيسر
<u>۱۰۵</u>	پوءِ پيش ٿيل درخواستن تي انعام حاصل ڪندڙ
<u>۴۷۳۱</u>	جملي

جڏهن فقط انعام حاصل ڪندڙن جو انداز ۴۷۳۱ آهي، تڏهن اندازو ڪري سگهجي ٿو ته اصل فوج جو تعداد گهٽ ۾ گهٽ ۵ لک ۵۰ هزارن ۽ ۵۰ هزارن جي وچ ۾ ضرور هوندو. ان جي مقابلي ۾ بلوچن جو لشڪر ٻن پنجن هزارن کان هڪڙو ٽيڪ نه هو. ٻنهي فوجن ۾ تفاوت ڊگهو هي هو ته انگريزن جي فوج جنگي قواعد کان واقف ۽ عسڪرن هٿيارن يعني گولين وارين بندوقن سان مسلح هئي، ۽ ان جي مقابلي ۾ بلوچ، جي جنگ جي فن کان واقف هئا، سي تلوارون، لٿيون، پالا ۽ سٺهن کان ڀرڻ واريون بندوقون کڻي،

پنهجي آزادي حاصل ڪرڻ لاءِ، مياڻيءَ جي ميدان ۾ اچي وڙهيا هئا. ڪن بلوچن ته پنهجي
پيرن ۾ ڏاڍن وسهي، مياڻيءَ جي ميدان ۾ پاڻ کي ٻڏي ڇڏيو هو. - جنن لڙائيءَ جي زور
وقت مندن قدم هڻي نه هتي سگهن.

گهرو نزاع ۽ هئا هٿيار نه هئڻ جي باوجود، بلوچ مياڻيءَ جي ميدان ۾ اهڙيءَ بهادريءَ
۽ مردانگيءَ سان وڙهيا، جو سڄي وڏنگتن، جو پاڻ خود مياڻيءَ جي جنگ ۾ شريڪ هو،
تنهن پنهجي ڪتاب ”اڪائونٽ آف دي پئبل آف دي مياڻي“ ۾ لکيو آهي ته
”بلوچ تلوارون ۽ والون هٿن ۾ کڻي مٽي آيا، ۽ ڪيتريون ئي زوردار هلائون ڪيائون،
جن ۾ انگريزي فوجن جون سڄيون قطارون هيڪ مٽي تي پئي ويون، ۽ ڪين پوئتي
هٽي وڃڻو پيو. پر پاڻي دفعا ته ۱۷ نمبر ريجمينٽ کي شڪست ڏئي، پر هر ڀيري
اعليٰ عملدارن وري وري ان کي هڪجا ڪيو ٿي. پهرين نمبر گرينڊ پئر ريجمينٽ،
جنهن کي پڻ ۱۷ نمبر ريجمينٽ سان گڏ هٽي هڻڻو پيو هو، تنهن ۾ مونجهارو ۽
پریشاني پنهجي وئي. ۽ ڏسجي ٿو ته انهيءَ ريجمينٽ پوءِ جنگ ۾ ڪو ٿورو بهرو ورتو.
پنجويهن نمبر ريجمينٽ کي پنهجي خونخوار دشمن جي مقابلي لاءِ پڻ ڪاليندي، سندس
- پهر سالار، ميجر ٿيسڊل، دشمن هٿان مارجي ويو. پاڻويهن نمبر ريجمينٽ جو پهر سالار
ليفٽيننٽ ڪرنل پنهفادر پڻ دشمن جي بندوق جو شڪار ٿي ويو، جنهن جي جاءِ
ميجر پول ورتي، پر هو به بلوچن جي خطرناڪ حملن جي سامهون پنهجي فوج جا
پير مضبوط ڪري نه سگهيو.“

مٿين حقيقت جي ڙهن مان معلوم ٿئي ٿو ته مياڻيءَ جي جنگ جي اصل حقيقت ڪهڙي هئي:
خود دشمن جي فوج جي هڪ انگريز عملدار، جو پاڻ خود مياڻيءَ جي جنگ ۾ موجود هو،
تنهن بلوچ قوم جي بهادريءَ بابت پنهجو اهو اظهار خيال ڪري، ثابت ڪري ڏيکاريو
آهي ته هڪ بلوچ هڪ بهادر قوم هئي!

سيد احسان علي شاهه جو احوال.

سيد احسان علي شاهه، سيد ثابت علي شاهه ”ثابت“ ڪربلاڻيءَ جو پوٽو نمبر فرزند هو.
سيد ثابت علي شاهه نسبت سڀني لکنڊو هن وقت تائين لکنڊا آيا آهن ته هو نواب اعظم خان
(۱) سان گڏجي سنڌ ۾ آيو هو: پر جڏهن تحقيقات جي نگاهه سان تاريخ جي صفحن کي
ڏسجي ٿو، ته نواب اعظم خان سال ۱۱۲۸ هـ ۾ سنڌ ۾ آيو هو، ۽ ان وقت سيد ثابت علي شاهه

(۱) نواب اعظم خان ولد صالح خان بن فدائي خان، سن ۱۱۲۸ هجريءَ ۾ ٺٽي ۾ آيو هو، ۽ ڪوڪلتاش خان
جهان بهادر، جنهن کي ”مير بابا“ چوندا هئا، تنهن جو پوٽو هو. ٿوري وقت تائين خواجہ محمد خليل خان
سندس نائب ٿي رهيو، پوءِ هو پاڻ آيو ۽ چار ورهيه رهيو. اتفاق سان هن جي حڪومت ۾ خالق تي وبا
۽ ڏڪار جي مصيبت آئي. شاهه عنايت الله مولوي جهوڪ واري جي شهادت به هن جي وقت ۾ ٿي.
شاهه عنايت الله جي شهيد ٿيڻ کان پوءِ ٻئي سال ۾ فرخ سير مارجي ويو، ۽ محمدشاهه بادشاهه دهليءَ جي
تخت تي ويٺو، جنهن نواب اعظم خان کي موقوف ڪيو.

ڄائو ۽ ڪو نه هو. سيد ثابت علي شاھ سال ۱۱۰۳ھ ۾ سيوهڻ جي شهر ۾ ڄائو هو، ته ملتان ۾،
چئن ڪن لکندڙن هن کان اڳ لکيو آهي. سندس وفات جي تاريخ ۱۲۰۰ جمادي الثاني سال
۱۱۲۰ هجري ۾ ٿي، ۽ کيس سيوهڻ ۾ دفن ڪيو ويو. سيد ثابت علي شاھ پنهنجي حياتيءَ
جي احوال ۾ لکيو آهي ته

پنهنجي ڏاڏي جو هو سيد نور محمد اصل نانءُ،
تنهن تون هو ثابت شاھ جڏهن فر فر توڻيس عطا.
بادشاهِ هند جي سرڪار مٿن وجهي معاشي
هئا مقرر فرح عظميا و اڪابر ز ابتدا.
پنهنجي والد جي زبانون پنهنجي والد نقل ڪيو،
جنهن سبب نقل وطن ڪيو قسمت آب و هوا.
هند ڪڙن نواب اعظم خان کي صوبو سنڌ جو،
راھ ملتان آيو ڪيئن لشڪر رکڻ جي اقتضا.
ان جو نوڪر ٿي ڪري سگهڙو سامان مٿي سنڌ،
دستگار دولت اسباب سفر سڀ ساڻ هئا.
چند سال ان جي وفات، نوڪري سرڪار هو،
تا جڏهن سمزول آيو حاڪم ۽ تدبير قضا.
سنڌ صوبو بعد ممزوليءَ جي هندوستان هليو،
هن جي آخر سنڌ ۾ کي قسمت آب و هوا.
سيڪ هيس سيوهڻ جي ۽ ٿيو طالب راهِ طريق،
هنڌ حاڪم هند ويو، هي ٿيو برابر سدعا.

مٿين نظم پڙهڻ سان معلوم آيو ته نواب اعظم خان سان سيد ثابت علي شاھ جو ڏاڏو
سيد نور محمد شاھ آيو هو، نه ثابت علي شاھ. جنهن مضمون نويس لکندا آيا آهن.

سيد ثابت علي شاھ، حضرت امام رضا عليه السلام جي اولاد مان هو. سندس پوڏاڏو
سيد عيسيٰ شاھ ۽ ان جو ڀاءُ سيد عبدالشڪور شاھ ملتان جي مشهور ساداتن مان هئا. سيد
عبدالشڪور شاھ جي مسجد ۽ سيد عيسيٰ شاھ جو مدرسو مشهور هئا. سيد عيسيٰ شاھ جو پٽ
سيد نور محمد شاھ، عرف ثابت شاھ، سال ۱۱۲۸ هجريءَ ۾ نواب اعظم خان سان گڏجي سنڌ
۾ آيو، ۽ اتي ۾ اچي رهيو، سال ۱۱۳۱ هجري ۾، سيوهڻ شهر ۾ لڏي ويو. سيد نور محمد شاھ
جي پٽ سيد مدار علي شاھ کي ۽ پٽ هئا. هڪ سيد احسان علي شاھ ۽ ٻيو سيد ثابت علي شاھ.
سيد ثابت علي شاھ کي ۽ پٽ هئا: هڪ سيد امداد علي شاھ ۽ ٻيو سيد احسان علي شاھ،
جنهن جو تخلص ”احسان“ هو.

سيد ثابت علي شاه جي وڌاڻ کان پوءِ، مير مراد علي خان، شاه صاحب جي اولاد کي سيوهڻ مان گهرائي، حيدرآباد ۾ مير صاحبن جي قبرن جي ڀرسان جايون ڏيئي، لوازمو مقرر ڪري ويهاريو، جتي اڄ تائين سندن اولاد رهندو اچي. سيد احسان علي شاه، مير نصير خان جي دربار ۾ پنهنجي والد وانگر ايندو ويندو هو، ۽ مير صاحب وٽ سندس تمام وڏي عزت هئي. سيد احسان علي شاه جي حياتيءَ جي احوال وٽس لاءِ آءٌ سيد امداد علي شاه صاحب وٽ پنج ڇهه ڀيرا ويس، پر سندن طبيعت خوش نه هئڻ ڪري موٽي آيس. گهڻو وقت اڳي جنگنامي کي مڪمل ڪري رکيو هوم، فقط احوال ملڻ لاءِ ترسيل هوس؛ پر هاڻي جنهن صورت ۾ احوال سردست ملي نه سگهيو، تنهنڪري في الحال جنگنامو شايع ڪرايان ٿو. انشاءِ الله حياتيءَ وفا ڪئي، ته مصنف جو احوال ۽ باقي رهيل سائهن جو حال آئيندي ڏيئي سگهندس.

جنگنامو

(تأليف سيد احسان علي شاه ولد سيد ثابت علي شاه)

بارڪ الله! مير، مومن، مصطفيٰ جو ديندار،
سنڌ سرور، بنده پرور، شاه عالم، شهر يار؛
جنهن جي در دائر سلامي خلق عالم بشارت،
هر ولايت ۾ سدا بانگشاهي آشكار:

ساير فضل خدا جو دائما سرتاج هو،
سيڪو آن جي لطف ۽ احسان جو محتاج هو.

مير مولائي، حسيني، حيدري، مومن مدار،
جعفر صادق سندو هي ”جعفري“ (۱) ته دل غلام،
جهانين محمد مير تي ات سمين ملواتون ملار،
۽ علي المرتضيٰ جو مدح خوان هر صبح و شام:

ناصر زهرا جي فرزندن جو دائر مائي،
سيد الشهداء جي غم حسرت هڪٽان محزون غمي.

نامور سلطان سرور سنڌ جو هي نظير،
جنهن جو بابو (۲) بادشاهه ۽ پيءُ (۳) عالم جو امير،

(۱) ”جعفري“، مير نصير خان واليءَ سنڌ جو تخلص هو.

(۲) مير نصير خان جو والد مير مراد علي خان؛ سال ۱۸۲۸ع ۾ سنڌ تي ويٺو، ۽ سال ۱۸۳۳ع ۾ واپس گهٽائين؛ سندس تخلص ”علي“ هو.

(۳) مير نور محمد خان ولد مير مراد علي خان، مير نصير خان جو وڏو پيءُ هو؛ سال ۱۸۳۳ع ۾ سنڌ تي ويٺو، ۽ سال ۱۸۴۱ع ۾ گذاري ويو.

ملڪ-مالڪ راج-سرو صاحب مدر و سرور،
ليڪ ميرت ليڪ صورت لا-ور محمد نصير (۱):

تنهن کي لشڪر منڊ جي چو 'مير صاحب نامدار!
'جنگ مگر بيدن مشرڪ سان، مومن ديندار!

'سوت تنهنجا سي توهان سان گڏ جي سڀني ٿا هلن،
'تنهنجا لشڪر راج-پاٿر سي مڙي ٿا مڙ ڪن،
'سي سڀي سنيري چو هي آيا ۽ هين ٿا عرض ڪن،
'تي مجاهد في سبيل الله پشاور پنجن!

'تنهنجو عباس علي همراھ شهدادالي شاھ،
'چاڪرائي مالڪائي هي سڀي تنهنجي سپاھ!

'پرگڙي ۽ چانگ، موي، ٿالپر ڏورا هزار،
'۽ نظاماڻي، موي، کوسا ۽ ڪوڪر نامدار،
'چلڪري، گوبانگ، لاشاري، لغاري پشمار،
'رند، ڪورائي، جتوئي، باگرائي، ٿيا تيار،

'خان خانائي ۽ شهبائي ۽ شهدادالي شير،
'چاڪرائي، مالڪائي نامور سورھ دلير!

مير مومن مرتضائي مصطفيٰ جو ديندار،
مير حسين ابن علي جو دالسا نر نامدار،
ها امير وزير جنهن جي در تي دالو پشمار،
خاص خدمتگار ۽ ديوان ڪئين مختارڪار:

(۱) آخري حاڪم سڏ، سرڪار فيض اُتار، هرنائيس مير محمد نصير خان ٽالپر، المتخلص «جعفري»، تاريخ ۱۴ محرم سال ۱۲۱۷ هجري، حيدرآباد جي قلعي ۾ ڄائو هو؛ سال ۱۸۳۰ع ۾ مسند تي ويٺو؛ تاريخ ۷ فيبروري ۱۸۴۳ع تي کيس مسند تان لاهي نظربند رکيو ويو. اپريل ۱۸۴۳ع ۾، لارڊ ايلنبرو گورنر جنرل جي حڪم سان بمبئي ۾ پهتو، جتي هڪ مهينو نظربند رهيو. اتان وري ڀولي ويو، جتي ۾ ڏينهن رهي، ٽين ڏينهن شهر ۱-ساور، روانو ٿيو، جتي ساڙو سال نظربند رکيو ويو. اتان وري ڀولي آيو، جتي ۾ ڏينهن ۾، رانيون منور ڪيائين. اتان وري بمبئي رهيو، جتي ئي ڏينهن رهي، چوٿين ڏينهن ۱-نادر، نالي آگوت تي سوار ٿي، ٻن هٿن ۾ سنڌ جو ستر پورو ڪري، پر ۵. ٿي ۽ جو ڪلڪتي جي بدرانگهه تي پهتو اُتي ڏينهن رات جهاز ۾ رهيو، ۽ ٻئي ڏينهن صبح جو ۱-ڊمبر، ڪلڪتي ۾ نظربند ڪيو ويو، جتي تاريخ ۷ ذيق الثاني ۱۲۶۱ هجري ۾ واپس ڪيائين. سندس لاش حيدرآباد ڦٽن تي دفن ڪيو ويو. هي مير صاحب شاعر به هو سندس تصنيفون هي آهن: ديوان فارسي؛ ديوان اردو؛ «مختيار نامو»، فارسي، نظم ۾، مصور؛ «مثنوي روزا صاحبان»، فارسي؛ ۽ «سفرنامه جعفري»، فارسي، نظم ۾. ڪجهه سڌي شعر به قلعي صورت ۾ موجود آهي.

تنهن روانا ڪيا وڪيل وزير عاقل بنظر،
ميرزا خسرو بيگ (۱) خدمتگار يوسف (۲) پٽي اسير.

تن وڃي انگريز سان ڪيو عهدنامو برقرار،
مير سلفن جي تماسي دوستي ڪيائون يادگار،
ڇهائون 'چارلي ملڪ تنهنجي آنڪيءَ ۾ پائدار،
'تنهنجا جائز عهدناما، تون اسان جو دوستدارا

'چون فرنگي دوستي مٿن جي ٿي سالن ڪنان،
'آئين اسان جا دوست آهيو، ناهيو دشمن اصل کان!'

سي رکي هڪ ٻي جي مرضي ٿيا دلاور دوستدار،
مير دستر (۳) کي ۽ ڇهائون 'هل اسان سان ٿي تيارا
'مصلحت مٿن سان تنهنجي پٺ ڪريون، اي ڪامگار
'سي ۽ تنهنجي مصلحت ۾ آهين مونس ڪمگار.'

سان دستر کسي وٺي آيا اچي ڪيائون سلام،
مير صاحب جي اڳڙن احوال مارو ڪيئون تلام:

(۱) ميرزا خسرو بيگ ابن القدر اصل گرجستان جو ويٺل هو. سال ۱۷۹۰ع ۾ هو طلاس شهر ۾ ڄائو هو. سال ۱۸۰۵ع ۾ ملا محمد اسماعيل کيس سنڌ ۾ آندو، ۽ مير ڪرم علي خان جي حضور ۾ پيش ڪيو. مير صاحب کيس پنهنجي اولاد وانگر پاليو، جو کيس پنهنجو اولاد مڪور هو. اهڙي قسم جو هڪ مضمون خود مير ڪرم علي خان ۽ مهجن هٿن سان هڪ قلعي قرآن تي لکي، ميرزا کي ڏنو هو. مير صاحب طب جو به ماهر هو؛ سندس «طب خسروي» مشهور آهي. تنهن کان سواءِ شاعر به هو؛ سندس تخلص «غلام» هو. سندس ديوان، مير صاحب جي مڪتب خانن ۾ ڏنو هوم، جنهن تي سندس جمع هن طرح لکيل هئي:
«سلطان ڪرم صلي ست گد خسرو غلام اوست»

ميرزا کي جيڪي به خط مير صاحب لکيا هئا، سي سورا خط برادر مڪرم ميرزا قربان علي بيگ مرحوم هڪ ڪتاب تي لکي ڏنا هئا. مٿيون قرآن، «طب خسروي» ۽ خطن جو ڪتاب اڄ به سندس اولاد وٽ موجود آهن.

(۲) محمد يوسف ولد محمد صالح، ذات سنگواڻو، تخلص «يوسف»؛ جذبهين پاڻ هتي ڪس جو ڄاول هو، تڏهين مير غلام علي خان کي مير مير محمد خان ڄائو هو. ان جي کير پيئڻ لاءِ سندس والده کي مقرر ڪيو ويو. مير صاحب سان گڏ محمد يوسف جي پرورش به ٿيڻ لڳي. حيدرآباد ۾ هاڻوڪو «نڊو يوسف» سندس نالي تي ٻڌل آهي؛ سڀاڻيءَ جي جنگ کان پوءِ مير صاحب جا ديوانا اُتي وڃي رهايا آهن. هن وقت سندس اولاد پاتوڙي ۾ رهندو آهي. «ديوان يوسف» ۽ «شوي ماءُ و مشتري» (فارسي) سندس تصنيفون آهن.

(۳) مير دستر خان ابن مير بهار خان، آخرين واليءَ خيرپور رياست؛ سال ۱۸۲۰ع ۾ سنڌ تي ويٺو؛ ۱۸۳۳ع ۾ خيرپور ڇڏي حيدرآباد آيو، جتان کيس انگريز قيد ڪري پٺوئي وٺي ويا، جتي سال ۱۸۴۶ع ۾ وفات ڪيائين.

چئون 'خصوصي غرضن جا لاهن روا،
 'دوستيءَ مؤن دشمني هرگز نه ڪن صادق سجا،
 'سنڌ جي لشڪر جا آئين سردار واقف اصل جا،
 'بمد باني پاڪ جي قون عقل عالم ڪئين خدا:
 'مير صاحب، سنڌ سرور! توتي مڙني جو مدد،
 'ڦنگ پرور، مير مومن، شاه عالم، شهر پارا!
 پوءِ سڏائين راج ۽ لشڪر جا ڪوٺا نامور،
 جنگ جا جهونجهار جنگي رڻ جا راوت سير تر،
 چيائين 'هارو آئين ته آهي منهنجا مونس معتبر،
 'جا صلاح آهي اوهان جي مصلحت ڏيو ٻا خبر:
 'جنگ جي هونئ مصلحت يا صلح، جي آهي صلاح؟
 'جا اوهان جي مصلحت، ما ٿي اسان کي ٻي مباح!
 تڏاڻي شهزادي (۱) سرڪش ٿيو، چيئن 'هي لشڪر خام!
 عهد نامن کي وٺي لاڙيائين باخشر تمام!
 خان محمد (۲) ۽ غلام محمد (۳) لغاري ڪيو ڪلام:
 چئون 'فرنگيءَ جو اسان کي ناروا آهي سلام!
 'آستي آهيون محمد جا آئين صادق سجا،
 '۽ اسان کي صلح هن ڪفتار سان ناهي روا!
 'مير دستر سام تنهنجي آهي توکان ڪا سباب،
 'تنهن سان ٻت پائتيا ۽ لشڪر ٽالپر يا دررڪاب:
 'ان سوا ٻيا راج-ٻائر خلق عالم به حساب:
 'تنهنجا پائتيا مير صاحب نامور عالي جناب،
 'سنڌ جي سردار جا ڏهنا ۽ ٻوٽا مير جا،
 'تنهنجي لشڪر سان گڏ همراھ ٿي توسين هليا!
 'سنڌ جي شمشير جو ناموس عالم آشڪار،
 'ٿا ڪئين ڪوٺا دلاور سير سرڪش هر ديار،
 'آهي ناموس بزرگان نه اسان کي بادگار،
 'ڪئن ڪريون ناموس ڪم، اي خسرو عالي تبار؟

(۱) ٽنڊي عالم خان جي ٽالپرن جو وڏو مير، غلام شاه شهزادي.
 (۲) مير خان محمد خان ماڻڪوالي، ٽنڊي غلام عليءَ وارن جو وڏو.
 (۳) غلام محمد لغاري، ويٺل گيسوٽ ڪنهنڙي، تماڻو ميرپور خاص هي لغاري، مير شهادت خان جو خاص مصاحب هو.

”اڄ ڪنداسين جنگ هن ڪفار مشرڪ سان مڙي،
”سڀ سڀن وينداسين پر هرگز نه ورنديسون وري“

هنن چيائون ۽ ڪيائون جنگ ٿي لشڪر تيار،
سڀ کي ڏئي مصلحت ڪيئون شير غازي شهسوار،
۽ کڻي فرقان رب جو ڪيائون وعدو پراڻو،
پڻ تقارو جنگ جو جنگي علم ڪيئون آشڪار،
اڳ ۾ ڪيئون نوبت تقارو پٽ ۾ جنگي پهلوان،
ٿيا محضن شير خزان جنگ جا سورھ سجان.

ٿيا پڻي لشڪر مقابل ۽ وڇاڻائون نصير،
صف بصف پئي دلاور جنگ تي ٿيا جالڪير،
نامور ”نصر بن الله“ پئي اٿيا غازي اسير،
جنگ جو جهونجهار جنگي جان محمد (۱) شيرگير،
تنهن سين گڏ ڪيڏ فتح محمد لڪياري پهلوان،
ٿيا بهادر پيٽل جنگاهه ۾ سورھ سجان.

پهرين حملي ۾ هنائي ڪيئون لنگي مست جان،
تير باران چوڻ طرف ميدان ۾ ڪيا پهلوان،
صف شڪن صفد صفون ڪيون صف سردر پهلوان،
ڏوڏڏڻ تي ڏير ڪيا هر سو ٿي سورھ سجان،
فتح هئي اسلام جي لشڪر جي بيشڪ بيد رنگ،
پر گهڻو دشمن ڪري ٿي جنگ جو ويو هو پورنگ.

دس جا دشمن ٿيا دڙوڻ ڏولاڻي ڪٽيا،
زد جي لالچ تي لنگي مان وهي شامل ٿيا،
۽ انهن جي ئي تقاري تي ڦليلي ٻار ويا،
تڏهين سڄي هائي آهن هي ڀولو ڀڳا،
پوءِ ڦليلي پٽ مان نڪري مٽي نروار ٿيا،
هٿ کڻي شير، سورھ ڏوڏو ٿي تڏو وڙيا.

پر جڏهن ڪاري قضا جي اسر ۾ هنن هو لڪيو،
جان محمد (۲) سڀ کي آت ڪوٺ ڪٽڻ ۾ رهيو،
سو ساهين صادقن سان جوان جنت ڏي هليو،
شاھ شهداء جي ڪچهريءَ ۾ شهيدن سان گڏ يو.

(۱) ننڍي ڄمار جي سڀرن جو وڏو، مير جان محمد خان خاناڻي.
(۲) ننڍي ڄمار جي سڀرن جو وڏو، مير جان محمد خان خاناڻي.

تنهن تي ”رضي الله عنهن“ جي سڌائين خاص و عام.
 ”پيرزقون فرحين“ ٿيو داور وڃي دارالسلام!

تنهن سين گڏ محراب جو پٽ ستوي جنت ٿيو روان،
 نامور سورهي غلام شاه (۱) خانگالي جوان،
 ڏيئي هٿ هٿ ۾ هليو هو ان سين ان منزل مڪان،
 هڪڙي هندماريا پئي، هڪ ٻي سان هدم تو امان؛

تن پئي ۽ ماريا ساهي چانگ مري جان قدا،
 ان تي رحمت رب جي جن حق نمڪ جو هڪڙو ادا!

پوءِ غلام شاه شهواني اسير ناسدار،
 ڪاهي لشڪر سان آڏو ۾ اچي ٿيو پالدار،
 ۾ سندس همراه هو همت علي (۲) سيد سهار،
 تنهن کي هنن هو مير صاحب چيو ته ”اي غمخوار يارا“

”ڀل ۾ ماريو جان محمد جوان کي وڃي ادا،
 ”هڪر مدد ڪن جي وڃي هرگز ڪن ٿي ان کان جدا“

هٿ ٻڏي هانڪ هليو غازي وٺي رخصت رها،
 چيائين ٻرتين رب کي، ڪاهي سندو ٿئي مصطفيٰ،
 مير ۾ همت علي پئي گڏجي مقل ڏي هليا،
 ۾ ”رضينا بالقضا“ اقرار ڪيون رب جي رها؛

اڳ ۾ سائس پيرزادو سيد محمد شاه پير،
 تنهن پئي ايمان سان ڪنجڪ ۾ ايماني ٿير.

بعد تنهن جي ماريون عبدالله نظاماڻي جوان،
 نالهر سائس غلام علي (۳) دلاور پهلوان،

(۱) مير غلام شاه خانگالي بر ٿندي چلم جي ميرن مان هو.
 (۲) سيد همت علي شاه جا وڏا خرامان مان لڏي بکر ۾ اچي رهيا هئا سيد محمد يوسف شاه،
 ميرزا جاني بيگ جي حڪومت واري زماني ۾ روهڙي مان لڏي اچي رهيو هو. انهيءَ ميد جو
 پائيو ۽ نانڻي، سيد اسحاق شاه، جهن کي ”پير پرڏهي“ ڪري سڏيندا آهن، تنهن جي ستن پيڙهيءَ
 مان سيد ذوالفقار علي شاه، ميرن جي حڪومت ۾ وزير سلطنت هو، ۽ سيد همت علي شاه، ان جو ننڍو
 ڀاءُ، مير غلام شاه شهوانيءَ جو خاص مصاحب هو.

(۳) غلام علي ولد مير فيروز خان ولد مير تندو خان * فتح ٿام سنڌ ۾، مير حسن علي خان ٺڪري ٿو:

وڏو ڀاءُ هو مير بهرام جو،	ڪريل پٽ پر ان جا هئا حيل جو،
هو شهداد منڊو پيو فيروز غلام،	هي توڙ ڏن ٿريا پئي هائي ننگ و نام،
پنهني کي دلاسا ڏنائين وڏا،	چيئين ۽ پائيندڙ آهيو مير حسا،
۽ وڃو مير جي گهر ۾ ائين بيخطر	قري آيو جيڪي هجي مان زرا!
جڏهن پئي ڪريل آيا منجهه مرا،	لنگو خوف حق جو نه غم و حيا،
ائين مان دولت ڦري ويا ولها،	چڏيون ڪيون پيو چادرن کان سوا!

في سبيل الله غازي ناسور ايمان سان،
گڏجي پئي ماريا، مري ڪيئون هڪڙي هنڌ مقل مڪان:

پنهجي ٻاري وطن خاطر سو ڏيئي سڙها ٿيا،
تن مٿي رحمت خدا جي شل هجي صبح و سا!

آن کان پوءِ ماري نظاماڻي گهڻائي ناسدار،
ڏوڏون تي ڏير ٿيا چو طرف رڻ ۾ پيشمار،
جوڪي آن کان پوءِ سڀ ٿيا چڱي هڪ ئي کان ڌار،
ڌار ٿيا دستا چڱي نروار هڪ ٻئي جا نه بار:

هڪلو رڻ ۾ ڇڏي ميرن کي ويا نڪه حرام،
راڄ، لشڪر، مالڪ مٿي، غنوار ويا مونس تمار!

اڳ ۾ لس لائي لغارين، تنهن پليءَ اوڙها پڳا،
رند، ڪورائي، جتوئي، پاڳرائي، سڀ هليا،
پوءِ پڳا ڪٽياڻ، ڪوڪر، ناسور اسراءِ هئا،
پرڳڙي ۾ چلڪري، گوبانگ، لاشاري لڏايا:

هڪڙو رستو ميسر، ٻيا ڀائٽيا ٻارا لاسور،
سي رهيا پاڻي وٽس جانيب سندس جاني چڪر.

هي ڏسي احوال راجن ۾ اسيرن جو تمار،
ٿيو گهڻو غمگين مومن ميسر غازي نڪتار،
چيئن 'جي اڄ هتي پاڻ جيئرو مونسين هنر هڪلار،
'جنهن سدائي مصلحت مون کي ڏني هر صبح و شمار'

جڏ صلاح ۾ مصلحت راجن سندس ڪئي، ٿا قبول،
تڏ خراب و غوار ٿيا جان هڪي جڻن تان دل ملول.

شهر دل غازي حضرت شاهزادو نوجوان،
انور از نور محمد، ناسور شهداد خان (۱)،
هڪ ڏئي پاڳارو، ٿاڻي ڏاڏي جي سند مڪان،
ڏاڏي ۾ پيءُ جهڙو نت چاچي جو شفق مهربان،

(۱) سرڪار بلند اقتدار، مير شهداد خان، ولد مير نور محمد خان، پنهنجي چاچي مير نصير خان جو صلاحڪار هو. مياڻيءَ جي جنگ کان پوءِ مير صاحب کي، ٻين مير صاحبن کان جدا، سورت ۾ نظر بند رکيو ويو هو، جو سر چالس بيئر کي چيو ويو هو ته، حيدرآباد ۾ درٿس هڪجهڙي جيڪا باهه، ڏني وئي هئي، ۽ هڪٻئي اڀس کي قتل ڪيو ويو هو، ان ۾ مير صاحب جو هٿ هو. آخر پنهنجن سالن کان پوءِ، ۲۰ مئي ۱۸۳۸ع ۾، هڪ عدالت قائم ڪئي وئي، جنهن ۾ مير صاحب جو ڪيس هليو، جنهن ۾ ڪيس بيڏو هي ٺهرايو ويو. مٿين ڏوھ ۾ محمد پٽ ڏني جو به هو، جنهن کي حيدرآباد قلعي جي دروازي تي ڦاسي ڏني وئي، ۽ باقي ٻن بلوچن کي قلعي جي ٽڪريءَ هيٺان ڦاسي ڏني وئي هئي. مير صاحب کي عدالت جيتوڻيڪ بيڏو ٺهرايو هو، تڏهن به انگريزن کيس وطن وڃڻ بدران وري به هڪلڪتي ۾ نظر بند رکيو، جتي تاريخ ۸ محرم سال ۱۲۸۳ هجري ۾، دنيا جي قيدخاني کان هيشه لاه آزاد ٿي ويو. مير صاحب شاعر به هو، ۽ سندس مخلص «حيدري» هو.

جنگ جي ميدان مٿل جو بهادر نامدار،
آڙ کان نڪري ٿيو نروار عالم آشڪار.

چائين 'چاچا مير صاحب! هاڻ لشڪر کان سواءِ
'جنگ جي ميدان ۾ بهي رهڻ ٺاهي روا;
'جي اسان جا وڃ لشڪر ناسور لراءِ هئا،
'تن مان هڪي ماريو ٿيا، ٻيا سڀ هجي ويا بچيا:

'مير صاحب! هاڻ غازي هڪر جلهه ميدان ۾،
'هاڻ پتي پو پوڻ ٺاهي اسان جي شان ۾!'

هن چئي مڪيالون جلهه حملو ڪري اڳتي هليا،
چاچو ۽ ڀائٽيو بهادر جنگ جا سورھ سڏا;
چاڪرائي مير سڀ رستو سان گڏ همراه هئا،
خاص خدمتگار منصبدار سپڪنهن مير جا:

سپڪو پنهنجي مير سان همراه ۽ غمخوار هو،
شردل شهادت غازي مٽي جو مهندار هو.

هڪڙي هڪ شمشير، ٻي هڪ ۾ بهادر ڪٽي مير،
چو طرف ميدان ۾ حملا ڪيا اُن سڀو نرو;
اُن جلهه ۾ ٿا هئا ماريو جمالي ناسور;
مير محمد علي (۱)، غلام محمد (۲)، مبارڪ ٺالهر (۳)۔

شردل شهادت دولهه ناسور جي. روبرو،
سي شهادت جي شرف مومن سري ٿيا سرخرو.

تير هزارن وڻ ۾ ڪٽي انگيز ات بي انتها،
چو طرف ٿيا تير بي پاڻ چو باران بيخفا،
۽ هلتن دڙهن جا تير زهرين ۾ لڳا،
۽ لڳي سڀني جوانن جي ڇڻي هڪون ۾ ٻيا:

مير مومن نامور کسي تير ڪنهن بي ٻيو جو،
۽ ڪلهي ساڄي کان ڪٽي مون لنگهي سو ٻار ٻيو.

(۱) مير محمد علي ولد مير مبارڪ خان (خيرپور)۔

(۲) مير غلام محمد خان ولد مير رستو خان (خيرپور)۔

(۳) مير مبارڪ خان ولد مير سهراب خان (خيرپور)۔

خاص خدمتگار ۽ مومن ملڪيان نامدار
سو ملڪيان زمان جو هو هميشه آبادار
سير جي ڪنجڪ مبارڪ سان مٿل ۽ سوار
توب جو گولو لڳي ٿيو جانفشان اودلفگار

سو وڃو رحمت خدا جي، جانثاري ڪئي جوان،
پنهجي آغا جي اڳوڻن قربان سر ڪيو پهلوآن.

جڏهن خدمتگار ماريو، ٿيو قيامت حادثو،
جنگ جي ميدان مٿل ۽ سڄي گهسان ٿيو،
۽ زمين و آسمان اوندهه ۽ اندوڪار هو،
ات بهاول رند پڻ گهسان مان نڪري ڀڳو-

'گيت بهاول رند (۱)، رندن کي لڄائي ٿا بڪار،
'مير صاحب کي ڇڏي رڻ ۾، ڀڄي وڻن پوڦارا'

ڪنهن پڙي وارن لڌارن ڪانه ڪئي هرگز وڻا،
تنهن جو سرڪردو غلام محمد لڌاري پڇيا،
جي هميشه سنڌ جي لشڪر ۾ ڪوٺا ٿي سڏيا،
هر ڏسي پتلن لڌن ڪين جي ۽ هي ايمان ٿيا:

ويا ڀڄي، سر تي سڙون لوڪ جي لعنت مدلر،
ڪوٺي جي شهر جا ٿيا ڪوٺلا ساڪن ٿلر!

مير دسر کي ڇڏي زنگي (۲) ڀڄي ڀلي ۾ ويو،
مير احمد خان (۳) پاڪ لاري جو ڪڍي ۽ لڪو،
هي سڀي ڀڄندا ڏسي يوسف جو پٽ صالح (۴) ڀڳو،
ڇيائين خدمتگار آهيان مير محمد مير (۵) جو:

'مائنٽ منگواڻا قلبي ۽ ڪناري ويجهو،
'ڪنهن طرح ڪاهي دسان، ٽهري قضاوب جي رضا'

(۱) بهاول رند جڏهن لڙائيءَ مان ڀڳو، تڏهن ميرن جي جهڙي جو سونو هلس، ۾ ڪئي ويو.

(۲) مير زنگي، مير چانڊو خان جو پٽ هو. (رهندڙ خيرپور، سنڌ)

(۳) مير احمد خان ولد مير فتح خان

(۴) صالح، ميان محمد يوسف خدمتگار جو پٽ هو.

(۵) مير مير محمد خان ولد مير غلام علي خان؛ سال ۱۲۰۹ هجريءَ ۾ ڄائو هو؛ سال ۱۲۷۱ هجريءَ جي

۱۵ جماد الثاني ۾ هلاڪتي ۾ وفات ڪيائين.

پوء ڀڳو محمود، پوئس سان ٻيلو سڻهن ڪري،
جڏ ڀڳي ٻيلي کان نڪري ڪاهي آيو ڳوٺ ڏي،
سامهون ناليءَ ڏي سهرڙو آيو لت حد تون سڃي،
ڏئي مبارڪ ڀاڳ جي ناليءَ کي هنر ٿو چوي:

’حق اها هو ماڻڪ تنهنجو، سنڌ جو تون شهر ٻارا
’مصلحت ڪٿڙي ڏني، جو هو سندھ مختار ڪار.

’مصلحت ڪٿڙي جي ڪٿڙي ٺاهي، اي صادق سڃا،
’تنهنجو خدمتگار، صاحب عقل جو آهي سڃا،
’هن جو ٿاني سڀ اسيرن ۾ پيو ڪونهي، سڃا،
’ڪڙو آوت (۱) هن جو ٿاني آهي، متعدي ٻيا:

’هوش ۾ ڪڙو (۲) ۽ آوت ٻئي آهن ٻين،
’رڪن دولت جا سندھ، اي صاحب صدر و سريرا‘

هوش محمد (۳) عرض ڪيو، اي مير صاحب ٺاهدارا
’هوش ڪري، بهوش هرگز ڪير آي، اي ڪاڪارا!
’مون مين ڏي فتح علي خان (۴) شاهزادو شهر ٻارا،
’پنهجي لشڪر راڄ سان ڪر ڪير غازي شهباز:

’مير محمد (۵) ڳوٺ ۾، هي ڳوٺ ٻي ڦالو ڪريو،
’۽ اوهن لشڪر اسيرن سان نڪري ٻڳ پڌو!

’مصلحت ڪٿڙي جي ڪٿڙي، مير ڪه لا هوش ڪرا
’ڏوڙ ٻئي آوت جي سڻهن ۾ ٺاهي آوت معتبر،
’هي مبارڪ توکي ٺاهي محمود آهي در نظر،
’جا ڏني محمود سهرڙي تنهنجي بد خبري خبر:

’هي ٿو ٻوڙا ٿيا جهان ۾، مورو کي کان پوءِ ٻيا،
’موس مارائي، هٽائي، جنگ هارائي ٻڳا.

(۱) منشي آوتواه پٽ منشي صابراھ ملڪاڻي، تخلص ”آزاد“، مير صوبدار خان جو مالي وڏيرو
شاعر به هو.

(۲) جهمدار ڪٿڙو خان ولد الهرکيو، ذات جو ٺاريجو، مير صوبدار خان جو مالي وڏيرو هو، کيس
اولاد ڪو نه هو، سندس ڀاءُ ميان پيرائي خان جو اولاد پهريائين پاڻي خان جي چاڙهيءَ تي رهندو هو،
هاڻي انهن مان ميان الهورايو خان حيات آهي، جو ننڍي يوسف ۾ رهندو آهي.

(۳) هوش محمد حشّي، مير صوبدار خان جو خاص خدمتگار هو، هي وڏو بهادر ٿي گذريو آهي.
هن سور هو، سر تريءَ تي رکي، ديسي جي لڙائيءَ ۾ سنڌ جي آزاديءَ تي پنهنجي جان قربان ڪري،
انسان کي ڏيکاريو ته، دنيا ۾ ڪهڙيءَ طرح جيترو رهجي ۽ ڪهڙيءَ طرح مرڻ گهرجي.

(۴) مير فتح علي خان ابن مير صوبدار خان، تاريخ ۲۸ شوال ۱۲۷۴ هجري، ڪلڪتي ۾ نظر بنديءَ
بي زماني ۾ وفات ڪيائين.

(۵) مير مير محمد خان ولد مير غلام علي خان.

"هي سند ۽ سهر ۽ سائو، هي سند ۽ ڪٽو ۽ امير،
 "هو اميرن خاص خيلن ۾ سند ۽ خاصو وزير،
 "مصلحت مقبول اڃ ڪٽو ۽ جي آهي دلپذير،
 "۽ انسان جي مصلحت ۽ عرض توکي لاهڙ،

"تو ٻڌائي پاڳ ۽ توکي معرفت انگريز جي،
 "هن جون نوجون ٿوسڻائي، پنهنجو لشڪر ٿو گڏي،

"مير صاحب! سوڻ پنهنجي جي مدد ڪر، نامدار!
 "فتح هن جي فتح تنهنجي آهي بيشڪ، شهر پار،
 "بعد پائن جي جنڻ جڳ ۾ اجايو شرسار،
 "شهر محمد (۱) کي ۾ موناو ۽ عزم ڪارزار،

"سڀ ميڙي همراه ٿيو وڻ تيغ مارو پيدرنگ،
 "پائن سوڻن سان ولاداري ڪرڻ ناموس ننگ،

"ڪو ۾ چئي هن کي جهان جو خان، هي خان ۾ غوار،
 "پائن احمد خان پڻ هرگز نه ٿيو ٻارن جو ٻار،
 "خان ماريا جنگ ۾ سوڙ ۽ ٿيا سرها سجار،
 "جي ڀڳا گهر ڏي سنڀاري ٻار پنهنجا ٺاڪار،

"مير مولائي حسينيءَ کي ڇڏي، وڻ مڙن ڀڳا،
 "جعفر صادق سان ٿيا ڪذاب وڻ روھن رڳا،

"ڪاذب و ظالم ۽ ڪافر تي خدا لعنت وڌي،
 "سڀ ئي ظالم ٿيا ۽ ڪاذب ٿيا ۽ ڪافر ٿيا سڀئي،
 "ڪله ڪٽي لڙقان رب جو، راج آيا سڀ مڙي،
 "اڃ مصلحتن کان ٻيڙا ٿيا، شهادت کان ڀڄي،

"جنگ جي ميدان مٿل کان ڀڳا هي ٻي ايمان،
 "ڀڳو گهر ڏي ٿيو روانو، وڻ ۾ باقي ڪي جوان،

"خان احمد خان (۲) چيو، "لنگه ٻار دريا ڪڙن شها،
 "مير مولائي حسيني! تنهنجي واهر مصفا،
 "سر سلامت شال هڻي تنهنجو سدا، پالين پلا،
 "گوت ۾ لاهي روا توکي هڻ ۾ سدا،

"گوت ۾ سڀ تنهنجا دشمن، ڪو نه تنهنجو خير خواه،
 "دوست ڪر همره پنهنجا پاڻ سان، حافظ الله!

(۱) مير شهر محمد خان ولد مير علي مراد خان خاناني، ميرپورخاص جو، ڊيپي واريءَ جنگ سان پنهنجي
 جان بچائي، نااميد ٿي پنجاب ويو، تنهن کان پوءِ سنڌ ۾ اچي ميرپورخاص ۾ رهيو سندس ولادت ۱۷
 مئي ۱۸۱۰ع ۾ ٿي، ۽ وفات ۲۴ آگسٽ ۱۸۷۶ع ۾ ٿي
 (۲) نواب احمد خان ولد نواب غلام محمد خان، مير نصير خان جو خاص امير هو.

'ڪاڏب و ظالم ۽ ڪافر تي خدا لعنت وڌي؛
 'جي ڇڏي توکي ڀڄي ويا سي مڙولي لعنتي؛
 'مشرڪن سان مومن جي جنگ حڪم اڀري؛
 'تن ۾ ڪي غازي شهادت جي شرف ٿيا مٿي،
 'سي ئي ڪافر ٿيا ۽ ڪاڏب ٿيا ۽ ظالم بڻجيا،
 'ٿيا مصحن ڪون پٿرا ۽ شهادت ڪون ڀڳا!

'هائي تون هل، مير صاحب، ڳوٺ ڏي، پالين ڀلا!
 'مصلحت سون سان ڪر ڀڪبار حسب المدعا؛
 'جي اچي غمخوار ٿيا مونس ۽ جانب دلربا،
 'ورل حق حافظ سدا، خلق خدا، ملڪ خدا!
 مير صاحب کي وٺي هيءَ مصلحت غمخوار جي،
 پوءِ ڇڏي آڙهه، ڇڏي اٺ تي هليو هوار ٿي.

مير صاحب سان دستر ۽ پيو شهادت خان،
 ڪاهي آيا ڳوٺ ۾ او نامور سورهمه مڃان،
 ڪوٺ ڪو سون مون آيو نوحه گر ٿي رازدان،
 هاءِ ٿيا غمگين ۽ معزون خاطر خست جان!
 هاءِ ميرن ڪانه ڪئي هرگز تلالي شاه جي،
 برج عرب ڳوٺ جو ٿيو هاءِ منزل ساه جي!

هڪڙو محمد خان (۱) پيو ڪٽوڙو اچي حاضر ٿيا،
 ۽ چيائون 'مير صاحب، ٿئي سلام اي خسرو!
 'مرض خدمت ۾ سندھ ڪيو هو اسان، اي سرور!
 'جنگ ڪرڻ انگريز سان ٿاهي روا، ٿاهي روا!
 'مير صاحب، تنهنجي پيءُ ۽ ڀاءُ جي هٿي دوستي،
 'عهدناما ٿاڙي ۽ ڪيو دوستيءَ جون دشمني!

'هائي تنهنجي مصلحت تون جان، سڌ مشڪلڪشا،
 'مصلحت مشڪلڪشائي ۾ سندھ ٿئي پيشوا؛
 'ٿي سڏايو 'جعفريءَ' ۽ 'حيدرِيءَ' جنهن جو سدا،
 'نالو جنهن جو مرتضيٰ مولا علي شير خدا؛
 'ڪهڙي ويو مشڪلڪشا مولا سندھ واهري وري،
 'سو اچي هراڻ ٿئي ۽ تنهنجو مشڪل حل ڪري!

(۱) نواب محمد خان ولد نواب الله بخش خان ٺوڙهو، مير محمد خان جو مختيارڪار هو. هن مير
 نصور خان کي صلاح ڏني هئي ته انگريزن سان نه ڦٽايو ۽ عهدنامي تي صحيح ڏيو.

مير موسن چيو 'عسلي المرتضيٰ سر خدا،
 'چئي' 'يدالله فوق ايد بهر' خدا ان جي ثنا،
 'آهي' بيشڪ پسي شهبه مخفي محين انبيا،
 'تاجدار' 'مل اتري' و شهر يار 'انما':

'سو سندر حامي حمايت، سو سندر واهر واهر،
 'نت سندر حافظ و ناصر و سندر پشت و پناه!'

هنن ٻڌي پو پئي آليا، ويا سرڪندا و سرڪندا،
 هڪ هن تي هنڌا و خوشنود ويا ڳالهيون ڪندا،
 پنهنجي مرن وٽ جڏهن ويا و وڃي حاضر ٿيا،
 ڏلي مبارڪ مير کي چئون 'مير صاحب خسرو!'

'رافضن کي باضه سنڌ جي، سروري، جي سر لکي،
 'قادر هرگز چئن يارن کون سوا ڪنهن کي ملي!'

'مير صاحب! تنهنجا نت حامي حمايت چار يار،
 'تون سدائين چار پاري آهن، موسن ديندار،
 'سنڌ-سرداري جي سر دستار تنهنجي، تاجدار!'
 'سوت پاليجا روانا ڪر سڙولي آشڪار:

'تن مان ماڻهو پنهنجا ڪر هراڻ، پانهون ڏئي اڇن،
 'هان، ستان سرڪش وري سنڀري سڀني ٺڪري وڃن!'

قل ڏيئي ڳوٺ جو در بند ڪيو ڪوڙي يزد،
 'سرو' ٿي ڏي ڳوٺ ۾ ڪيا هاءِ ان قوم، هنڌا
 ڪيئون صداقت مون عداوت، ٿيا ٿري سرڪش شديده،
 خط لپان جونيل ڏي جلدي منجهئون آوت ٻليده:

چوئن وڃي انگريز کي هنن مير صاحب جي دعا:
 'ٿي ڪيلين ڳوٺ ۾ دشمن سنڌ ڏيئي دغا!'

'فتح نصرت سان چو هي هل، مير صاحب ٿي ڪرا
 'مهڏاسو تنهنجو جن ڦاڙنو سي خاطي پيخير،
 '۽ اسان کي صلحتاسو تنهنجو دائر در نظر،
 'سنڌ-سرداري جي، سر دستار منهنجي، نامورا

'ڦٽي نوازش و ڪري سرڪار سون کي سرلڙا،
 '۽ سندر سرڪار جو بهر خدا ئي ڪار سارا

مون حيات ڪئي سنڌ ۽ لشڪر سڀني لوڏي ڪڍيو،
 هاڻ تون خاطر جمع ڪري جيڪي ٿي گذريو، سو ٿيو،
 تي مبارڪ فتح، تون حاڪم اسان جي ملڪ جو،
 ملڪ عالم تنهنجا تابع ٿيا، الاهي امر ٿيو:

’دستِ غالب ڪيو سنڌ ۽ مغلوب ماريءَ سنڌ کي،
 اسنڌ جو ناموس ڪم ٿيو ۽ شرف ٿيو هند کي!‘

مير مومن سان گڏ دستي ۽ باقي مڪي سوار،
 ميرزا خسرو ۽ فاضل خان، محمد (۱) همڪار،
 طبيب خدمتگار (۲) علي بخش پٽي صادق ۽ سچار،
 مير دستر فير دل، شهداد حساري لاسدار۔

هالا راجن ۽ ٺهرون ڏوه ڪيو ڏيئي دغا،
 جئن امار حسن کان ڪولي ۽ شادي ها ٿيڻا!

’شاهزادي‘ سان ڪوئين هاء ڪيو جو رو جنا،
 ڏيئي دعوت دين جي، سردار ڪڙن شاسي ٿيڻا،
 سنڌ جو لشڪر هو شامين جهڙا ڪڙني بيچار،
 راجداريءَ ٺنگ سرداريءَ ڪڙن جاهل ٿيا سڌا:

ٺنگ پرور، راج پرور مير صاحب ملڪ جا،
 هاء سڀ ٿيڻي ڪرائي، پٺاڻ سڀ آزاد ٿيا!

مصلحت جو مقتدا سلطان سرور سنڌ جو،
 بد ميرن جي سدالين مصلحت انديش ٿيو،
 انور از نور محمد شاه عالي شان هو،
 بل سهر مڪرم جو مهر پرور ماه هو:

جنهن فرنگي ۽ شجاع الملڪ جهڙا بادشاه،
 مصلحت سان ڪيائين دشمن دوست پنهنجا خير خواه.

ها الاهي ا مصطفيٰ ۽ مرتضيٰ جي واسطي،
 فاطمه خاتون جنت پارسا جي واسطي،
 شاه حسن المجتبيٰ مشڪلڪشا جي واسطي،
 سرور عالم شهيد ڪربلا جي واسطي:

’ٿي ڪڙن آزاد ٿيڻي ٿين، شفيق المذنب!
 ’رب و قبل دعائي انت خير الراحمين!‘

(۱) ميان محمد، ميان طاهر خدمتگار جو پٽ هو، ۽ مير نصير خان جو خاص ساٿيو هو.

(۲) طبيب خدمتگار جو والد حاجي احمد خدمتگار هو، جنهن مير فتح علي خان جي وقت ۾ حيدرآباد جو قلعو فتح ڪيو. حيدرآباد ۾ ’تندڙي طبيب‘ جو ڳوٺ سندس نالي تي پڌل آهي.

يا محمد! تو کسي جڏهن فرقان نازل ڪيو خدا،
تڏهن زبور، انجيل ۽ توريت سڀ منسوخ ٿيا؛
دين ۽ اسلام تنهنجو سڀ تي غالب ٿيو سڀ
ٿيا مڙهي مغلوب، تابع اسر ۽ فرمان جا؛

آڻ شهدادآلي، شاهي، جي شرف ۽ شان سان،
سنڌ جي سرور، سلامت امن ۽ ايمان سان!

شاهه "احسان علي" (۱) "مسڪين" ثابت، (۲) جن گدا،
تنهنجي در دائر سوالي آهي سائل، سيدا!
لطف پنهجي سان سڻ عاجز مندي هي، التجا؛
هڪر سندس هي مرثيو مقبول "مقبل" (۳) جن، شها!

مدح خواني جو گهڙي انعام شاعر "شاهه" کون،
ذات فضل "احسان" هر دم گو پئي الله کون!

(۱) "مسڪين" دهلوي هڪ مشهور مرثيو گو شاعر ٿي گذريو آهي؛ سندس مندي مرثيا مشهور آهن.

(۲) سيد ثابت علي شاهه، جو سندس (احسان علي شاهه جو) والد هو.

(۳) "مقبل"، ايران جو مشهور مرثيو گو شاعر ٿي گذريو آهي.

»عربيت« جو فڪري بنياد

وَلَطِينِي هِيَ الْفَتَاةُ فِي بِلَادِنَا فَيَا مِصْرَ أَلِي الشَّامِ هُنَّ بِلَادِي
هَذَا هُوَ الْوَطَنُ الَّذِي أَحْبَبْتَهُ وَلَهُ أَوَالِيِي صَادِقًا وَأَعَادِيِي
(منهنجو وطن آهي »فَتَاةُ« عربي زبان! مصر ۽ شام ۾ - حتمي ۾ اها زبان آهي،
اهوئي منهنجو ملڪ ۽ منهنجو وطن آهي. اهوئي منهنجو وطن آهي، جنهن جي لاءِ آءُ
زندہ آهيان. ان جي خاطر ئي منهنجي - جي دوستي آهي، ۽ ان جي ئي خاطر آءُ
دشمني ڪريان ٿو.)

مٿيان شعرَ ڪوئي مصري شاعر محمود ابوالوفا جي هڪ مشهور قصيدي جا آهن، جيڪو هن ۱۹۳۲ع ۾ پئرس جي هڪ وڏي مجلعي اڳيان پڙهيو هو. ساڳئي قصيدي ۾، شاعر انهيءَ ميوزڪي مخاطب ٿيندي، چيو هو: »اي «ض» اکر اچارڻ واريءَ معزز برادريءَ جا ڀائرو، عظمت ۽ بلنديءَ ڏانهن وڪ وڌايو! «ض» اچارڻ وارن جون آسون ۽ آيدون اوهان سان ئي وابستہ آهن؛ اوهين ئي انهن جا واهر و سِلا آهيو؛ ۽ بلندن کي - رڪڙ جو واحد ذريعو اوهين ئي آهيو!«

»ض« اچارڻ وارن جي اها پڪڙي، پڪڙهڻي ۽ پڪڙائيءَ جي دعوت، هڪ معنيٰ ٺلهي سياسي نيرياري نه آهي؛ ۽ نڪي اهو هڪو وقتي هٿيار آهي؛ مخالفن سان وڙهڻ لاءِ »عربيت« جي اها دعوت، پنهنجي اندر اها سموري روحانيت ۽ مثاليت رکي ٿي، جنهن مان هڪ فڪر حيات يا آئيڊيالاجي جڙي ٿي. حقيقت ته اها آهي ته اڄ جي عربي دنيا ۾ »عربيت« جي اها »آئيڊيالاجي« هڪ مذهب جو درجو حاصل ڪندي وڃي. انهيءَ سان ماڻهن جي دلين ۾ اهوئي جوش ۽ گرمي، ۽ ارادي ۽ اها ئي ڪردار جي جرات پيدا ٿئي ٿي، جنهن کي مذهب جو خاص فيضان سمجهيو وڃي ٿو. انهيءَ »عربيت« جو بنياد مذهب جي انڪار تي ڪين رکيو ويو آهي - نه اسلام کان انڪار تي، نڪي عيسائيت کان انڪار تي؛ بلڪ انهن ٻنهي مذهبن کي، جي هن اتفاق سان انهيءَ ئي ساڳيءَ سرزمين ۾ پيدا ٿيا ۽ وڌيا ويجهيا، انهيءَ »عربيت« ۾ سمهڻ ۽ ان سان انهن کي سنوارڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي. انهيءَ »عربيت« ۾

محمد صلي الله عليه وسلم ۽ مسيح عليه الصلوة والسلام - ٻنهي کي پشترين سرتو
 آهي. ماضيءَ کان انڪار جي ڪاٺي ضرورت نه سمجهي وٺي آهي. انهيءَ جو هڪ حصو هي
 به آهي ته انهن ملڪن جي عيسائيت کي، جيڪي انهيءَ مذهب جا اصل پيدا ڪندڙ ۽ وسيلو آهن،
 يورپ جي عيسائيت سان گڏجي سمجهي وڃن ۽ خلط ملط آهن نه ڏجي؛ ۽ سڳڻي وٺن ته
 کي پڻ عربي تاريخ ۽ عربي ماحول کان الڳ ڏيڻ نه ڏجي.

مرحوم سعد زغلول جو هڪ گهرو رفيق ۽ ڀائرن ٻيلي هڪ نوجوان نصي “سکر” به
 هو. موصوف وفد ٻارڻيءَ جو هڪ وڏو ليڊر هو. ڪاٺي عرصو ٿيو، هڪ ڀيري هن کي ڇوڙ
 ويو ته “اوھين پهرين عيسائي آھيو، يا پهرين مصري؟” هن جو جواب، جو عربي ڳڻپ ۽
 نئين نسل جي انهيءَ نئين رجحان جي بلڪل صحيح صحيح ترجماني ٿو ڪري، سو هي هو:
 “أنا مسلمٌ وَطَنياً وْمسيحياً دِيناً”

(آءٌ وطن جي لحاظ کان مسلمان آهيان، ۽ دين جي لحاظ کان عيسائي!)

اما ڳالهه ته ٿي پنڄويهه ورهيه اڳ جي، پر اڄ جيڪڏهن ڪنهن عرب عيسائيءَ کان
 اهو ساڳيو سوال ڪيو وڃي، ته هن جو نهايت ئي واضح ۽ سٺيون سنواتو جواب هي هوندو ته
 “آءٌ عرب آهيان!”

اردن ۾ ڪمال ناصر نالي هڪ عيسائي عرب شاعر آهي، جنهن آزاديءَ جي جدوجهد
 ۾ وڏو حصو ورتو آهي، ۽ انهيءَ سلسلي ۾ هن کي ڪيترائي ڀيرا جيل پڻ ڀوڳڻو پيو آهي:
 اهو ڪلهه هو اردن جي پارليامينٽ جو ميمبر آهي، ۽ گلب هاشا (انگريز ڪمانڊر، جنهن کي
 تازو اردن مان تڙيو ويو) ۽ نوري سعيد (عراقي وزير اعظم) جي خلاف هن جا ڪيترائي
 شعر عام توڙي خاص ننڍي وڏي جي وات آهن. هن جو هڪ هر مذهب، ٻيو عيسائي شاعر
 رشيد سليم فوري آهي، جنهن جو هيءُ بند ڏسو:

مُحَمَّدٌ إِبْنِي شَرِيفُ الشَّيْبِ	وَلَدْتُ شَهْ أَشْهَ فَيِي رَجَبِ
أَشْهَ مَنَا وَلَدْتُ شَهْ مُسْلِمًا	أَوْ مَسِيحِيًّا وَلَكِنَّ عَرَبِي

(منهنجي پٽ جو نالو محمد آهي، ۽ هو شريف النسب آهي، هن جي ماءُ هن کي رجب
 جي مهيني ۾ ڄميو: هن جي ماءُ هن کي نه مسلمان ڄڻيو، نه عيسائي - بلڪه هن کي
 عربي ڄڻيو آهي!)

شاعر جي هڪ عرب عيسائي شاعر قزوله معلوف “انقلاب مصر” تي هڪ قصيدو لکيو
 آهي، جنهن ۾ هڪ هنڌ چوي ٿو ته “ڪو زمانو هو، جڏهن اسان جا جهنڊا مشرق کان
 مغرب تائين فضا ۾ جهولندا هئا - ۽ اسان جي ٿي ڪري مشرقي قومن کي وحدت نصيب ٿي هئي.
 انهن قومن ئي گذريل وقت ۾ وڏين وڏين ۽ عظيم تهذيبن کي جنم ڏنو: انهن ۾ عيسائي
 (عليه الصلوة والسلام) ۽ محمد مصطفيٰ (صلي الله عليه وسلم) پيدا ٿيا، جيڪي دين ۽ دنيا،
 ٻنهي لاءِ شرف ۽ ڪمال جا صاحب هئا.”

عربيت جي انهيءَ آئيڊيالاجيءَ (هڪري بنياد) جي آخري شڪل اڃا متعين نه ٿي آهي. انهيءَ ۾ ڪو شڪ نه آهي ته انهيءَ آئيڊيالاجيءَ جي زبان عربي آهي. ۽ عربي زبان، ۽ انهيءَ اعتبار کان عربي ادب ئي انهيءَ جو سڀ کان اهم ۽ وڏو بنياد آهي. مراثن کان وٺي مست ۽ ايراني نار تائين - انهيءَ وسيع ايراضيءَ جي فقط اها ئي هڪ زبان آهي. جيتوڻيڪ انهيءَ ۾ هن وقت مختلف ٻوليون ۽ مختلف لهجا به موجود آهن، پر تعليم ۽ سياسي شعور وڌڻ سان، خواص وانگر، انهن سمورن علائقن جي عوام جي ٻن هڪ ئي زبان ٿيندي وڃي. انهيءَ ۾ شڪ نه آهي ته زبان وانگر هتي مذهب جي وحدت ۽ عيسائيت ڪانهي، ليڪن هتي جا به وڏا مذهب، اسلام ۽ مشرقي عيسائيت، جهڙي ريت هڪ ٻئي جي قريب اچي رهيا آهن، ان بابت ڪيئي اشارو ڪيو ويو آهي. انهن علائقن جي گذريل ڏهه هزار ورهين جي تاريخ گهڻي ڀاڱي هڪجهڙي آهي. ۽ انهيءَ تاريخ جا ”بانيات صالحات“ عربيت جي انهيءَ آئيڊيالاجيءَ جا ضروري جزا آهن، ۽ انهن کان انڪار ڪرڻ يا بدعت جو جهڏو بلند ڪرڻ جا بظاهر ته ڪي به آثار نظر ڪن ٿا اچن. خوش قسمتي ته اها آهي جو هن وقت - اسان جي ملڪ جي جماعت اسلاميءَ جي زبان ۾ - نڪي اتي جو ”اسلام پسند“ عوام، نڪي عيسائيت پسند مولوي انهيءَ عربيت کي پنهنجي پنهنجي مذهب جي خلاف تو سمجهي، ۽ نه وري اتي جا ”اسلام پسند“ حڪمران ۽ عيسائيت پسند حڪمران ئي مذهبي طور انهيءَ جي خلاف آهن؛ ايتريقدر جو جتي مصر ۽ شام وغيره جي ”اخوان مسلمون“ جهڙي مذهبي جماعت به پنهنجي سموري ”اسلام پسنديءَ“ جي باوجود عربي قوميت ۽ عرب اتحاد جي مخالف نه هئي، اتي موجوده شاھ سمود ۽ سندس نامور پيءُ عبدالعزیز ابن سمود مرحوم جهڙا ڪيتر ۽ قدامت پسند مسلمان، جيڪي قرآن ۽ ست کان - واه پيءُ ڪنهن چيز کي پاڻ لاءِ - منڊ ڪن ٿا سمجهن، سي به پنهنجيءَ هر تقرير ۾ مسلمانن کان اڳ ۾ عربن جو ذڪر ٿا ڪن، ۽ عربيت کي پنهنجو قومي شعار ٿا سمجهن. ٻئي طرف، لبنان جا عيسائي ۽ اتي جا حڪمران عيسائي طبقا به عربيت کان منظر ڪڍنهن - ۽ اهو ته عالم آشڪار آهي ته هن دور ۾ عربي زبان جي ترويج ۽ عربي ادب جي واڌاري ۾ لبنان جي عرب عيسائين جو تمام وڏو حصو آهي.

حقيقت هيءَ آهي ته هتي جي قوميت، ۽ انهيءَ لحاظ کان عربيت جو نظريو يورپ وانگر معاشي استحصال ۽ سياسي توسيع مان پيدا ڪين ٿيو آهي، بلڪ انهيءَ جو محرڪ غيرن جي غلاميءَ کان آزاديءَ حاصل ڪرڻ جو جذبو هو. انهيءَ ڪري، جيڪو به شخص آزاديءَ جي جدوجهد ۾ اڳيان هوندو هو، ۽ مغربي سامراج جي ڏاڍ ۽ ظلم جو نشانو بنو هو ته عوام، اهو ڏٺڻ کان سواءِ ته هن جو مذهب ڪهڙو آهي، هن جي عزت ڪرڻ ٿي لڳو، ۽ هو عوام ۾ بيحد مقبول ٿيو ٿي ويو.

مثال طور، ۱۹۳۰ع ۾ لاهري ۾ مون هڪ عيسائي قطبي ليڊر ويصاواصف جو حجازو ڏٺو، جنهن کي هزارها مصري ڪلهو ڏيندا هئا ويا. ظاهر آهي ته انهيءَ ۾ وڏي اڪثريت

بهرائ

مسلمانن جي ٿي هئي. سندن جوش و غروش جي حالت تي نه ٻيو-هنن جي ٿي ته انساني سرن
 ۾ هڪ سيلاب هو، جو وهندو ٿي ويو-۽ سڀني جي زبانن تي اهوئي نعرو هو- »الي الجنة!
 الي الجنة!« (بهشت ڏانهن... بهشت ڏانهن!)

انهيءَ جي ابتڙ، جامع ازهر جو ڪو نهايت وڏو شيخ ڇو نه هجي، پر جيڪڏهن
 ٻڌري يا گجهي سندس همدردي سامراج سان هوندي، ته اهو عوام جي نظرون ۾ ٻنھ ڪري
 پوندو ۽ ماڻهو هن جي ڳالهين کي ٻڌندا به ڪين!

پر انهيءَ جو اهو مطلب نه آهي ته انهن ملڪن ۾ مذهب، وقت بوقت، فرقي پرستيءَ جو
 چولو ڏيکي، آزاديءَ جي راهه ۾ رنڊڪون ڪين وڌيون آهن؛ ۽ مختلف قالن سان قومي ۽
 وطني تحريڪن ۾ رخنو وجهڻ جي ڪوشش ڪين ڪئي آهي. ان جي برعڪس، عراق ۾ شيعه-سنيءَ
 جو جهڳڙو ڪڙو ڪيو ويو، مصر ۾ قبطي ۽ مسلمانن جو سوال پيدا ڪيو ويو، شام ۽ لبنان ۾
 مسلمانن ۽ عيسائين، ۽ خود مسلمانن ۾ شيعه-سنيءَ، زبدي ۽ دروزي ڏڦير پيدا ڪرڻ جي
 ڪوشش ڪئي وئي؛ پر ڇاڪاڻ ته سڀني جو مقابلو، بنا مذهبي پيداوار جي، سامراج سان
 هو، ۽ سامراج سڀني کي هڪ ئي طرح سان ڦريو ماريو ۽ ڊٻايو ٿي، ان ڪري اهي فرقيوارانه
 ڦٽا وڌيڪ ڪامياب نه ٿي سگهيا، ۽ قوميت ۽ عربيت جو ڦاٽلو اڳتي وڌندو رهيو.

سڀ کان پهرين هر عرب ملڪ ۾، فرداً فرداً، قوميت جي تحريڪ هلي، ۽ مذهب
 کي ماڻهن جي وچ ۾ اختلاف جو سبب بنائڻ جي مخالفت ڪئي وئي. ان ۾ شاعر ۽ اهل قلم
 سڀ کان پيش پيش هئا. مصر جي هڪ شاعر ”شوقي“ جنهن کي ”امير الشعراء“ جو لقب ڏنو
 ويو هو- هڪ ڀيري مصرين کي مخاطب ٿيندي، پنهنجو هيءُ شعر پڙهيو هو:

”موجوده دور، جيڪو هاڻي شروع ٿي رهيو آهي، سو تمام خير ۽ برڪت جو دور
 آهي؛ ان کان محمد صلي الله عليه وسلم به پنهنجيءَ لحد ۾ خوش آهي، ۽ مسيح عليه السلام
 به پنهنجيءَ جاءِ تي مطمئن آهي. اي ”ايل“ جا لڙندا! سڀ کان پهرين تون
 مصري بڻج- ان کان پوءِ وٺي ته تون مسلمان ٿي، ۽ وٺي ته قبطي!“

محمود ابوالوفا- جنهن جا شعر شروع ۾ ڏنا ويا آهن- پنهنجي هڪ قصي ۾ چوي ٿو:
 بَـتَّارَكَ اللّٰهَ فَيَكْرِ بَـتَّارَ مِـصْرَ دَارَا لَيْسَ فَيُكْرِ الْفَرَسُ بَـتَّارَ عَنّْ اَوْطَانِه
 وَطَنُ كُنْـتَهْ هُنْدِي وَ مِلَامُ حَرَسُ نَاتُوبِه وَ صَوْتُ اِذَا نَه
 (اي مصر، تو تي الله جي برڪت هجي! تو ۾ ڪو پرڏيهي به پاڻ کي اوهرو نٿو
 محسوس ڪري. تون اهڙو وطن آهين، جو ان ۾ گرجا جي گھنڊ جي صدا ۽ اذان جو
 آواز- ٻئي سر ٽاپا نهايت ۽ سلامتي آهن!)

۱۹۳۱ع جي ڳالهه آهي: مصر ۾ ڪن مسلمان ٻارن کي امريڪي مبلغن، رجب فريب
 سان عيسائي بنائي ڇڏيو. جڏهن اها ڳالهه ڪٺي، ته سڄي ملڪ ۾ هڪ ٽڪوڙو بڻجي ويو،

۽ عيسائين جي خلاف مسلمان عوام جا جذبات ڀڙڪي اٿيا. اهو نهايت ئي نازڪ موقعو هو: اوردائي ئي بي احتياطيءَ سان، مصر جي مسلمانن ۽ عيسائين ۾ خونريز تصادم ٿي سگهيو ٿي، جنهن مان قوسي وحدت کي سخت نقصان پهچي ها، ۽ انگريز ان مان خوب فائدو وٺي ها. انهيءَ موقعي تي شاعر ۽ اديب اگني وڌيا. بجاءِ ان جي، جو هو پنهنجي هر فور عيسائين کي سندن روش تي ٽندين ها. هن نهايت بردباريءَ سان پنهنجي احتجاج جو رخ غيرملڪي غاصبن ڏانهن موڙي ڇڏيو. هڪ شاعر محمود غنير، انهيءَ واقعي جو ذڪر ڪندي، چوي ٿو:

”ان جي ملڪ ۾، (حضرت) ’مسيح‘ ۽ (حضرت) ’سليم‘ جي نالي جي آڙ وٺي، هڪ تمام وڏو خطرو پوي آيو آهي. آڏ ڊهان ٿو ته ان منجهان مٿان لسان جي وچ ۾ جيڪو محبت جو رشتو آهي، اهو ٽٽي پوي! باد رکو، جنهن مصر سان غداري ڪئي، ان ڄڻ ’احمد‘ (صلي الله عليه وسلم) ۽ ’مسيح‘ (عليه السلام) ٻنهي سان غداري ڪئي!“

پنهنجي انهيءَ ڊگهي قصيدي ۾، اگني هلي، شاعر چوي ٿو:

”ماڻهن کي پنهنجي عقيدن تي ڇڏي ڏيو: آهي جيڪڏهن پشت کي پوڄڻ ٿا گهڙن، ته پوڄڻ ڏيو. حضرت عيسيٰ (عليه السلام) جو دين، احمد (عليه الصلوة والسلام) جي دين وانگي ڏوه ڪندڙن جي پيرالي اٿو ڪري. جيڪو به شخص بيت المقدس ۾ خلوص ۽ عقيدت سان حاضر ٿئي، ۽ جيڪو سڪتي ۾ احرام پٽي-ٻئي برابر آهي!“

ان کان پوءِ، شاعر فتيازن کي مخاطب ڪندي، هنن ٿو چوي:

”اوهين هن وقت ٻنهي موٽن ٿا چاهيو؟-جڏهن زمانو گهڻو اڳتي وڌي ويو آهي، ۽ تعصب جي دور جا رهيا ڪهيا ڀاڄولا به گر ٿي چڪا آهن! انهيءَ اوندھ سان ڀريل زماني کي هاڻي قبر سان ٻيهر ٻاهر نه ڪڍو. جڏهن ته مذهب جي نالي سان خدا تعاليٰ کي ورهائي ڇڏيو ويو آهي، ۽ صليب ۽ هلال جي نالي سان ماڻهن کي غلام بنايو ويو آهي... ۽ هڪ انسان کي الله اهو اختيار ڏيئي ڇڏيو آهي ته هو وٽس نه ماڻهن سان ظلم ڪري ۽ وٽس نه انهن سان انصاف ڪري! ۽ الله هن کي جنت عطا ڪئي آهي ته هو جنهن کي چاهي تنهن کي بخشي ڇڏي، ۽ جنهن کي چاهي تنهن کي ان کان محروم رکي. هاڻي ماڻهن جون اکيون انهيءَ انڌين جي مرض کان صحتياب ٿي چڪيون آهن، ۽ اڄ جي علمن، ’قضا و قدر‘ جي مڙني يهودين ڳالهين جو خاتمو ڪري ڇڏيو آهي!“

شام جو ملڪ انهيءَ تحريڪ جو سڀ کان وڏو مرڪز هو. اتان جا شاعر ۽ اديب، شروع کان ئي علائقي قومي جي ٻڌان عربي قوميت جي دعوت ڏيندا رهيا. کين انهيءَ معاشي ۾ وڏي مدد ان ڳالهه کان ملي، جو شام ۽ لبنان جا لکين باشندا، امريڪا جي گڏيل رياستن-خاص طور ڏکڻ امريڪا-۾ وڃي لڏي ويٺا آهن. اتي انهن جون ڪيتريون ئي

روزانيون ۽ هفتيوار اخبارون ۽ ماهوار رسالا آهن؛ بلڪه هاڻي ته اتي جي عربي ادب ۽ ايريڪي-عربي ادب جو هڪ خاص مڪتب فڪر وجود ۾ اچي ويو آهي. نئين دنيا جي انهيءَ ادبي اسڪول جي سڀ کان نمايان خصوصيت آهي ان جي عربييت ۽ قوميت، جنهن جو اثر شاعرن ۽ لکين جي اديبن ۽ شاعرن تي پڻ پهچي رهيو آهي.

عراق ۾ شيعه-سني اختلافن کي هٽائي ڏيڻ لاءِ، برطانوي سامراج-پنهنجون خفيه ڪوششون برابر جاري رکندو آيو. آزادي چاهيندڙ ۽ محب وطن عراقين ان جو اهڙو عراقي ۽ عربي قوميت ۾ گولڊو، عراق جي عربي شاعريءَ ۾ ڏاڍو زور ۽ اثر آهي، ۽ ان جو محبوب ترين موضوع اهڙي قوميت ۽ عربييت آهي. تازو ئي، عراق ۾ هڪ تمام وڏو شاعر 'جميل الزهاري' ئي گذريو آهي: هو سڄي چار ڏاڍي جوش ۽ گذار ۾ 'ليلي' جا گيت ڳائيندو رهيو- ان جي اها ليلي، 'عراق' هو. هڪ دفعي کيس جلاوطن ڪيو ويو، جلاوطنيءَ جي حالت ۾، 'ليلي' جو ذڪر ڪندي، 'الزهاري' چوي ٿو:

ذُكِرْتُ مُوَاطِنِي وَ ذُكِرْتُ أَهْلِي وَ لَيْلِي وَ الْمَشِيبَةُ وَ الشَّبَابُ
وَ لَوْ أَشِيي رَحِمْتُ إِلَي بِلَادِي لَقَبَلْتُ أَلْمَتَازِلَ وَ الشَّرَابَا
(مون جلاوطنيءَ ۾ پنهنجي وطن وارن ۽ عزيزن کي ياد ڪيو؛ ۽ 'ليلي'، پنهنجي ننڍپڻ ۽ پنهنجي جوانيءَ کي ياد ڪيو. جيڪڏهن هاڻي آءٌ پنهنجي وطن وريس، ته آءٌ ان جي پيٽن ۽ ان جي مٽيءَ کي چمڪندس!)

'الزهاري'، عورتن جي آزاديءَ جو حامي هو. هو ان باري ۾ پنهنجيءَ فورم کي سدائين اتانورڪ جي نقش قدر تي هلڻ جي تلقين ڪندو رهيو. هن رجعت پسنديءَ ۽ توهم پرستيءَ جي خلاف مسلسل جهاد ڪيو. هن جي هڪجهڙو شعرن جو ترجمو ٻڌو:

'محبي ۽ نفرت سان ڀريل انسان جوان، پرائين عادت جي مخالفت ڪرڻ لاءِ آڻو؛ آڻو، ۽ بغاوت ڪريو- قضا ۽ قدر جي خلاف ۽ بغاوت ڪريو! پنهنجي مقصدن جي طرف، جرات سان وڌو- انهيءَ سيلاب جيان، انهيءَ تيز ۽ ٽڪي طوفان جيان، جو وڌندو ئي رهندو آهي! دنيا ۾ ڪا سڀني هڪ حرماند ۽ مضبوط دل واري لاءِ آهي؛ ۽ ڪمزور جي لاءِ تباھي آهي- تباھي، ۽ تباھي!

'اي ضيف ٻڌو! اوهين لڙائيءَ جي لائق نه آهيو؛ هتي وڃو..... ۽ اي جوانو! اڳتي وڌو- جلد اڳتي وڌو! اوهين هر آندي عهدي جي زنجير کان آزاد ٿي وڃو، جنهن ۾ راه تي هان واري لاءِ ڪا به هدايت ڪانهي!

'ڇا اها عجب جي ڳالهه نه آهي، جو جيڪو يهودن پرستن ۽ وهاھ ۾ نه ايندو ڳالهين تي قناعت ڪري، اهو ته 'مومن' ۽ جيڪو انهن تي شڪ ڪري، اهو 'ڪافر' ڪري ڇڏيو وڃي؛ ۽ سرڻ کان پوءِ آخر ۾ 'جاهل' کي ته جنت ۾ پهچايو وڃي، جتي نعمتون هجن، ۽ 'عالم' کي باھ جي آڙاھ ۾ اڇلايو وڃي!'

عرب-علائقي قوميتن تي هائي اڳي جيترو زور ڏنو وڃي، پر ان کان انڪار هن وقت به ڪونهي: عراقي اڃا به 'عراقي' آهي؛ مصري به پنهنجو پاڻ 'مصري' ٿو سڏائي. پر مصر جي تازي انقلاب کان پوءِ جمال عبدالناصر جي نئين ملڪي دستور ۾، مصر کي "جزء من الامة العربية" (عربي امت جو جزو) ٺهرايو ويو آهي؛ ۽ اهڙيءَ طرح عراق، سعودي عرب، شام، وغيره ملڪ به پنهنجو پاڻ کي "عربي امت جو جزو" چون ۽ چوائين ٿا. عراق جو 'بغداد ريڊيو' ۽ اتي جون اخبارون، پنهنجي عربيت جي -پني کان وڌيڪ پروڀنگيا ڪن ٿا- ايتريقدر جو هو انهيءَ شوق ۾ اها شڪايت ڪن ٿا ته 'ناصر ۽ ان جو مصر، عربي قوميت جي وڌڻ ۽ ويجهڻ ۾ رڪاوٽ بنجي رهيا آهن؛ ۽ اهو صرف عراق لاءِ آهي، جنهن عربيت کي ڦهلائڻ لاءِ ايتري ڪوشش ورتي آهي' مطلب ته جيستائين "عربيت" جي نصب العين ۽ آئيدالاجيءَ جو تعلق آهي، سڀني جو ان تي پوريءَ طرح سان اتفاق آهي.

پيشڪ عرب ملڪن، عربيت ۽ عربي قوميت جي آئيدالاجيءَ کي عملي طرح پنهنجو بنائي ورتو آهي. قاعده ريڊيو جي "صوت العرب" پروگرام وانگي، بغداد ريڊيو به انهيءَ عربيت جا سُر آلاپڻ ۾ اڳرو آهي. ليڪن، جيئن مٿي اشارو ڪيو ويو آهي، انهيءَ آئيدالاجيءَ اڃا پنهنجي آخري ۽ مڪمل شڪل اختيار ڪانه ڪئي آهي، ۽ انگريزي معاوري مطابق، اها اڃا Melting Pot ۾ آهي.

سوال هي آهي ته انهيءَ عربيت جي سواسي ۽ معاشي شڪل ڪهڙي ٿيندي؟ عربيت جي 'آئيدالاجيءَ' جي لاءِ اهو سوال نهايت ئي اهم، بلڪ اڻڪلهه جي حالتن ۾ بنيادي حيثيت رکي ٿو؛ ۽ عربيت توڙي عربن جي مسئلن جو -مورو دارومدار انهيءَ سوال تي آهي. هن وقت صورتحال اها آهي، جو اتر آفريقا جي عرب ملڪن کي ڇڏي، خود مشرق قريب جي عرب ملڪن جي سياسي ۽ معاشي نظامن جو پاڻ ۾ زمين آسمان جو فرق آهي. هڪ طرف مصر ۽ شام جا ملڪ آهن، جتي جمهوريت سان گڏوگڏ اشتراڪيت جو معاشي نظام به آپري رهيو آهي، ۽ وڏيون وڏيون زمينداريون ختم ٿي ۽ وراهي رهيون آهن. عراق ۽ لبنان ۾ پارليامينٽري نظام ته آهي، پر اڌورالو، ٻئي طرف، سعودي عرب ۾ صرف سعودي خاندان جي حڪومت آهي؛ ملڪ جي سموري دولت ان جي آهي. نه اتي موجوده معائنن ۾ حڪومت جو ڪو دستور آهي، نه حڪومت ڪنهن جي اڳيان جوابدار آهي، ۽ نه ان کان ڪو ان باري ۾ پڇا ڳاڇا ڪري سگهي ٿو. سعودي عوام کي، عملي توڙي اصولي طرح، حڪومت جي ڪاروهنوار ۾ دخل ڏيڻ جو ڪوبه حق ڪونه آهي؛ بس بادشاهه آهي، ان جو خاندان آهي، ۽ مملڪت سعودي عريمه؛ هو ملڪ جي دولت کي وٺس تنهن صرف ڪري، ڪير به ان تي اعتراض نٿو ڪري سگهي. وري تيل جي پيدائش سبب، ملڪ جي دولت جي ڪا حد ۽ حساب ڪونهي. ساڳئي ئي حالت يمن ۽ يمن جي حاڪم امام جي آهي - پر هڪ ته اهو ملڪ ٽٽو آهي ۽ ٻيو ته اهو بيحد غريب ملڪ آهي.

هائي ڏسڻو هي آهي ته اهي عرب ملڪ، سياسي ۽ معاشي لحاظ کان ڪهڙو ؟ ۽
 اختيار ڪن: ڇا انهن جي عربيت جي هيءَ آئينديالاجي، سياسي ۽ معاشي معامن ۽ ان جي
 بهر ۽ غير معين رهندي، يا انهيءَ معاشي ۾ هو اسلام جي صحيح روح کي - جيڪو سڀني
 ۽ معاشي انصاف تي سڀني آهي - پنهنجي عمل جو آئينو بنائيندا؟ حالت اها آهي، جو ڪي
 عرب ملڪ اڄ معاشي نامواري ۽ سياسي زبردستين جو بدترين مثال بنيل آهن، - جتي جيڪڏهن
 هڪ طرف لکين خدا جا بندا هڪيا ۽ اڳواڻا آهن، ته ٻئي طرف ڪي چند ماڻهو اڳڙن جي
 ابراضيءَ ۾ پڪڙيل محلاتن ۾ رهن ٿا، عوام جي حالت ڏورن کان به بدتر آهي؛ سياسي آزاديءَ
 جو ته نالو نشان ئي ڪونه آهي!

اهي معاشي ظلم ۽ سياسي زبردستيون، گهڻو وقت نه هلي سگهندا. عرب دانشورن کي،
 هائي يا ٻيو، ان جو اوصاف ضرور ڪرڻو پوندو. جيڪڏهن عربيت، سياسي آزادي ۽ معاشي
 انصاف کي نه اختيار ڪيو، ۽ عوام جي حقيني بهوديءَ ۽ انهن جي آزاد مرضيءَ تي حڪومت
 جو بنياد نه ڄمايو، ته ٻيو اڳتي هلي انهن کي، اسرائيل کان ڪئي ڀيرا وڌيڪ، خود پنهنجن ئي
 اندروني خطرن جو مقابلو اڳيان ايندو.

مختصر افساني جو فن

مختصر افسانو اهو نه آهي، جيڪو رڳو مختصر هجي؛ منجهس اختصار کان سواءِ ٻيو به گهڻوئي ڪجهه ٿئي ٿو. اختصار ان جي بنيادي خوبي ضرور آهي، پر ان سان گڏ جيتائين ان ۾ ٻيون ضروري خوبيون نه هوندون، تيستائين ان کي "مختصر افسانو" چئي نٿو سگهجي. مختصر افسانو هڪ فن آهي، جنهن کي پنهنجا جمالياتي ۽ فني اصول آهن. افسانو جيستائين انهن اصولن کي پورو نٿو ڪري، تيستائين ان کي مختصر افسانو چوڻ غلط آهي. اهو افسانو، جيڪي رڳو مختصر آهن ٿا، ۽ جن جو انهن جمالياتي ۽ فني اصولن سان ڪوبه تعلق نٿو ڪونهي، سي ته شروع کان وٺي هن وقت تائين تاريخ جي جدا جدا دورن ۾ برابر لکيا رهيا آهن، پر انهن جمالياتي ۽ فني اصولن، مختصر افساني کي جيڪا خاص صورت ڏني، سا نئين زماني ۾ ئي پيدا ٿي آهي. ورنه اهي اصول انهن افسانن ۾ به نظر ايندا، جيڪي رڳو مختصر هوندا آهن، ۽ جن جي هر ملڪ ۽ هر قوم جي زندگيءَ ۾ هڪ خاص حيثيت هوندي آهي. ڪيترن ئي ملڪن جي ڏند-ڪٿائن ۾ اڙيون ڪهاڻيون موجود آهن؛ بائيبل ۽ ٻين مذهبي ڪتابن ۾ به اڙيون بشارت ڪهاڻيون نظر اينديون؛ ليڪن انهن ڪهاڻين ۽ داستانن کي "مختصر افسانو" چئي نٿو سگهجي. تنهن هوندي به، انهيءَ حقيقت کان به انڪار ڪونه آهي ته انهن ۾ ڪٿي ڪٿي مختصر افساني جو رنگ ضرور اچي ويو آهي. انهيءَ ڪري چئي سگهجي ٿو ته مختصر افساني جي روايت، زندگي ۽ ادب ۾ هڪ پراڻي روايت آهي، جنهن هن زماني ۾ مڪمل ان جي صورت ورتي آهي، ۽ جنهن جا بنياد نئين زماني جي جمالياتي ضرورتن تي ڪيل آهن. اهوئي سبب آهي، جو اهو افسانو جيڪو رڳو مختصر هجي، سو مختصر افسانو نه آهي؛ بلڪه مختصر افسانو ادب جي آها شاخ آهي، جنهن جي فن جي پنهنجي هڪ دنيا آهي، ۽ ان دنيا جا پنهنجا اصول آهن، پنهنجا قدر آهن، پنهنجو درجو آهي، پنهنجا قاعدا ۽ قانون آهن: مختصر افسانو انهن اصولن ۽ قاعدن سان ئي چٽو وڃي ٿو، ۽ انهن ڳالهين جي ميڙ کي ئي "مختصر افسانو" چئي سگهجي ٿو.

مختصر انساني جو لس اٺويهين صديءَ ۾ پيدا ٿيو. ان کان اڳ هڪ فن ڪنهن مڪمل صورت ۾ نظر نٿو اچي. هونئن ته اڳي به افسانا ضرور لکبا هئا، جيڪي مختصر به هوندا هئا؛ پر مختصر هوندي به انهن جي جوڙجڪ داستان ۽ ناولن جهڙي هوندي هئي. انهن افسانن ۾ هڪ پڪيڙ هوندي هئي، هڪ ڊيگهه هوندي هئي، ۽ پلاٽ جي سونجهاري ۽ ڪردارن جي رنگارنگيءَ سبب اهي اڳتي وڌندا هئا؛ تنهنڪري عام طرح انهن جو پلاس (Canvas) به وڏو هوندو هو. انهن ۾ وحدت توڙي موافقت ڏانهن هڪو خاص ڌيان ڪوند ڏنو ويندو هو. ويهين صديءَ کان اڳ هر زبان ۾ اهڙي قسم جا بيشمار افسانا هئا. انگريزيءَ ۾ ’ڊڪنس‘ ان نموني جا ڪيترائي افسانا لکيا؛ فرانس جو اديب ’بالزاک‘ اهڙن افسانن جو اڳواڻ سمجهيو وڃي ٿو؛ روس ۾ ’ٽالستائي‘ وٽ ان قسم جا ڪيترائي افسانا ملن ٿا؛ اردوءَ ۾ ’شرار‘، ’شرار‘، ’نذر احمد‘ ۽ ’راشد الغوري‘ وغيره جا لکيل ان نموني جا ڪيترائي افسانا موجود آهن. پر فني اعتبار کان انهن ۾ ڪوبه انفرادي شان پيدا ٿي نه سگهيو. اهڙي سبب آهي جو انهن افسانن جي ڪا به نئي ۽ جمالياتي اهميت ڪين آهي؛ رڳو آکاڻيءَ جي هيٺ. مثاھين آهي، جيڪا انهن کي مزيدار ڪري ٿي. ٻين لفظن ۾، انهن افسانن جي دلچسپيءَ جو مرڪز، جوڙجڪ ۽ فن جي بدوان، موضوع ۽ مواد جي گهڻائي هوندو هو، جنهن جي ڪري ئي اهي سلامت رهندا هئا.

اٺويهين صديءَ جي آخر ۾ مختصر انساني جي جنهن فن جي شروعات ٿي، ان کي ٻئين قسم جي افسانن سان ڪوبه تعلق ڪونه آهي؛ ڇاڪاڻ ته موضوع، مواد ۽ فن جي اعتبار کان انهن ۾ زمين ۽ آسمان جو تفاوت آهي. ان جو بنيادي سبب هيءُ هو ته اٺويهين صديءَ جي پهاڙيءَ تائين پهچندي پهچندي، حالتن ۾ ڏاڍو ڦيرو اچي ويو هو، ۽ زندگي هڪ نئين منزل ۾ داخل ٿي چڪي هئي، جنهنڪري معاملن ۽ مسئلن ۾ فرق پيدا ٿي ويو هو؛ هرڪنهن جي مذاق ۾ ڦيرو آيو؛ ماڻهن جي فني سمجهه ۽ پرور هڪ نئون رخ اختيار ڪيو؛ تنهنڪري سندن جمالياتي ضرورتون به ٻيون هيون. مختصر انساني کي ان ٿرندڙ فني پرور ۽ نين جمالياتي ضرورتن جنم ڏنو. عام خيال آهي ته اٺويهين صديءَ جي آخر ۾ صنعتي انقلاب (Industrial Revolution) جي اثر هيٺ انساني زندگيءَ کي جنهن صورتحال سان واسطو پيو هو، انهيءَ ئي مختصر انساني کي پيدا ڪيو. تنهنڪري، ڪن ماڻهن جو چوڻ آهي ته جڏهن اٺويهين صديءَ تائين پهچندي پهچندي انسان جو ڪم ڪار نهايت وڌي ويو، ۽ وٽس اهڙو وقت ڪونه رهيو جو هو وڏا وڏا ڪتاب پڙهي دلچسپي حاصل ڪري سگهي، تڏهن هن ناول جي جاءِ تي مختصر انساني جو اختراع ڪيو. انهيءَ خيال ۾ ڪنهن قدر سچائي ضرور آهي، پر بنيادي حقيقتن جي مقابلي ۾ سمجهه ڪا به گهرائي ٿي معلوم ٿئي. بيشڪ، ان وقت صنعتي انقلاب جي ڪري ماڻهن جون مصروفيتون وڌي ويون هيون ۽ انهن وٽ فرصت جون ساعتون ورلي هيون، تنهنڪري هن پنهنجي جمالياتي تسڪين لاءِ ادب ۽ فن جو هڪ اهڙو نمونو ٺاهڻ گهريو ٿي، جنهن مان دلچسپي حاصل ڪرڻ ۾ گهڻو وقت نه لڳي. انهيءَ صورتحال

مختصر افسانو پيدا ڪيو. پر ان کان به وڌيڪ صحيح ڳالهه هيءُ آهي ته صنعتي انقلاب جيڪي حالتون پيدا ڪيون، تن انساني مزاج کي بلڪل بدلي ڇڏيو هو، ۽ ان جي مذاق ۾ هڪ اهڙي ڪيفيت پيدا ڪئي، جيڪا سراسر ٻئي قسم جي هئي؛ ماڻهو هر هڪ شئي کي هڪ نئين اصول مطابق ڏسڻ لڳا. نتيجو هي ٿيو، جو سندن جمالياتي تسڪين جي لاءِ هڪ نئين شئي جي ضرورت پيدا ٿي؛ تنهنڪري انهن ادب جي هر هڪ ڀاڱي جا نوان نوان نمونا پيش ڪرڻ شروع ڪيا. شاعريءَ ۾ طرز تحرير ۽ فڪر جا نوان نوان تجربا ڪيا ويا، ۽ ناولن جي جوڙجڪ جو پڻ نئون طريقو اختيار ڪيو ويو. مختصر افسانو به انهن نئين ۽ نيارين حالتن جي اثر هيٺ نون تجربن جي سلسلي جي هڪ ڪڙي آهي، جنهن ڪيترن ئي انسانن کي جمالياتي حظ پهچايو، ۽ هن زماني ۾ پڻ ان جي مقبوليت جو سڀ کان وڏو راز اهوئي آهي. پر ان جو سمورو دارومدار هروڀرو مختصر افساني جي ”اختصار“ تي به ڪونه آهي. جيڪڏهن ائين هجي ها، ته مختصر افساني سان گڏ وڌيڪ ناول جي فن جي ترقيءَ جو سلسلو به جاري نه رهي ها، ۽ مختصر افساني جي فن ۾ ”طويل مختصر افساني“ جا نوان نوان تجربا به ڪونه ٿين ها. ناول جو فن، مختصر افساني سان گڏ ترقي ڪندو رهيو آهي. نئين جمالياتي احساس ان ۾ به نوان تجربا ڪيا آهن، ۽ اهڙيءَ طرح ان جي صورت به بدلي ٻئي رهي آهي. گهڻن ئي نوان ناول لکندڙن وٽ ان صورتحال جو احساس ملي ٿو. ناول جي انهن تجربن ۾ گهڻو ڪري انهن رازدارين ۽ پوشيدگين جو اثر آهي، جيڪي هن وقت ادب جي سڀني ڀاڱن ۾ ظاهر آهن. جنهن جو احساس نه رڳو انهن ناولن ۾ ملي ٿو، جن کي نون تجربن مختصر ڪري ڇڏيو آهي، بلڪ وڏن ناولن ۾ به اها خوبي نمايان نظر اچي ٿي. جيڪي مختصر ناول لکيا ويا آهن، تن ۾ ”ورجينا وولف“ جا ڪي ناول خاص اهميت رکن ٿا. مثلاً The Light House (روشنيءَ جو منارو) ۽ The Waves (لهرون) مختصر ناولن جي انهن تجربن جا سٺا نمونا آهن، جن مان رازداريءَ ۽ پوشيدگيءَ جي انداز سان گڏ نغماتي ڪيفيت جو پڻ احساس ٿئي ٿو؛ جنهنڪري اهي شاعريءَ ۽ نظم جي ويجهو پهچي ويا آهن. طويل ناولن ۾ ”جيمس جوائس“ جو ناول ”يوليسس“ (Ulyses) ان جو سٺو مثال آهي. جيتوڻيڪ ان ۾ ذري ذري جو تفصيل ڏنل آهي، پر انهيءَ ذري ذري جي تفصيل ۾ به عام طرح جيڪا شئي سڀ کان وڌيڪ انسان جو زبان پاڻ ڏانهن ڇڪائي ٿي، سا آهي ان جي رازداري ۽ پوشيدگي. مطلب ته هن زماني جي هر هڪ سٺي ناول نگار وٽ اهي تجربا ملن ٿا. ان جو بنيادي سبب هي آهي ته نئين زماني جي انسان جي ذهني ۽ باطني ڪيفيت گهڻي قدر قريل آهي. نئين حالتن سندس مزاج ۽ جمالياتي احساس ۾ گهڻو ڦيرو آندو آهي. ناول ۾ جوڙجڪ جا اهي تجربا، جن ۾ رازداريءَ ۽ پوشيدگيءَ کي بنيادي حيثيت مليل آهي، حقيقت ۾ ان ڦرندڙ جمالياتي احساس جو نتيجو آهن. صنعتي انقلاب کان پوءِ جيڪي حالتون پيدا ٿيون آهن، تن زندگيءَ کي وڌيڪ پيچيدو بڻائي ڇڏيو آهي. اڄ جو انسان به زندگيءَ جي انهيءَ پيچيدگيءَ سان گهڻي قدر سانوس ٿي ويو آهي.

اهوئي سبب آهي جو مٿئين سڌيءَ ڳالهه مان هن کي ڪوبه سزو ڪونه ٿو اچي؛ روبرو جي ڳالهين مان کيس ڪوبه آرام ڪونه ٿو پهچي؛ ۽ هن جو ذهن، زندگيءَ جي تنهن کي ڪولڻ چاهي ٿو. تنهنڪري، هو چاهي ٿو ته زندگيءَ وانگر فن به ته در ته هجي. مٿين زماني جي پهچيڊي ماحول ماڻهن جا ذهن تيز ڪيا آهن، هنن جي احساسن ۾ زور پيدا ڪيو آهي، ۽ هنن جي فڪر کي مٿي اڏامڻ سڪاريو آهي؛ تنهنڪري ضروري آهي ته هن وقت جا ماڻهو رازداريءَ ۽ پوشيدگيءَ جي انداز ۾ فن سان دلچسپي رکڻ - ڇاڪاڻ ته اهڙيءَ طرح انهن کي رازن ۽ ريزن جي تنهن ڪولڻ جو موقعو ملي ٿو، ۽ هو پنهنجي لاءِ جمالياتي تسڪين حاصل ڪن ٿا. هنن جي خيال مطابق رازداريءَ ۽ پوشيدگيءَ سبب فن ۾ حسن پيدا ٿئي ٿو. مختصر انساني کي هن زماني جي انهيءَ ڦرندڙ صورتحال پيدا ڪيو آهي. ان جي پويان جمالياتي احساس جون آهي گهرجون آهن، جيڪي ان ڦرندڙ صورتحال جي اثر هيٺ هڪ نئين صورت وٺي رهيون آهن، ۽ جن ادب ۽ فن جي قدرون ۽ قيمتن ۾ خاص تبديليون آنديون هيون؛ مختصر انساني جو فن انهن تبديلين جي پوريءَ طرح نمائندگي ڪري ٿو.

ظاهر طرح ائين ڏسجي ٿو ته ناول ۽ مختصر افسانو هڪ ٻئي سان گهڻو تعلق رکن ٿا؛ جيتوڻيڪ حقيقت ۾، ادب جي مختلف ڏونن هنن ڪري، انهن جو پاڻ ۾ سڌيءَ طرح ڪوبه تعلق ڪونه آهي. هن زماني ۾ مختصر انساني کي جيڪا مقبوليت حاصل ٿي آهي، ان جو اهو مطلب نه سمجهڻ ڪافي ته مختصر انساني، ناول جي جاءِ ورتي آهي؛ يا مختصر افسانو، ناول جي ڪا ارتقائي صورت آهي. ناول ۽ افسانو ادب جا ٻه جدا جدا نمونا آهن، ۽ اهوئي سبب آهي جو مٿين زماني ۾ انساني سان گڏ ناول جو فن به ترقي ڪندو نظر اچي ٿو. ڪيترن زبانن ۾ تمام سٺن انسانن سان گڏ اعليٰ درجي جا ناول به لکيا ويا آهن؛ ۽ پنهنجيءَ پنهنجيءَ جاءِ تي پنهنجي کي مقبوليت به حاصل آهي. ان جو سبب هيءُ آهي ته ناول ۽ مختصر انساني، ٻنهي جو ميدان الڳ آهي؛ ناول زندگيءَ جي وسعت ۽ ان جي گهرائيءَ جي تصوير پيش ڪري ٿو، ۽ مختصر انساني جي اڳيان زندگيءَ جا اهي پاسا هوندا آهن، جن جو وسعت ۽ گهرائيءَ سان ڪوبه تعلق ڪونه آهي. مختصر افسانو زندگيءَ جي ڪنهن وقتي حالت جي ترجماني ڪري ٿو، پر ناول ۾ انسان جي زندگيءَ جون سڀئي تصويرون ڇڏي وڃن ٿيون. ننڍن کان وٺي مرڻ گهڙيءَ تائين، ماڻهن جو جن جن واقعا ۽ معاملن سان واسطو هوي ٿو، اهي سڀ ناول جي فن جا موضوع ٿين ٿا - انهيءَ ڪري ئي ناول ۾ دري ذري جو تفصيل هوندو آهي. ان جي برخلاف، مختصر افسانو زندگيءَ جي ڪنهن خاص حصي جو نقش ڇڏي ٿو؛ ڪنهن ماڻهوءَ سان ٿيل ڪا ساڃا هن جي ڪا خاص وقتي حالت، ۽ ڪو ذهني سونجهارو انساني جو موضوع ٿي سگهي ٿو. ظاهر آهي ته ڪنهن وقتي حالت کي پيش ڪرڻ وقت ذريون ذريون ڳالهون بیکار هونديون آهن؛ تنهنڪري مختصر انساني ۾ اختصار هوندو آهي؛ پر مختصر انساني جو فنڪار ان اختصار ۾ به معنويت جون دنياون پيش ڪندو

آهي. نه چوڻ کان پوءِ به گهڻوئي ڪجهه چوڻ، سندس فن جي بنيادي خوبي آهي. افساني نگار کي پنهنجي ڳالهه مختصر بيان ڪرڻ لاءِ هڪ 'محرور' ضروري آهي. اهو محور خيال جي وحدت سبب پيدا ٿئي ٿو؛ ۽ ان خيال جي وحدت کان اثر جي وحدت پيدا ٿئي ٿي. ان خيال جي وحدت ۽ اثر جي وحدت کان سواءِ، مختصر افساني کي فني لحاظ کان مختصر اسانو چئي ٿو سگهجي.

هوئن ته مختصر افساني ۾، ناول وانگر، انهن ڳالهين جو هئڻ ضروري آهي، جن کان سواءِ ان کي مختصر افساني جي درجي ۾ آڻي نٿو سگهجي: ان جي لاءِ پلاٽ (رٿا) ضروري آهي؛ ڪردارن يا انهن جو ڪو حصو ضروري آهي؛ ڪو شخصي اصول يا زندگيءَ جو مقصد ضروري آهي؛ انهن ڳالهين کان سواءِ نه ان ۾ اها رازداري ۽ پوشيدگي پيدا ٿي سگهي ٿي، ۽ نه خيال جي وحدت ۽ اثر جي وحدت؛ ڇاڪاڻ ته انهن سڀني شين ۾ استعمال کان پوءِ ئي اهي خوبيون پيدا ٿي سگهن ٿيون. پر، اڄڪلهه مختصر افساني ۾ جيڪي نوان نوان تجربا ڪيا ويا آهن، تن ان جون ڪيتريون ئي پابنديون ختم ڪري ڇڏيون آهن. هنئر کي اهڙا به افسانا لکيا ويا آهن، جن ۾ پلاٽ جو نالوئي ڪونه آهي. حالانڪه افساني ۾ پلاٽ کي بنيادي حيثيت حاصل آهي. پلاٽ آڪائيءَ جي ترتيب جو نالو آهي، ۽ ان ترتيب کان سواءِ افساني جي افسانويت ختم ٿيو وڃي؛ تنهنڪري مختصر افساني ۾ پلاٽ لازمي آهي. مختصر افسانو سڀ کان پهرين 'الانو' ٿئي ٿو، ۽ افساني هئڻ جي لاءِ ان ۾ ڪنهن نه ڪنهن حد تائين آڪائيءَ جي خاص ڳالهين جو هجڻ ضروري آهي. انهن خاص ڳالهين جي اهميت جو احساس ٿي آهي، جيڪو پلاٽ پيدا ڪري ٿو. ناول ۾ به پلاٽ کي ايتري اهميت ڪنن آهي، جيتري مختصر افساني ۾ آهي. ناول ۾ ته ڪردار ٿي آهن، جيڪي خاص ڪم ڪن ٿا؛ پر مختصر افساني ۾ ڪردارن جي ارتقائي حالت جو تفصيل ڪونه ٿئي؛ ان مان ظاهر آهي ته افساني ۾ پلاٽ ڪنهن نه ڪنهن صورت ۾ ضرور هئڻ گهرجي. ناول ۾ پلاٽ جو ميدان تمام وسيع هوندو آهي، ۽ ڪردارن جي طريقي ترقيءَ سان گڏ ان جي ترقيءَ جي رفتار به برابر هوندي آهي؛ پر مختصر افساني ۾ ائين ڪونه آهي، ڇاڪاڻ ته ان ۾ ڪردارن جي ارتقائي حالت ڪانه ڏيکاري ٿي؛ تنهنڪري آڪائيءَ ۽ پلاٽ سان ان جي موافقت جو ڪو سوال ئي نٿو اٿي. افساني ۾ ته ائين ٿيندو آهي، جو ڪنهن وقت ڪو معمولي واقعوئي پلاٽ جي صورت وٺندو آهي. ان واقعي جي بيان ۾، ناول جهڙو تفصيل بيان ڪري نٿو سگهجي؛ ڇاڪاڻ ته اهو واقعو خود به زندگيءَ جي ڪنهن هڪ ساعت سان تعلق رکي ٿو. تنهنڪري، ان واقعي سبب مختصر افساني ۾ جيڪا ترتيب پيدا ٿئي ٿي، تنهن ۾ سادگيءَ جو احساس هوندو آهي؛ پر ان سادگيءَ ۾ خوبصورتيءَ جو رنگ اها رازداري ۽ پوشيدگي ڀري ٿي، جنهن کي مختصر افساني جو فنڪار ڪنهن به حالت ۾ پهاڻ کان جدا ڪري نٿو سگهي. ان ڪري، پلاٽ ۾ دلچسپي قائم رهي ٿي، ۽

پڻ هنڌن جي فڪري ضرورتن جو پورا ٿئي ٿو: هڪ هڪ جملو ۽ هڪ هڪ لفظ هن جي فڪري طاقتن کي تحرڪ ۾ آڻي ٿو، ۽ هو ان تفصيل کي ڳولڻ جي ڪوشش ڪري ٿو، جيڪو انهن جملن ۽ لفظن جي تنهن ۾ لڪل هوندو آهي. ان مختصر ۽ سادي پلاٽ جي پيڙهه جو حقيقت ۽ سچائي تي هجڻ يقيني آهي؛ ڇاڪاڻ ته اهو واقعو، ذهن تي ڪنهن سخت اثر بيان، مختصر انساني جي فنڪار جو ڌيان پاڻ ڏانهن ڇڪي ٿو. جنهن نه ان جون حدون پڪڙيل ڪين موندون آهن، تنهنڪري ان ۾ غير فطري ڳالهين جي داخل ٿيڻ جو امڪان ڪو ٿورو ئي هوندو آهي. پلاٽ جي مختصر هئڻ سبب، ان جي هيٺ - مثالين تي فنڪار جو ڌيان وڌيڪ رهندو آهي؛ تنهنڪري هو ان جي اهميت کي ذهن نشين ڪرائڻ جي ڪوشش ڪندو آهي. هن جو اهوئي تخليقي عمل آهي، جيڪو مختصر انساني جي فن کي انهن خوبين سان مالا مال ڪري ٿو، جيڪي ناول ۽ مختصر انساني ۾ هر هنڌ هئڻ ضروري آهن.

پلاٽ ۾ وحدت ۽ سلسلي جو هئڻ تمام ضروري آهي - ۽ مختصر انساني ۾ وحدت ۽ سلسلي جي اها خوبی ته پاڻ وڌيڪ ظاهر هوندي آهي. ان جو هڪڙو سبب هي آهي ته موضوع ۽ مواد مختصر هوندو آهي، ۽ ٻيو ته ان کي سادگي ۽ اختصار سان پيش ڪيو ويندو آهي. انهن حالتن ۾، وحدت ۽ سلسلي جو هائڊرڪن البت آسان ٿئي ٿو. ظاهري طرح، مختصر انساني جي پلاٽ ۾ ان هيجائي ڪيفيت (Suspense) جي جاءِ البت ٿوري هوندي آهي، جيڪا ناول جي پلاٽ ۾ واقعن يا ڪردارن جي حرڪت سبب پيدا ٿئي ٿي. مختصر انساني جي پلاٽ ۾ نه ته واقعا گهڻا هوندا آهن، ۽ نه ئي ڪردارن جي حرڪت جي ڪا اهڙي خبر هوندي آهي. ناول جي برعڪس، مختصر انساني جي سموري پلاٽ ۾ هڪ سنسني (Suspense) جي حالت هوندي آهي. اهو سنسني کان شروع ٿئي ٿو، ۽ سنسني تي ئي ختم ٿئي ٿو. اها ئي مختصر انساني جي وڏي ۾ وڏي خوبی آهي.

پلاٽ ۾ ڪردار پوريءَ طرح ظاهر ڪون ٿا ٿين؛ انهن جو ڪو هڪ حصو، يا انهن مان ڪنهن فرد جي خاص حرڪت ظاهر ٿئي ٿي؛ تنهنڪري مختصر انساني جي فن ۾ ڪردار نگاريءَ کي خاص اهميت ڪانه آهي. حقيقت ۾، مختصر انساني جا ڪردار ته رڳو چند ساعتن جي لاءِ نروار ٿين ٿا، جنهنڪري انهن جو رڳو هڪ جهلڪو نظر ايندو آهي؛ پر ان جهلڪي مان به هنن کي سچائي سگهجي ٿو؛ انهن جي لاءِ ڪا راهِ قائم ڪري سگهجي ٿي؛ ۽ اهو اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته انهن ڪردارن ۾ ڪهڙيون ڪهڙيون صفون آهن. ظاهر آهي ته ڪردارن جو سمورو تفصيل مختصر انساني ۾ اچي نٿو سگهي؛ تنهنڪري جنهنوڪه مختصر انساني ۾ ڪردار به ملن ٿا، ۽ انهن جي وصفن ۽ بنيادي خوبين تي روشني به پوي ٿي، پر انهن جي ترجمانيءَ ۾ پلاٽ وانگر، تفصيلوار ذڪر ڪون ٿئي. تنهن هوندي به، ڪردارن ڏانهن ڪي اشارا ضرور اچن ٿا. انهن اشارن جي ڪري ئي ڪردارن جي تصوير سامهون اچي ٿي. ايتريقدر، جو ڪن

افسانن ۾ - جن جو موضوع ڪنهن خاص ڪردار يا ان جي ڪنهن خاص ذهني حالت بابت هوندو آهي - اها ئي رازداريءَ جي حالت هوندي آهي. اهو ئي سبب آهي، جو مختصر انساني ڪردار نگاريءَ جو طريقو ناول جي ابتڙ هوندو آهي. ناول ۾ اشارن جي بدران کليل انداز هوندو آهي، جنهنڪري ڪردار جي بلڪل ظاهر ۽ چٽي تصوير اڀري سگهندي آهي؛ پر مختصر انساني ۾ تصوير اڀري ئي ڪم؛ اها ساهون ايندي به نظرن کان لڪل هوندي آهي. هونئن ته مختصر انساني ۾ جتي به ڪردارن جي وصفن تي روشني وڌي ويندي آهي، ته اتي ڪجهه ڊرامي جهڙو انداز ضرور پيدا ٿي ويندو آهي - ۽ ڪردارن جي بنيادي خوبيءَ ڏانهن ڌيان ڇڪائڻ لاءِ ان ڊرامائي طريقي جو پيدا ٿيڻ به ضروري آهي، ڇاڪاڻ ته ان جي ئي ڪري خيال ڪرڻ جي قوت حرڪت ۾ اچي ٿي، ۽ اهڙيءَ طرح ڪردارن جون اهي خوبون، جيڪي نظرن کان لڪل آهن، ساهون اچي سگهن ٿيون. تنهنڪري، مختصر انساني ۾ ڪردار نگاريءَ ۾ ڪونه آهي، بلڪه هڪ 'وسيلو' آهي. مختصر انساني جو فنڪار، پنهنجي بنيادي خيال کي چڱيءَ طرح ظاهر ڪرڻ جي لاءِ ڪردار نگاريءَ کي وسيلو بنائي ٿو. اها حرڪت انساني جو بنيادي موضوع به ٿي سگهي ٿي، پر ان جو مقصد 'ڪردار نگاري' نه آهي؛ تنهنڪري مختصر افسانن ۾ اهڙي ڪردار نگاري ڏسڻ ۾ نٿي اچي، جنهن ۾ تفصيلوار ڳالهون آنديون ويون هجن. ان جو مطلب اهو به ڪم آهي ته اها افسانا لکيل ئي ڪونه آهن؛ ٻلي مختصر افسانن ۾، ناول وانگر، ڪردار نگاريءَ کي بنيادي حيثيت حاصل نه هجي، پر اها افسانا موجوده دور ۾ لکيا ويا آهن، جن جو مقصد ڪن خاص ڪردارن کي چڱيءَ طرح سمجهڻ آهي. اڌ دور ۾ محمد حسن حسڪريءَ جو افسانو "ڇالوڪي پالي"، مثنويءَ جو "موڊل"، ۽ ممتاز مفتيءَ جا اڪثر افسانا هن قسم جي افسانن جو سهڻو مثال آهن. اهڙن افسانن جو بنياد، ڪردارن جي نفسيات تي هوندو آهي؛ پر انهن ۾ به ڪردارن جي زندگيءَ جو سمورو تفصيل ڪونه هوندو آهي؛ رڳو زندگيءَ جي ڪنهن هڪ حصي کي بيان ڪيو ويندو آهي، جنهنڪري انهن تي روشني پوي ٿي، يا ڪردارن جي زندگيءَ جا ڪي معاملا انهن جي بنيادي خوبين کي چٽيءَ طرح ظاهر ڪن ٿا. انساني جو فنڪار انهن کي اسان جي اڳيان پيش ڪرڻ کان پوءِ به پنهنجي طرفان ڪجهه ٿو چوي. انهن ڪردارن جي زندگيءَ جو جيڪو رخ پيش ڪيو وڃي ٿو، سو خود بخود انهن کي بي نقاب ڪري ٿو؛ جنهن ڳالهه ڏانهن اشارا ڪيا وڃن ٿا، اها هوبهو اسان جي اڳيان پڌري ٿيو بيهي ٿي؛ تنهنڪري مختصر انساني ۾ ڪردار نگاريءَ جو به هڪ خاص طريقو آهي، جنهن ۾ تمثيلي انداز ۽ رازداريءَ جو اصول بنيادي حيثيت رکي ٿو. هن زماني جي وڌندڙ نفسياتي پروا ان طريقي کي مختصر انساني جي لاءِ ۾ پاڻ وڌيڪ اپاريو آهي؛ ۽ اڄ مختصر انساني جي لاءِ ڪردارن جي چٽسالي جيڪو نئين کان نئون طريقو اختيار ڪري رهي آهي، اهو ان جو خاص نتيجو آهي.

پلاٽ ۽ ڪردار مختصر انساني ۾ پنهنجي ۽ پنهنجي ۽ جاءِ تي هڪ حيثيت ڏيکارڻ لاءِ هونئن انهن پنهنجي ڪا به وڏي لکي اهميت ڪانه آهي. انهن جو بنياد ڪندڙ نه ڪنهن برڪاري خيال تي ٻڌل هوندو آهي، ۽ اهي ڪنهن نه ڪنهن بنيادي اصولن جي ڇوڏ تي ٿيندا آهن؛ بلڪ ائين چوڻ وڌيڪ درست آهي ته مختصر انساني جي فنڪار جو پنهنجو 'اصول' ئي آهي، جيڪو پلاٽ ۽ ڪردار جي عمارتن کي مٿي کڻي ٿو، تنهنڪري مختصر انساني جي فن ۾ 'اصول' کي وڏي اهميت حاصل هوندي آهي. حقيقت ۾ فنڪار جو اصول ئي انساني جو موضوع هوندو آهي. ان کان پوءِ پلاٽ ۽ ڪردار آهن. زندگي ۽ سلسلو، انساني رهن ٿا، پر انساني جو فنڪار انهن سڀني کي پنهنجو موضوع بنائي ٿو. انهيءَ موضوع تي وائڻي کي پنهنجو موضوع بنائيندو، جيڪو سندس اصول مطابق هوندو ۽ انهيءَ اصول جي مقصد سان ٺهڪي ٺهڪي ايندو، سبب هي آهي، ته پلاٽ ۽ ڪردار انهن سڀني جي دلچسپي ڪانه هوندي آهي، ڇاڪاڻ ته سندس فن کيس ائين ڪرڻ جي عادت نه هوندي آهي. هن جو فن ته مختصر هئڻ ڪري ڪانس فقط هن ڳالهه جو مطالبو ڪري ٿو ته انهيءَ ڪنهن خاص گوشي ڏانهن پنهنجو ڌيان ڏئي؛ ۽ سندس بنيادي خيال، صرف ان مقصد سان کان-واءِ، هن جي لاءِ هو ڪو به خاص گوشو ٺهي ٿو سگهي؛ تنهنڪري مختصر انساني انهيءَ نقطي کان پنهنجي فن جو ارتقائي سفر شروع ڪرڻو پوي ٿو، ۽ انهيءَ سفر جي پهرين منزل به هوندي آهي. ناول نگار وانگر، انساني فنڪار کي اهو موضوع ئي ٿيڻو پوي ٿو ته هو ڪردارن جي وسيلي، يا آکاڻي جي هيٺ مٿاهين جي ذريعي، پنهنجي مقصد جي دريجه ڪٽي، ڇاڪاڻ ته هن مختصر ميدان ۾ ان جو سامهون محال آهي؛ تنهنڪري هن کي سڀني مقصد ۽ اصول تي پوريءَ طرح ڀروسو ٿو اٿي. اهوئي سبب آهي، جو سندس هر هڪ جسي - هر هڪ لفظ ۽ اهڙي ته رازداري هوندي آهي، جو ان مان سندس مقصد ۽ اصول ظاهر ٿيندو ۽ سڄي ناول ۾ مقصد ۽ اصول جي وضاحت ڪيترن ئي طريقن سان ٿي ٿي؛ هڪ ئي ڪردار ان کي به خبر ڪن ٿا، ۽ هڪ ئي خود ناول نگار پنهنجو خيال ظاهر ڪري ٿو؛ پر مختصر انساني ۾ ان جو امڪان ئي ڪونه آهي. ان ۾ مقصد ۽ اصول تي بحث ئي ٿو سگهي؛ تنهنڪري ان جي ڏانهن رڳو اشارا ٿيندا آهن، جيڪي اول کان وٺي آخر تائين هلندا رهندا آهن، اهوئي سبب آهي جو مختصر انساني ۾ ڪجهه به نه چوڻ کان پوءِ به گهڻوئي ڪجهه چيو آهي، ۽ ان به پڙهندڙ ڪجهه نه سمجهڻ کان پوءِ به گهڻوئي ڪجهه سمجهندا آهن.

مختصر انساني ۾ ظاهري طرح نضا ۽ ماحول جو بيان تمام گهٽ هئڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته ان ۾ بياني انداز اختيار ڪرڻ جي لاءِ ڪا به جاءِ ڪانه هوندي آهي؛ پر جيئن ته جنهن بنيادي مقصد کي اڳيان رکي ان کي تيار ڪيو ويندو آهي، ان جو ڪونه ڪو به منظر ۽ بنياد ضرور هوندو آهي، تنهنڪري ان ۾ نضا ۽ ماحول جا نقش ظاهر ٿين ٿا. ان نضا ۽ ماحول کي بلڪل پنهنجو بنائڻ، ۽ پڙهندڙن کان اهو قبول ڪرائڻ، فنڪار جو هڪ ضروري

مرض آهي. مختصر انساني جي فن انهيءَ ڪم جو پوراڻو ته ڪيو آهي، پر ناول وانگر ان جو ميدان مختصر ٿئي ٿو، تنهنڪري، فضا ۽ ماحول جي ترجمانيءَ ۾، ناول جهڙي ڳالهه انساني ۾ پيدا ٿيڻ محال آهي. هونئن ته انساني نگار پنهنجي خاص طريقي سان فضا ۽ ماحول جو احساس ضرور ڏياري ٿو، پر جيئن ته هتي به کيس تفصيل ۾ پتو ڪنهن آهي، تنهنڪري هو رڳو اشارن جي وسيلي ماحول ۽ فضا جي تصوير ڪڍي سگهي ٿو، جيڪا ڏاڍي اثرائتي هوندي آهي، ڇاڪاڻ ته پڙهندڙن جي ذهن ۽ شعور تي ان جو برابر اثر ٿيندو رهندو آهي؛ پر مختصر انساني ۾ اها فضا ۽ ماحول جي ترجماني ڪابه اهميت ڪانه ٿي رکي؛ ڇاڪاڻ ته اها لفظ فنڪار جي بنيادي مقصد کي ظاهر ڪري ٿي، ۽ ان جي نقش کي پتو ڪري ٿي. تنهنڪري، مختصر انساني ۾ جتي به فضا ۽ ماحول جي ترجماني ملي ٿي، اتي فنڪار ڪنهن ضروري خيالن کي واضح ڪندو نظر اچي ٿو. ڳوٺا، اهو فضا ۽ ماحول، ڪردارن وانگر، رڳو هڪ وسيلو آهي اصل مقصد جي اظهار جو. هن وقت ڪي اهڙا به افسانا لکيا ويا آهن، جن ۾ ماحول ۽ فضا جي ترجماني پوريءَ طرح ظاهر آهي؛ پر اهڙي قسم جي افسانن ۾ به فنڪار جي اڳيان ڪو نه ڪو مقصد ضرور هوندو آهي. ان هوندي به، مختصر انساني ۾ فضا ۽ ماحول جي ترجمانيءَ سبب احساس ۽ اثر زباده ٿئي ٿو. ان ڪري هلاڪ، ڪردارن، اصول ۽ مقصد سان گڏ، ماحول ۽ فضا جي ترجماني به مختصر انساني جي فن جو هڪ حصو ٿي پئي آهي.

هلاڪ، ڪردار، مقصد، فضا ۽ ماحول. انهن سڀني ڳالهين کي مختصر انساني جي ان ۾ خاص درجو حاصل آهي، پر هيءَ خفيست آهي ته منجهس سمورو ڪيل اسلوب، انداز بيان ۽ طرز ادا (عبارت) جو هوندو آهي. هونئن ته ادب جي هر حصي ۾ انهيءَ ضرورت کي وڏي اهميت حاصل آهي، پر مختصر انساني جي فن ۾ ان کي وڌيڪ ضروري سمجهيو وڃي ٿو. دراصل مختصر انساني جو ميدان تمام ننڍڙو هوندو آهي، تنهنڪري ان جي پوراڻيءَ لاءِ انساني نگار کي هڪ اهڙو انداز بيان اختيار ڪرڻو پوي ٿو، جيڪو ان اختصار سان مطابقت رکندو هجي. پر ان طرح، جو ڪنهن به ڳالهه ۾ ڪو مونجهارو نه معلوم ٿئي. ڇڻ ته مختصر انساني جو فنڪار هڪ اهڙي عبارت پيش ڪري ٿو، جنهن ۾ اختصار هوندي به هڪ وسعت هوندي آهي؛ تنهنڪري مختصر انساني ۾، شاعريءَ وانگر، ’لفظن‘ کي ڏاڍي اهميت حاصل آهي. هر هڪ لفظ ۽ ان جي استعمال مان فنڪار وڏا وڏا ڪم وٺندو آهي. ڪنهن وقت ته ائين به ڏٺو ويو آهي، جو رڳو هڪڙي لفظ تي سڄي انساني جو بنياد هوندو آهي. جيڪڏهن ان هڪڙي لفظ کي هٽايو وڃي ته انساني جو وجود ئي ختم! ڪڏهن ڪڏهن ائين به ٿئي ٿو جو انساني ۾ لفظ پنهنجو اصلي مفهوم ڦيرايو ڇڏين، ۽ فنڪار جو جادو نگار قلم انهن ۾ نيون نيون معنائون پيدا ڪري وجهندو آهي. اهوئي حال جملن جي بناوت ۽ فقرن جي جوڙجڪ جو هوندو آهي. مختصر انساني ۾ انهن جون به ڪيتريون ئي صورتون آهن. فنڪار

انهن ٻنهي مان پنهنجي مقصد مطابق ڪم وٺڻ جي ڪوشش ڪندو آهي. تنهنڪري، مختصر انساني جي فنڪار لاءِ تمام ضروري آهي ته زبان ۽ بيان تي کيس پوريءَ طرح قدرت حاصل هجي؛ ۽ اهيءَ صورت ۾ انساني جي سموري جوڙجڪ خراب ٿي پوندي. پر ان جو مطلب اهو مرڪز ڪونه آهي ته رڳو مضمون نگاري هئڻ گهرجي. مختصر انساني ۾ مضمون نگاريءَ جي لاءِ تمام ٿورڙي گنجائش هوندي آهي. هتي ته هر ڪو لفظ خيال - ان تعلق رکي ٿو؛ هر ڪم جملي کي موضوع سان نسبت هوندي آهي، ۽ هر ڪم فطري اصل مواد جي مطابق هوندو آهي. اهوئي سبب آهي، جو مختصر انساني ۾ ڪو به لفظ اجايو استعمال نٿو ٿئي. مختصر انساني ۾ شاعريءَ واسطو لفظ پنهنجيءَ سهڻيءَ ترتيب سان استعمال ٿين ٿا. هر لفظ ۾ ڪا ريزيت رجهل هوندي آهي، ۽ ان جون جدا جدا معنائون هونديون آهن. لفظن ۾ جيستائين ميرن جي گهڙاوت جهڙي حالت نه هوندي، تيستائين انهن جو خاطر خواه اثر نه ٿيندو. اهوئي سبب آهي، جو مختصر انساني جي فنڪار کي اهڙي جوڙجڪ ڪرڻ وقت ڏاڍي هنرمنديءَ کان ڪم وٺڻو پوندو آهي. پر ان ۾ ڪنهن ڪوشش ڪرڻ جي ضرورت نه آهي؛ فنڪار ڄاڻي پجهي اها ڪوشش ڪري، بلڪ موضوع جي مناسبت مطابق هن جو چالاڪ ۽ هنرمند ذهن اهڙي صورتحال ٻڌا پيدا ڪري ٿو. موضوع ۽ مواد جون بنيادي خوبيون، مختصر انساني ۾ عبارت ۽ انداز بيان کي پيدا ڪن ٿيون، ۽ ان ڪري هر فنڪار وٽ اهو هڪ خاص -انهي ۾ گهڙيل نظر ايندو آهي.

انهن ٻنهي ڳالهين جون بنيادي خوبيون جڏهن هڪ هنڌ ڪنهن ٻئي ٿيون، تڏهن مختصر انساني جو ان، جڙي راس ٿي، هڪ خاص صورت اختيار ڪري ٿو. انهيءَ آخري صورت ۾، بنياد اهوئي "اختصار" آهي، جيڪو خاص مختصر انساني جي لاءِ هوندو آهي، ۽ جنهن جي ڪري پلاٽ، ڪردار ۽ عبارت - سڀ ان ۾ هڪ نئين صورت وٺندا نظر ايندا آهن. اهو نئون روپ ان فن ۾ هڪ انفراديت پيدا ڪري ٿو، جنهن جي وسيلي هو پنهنجي پيرن تي کڙو ٿئي ٿو ۽ کيس ٻئي ڪنهن - بهاري جي ضرورت ڪانه ٿي رهي. "لوڪس" جي چوڻ مطابق، "مختصر انساني جي پنهنجي هڪ دنيا هوندي آهي، ۽ ان جي لاءِ هي به ضروري آهي ته هو پنهنجي هڪ دنيا پيدا ڪري" - تنهنڪري اهو پنهنجي دنيا پيدا ڪري ٿو، ۽ پاڻ خود به هڪ دنيا ٿيو پوي.

مختصر انساني جي ان دنيا ۾ جيڪا شئي سڀ کان وڌيڪ اسان جي ڏيان کي ڇڪي ٿي، - اها آهي ان جي "اثر جي وحدت". جيئن ته فن جي بناوٽ ننڍين ننڍين ڳالهين کي ظاهر ڪرڻ جي اجازت نٿي ڏئي، تنهنڪري رڳو مرڪزي خيال کي اڳيان رکڻ ۽ مختلف گوشن تان ان تي روشني وجهڻ ئي فنڪار جو ڪم هوندو آهي. لوڪن جيئن ته اهو مرڪزي خيال نڪي پيچيدو هوندو آهي، ۽ نه ان ۾ وسعت ۽ ڪشادگي هوندي آهي، تنهنڪري مختصر افسانن ان محدود حلقن مان ٻاهر نٿو نڪري - فنڪار انهيءَ بنيادي خيال کي ڏيان ۾ رکي ٿو. جيئن ته خيال هڪڙو ئي

هوندو آهي، تنهنڪري خود ان ۾ به وحدت هوندي آهي. جڏهن فنڪار ان کي هڪ وحدت سمجهي ان ڏانهن پنهنجو ڏهان ڪري ٿو، تڏهن از خود سندس اظهار ۾ به وحدت جي خوبي ظاهر ٿيڻ لڳي ٿي، بلڪ شعوري طرح هو اها خواهش محسوس ڪرڻ لڳي ٿو ته وحدت پڙهندڙن تي خاطر خواهه اثر ڪري؛ تنهنڪري اثر جي اها وحدت، مختصر انساني چو هڪ خاص جزو ٿئي ٿي. مختصر انساني جا سڀ نقاد هن خيال تي متفق آهن، ته ان ۾ اول کان وٺي آخر تائين اثر جي اها وحدت قائم رهن ڪهرجي. ”ادبگر ايلن پوٽ“ جيڪو مختصر انساني جو نقاد به هو، ۽ جنهن پاڻ به مختصر انساني ۾ تجربا ڪيا آهن، چوي ٿو ته ”مختصر انساني ۾ جنهن شئي کي خاص اهميت حاصل آهي، سا آهي اثر جي وحدت؛ ڇاڪاڻ ته اثر جي وحدت کان سواءِ ان جو مقصد پورو نٿو ٿئي. بلڪ ان جي جوڙجڪ به خاطر خواهه اثر ٿئي ڪري.“ تنهنڪري، جيڪڏهن اها خوبي مختصر انساني جي فن ۾ نه هجي، ته اهو مختصر انساني جي فني حدن اندر نه چٽبو، ۽ جمالياتي حس کي گهرواڻ ٽڪين ميسر ٿي نه سگهندي. جيئن ته مختصر انسانو ڪنهن مقصد کي اڳيان رکي تخليق ڪيو وڃي ٿو، تنهنڪري ان مقصد جي وحدت ان ۾ اثر جي وحدت کي خود بخود پيدا ڪري ٿي. اهوئي سبب آهي، جو اثر جي وحدت جو خيال شعوري نه هوندو آهي؛ اهو موضوع، هيٺ، مواد ۽ جوڙجڪ جي مٿاڇري تي هوندو آهي.

اثر جي وحدت سان گڏ، مختصر انساني جي فن ۾ ان جي رازداري ۽ پوشيدگي به ڪا گهٽ اهم ڪانه آهي. اول کان وٺي آخر تائين ان ۾ رازداريءَ جو هئڻ لازمي آهي، ان جي شروعات ڪنهن اهڙي واقعي سان ٿئي ٿي، جيڪو حقيقي هوندو آهي. يعني جنهن کي زندگيءَ مان ئي ورتو ويو هوندو آهي؛ پوءِ ان تي جنهن طريقي سان روشني وڌي وڃي ٿي، اها شروع کان وٺي آخر تائين ان کي پوريءَ طرح واضح ڪرڻ نٿي ڏئي. فنڪار ان کي واضح ڪرڻ جي لاءِ رڳو اشارن کان ڪم وٺي ٿو. آخر ۾ اها اسرار پري پوشيده حالت پاڻ گهڻو وڌي وڃي ٿي، ۽ پڙهندڙ ائين ئي خيال ڪندو رهيو وڃي؛ هن جي اڳيان ڪيتريون ئي ڳالهون غور ڪرڻ لاءِ اچيو ڪليون ٿين. جيڪڏهن ڪنهن انساني ۾ اها خوبي نه هجي، ته ان کي مختصر انسانو چئي سگهيو. انگريزيءَ جي مشهور انساني نگار ۽ الشارڊاز، اسٽيونس، ان کي ڏاڍيءَ خوبيءَ سان پنهنجي هڪ خط ۾ ظاهر ڪيو آهي. سر مڊني ڪالون سندس هڪ انساني تي هيءَ راءِ ظاهر ڪئي هئي ته ”ان جي پيچلائي ليڪ نه آهي، تنهنڪري ان کي ٿراني ڇڏڻ گهرجي.“ ان جي جواب ۾ اسٽيونس لکيو:

”آءٌ اهڙيءَ طرح نٿو لکان، پنهنجي لکڻ جو اهو طريقو ڪونه آهي ته هر ڳالهه کي چٽيءَ طرح ظاهر ڪريان. آءٌ ته آڪائيءَ ۾ هڪڙي اثر مان گهڻائي اثر پيدا ڪندو آهيان. جيڪڏهن آءٌ پنهنجي هن انساني ۾ ڦيرڦار ڪريان ته ان جو مطلب اهو ٿيندو ته آءٌ ان جي نئين سر شروعات به ڪريان. انسانو ته هڪ مستقل وحدت آهي، تنهنڪري

مون کي ته ان جو خيال به ٿي ٿو سگهي ته آڌ ان جي پڇاڙيءَ ۾ ڪا ٻي شڪل ڪري سگهندس. ڇاڪاڻ ته، منهنجي خيال مطابق، افساني جي شروعات ۽ ان جي پڇاڙيءَ ۾ اهڙو تعلق آهي، جهڙو گوشت ۽ هڏي ۾ هوندو آهي، تنهنڪري انهن جي هڪ ٻئي کان جدا ٿيڻ جو سوال ئي ٿئي ٿو.^۳

اڻيون پنهنجي خط ۾ انهيءَ ڳالهه تي به خاص طرح زور ڏنو آهي ته افساني کي مجموعي طرح پورو واضح هئڻ نه گهرجي، بلڪه ان ۾ هڪ پوشيدگيءَ جي حالت ضروري آهي، ان پوشيدي انداز سبب هڪ ته دلچسپي قائم رهي ٿي، ۽ ٻيو ته افساني جي معنوي حصن ۾ ڪشادگيءَ جو احساس وڌي ٿو. ازان سواءِ، ان رازداري ۽ پوشيدگيءَ ۾ جيڪا سڀ کان اهم ڳالهه آهي، اها آهي جمالياتي ڪيفيت. هر فن ۾ ڪنهن نه ڪنهن حد تائين اهو پوشيدو انداز جمال جي احساس کي پيدا ڪري ٿو. مختصر افساني جي فن ۾ به اهوئي مقصد آهي. اهوئي سبب آهي، جو ان کي مختصر افساني جي فن ۾ اهڙي اهميت ڏني وڃي ٿي. هڪ ساهر مصنف ته پنهنجي ڪتاب ۾ مختصر افساني جي اختصار جو سبب اها رازداري ۽ پوشيدگيءَ جي حالت ٻڌائي ٿو. هن جي خيال مطابق اهو مختصر افسانو، جيڪو جفت ۾ فنڪاريءَ جو اعليٰ نمونو هجي، ان ۾ اها خوبی پنهنجي جوهن تي نظر ايندي آهي.

ان رازداريءَ ۽ پوشيدي انداز جي اثر ڪري، مختصر افساني ۾ شروع کان وٺي آخر تائين هڪ حيرت جو احساس اڀرندو معلوم ٿئي ٿو. اهو حيرت جو احساس به مختصر افساني جي ان لاءِ ضروري آهي؛ ڇاڪاڻ ته ان جي هئڻ ڪري افساني ۾ هڪ دلچسپي قائم رهي ٿي، ۽ پڙهندڙن جو سڄو خيال ان طرف هوندو آهي. حيرت جو اهو احساس، پڙهندڙن جي شعور ۾ حرڪت پيدا ڪري ٿو، جنهنڪري هنن جي خيال جي طاقت وڌي ٿي، ۽ هو افساني ۾ زبانه، دلچسپي وٺي ٿو. اهڙيءَ طرح، حيرت جو احساس انهن ضرورتن جو پوراڻو ڪري ٿو، جن جي فنڪار کي پڙهندڙن ۾ اڀرندو هوندي آهي. اهوئي سبب آهي جو افساني جي پهرئين حملي کان وٺي اهو حيرت جو احساس پڙهندڙن تي چانچل لڳي ٿو، ۽ جئن جئن افسانو اڳتي وڌي ٿو، تئن تئن اهو احساس وڌيڪ تيز ٿيندو رهي ٿو، ۽ افساني جي آخر ۾ وڃي حيرت ٿئي. ڇڻ ته افسانو حيرت جي احساس کان شروع ٿئي ان تي ئي حيرت ٿئي ٿو. پر، ان مان ائين نه سمجهڻ گهرجي ته مختصر افساني جي جوڙجڪ، ان ۾ آندل ڪنهن مسئلي کي حل ڪرڻ کان روڪي ٿي، يا ڪنهن ڳالهه ۾ مونجهارو پيدا ڪري ٿي. نه. ڇاڪاڻ ته مختصر افسانو خيال تي ڪو بهرو ٿو ويهاري. جيڪي مسئلا ان جو موضوع هوندا آهن، اهي پڙهندڙن جي دماغ ۾ حل ٿيندا رهن رهندا آهن؛ انهن کي حل ڪرڻ جي خاطر ئي انهيءَ جوڙجڪ جو استعمال ڪيو ويندو آهي. هڪڙي نقاد ڏاڍي نفيس ڳالهه ڪئي آهي ته ”مختصر افساني جو فنڪار پنهنجي طرفان تمام ٿورو ڪي ڏئي ٿو، پر پنهنجي پڙهندڙن کان زبانه جي نوع رکي ٿو.“

بهر حال، جيستائين اهي بنيادي ڳالهون موجود نه هونديون، تيستائين مختصر افسانو فن جي حدن ۾ داخل ٿي نٿو سگهي. پر ان مان ائين نه سمجهڻ گهرجي ته مختصر افساني جو فن ڪو ابتريقدر سخت ۽ فوس ٿئي ٿو جو ان ۾ ڪابه ڦير قار ٿئي ٿي سگهي، ۽ رڳو انهن ڳالهين ۽ اصولن کي هڪ هنڌ ڪٽي ڪرڻ سان ان جي فني صورت لهي ٿي؛ ڇاڪاڻ ته مختصر افساني جي مختصر تاريخ ٻڌائي ٿي ته ان ۾ شروع کان ئي ڦير يون گهير يون ٿينديون رهيون آهن، ۽ وقت جي رفتار ۽ حالتن جي اثر هيٺ اهو توان توان روپ اختيار ڪندو رهيو آهي. هن فن ۾ اول کان ئي رنگ پرنگي تجربا ٿيندا رهيا آهن، جن کي پنهنجي مختصر دنيا ۾ رهندي، هن پنهنجي جهوليءَ ۾ جاءِ ڏني آهي. انهن تجربن ڪڏهن به ان جي بنيادي فني خوين کي ختم ٿيڻ نه ڏنو، بلڪه مختصر افساني جي فن ۾ اهڙيون نيون نيون ڳالهون پيدا ڪيون آهن، جن جي ڪري هي فن وقت بوقت اڳتي ٿي وڌندو رهيو آهي. مختصر افسانو، جنهن ۾ پهرين پهرين رڳو ڪهن واقعي ۽ ڪنهن خاص جذبي جو بيان ٿيندو هو، ان ۾ وقت سان گڏ اهڙو ڦيرو آيو، جو سمجهس ڪردارن ڏانهن به ڌيان ٿيڻ لڳو، ۽ رفتي رفتي تفصيل ۽ ننڍين ننڍين ڳالهين کي به شامل ڪيو ويو. انهيءَ ڪري، مختصر افسانو ڪٿي طويل-مختصر افسانو ٿي پيو، ڪٿي رڳو ڪردارن جو هڪ خاڪو رهجي ويو، ڪٿي واقعن کي ڪاريگريءَ سان بيان ڪرڻ سبب ان کي ”رپورٽاژ“ (Reportage) چئبو پيو، ۽ ڪٿي زندگيءَ جي تمام ويجهو اچڻ ڪري ۽ زندگيءَ کي چڱيءَ طرح ظاهر ڪرڻ سبب ان کي مضمون ۽ انشاء جي صورت ڏني وئي؛ مطلب ته ڦرندڙ حالتن جي اثر هيٺ ان به ڪيترائي ويس مٽايا. پر ان هوندي به اهو مختصر افسانو ئي رهيو، ڇاڪاڻ جو انهن تجربن کان پوءِ به سمجهس هي خوبون قائم ٿي رهيون، جيڪي مختصر افساني جون بنيادي خوبون آهن. جڏهن هي مختصر افساني مان ڦري ”طويل-مختصر افسانو“ ٿي پيو، تڏهن به اهي ڳالهون نظر انداز نه ڪيون ويون. تنهنڪري، فني اعتبار کان، مختصر افساني ۾ ڪوبه اهڙو انقلابي ڦيرو ڪونه آيو، جيڪو ان جي پنهنجي صورت ٿي پگڙي ڇڏي. تجربا ٿيندا رهيا، پر ان جي فني قدرن کي ڪوبه نقصان نه پهتو، ۽ هي فن ترقيءَ جي راه تي اڳتي وڌندو رهيو. مختصر افساني جي فن جون بنيادي خوبون، جيڪي انهن تجربن ٿيڻ کان پوءِ به سمجهس قائم رهيون، انهن کي سمجهڻ ۽ انهن جي اهميت کي محسوس ڪرڻ جي لاءِ هڪ خاص ذهني تربيت جي ضرورت آهي. اها ذهني تربيت جيستائين معال آهي، جيستائين نين حالتن سان مطابقت پيدا نه ڪئي ويندي. نين حالتن سان مطابقت پيدا ڪرڻ، نئين جمالياتي احساس کي سمجهڻ ۾ مدد ڪري ٿو، ان جي ڪري ڦرندڙ فني قدرن جي طرفداري ڪرڻ جي سکيا ملي ٿي. ان سان فقط اهي ماڻهو دلچسپي رکي سگهن ٿا، جن ۾ ڦرندڙ حالتن جي اثر هيٺ ڦرندڙ مذاق جي به سمجهه هوندي، ۽ جن کي اهو احساس ۽ سمجهه آهي ته اڄ جي زندگي ڏاڍي پيچيدي ٿي وئي آهي، ۽ ان کي بسر ڪرڻ ۽ ان کي منهن ڏيڻ جي

لاء هڪ وڏي ۽ خيالي طاقت جي ضرورت آهي، جنهن ان جي هيٺ مشاهين کي چڱيءَ طرح پروڙي سگهجي. مختصر افساني کي اهڙن ئي ماڻهن جي ضرورت آهي، جن هن حيثيت کي سمجهيو آهي ته هن وقت جي پيچيدي ماحول ۾ بياني انداز کان وڌيڪ اشارن ۽ ڪٽاين جي ضرورت آهي؛ جنهن ته هينئر اهڙن ئي ماڻهن جو وقت آهي، تنهنڪري هن وقت کي مختصر افساني سان خاص مناسبت آهي. اڄ زندگيءَ جو جيڪو عام انداز آهي، تنهن ۾ ان صورتحال جي ارڻ جو سوال ئي پيدا نٿو ٿئي؛ اهوئي سبب آهي جو مختصر افساني جي لاءِ ترقيءَ جون بيشمار راهون کليون پيون آهن. اڄ مختصر افساني جي فن کي جنهن حساس ۽ تيز پڙهندڙ ذهن جي ضرورت آهي، سو موجوده زندگيءَ ۾ عام جام آهي؛ تنهنڪري ان جو آئيندو روشن ۽ منور آهي.

ان آئيندي کي روشن ۽ منور ڪرڻ ۾ انهن فنڪارن جو وڏو حصو آهي، جن مختصر افساني جي فن کي ترقيءَ جي منزلن تي رسائڻ لاءِ ڏاڍيون ڪوششون ڪيون آهن؛ ۽ جن جي ڪارپڳريءَ، افساني جي انهن فني اصولن تي قائم رهي، ان سان چاهه رکندڙن جي هڪ دنيا ٺاهي آهي. انهن فنڪارن ۾ گوگول، ايڊگر ايلن پو، ملوئل، برٽ هارٽ، اوهميري، چيخوف، سوباسان، ٽالسٽاءِ، گورڪي، ڪيٿرائين مينفيلڊ، وغيره خاص حيثيت جا مالڪ آهن. روس ۾ گوگول، ۽ آمريڪا ۾ ايڊگر ايلن پو سان مختصر افساني جو فن شروع ٿئي ٿو. گورڪيءَ هيءَ ڳالهه غلط نه چئي آهي ته ”اسان سڀني (فنڪارن) جو سرچشمو گوگول آهي.“ گوگول افساني جي فن کي آسمان تان لاهي زمين تي ان جو بنياد رکيو. هن وقت مختصر افساني جي خاص طرز ۾ عام زندگيءَ جون تصويرون نظر اچن ٿيون. ايڊگر ايلن پو، ان کي عوامي زندگيءَ جي ويجهو ته ڪونه ڏٺو، البت افساني جي فن کي جولڻ، سينگارڻ ۽ سنوارڻ جي ڪوشش ضرور ڪئي. ان ۾ ڪوبه شڪ ڪونه آهي ته سندس اها ڪوشش مختصر افساني جي فن لاءِ هڪ بنيادي حيثيت رکي ٿي. هن کان پوءِ آمريڪا ۾ جيڪي به افسانا لکيا ويا آهن، تن سڀني تي سندس اثر آهي. ان عرصي ۾ آمريڪي زندگي کٽو ٿري ويئي آهي. ان ٿرندڙ حالت، اتي ايڊگر ايلن پو کان پوءِ ڪيترائي افساني نگار پيدا ڪيا. اهڙيءَ طرح هن فن جي روايت ملوئل، برٽ هارٽ ۽ اوهميري، وغيره جي هٿن ۾ نئين صورت اختيار ڪندي اڳتي وڌندي رهي. روس ۾ چيخوف، ۽ فرانس ۾ سوباسان، مختصر افساني جي فني روايتن کي پنهنجي ”تعلقي ڪوشش سان اوج تي رسايو. مختصر افساني جي فن ۾ چيخوف ۽ سوباسان جهڙا اعليٰ رتبي جا فنڪار ورتي پيدا. چيخوف، روس جي عوامي زندگيءَ کي پنهنجي فن جو موضوع بنايو آهي، ۽ ان جي مختلف حصن جي ترجماني هڪ اهڙي طريقي سان ڪئي اٿس، جو ظاهري طرح ته بلڪل سٺيون سڌو نظر اچي ٿو، پر جيڪڏهن ٿورو غور سان ڏسبو ته ان ۾ بيشمار ته ملندا. ان جو سبب هي آهي ته انهن آکاڻين جي پٺيان چيخوف جي پنهنجي شخصيت نمايان طور ڪم ڪندي نظر اچي ٿي. سوباسان

کي ان جي ڪا به پرواهه ڪانه آهي. هو ته جيڪي به ڏسي ٿو ان کي بيان ڪري ٿو. هن کي ان ڳالهه جو ليڪر ڪونه آهي ته سندس ڪردار ڇا پيا ڪن، ۽ انهن جي واقف جو رخ ڪهڙي طرف آهي؛ جنهن پاسي وڃڻ چاهين، موپسان کين ان طرف وڃڻ جي اجازت ڏئي ٿو، ته ڪري سندس انسانن ۾ انساني نفسيات جا اهڙا راز ۽ اسرار سواءِ ڪنهن ڪوشش جي ظاهر ٿين ٿا، جن کي ڏسي حيرت واپس وڃي. ڇوڇو ۽ موپسان انهن حقيقتن کي پنهنجي انسانن ۾ اهڙيءَ طرح آندو آهي، جو انساني جي فن لاءِ نئون نئون راهون کلي پيون آهن. روس ۾ ڇوڇو کان پوءِ اهو فن ٽالسٽاءِ، ٽرجيف ۽ گورڪي جي حصي ۾ اچي ٿو، ۽ فرانس ۾ موپسان کان پوءِ ڊاري ۽ اناطول فرانس وغيره فن جي هن روايت کي اڳتي وڌائين ٿا. انهن سڀي ۾ گهڻا ناول نگار آهن، پر انهن مان ڪيترن ئي فني اعتبار کان مختصر افساني ۾ واڌارو ڪيو. گورڪي انهن ۾ سڀني کان وڏو فنڪار آهي. هو انقلابي هو، ۽ سندس زندگيءَ جي انقلابي انداز سندس فن ۾ اضلايت پيدا ڪئي. گورڪيءَ جي مختصر افسانن جو ڪمال هي آهي ته مجموعي طرح ته اهي زندگيءَ جي خاص خاص ڀاڱن تي روشني وجهن ٿا، پر سندس انسانن جو هڪڙو هڪڙو لفظ پنهنجي الڳ الڳ رويي ۾ ٻڌائيندو نظر اچي ٿو؛ هن جي حملن جي هڪڙي هڪڙي بندش، ڪجهه نه ڪجهه چوندي معلوم ٿئي ٿي. انگلند ۾ مختصر افساني هڪ اهڙي ترقي ڪانه ڪئي، پر انگريزي زبان هڪ اهڙي عورت افساني نگار ضرور پيدا ڪئي، جنهن کي ڇوڇو جو معنوي شاگرد چئي سگهجي ٿو؛ انگريزي افساني ۾ ٻيڙيل جي ويٺل ڪيترائين سسٽم جي هونئن ته پنهنجي هڪ انفرادي حيثيت آهي، پر سندس مزاح ڇوڇو جي فن سان مناسبت رکي ٿو، جنهنڪري وٽس ڇوڇو جي فن جا سڀا نمونا ملن ٿا.

مطلب ته افساني جي فن، انهن فنڪارن جي ڪري، ترقيءَ جون بيمار منزلون طئي ڪيون آهن، ۽ ڪائنات پوءِ هنن جهڙن ٻين ڪيترن ئي فنڪارن ان کي ترقيءَ جي راهه تي اڳتي وڌائڻ لاءِ پئي جتن ڪيا آهن. هر ملڪ جي ادب ۾ اهڙا ڪيترائي فنڪار ملن ٿا، پر انهن مان هر هڪ جو سلسلو، ڪنهن نه ڪنهن نموني، مختصر افساني جي انهن فنڪارن سان ضرور ملي ٿو، جيڪي صحيح معنيٰ ۾ ان فن جا جوليٽڊر هئا. مختصر افساني ها سورا فنڪار - ڪٿي اهي ڪهڙي به اصول جا پوئلڳ هجن - هنن مان هر هڪ فنڪار کي مختصر افساني جي فن جو اڳواڻ ڪري سگهجن ٿا؛ هر فنڪار - ڪٿي هو ڪهڙي به ملڪ جو هجي - انهن جي ڇڏيل ورثي مان فوٽ حاصل ڪرڻ پنهنجي لاءِ فخر سمجهي ٿو. اهوئي سبب آهي، جو انهن جي فن، مختصر افساني جي فن تي جيڪي اثر ڪيا آهن، تن ۾ هڪ قسم جي همه گيري آهي. ڪوبه فنڪار، ڄاڻي بجهي، انهن کان پاڻ بچائي نه سگهندو.

هي زمانو مختصر افساني جي فن جو زمانو آهي، ڇاڪاڻ ته اڄوڪي زندگيءَ جون حالتون ان فن سان ملي اچن ٿيون، ۽ ٿورنڌو ماحول جي رفتار ان فن سان پوري موافقت رکي ٿي؛ تنهنڪري مختصر افساني جو فن ۽ اهي فنڪار، جن ان فن کي صحيح معنيٰ ۾ فن بڻايو، نئين تهذيب ۾ اهڙي ته وڏي حيثيت رکڻ ٿا، جو تهذيب ۽ معاشرت، ادب ۽ فن، فلسفي ۽ جماليات سان چاهه رکندڙ، ڪنهن به حالت ۾ هنن کان چشم پوشي ڪري نٿا سگهن؛ ڇاڪاڻ ته مختصر افساني جو فن هر حالت ۾ هڪ نئين تهذيب ۽ معاشرت جو نقيب ۽ ادب، فن، فلسفي ۽ جماليات جي نون قدرون جو ترجمان آهي؛ ۽ ان فن کي انهيءَ نقطهء نظر سان ڏسڻ جي ضرورت آهي - ورنه ان جي خط وخال جو صحيح اندازو لڳائڻ آسان تان تارا لاهڻ جي برابر ٿيندو.

اصل انگريزيءَ ۾ لکيل هيءَ مضمون، قلبي صورت ۾، ادارو مهراڻ تي سنڌي ادبي بورڊ جي پنهجيءَ لائبرريءَ سان مليو. سعودي قبي لکندڙ جو نالو ڄاڻايل نه هو. هت اسين «مهراڻ» جي پڙهندڙن لاءِ محترم نورالدين سرڪيءَ کان ان جو ترجمو ڪرائي پيش ڪري رهيا آهيون. — ادارو

سنڌ ۽ ۱۸۵۷ع وارو «بلو»

[«ڪامياب بغاوت کي انقلاب چئبو آهي، ۽ ناڪامياب انقلاب کي بغاوت» — «باري» مرحوم]

اڄ کان پورا هڪ سؤ ورهه اڳ، هندستان ۾ «بلو» جي باهه پڙهڪي آئي؛ انگريزن کي هندستان مان تڙي ڪڍڻ لاءِ اهاڻي آخري هٿيار بند لڙائي هئي. عالم ۽ تاريخدان گهڻي وقت کان ويچاريندا رهيا آهن ته «۱۸۵۷ع وارو بلو» رڳو هندستاني سپاهين طرفان هو، يا ان ۾ عام ماڻهن به اوتري دلچسپي ورتي؛ پر تاريخ جي لتوا اهاڻي آهي ته اهو «بلو» فقط سپاهين جي فساد نالين محدود نه هو؛ ان وقت به هندستان توڙي انگلنڊ جي ڪن حلقن جو اهو رايو هو — جيئن لنڊن جي اخباري دنيا ۾، ۱ آگسٽ ۱۸۵۷ع تي ڇپيل هڪ ايڊيٽوريل جي هيٺ ڄاڻايل ٽڪري مان معلوم ٿئي ٿو:

«جيڪڏهن رڳو سپاهي ناراض آهن ۽ عام ماڻهو امان سان ٻڌل آهن، ته پوءِ هند-سرڪار ورور ڪري پوري فوجن ۽ ٻيءَ مدد لاءِ امان کي ايترو ڇو ٿي تنگ ڪري؟ جيڪڏهن هندستاني عوام جون همدرديون امان سان آهن — جنهن جي خاطري سرڪار ۽ ڪمپنيءَ جا ڊائريڪٽر وقت بوقت اسان کي ڏيندا رهيا آهن — ته پوءِ هند سرڪار هندستاني ماڻهن منجهان ٿي اهڙا ڏهه لشڪر ٺاهي سگهي ٿي!»

ان ڳالهه کان ڪوبه انڪار نه ڪري سگهندو ته هندستان جو ڪوبه صوبو انهيءَ «بلو» جي باهه کان آخو نه هو؛ تنهنڪري سنڌ ۾ ٿيل ان وقت جي واقعن کي دهرائڻ اميد نه تاريخي ۽ علمي لحاظ کان مفيد ۽ دلچسپ ثابت ٿيندو.

۲ جون ۱۸۵۷ع تي «پاسي ٽائيمس» اخبار ۾ «بلو» جي ترٿ — سبب بابت ڇپيل خبر ته «ڪارنوسن ۾ چرپي استعمال ٿيل هئي» به ڪا من-گهڙت معلوم نٿي ٿئي؛ ڇاڪاڻ ته خود برطانوي اڳواڻ عام ۾ ڪن ذميدار ۽ باخبر شخصن ان ڳالهه جو اقرار ڪيو هو ته برابر

”ڊم ڊم“ ۾ اهل ڪارتوسن ۾ ڪجهه چري ڪر آندي ويئي هئي؛ ۽ جڏهن هڪ ”ملڪيءَ ذات“ واري خلاصيءَ هڪ برهمڻ ساهيءَ کان پيڻ لاءِ هائيءَ ڏک گهرهيو، تڏهن برهمڻ جي انڪار تي خلاصيءَ هڪدم روڪ روڪ جواب ڏنس ته ”اهو ذات پات جو پيد پاڻو باقي ۽ ئي ڏينهن آهي، ڇاڪاڻ ته جلد ئي تون به ڊگهي جي چري لڳل ڪارتوس ڪم آڻيندي!“ هندستاني ساهين ته اڳي ئي گهٽ پگهارن ۽ انگريز سامراج جي حمايت لاءِ جيڪي بيشمار ديوتيون منن موهيون ويئون هيون، تن جي خلاف ڪرڪڻ ۽ ڪنجهن شروع ڪري ڏنو هو۔ ڊگهي يا سوئر جي چريءَ لڳل ڪارتوسن جو ته پوءِ ڊگهو هڪ وجهه ورتو ويو. گهٽ پگهارون، مناسب اجوري کان سواءِ سمنڊ پار نوڪريون، ۽ آخر ۾ هندستاني ماڻهن جي دين ڊم سان دل ڏکونڊو هٿ چراندو۔ اهي ڇيڙون آخر هڪٻيٽائين برداشت ٿيئي ٿي سگهيون؟

خلاصيءَ جي لوڪڻ تي برهمڻ ته لري برف ٿي ويو، پر پنهنجي همراھ برهمڻ کان اها خبر ٻڌي، پاسي ۾ بيٺل هڪ مسلمان ساهي به في الحال وسائي ويو. اوچتو ئي، هندستاني ساهيءَ جي دل ۽ دماغ ۾ اها ڳالهه اچي ويئي ته انگريز سرڪار هائي ان۔ ڏيءَ طرح هندستان کي ڪرستان بنائڻ شروع ڪيو آهي۔ ڇاڪاڻ ته يادرين طرفان سندن مذهب بدلائڻ جا سڌا طريقا ڪامياب ڪون ٿيا آهن. هندستاني ساهي، انگريز سرڪار جي اها هلت هائي وڌيڪ وقت برداشت تي ڪري سگهيو؛ پر جيستائين بغاوت لاءِ ڪا سوچيل سمجهيل اڪيڻ تيار ٿئي، تيستائين هو ڪري به ڇا ٿي سگهيو؟ فوجين جي ناراضگي جي خبر ته اختيار ۽ وارن جي ڏهان تي اچي چڪي هئي، پر پاننڄي ٿو ته انهيءَ ناراضگي مان اڀرندڙ بغاوت جي امڪانن کان اڳ هو پوريءَ طرح آگاهه ڪون هئا؛ ورنه فتح ڳوڙهه جا آفيسر، فيروري ۱۸۵۷ع واري هٿ ڏڪر ڪيل هڪ مختصر پر عبرت آموز واقعي کان ايترو پريشان نه ٿين ها۔

”گذريل مهيني، يعني فيروريءَ جي پوئين ڏينهن صبح جو فتح ڳوڙهه جا سڀ آفيسر ڏاڍو پريشان ٻئي نظر آيا. هڪ ٿاڻي کان ٻئي ٿاڻي ڏانهن اٽڪل ۽ انڇ قطر وارا ننڍا ٿلڪا ٻئي بهئا. چون ٿا ته ٻه چار ڏينهن اڳ هڪ شام جو، ڪانپور جي چوڪيدار، فتح ڳوڙهه جي چوڪيدار ڏانهن اهڙي قسم جو هڪ ٿلڪو هن هدايت سان موڪليو ته هو به ان جهڙا ٻارهن ٿلڪا بهجائي، ٻه ٻاڻ وٽ رکي، ۽ باقي ڏهه پنهنجن پنجن پروارن چوڪيدارن ڏانهن، ساڳيءَ ئي هدايت سان موڪلي ڏي. حڪم جي تعميل ٿي وئي، ۽ ٿوري ئي وقت اندر هر طرف ٿلڪا ٿي ٿلڪا ٻئي ڏوڙندا نظر آيا. اهو طوفان اڃا ڪون ڏرو ٿيو آهي!“ (اخبار ”فرينڊ آف انڊيا“)

سڀني ائين ٿي سمجهيو ته ڪٿي نه ڪٿي ڪا خرابي ضرور آهي، ۽ اجهو ٿي ڪا آفت اچي. ”ڦلڪن“ جي ڏڪر کان پوءِ، ساڳيءَ اخبار نهايت سمجهه ڀريو سوال پڇيو آهي: ”ڇا

هائي ڪوئي مدد مڃڻ وارو آهي؟ يا ائين ئي ڳالهه آئي وئي ا ڇا، هي قلڪا ڪنهن بناوت جي باهه جو سبب ٿيندا؟ يا، رڳو ڪنهن پٺ جي تڪليف جي نشاني آهن؟* پر هندستان جي غير ملڪي حاڪمن کي هنن سوالن تي منجهڙيڪي مان غور ڪرڻ جي مهلت ملي ئي ملي، تنهن کان اڳ ئي سندن خلاف بغاوت جي باهه پڙهڪي آئي.

سنڌ کي انگريز سامراج جي قبضي ۾ آڻي چوڏهن سال مس گذريا هئا. سنڌ جي ٽالپر ايمرن کان، بنا ڪنهن وڃي ۽ مناسب سبب جي، سندن حڪومت کسي سنڌ کي ۽ برٽش انڊيا سان ملائڻ ڪري مٿان ڪو ائين سمجهي نه پئي هئڻ بغاوت جو ٻڌي سنڌي عوام به نئين حڪومت سان مقابلي ڪرڻ لاءِ آئي. ڪڙو ٿيو هوندو: حقيقت ۾ ان وقت سنڌ ۾ ڪنهن خاص قسم جي باهه يا سرگرمين جو نشان نٿو ملي. ميرن جي صاحبيءَ وٺي ڪو گهڻو وقت ڪونه گذريو هو، ۽ انگريز سامراج سنڌ مٿان پنهنجي فوجي گرفت کي ٿورو به ڌرو ڪرڻ مصلحت واري ڳالهه نٿي سمجهي. پئي ڪندي، عام ماڻهن نئين حڪومت جي غلط ڪارين جو اڃا ڪو خاص تجربو ڪونه ڏٺو هو. نه فقط ايترو، پر ڌاريءَ حڪومت پنهنجي تازه دم فاتح فوج مٿان ملڪ ۾ ظاهري امن امان ۽ قاعدي قانون کي سختيءَ سان بحال ڪري ورتو هو، ۽ پنهنجي سياسي ٽوڙي تجارتي مفاد جي حفاظت خاطر ملڪ جي آبادگار، دستڪار، توڙي واپاريءَ کي نه رڳو ڪنهن به قسم جي تڪليف ڪانه ٿي ڏني، پر پاڻ انهن جي هر طرح همڪارائي ٿي ڪئي. مطلب ته سنڌ جي نئين صاحبي زندگيءَ اڃا مس مس محڪوم ۽ غلام دور ۾ قدم رکيو هو، ۽ ان جي پراڻن پلاين کان اڃا سنڌ جا ماڻهو ٻنهي پيڙهي هئا. انهيءَ صورتحال ۾، سنڌ ۾، حڪومت خواهه عام ماڻهن کي ڪنهن خاص قسم جي وڳوڙ جو پڙ ٻولو ڪونه هو.

بغاوت جي پهرين خبر سنڌ جي ڪمشنر سر ٻارٽل فرير کي، ۱۸ مئي تي، انگلنڊ کان موڪل تان موٽندي، ڪراچي بندر تي قدم رکڻ سان ئي، هڪ فوجيءَ مٿان، هڪڙي خط رستي ملي. اهو خط ڪراچي ۾ رهندڙ سنڌ ريلوي آفيسر مسٽر نيول وارن (Neville Warren) ڏانهن، تاريخ ۱۳ مئي، لاهور سان لکيو ويو هو، جنهن ۾ کيس بغاوت جو اطلاع ڏنل هو. فرير صاحب جي سوانح حيات لکندڙ مسٽر مارٽينين (Martinean) چوي ٿو ته ”فرير صاحب خط پڙهڻ سان ئي حالتن جي نزاکت کي پرڏي ورتو، ۽ مناسب فوجي قدم کڻڻ ۾ هڪ منٽ به دير نه ڪيائين. هن اهو قدم رڳو پنهنجي صوبي سنڌ کي بچائڻ لاءِ ڪونه کنيو، پر هندستان ساري هندستان کي انهيءَ آفت مان آجي ڪرڻ لاءِ هڪ اثرائتو امدادي قدم هو.“ سڀ کان پهرين پنجاب کي فوجي مدد جي ضرورت هئي. بنگال مان ته، جهوپون حالتون هيون، پنجاب ڪنهن به قسم جي مدد جي اميد رکي نٿي سگهيو. تنهنڪري، سنڌ پهچندي ئي، سنڌ جي ڪمشنر، ڪراچيءَ ۾ ڪمانڊنگ جنرل سان پنجاب ڏانهن فوجن موڪلڻ لاءِ گفتگو شروع ڪئي. ان وقت سنڌ ۾ رهيل فوج صوبائي ضرورتن لاءِ ئي ڪافي ڪانه هئي.

ايران تي فوجي چڙهائين سبب به سنڌ جي فوجي طاقت ۾ گهڻي ڪٽر اچي چڪي هئي. اهڙي وقت ۾ فوجي طاقت کي وڌيڪ ڪمزور ڪرڻ نهايت نازڪ معاملو هو؛ جنهنڪري ڪمانڊنگ جنرل پنجاب ڏانهن فوجن موڪلائڻ ۾ آناڪائي پئي ڪئي؛ پر ڪمشنر مڙي دل ٻڌائين ۽ کيس پنهنجي صوبي ۾ مڪمل امن سان ۽ خير سلاستيءَ جي خاطري ڏنائين. ڪمشنر صاحب اعليٰ فوجي عملدار اڳيان سموريون حقيقتون کولي رکيون ۽ کيس پنهنجي راءين جي صداقت جو ڦاٽل ڪري ورتائين؛ جي، عام ماڻهو هينئر وڌيڪ سکيا ستاها آهن ۽ حڪومت جو چرچو به اڳي کان سٺو هلي رهيو آهي. نهايت تدبير ۽ ڏاهپ کان ڪم وٺندي، سنڌ ۾ ڪنهن به ملڪي روايت جي مخالفت يا انحرافي سان ڪا به ڪٽي آهي، ۽ نه ئي وري ڪو اهڙو اڻوڻندو يا دل ڏڪوڻندو انتظامي قدم ٿي ڪيو ويو آهي، جنهن مان ڪنهن کي شڪايت ڪرڻ جو موقعو ملي؛ هاڻ، پنهنجي وٽ آهي، عام ماڻهن جي مفاد لاءِ جيڪي ڪجهه امن کان ٿي سگهيو آهي، سو ڪيو ويو آهي. انهيءَ صورت ۾، اسين ائين سمجهڻ ۾ حق بجانب آهيون ته عام ماڻهو انگريزن جي حڪومت هيٺ راضي ۽ خاموش رهندا! ان طرح، ڪراچيءَ ۾ رهندڙ ڪمانڊنگ جنرل پنجاب ڏانهن فوجي مدد موڪلائڻ لاءِ تيار ٿيو، ۽ فوراً سنڌو درياهي پٽي (Indus Flotilla) رستي ساڍا پنج سئو فوجي ملتان ڏانهن روانا ڪيائين. سچ پچ ته سنڌ جي هنن اعليٰ عملدارن اهو اوائلي قدم کڻي پنهنجي جرات ۽ همت جو ثبوت ڏنو. ورنه ان وقت ٿوري گڏوڏ ئي سنڌ ۾ انگريز حڪومت جي بنياد کي لوڏي ڇڏي ها. ڪرنل هٽ (Col: Hutt) کي ٻي پوري ريجمينٽ جي نوي ماڻهن کي خاص تربيت ڏيڻ لاءِ چيو ويو، ۽ سنڌ ۾ فوجي حالتن جي نزاکت کي خيال ۾ رکي، ڪمشنر صاحب ايران ڏانهن چڙهائي ڪري ويل فوجن جي عملدارن، سر جيمس آئوئرلر ۽ جنرل جان جيڪب، ڏانهن به هندستان ۾ فوجي بغاوت جو اطلاع موڪليو، ۽ کين نازڪ صورتحال جي بچاءَ لاءِ توت سنڌ ڏانهن فوجن واپس موڪلائڻ لاءِ چيو.

سر ٻارٽل فرير پنجاب ڏانهن فوجون ٿي سس موڪليون هيون ته ٻئي هڪ مسئلي کي منهن ڏيڻو پيس. حالتن جي پگڙجن سبب، پنجاب ۽ ڪلڪتي جي وچ ۾ ستنين سڌي آمدرفت بند ٿي ويئي هئي. ان جي بدران، هاڻي ٿپال ۽ ٻيءَ آمدرفت لاءِ پنجاب کان ڪراچي، ڪراچي کان بمبئي، ۽ بمبئي کان ڪلڪتي وارو رستو ئي کليل هو، جو پڻ ايترو سلاستيءَ وارو نه هو، جنهن تي ڪو دائمي ڀروسو رکي سگهجي ها. سر ٻارٽل فرير هڪدم وڌيڪ ننڍي ۽ زياده سلاستيءَ واري رستي قائم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، ۽ توت ئي پنجاب کان، بهاولپور ۽ جوڌپور ڏانهن، مانان واري رستي کان؛ ۽ آگري ڏانهن نصيرآباد واريءَ وٽ کان، ڪاغذ پٽ موڪلي ڏنائين. جوڌپور کان عمرڪوٽ تائين هڪ ٻيو رستو جاري ڪيائين. نصيرآباد ۾ حالتن پگڙجن سبب، انهيءَ وٽ کي ڏيسا (Dessa) سان گندي، سلاستيءَ واري ٻي لائين به جوڙي ورتائين. انهيءَ بندوبست جي ڪري پنجاب وارين لڪيڙهن کي سنڌ ۾ اچڻو ڪونه ٿي پيو، پر جوڌپور واري رستي کان سڌو آگري ڏانهن وڃي ٿي سگهيون. سنڌ

جي ٺپال عمر ڪوٽ کان آگري ۽ ڪلڪتي ڏانهن، ۽ ٻارمير کان جوڌپور ڏانهن موڪلي
 ٿي ويئي. جينوا هڪ ٺپال جي انهن نون رستن کي استعمال ۾ آڻڻ ڪو سولو ڪم ڪونه هو،
 تنهن هوندي به اها پٽي وات مهيني کن ۾ رتحي راس ٿي، ۽ عمل ۾ اچڻ لڳي. ("سنڌ قاصد"،
 جون ۱۸۵۷ع). آمدرفت جي هن نئين رستي کي رڻ مان آڪرڻو ٿي ويو، پر انهيءَ تڪليف
 کي قلعي جي ڪليڪٽر ليفٽيننٽ "تروٽ"، سولائيءَ سان منهن ڏيئي ورتو. سنڌ جي ڪمشنر
 ۱۹ جون تي بڻجيءَ جي گورنر ڏانهن هڪ رپورٽ ۾ لکيو ته "ليفٽيننٽ تروٽ، سخت گرميءَ
 ۾ هوندي به، پهچي مقامي اثر رسوخ جي ڪري، ٻن انسپيڪٽرن جي مدد سان ٻارمير
 تائين لائين جوڙائي ورتي آهي، ۽ اسيد آهي ته جوڌپور واري لائين به هن کان اڳ ۾
 تيار ٿي چڪي هوندي".

اهڙين حالتن ۾، جين هائي ٿيندو آهي، نئين تڏهن به، بغاوت جي ٿوريءَ ڪوڪ ٻوڏ
 سان ئي، ٻه ٻهس تي سخت سسرسپ لڳي وئي، ۽ اخبارن تي ٻهرا ٻهري ويا. پهريائين هند سرڪار
 هر صوبي جي ڏهه ٻولين جي مکيه مترجم (Chief Oriental translator) کي ساڳي
 ٻولين ۾ شايع ٿيندڙ اخبارن جا سياسي مضمون انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪري موڪلائڻ جو حڪم ڪيو،
 پوءِ وري سڀني اخبارن کي غير تصديق شدہ ۽ سنسني خيز خبرن شايع ڪرڻ خلاف سخت قدم
 کڻڻ جي فيصلي کان آگاهه ڪيو ويو. ٻين هنڌن واسطو، سنڌ ۾ به بغاوت جي خبرن کي
 شدد سان ٻڌي شايع ڪيو ويو. مثال طور، ڪراچيءَ جي انگريزي اخبار "سنڌ قاصد"، جون
 ۱۸۵۷ع ۾، ٻه دفعا حيدرآباد ۽ شڪارپور ۾ بغاوت جي افواهن جي خبر ڏني:

"چون ٿا ته حيدرآباد ۾ ڪيترن فوجين کي بغاوت جي ناڪام ڪوشش ڪندي گرفتار
 ڪيو ويو آهي، ۽ هينئر هو پنهنجي مٿان پاڻ آندل مصيبت جي انبار جو انتظار ڪري
 رهيا آهن. ٻڌون ٿا ته بنگال مان شڪي حالت ۾ هتي پهتل ڇهن ماڻهن کي به گرفتار
 ڪيو ويو آهي، ۽ جلدي ئي مٿن قاعدي جي هڪارروائي ڪئي ويندي. ان سلسلي ۾،
 ملتان ڏانهن موڪليل سپاهين سان ڪي سپاهي حيدرآباد ۾ حالتن کي منهن ڏيڻ لاءِ
 روڪيا ويا آهن. شڪارپور ۾ سخت هراس ۽ ڊپ چانيل آهي".

("سنڌ قاصد"، ۱۸-۱۷ جون، ۱۸۵۷ع)

"افواهن تي ضابطي رکڻ لاءِ" اخبارن تي سسرسپ لڳائڻ خلاف، ٻين اخبارن سان
 گڏ ڪراچيءَ جي هن انگلو-انڊين اخبار "سنڌ قاصد" به گهڻو ڪجهه لکيو، ۽ اخبارن جي
 آزادي بحال ڪرائڻ لاءِ گهڻي قلعي جدوجهد ڪئي. پر تڙ ٽڪڙ ۾ ٺهيل هن نئين "اخباري
 -پنٿي ائڪٽ" ۾ ڪي اهڙيون ته سختيون رکيل هيون، جو سمجهدار ۾ سمجهدار اخبار نويس
 به هن "ڪاري قانون" کان نه بچي سگهيا.

انهن سڀني خبردارين هوندي به، يورپي ماڻهن جي قتل ۽ خون خرابيءَ جون خبرون
 عام ماڻهن تائين پهچنديون رهيون، جنهنڪري هتان جي انگريزن ۾ خاص ڪري گهڻي

بيچيني پيدا ٿي. ان بيچينيءَ کي دور ڪرڻ ۽ وقت سر پنهنجي هر قوم ڀائرن جي ڪجهه مالي امداد ڪرڻ خاطر، ۲۹ جون ۱۸۵۷ع تي، سر ٻارٽل فرير سنڌ جي ڪمشنر جي صدارت هيٺ ڪراچي ۾ رهندڙ سڀني يورپي ماڻهن جي عيوضن جي هڪ ميٽنگ ۾ ٿي، جنهن ۾ فرير صاحب، بغاوت جو سرسري جائزو وٺندي، کين خاطري ڏياري ته سنڌ صوبي اندر ڪنهن خاص قسم جي گڏوڏ ٿيڻ جو امڪان ڪونه هو. ان ميٽنگ ۾ اٽڪل ٽي هزار چنڊو ۾ گڏ ٿيو، ۽ جيڪي يورپي ماڻڪ ۾ بغاوت جو شڪار ٿيا هئا، تن سان همدرديءَ جو اظهار ۾ ڪيو ويو. ان کان سواءِ سنڌ ۾ به ڪراچيءَ جهڙن ٻين خاص مرڪزن ۾ اهڙي نموني جا چنڊا گڏ ٿيا، ۽ انگريز سرڪار جي ڪاميابيءَ لاءِ يورپي لوڪن جي ميٽنگن ۾ دعائون گهريون ويون. ۴ سيپٽمبر ۱۸۵۷ع، سرڪاري طور، ”پاڇه لاءِ پاڌائڻ“ جو ڏينهن مقرر ٿيو، ۽ ان ڏينهن سڀ سرڪاري آفيسون بند رهيون.

بغاوت جي سلسلي ۾ وقت بوقت جيڪي به مسئلا پيدا ٿي ٿيا، تن سڀني کي سنڌ جي ڪمشنر فرير صاحب مڙس ٿي منهن ڏنو. مثال طور، جڏهن سر جيمس آلوٽرام ۽ جنرل جان جيڪب، جي ان وقت انگريزي فوجن سان گڏ ايراني نار ۾ هئا، تن سان لکپڙهه ڪيائين، ته انهن وقت جي نزاکت کي محسوس ڪندي، ٿرت ٿي سنڌ ڏانهن ڪجهه فوجي جتا موڪلي ڏنا. هيڏانهن سر ٻارٽل فرير کي ايترو جلد فوجي مدد ملڻ جي ڪا به اميد ڪانه هئي، تنهنڪري هن نڪي پنهنجي برگڙي ۾ انهن جي رهائڻ جو ڪو پلو ڪيو هو، ۽ نه وري کين پنجاب ڏانهن موڪلڻ جو ٿي ڪو بندوبست رکيو هئائين. اهڙيءَ طرح، ٿرت ٿي سڄيءَ ڪراچيءَ ۾ چوڌاري فوجي جتا ڇانڻهي ويا، ۽ اڃا ئي وڌيڪ جتن مٿان ٻيا جتا هر روز ايندا رهيا. نتيجو هي نڪتو، جو ڪراچي ٻارود ۽ ٻئي فوجي سيڙي سامان سان ڏنڄي پئي. وري آمدوت جا اهڙا ڪارگر وسلا ڪين هئا، جو انهيءَ سموري سامان سڙي ۽ فوجن کي پنجاب ڏانهن موڪلي، ڪراچيءَ ۾ وڌيڪ فوجن ۽ سامان لاءِ گنجائش پيدا ڪري سگهجي ها.

نيٺ، سر ٻارٽل فرير ڪراچيءَ کان ملتان تائين، سنڌونديءَ جي ٻيڙن واريءَ آمدوت سان گڏ، آڻن جا قافلا سڀرائي موڪليا، جن کي پنج ستو سيلن جو مفاصلو ڏهن ڏينهن ۾ طي ڪرڻو هو. انهيءَ ڪر جي پورائيءَ لاءِ، آڻن جي ٻيڙن لاءِ ويهن ويهن ڪوهن جي پنڌ تي ٿاڪ ٺاهيا ويا، جن مان هر هڪ تي ساڻيڪو ڪن تازدمر آڻ مهيا ڪيا ويا هئا. ان طرح ويهن پنڄويهن ڪوهن تي تازن توائن آڻن جون قطارون موجود هئڻ ڪري، باربرداريءَ ۾ جلدائي ۽ سهوليت پيدا ٿي پئي. هر هڪ آڻ تي سراسري ۳۰ ٻائونڊ ٻار لڏايل هو، جنهنڪري پنجاب ڏانهن گهريل ماڻهو ۽ ضروري جنگي سامان جي مدد موڪلڻ سولي ٿي پئي. سيپٽمبر جي شروعات ۾، آڻن جي ٻيڙن قطار ڪراچيءَ کان ٿي سو ٽن فوجي اسباب کڻي پنجاب پهچي وئي. باربرداريءَ جي هن ٽئين ذريعي جي ڪاميابيءَ لاءِ ڪرنل هٿ ڏميدار هو، جنهن ڪراچيءَ جي هڪ پٺاڻ مراد خان سان سودو ڪري، ان جو گهريل انداز حاصل ڪيو.

ڪجهه وقت کان پوءِ جڏهن پنجاب کي وڌيڪ فوجي مدد موڪلڻ جو مسئلو پيدا ٿيو، ته فرير صاحب فوراً ٻن بلوچ پلٽن جي وڌيڪ ڀرتيءَ جو حڪم ڏنو. انهن پلٽن کي رڳو نالي ۾ بلوچي سڏيو ويو، پر حقيقت ۾ ساهي سمورا سنڌي ڀرتي ڪيا ويا. اهي ٻئي ريجمنٽون، ڪئپٽن هيٽ (Capt: Hewett) جي نظرداريءَ هيٺ شڪارپور ۾ منظر ڪيون وئيون. هن صاحب تازو لاڙڪاڻي جي ڊپٽي ڪليڪٽريءَ تان استعفا ڏني هئي، ڇاڪاڻ ته شهري ذميواريون سندس سپاءَ کي پسند نٿي آيون. ان کان پوءِ ڪراچيءَ ۾ ڪئپٽن جانسن جي هٿ هيٺ هڪ بلوچ پلٽين ۾ تيار ڪئي ويئي.

انهن فوجي ڀرتين، ٽوڙي ساهن جي سکيا ۽ انهن لاءِ گهوڙا ميسر ڪري ڏيڻ ۾ سنڌ جي ڪيترن ئي بااثر شخصن، انگريز سرڪار سان وفاداري ڏيکارڻ لاءِ، گهڻي مدد ڪئي. ڪراچيءَ جي مراد خان پٺاڻ، جنهن جو ذڪر اڳيئي اچي چڪو آهي، تنهن سرڪار سان سڃاڻيءَ جي ثابت ڏيندي، ڪراچيءَ ۾ توبخاني جي سکيا وٺندڙ نوي ماڻهن جي سواريءَ لاءِ گهوڙن جي آڇ ڪئي. سيڪ نائونمل هونجند پوڄوڻيءَ ۾ هائمرادو آڇ ڪئي ته هو آفريڪا مان ئي هزار جانا ۽ سهار ماڻهو مدد ۾ ڏئي سگهندو. بشرطيڪ سرڪار انهن کي هندستان تائين پهچائڻ جو انتظار ڪري.

مٿن مڙني ڪوششن کان سواءِ، اها ضرورت پڻ محسوس ڪئي ويئي ته هٿيارن ۽ بارود جي وڪري ٽوڙي ڪن ٻين فوجي سامان جي ٻاهر روانگيءَ تي بندش وڌي وڃي. انهيءَ خيال کان، جولاءِ ۱۸۵۷ع ۾، سنڌ جي ڪمشنر هڪ عام پٽرنامو جاري ڪيو، جنهن جي درهمي سڄيءَ سنڌ ۾ آتشبار هٿيارن، بارود ۽ فوجي اسباب جي ملڪي ماڻهن وٽ وڪري تي مڪمل بندش وڌي ويئي. سموري علائقي ۾ شهيد، گندڪ، شوري-هر قسمن جي بارود ۽ ٻئي جنگي سامان جي چورن تي پڻ مڪمل بندش وڌي ويئي.

جيئن وقت گذرندو ويو، تيئن پوري لوڪن کي سنڌ ۾ رهيل هندستاني فوجين جي وفاداريءَ ۾ شڪ ٻوڏو ويو. ڪيترن پوري شهر واسين، ڪمشنر صاحب ڏانهن هڪ درخواست موڪلي کائنس هٿيار گهريا ته جيئن هو ڪنهن به ڪوڙ ٻڌا ٿيڻ وقت پنهنجو بچاءُ پاڻ ۾ ڪري سگهن. فرير صاحب کين گهڻوئي سمجهايو ته اهڙي هراس ۽ ڊپ ڪرڻ جو ڪو سبب ڪونهي، ۽ بلڪه جي ماڻهن کي هٿيار بند ڪرڻ سان پاڻ هراس وڌندو، پر ڪراچيءَ جا پوري ۽ خود پاري به مارو وقت ڊڄندا رهيا. فرير صاحب، ۲۹ آگسٽ ۱۸۵۷ع تي، بمبئي جي گورنر ڏانهن هڪ رپورٽ ۾ لکي ٿو:

”مانجهيءَ کان پوءِ، پارسين ۽ انگريز ڪلارڪن جي گهرن ڀرسان لنگهڻ خطري کان خالي نه آهي، ڇاڪاڻ ته هو هٿيار بند رهن ٿا ۽ ڪنهن به وقت هراس وڃان محلي ڪرڻ کان نه گسندا.“

غير ملڪي باشندن کي آت ڏيڻ لاءِ، فرير صاحب سنڌ جي سڀني آفيسرن ڏانهن خاص هدايتون موڪليون ته هو پنهنجي حدن اندر پوري جاچ ڪري انهن سڀني شڪي ماڻهن کي

حوالات ۾ رکن، جيڪي هندستان جي ٻين علائقن مان ليڪي سنڌ ۾ گڏ ٿي پيدا ڪرڻ لاءِ آيا هجن. ان کان سواءِ، فريئر صاحب مقامي اخبارن ۾ شايع ٿيندڙ مضمونن تي به ڪري نظر رکڻ لاءِ کين هدايت ڪئي.

يورپي باشندن جا انومان ۽ انديشا به هر ڀيرو غلط ڪونه هئا؛ ڇاڪاڻ ته شڪارپور، حيدرآباد ۽ ڪراچي ۾ برابر گڏوگڏ جا هڪي واقعا ٿيا هئا. ۽ ”باغبانن جي سازش“ اڻپوري ئي هئي، پر سيپٽمبر ۱۸۵۷ع ۾ نيٺ عمل ۾ آئي.

سر ٻارٽل فريئر جي سوانح حيات لکندڙ جو چوڻ آهي ته

”سنڌ ۾ باغبانن جي سازش، جيئن بقدر سندن وڌيل منصوبي جو تعلق آهي، اهاڻي هئي ته پهريائين حيدرآباد جي قلعي تي قبضو ڪجي، ۽ پوءِ دهليءَ وانگر حيدرآباد کي مرڪز بڻائي، ڪراچي، شڪارپور، جيڪب آباد ۽ ملتان وغيره ۾ هڪ ئي وقت حملا شروع ڪري ڏجن.“

ان وقت فريئر صاحب جي ڪمان هيٺ مشڪل سان پنج سو انگريز سولجر هئا، جن ۾ بيمار وغيره ۽ ساري صوبي لاءِ نازا ڀرتي ڪيل يورپي رنڪروٽ به شامل هئا. گوبه انهن مڙني مان وڳو ساڍا ٽي سئو ڪم وارا ماڻهو هئا.

رٿا موجب پهريائين حيدرآباد ۾ گورو ٿيو هو، پر اختياريءَ وارن کي بروقت اطلاع مليو، جنهنڪري بچاءُ ٿي ويو.

برگيڊيئر مارس (Morris) کي جڏهن خبر پئي ته بارودخاني ۾ ڪا سازش منجني رهي آهي، تڏهن هڪدم بارودخاني جي سڀني سپاهين جي ڀرڻ جو حڪم ڏنائين؛ ڇوڪاس کان پوءِ سڀني کان هٿيار ڪسي قلعي ڏانهن موڪليا ويا، جتي شهر جا يورپي باشندا اڳيئي ٽوٽڪڙ ۾ پهچي چڪا هئا. قلعي جا ديسي محافظ هٿائي، انهن جي جاءِ تي يورپي نگهبان رکيا ويا، ۽ هڪ انگريز انجنير هٿان قلعي جي ضروري مرمت ڪرائي، قلعي جي مڪمل حفاظت جو باقاعدي بندوبست ڪيو ويو. هاڻي خطري جو ڪوبه امڪان ڪونه هو. اختياريءَ وارن حالتن کي اهڙي ته ڦوٽائيءَ سان سنڀالي ورتو، جو خود ”باغبانن“ کي به حيرت وٺي وئي. ڪمشنر کي خاص ماڻهوءَ هٿ، سڀ خبر موڪلي وئي. خبر ملندي ئي سر ٻارٽل، ڪرنل هٽ (Col: Hutt) کي اذرات جو ٿنڀ مان اٿاري فوراً حيدرآباد ڏانهن فوجي مدد موڪلڻ لاءِ چيو.

حيدرآباد ۾ پنجن ماڻهن کي باغبانن سرگرمين سبب گرفتار ڪري حوالات ۾ رکيو ويو، جن ۾ هڪ حوالدار، هڪ نهڙباز، ۽ باقي ٽي بارودخاني جا سپاهي هئا. ڪورٽ مارشل ڪري، سڀني کي بغاوت جي الزام ۾ چالان ڪيو ويو، ۽ سڀني کي ڏوهي ثابت ڪري، حوالدار کي توب جي منهن ۾ ڏئي مارڻ، ۽ باقي چئن کي عمر-قيد جي سزا ڏيڻ جو فيصلو

ڪيو ويو. ٻئي ڏينهن، حيدرآباد جي ساري فوج، حوالدار کي ٽوپ جي منهن ۾ ڏيڻ لاءِ، ٻيڊ جي ميدان تي ڪڍي ٿي. ان واقعي کي اخبار ”سنڌ قاصد“ هيٺين لفظن ۾ بيان ڪيو آهي: ”حوالدار ٽوپ جي منهن کي ٻئي ڏئي ٻڌو. ٽوپ جي تيار ٿيڻ ۽ آڏو رسل تي هڪدم ٻارود کي ٻاهر ڏنائين. حوالدار ته ٻيڙا ٻيڙا ٿي هوا ۾ هوا ٿي ويو، هر سندس ڪرنگهه جي هڪ اُڪر، آت تي ويٺل ٻيٽي ڪلڪيٽر کي ذري گهٽ ڪپرائي وڌو هو.“

ٿورن ڏينهن اندر ڇهه ٻيا ”باغي“ به سراپاب ٿيا، ۽ انهن جوانن به اهو ٿيو. ڪراچيءَ ۾ رکيل هندستاني سپاهين جي ايڪيهين نمبر ريجمينٽ جي وفاداريءَ ۾ به ڪجهه وقت کان سڙي شڪ هون ڇاڪاڻ ته هن ريجمينٽ ۾ ڪي بنگالي سپاهي به هئا. انهيءَ شڪ جي به تيرهين سيپٽمبر آچر رات هڪ ٿي، جڏهن ٻارهن بجي سول سئگريگر (Major MacGrigor) کي هڪ سپاهيءَ ۽ ٻن برهمڻ آفيسرن کان الڳ الڳ ٻڌا ڪرڻ تي معلوم ٿيو ته سندس ڪمان هيٺ ريجمينٽ ۾ بددلي ڇانول آهي، ۽ ٽيڪ ٻي بجي رات جو، يعني فقط ٽن ڪلاڪن کان پوءِ، ڪڙپڙ ٿيڻي آهي. هڪ سائوٽو ته کيس سازش جا تفصيل به ٻڌايا: ڇي، ”۲۱- ريجمينٽ مان هڪ ماڻهو ۱۲- ريجمينٽ ڏانهن، ۽ ٻيو سولمان سپاهين ڏانهن سندن مدد وٺڻ لاءِ وڃڻا آهن، ۽ رٿا موجب ۲۱- ريجمينٽ کي ”خزاني“ تي قبضو ڪري حيدرآباد ڏانهن وڌڻو آهي.“ وقت نهايت تنگ هو، ۽ ٻيڙا ٿيڻ سان ڪو حالتون سڌون ڪون هئا. سئگريگر هڪدم تيار ٿي ويو، ۽ برگيڊ اختياريءَ وارن کي سموري خبر چار ڏياري موڪليائين. هڪ منٽ به دير ڪرڻ کان سواءِ، سڀني پوري فوجي اچي ڪٿا ٿيا ۽ هڪدم ڪڙپڙ واريءَ جاءِ ڏانهن روانا ٿيا. هن موقعي تي پوري فوج نهايت لڙتائيءَ ۽ هوشياريءَ سان پنهنجي آفيسرن جو ساٿ ڏنو.

سڀ کان پهريائين، ڪرنل هٽ (Col. Hutt) ۲۱- ريجمينٽ جي ٻيڊ واري ميدان تي پهتو، ۽ اهوچڻ سان پنهنجي ڪم ۾ جڙي ويو. جلد ئي سڀ تياريون مڪمل ٿي ويون، ۽ ۲۱- ريجمينٽ کي ٻيڊ-ميدان ۾ گڏ ٿيڻ جو حڪم ڏنو ويو. پهريائين ته سپاهين ڪجهه تڏاپو، پر پوءِ سڙي پوري فوج جي طاقت ڏسي دهلجي ويا، ۽ باقاعدي قطارون ٺاهي فوجي انتظام هيٺ لهي پيا. پهريائين سندن حاضري ورتي وئي، ۽ پوءِ سئگريگر جي مختصر خطاب کان پوءِ کين هٿيار واپس ڪرڻ لاءِ چيو ويو. بنا ڪنهن هٻڪ جي حڪم جي تعميل ٿي وئي. ۽ پوري سپاهين کي هٿيارن جي سنڀال لاءِ رڪاوٽون ۲۱- ريجمينٽ جي سپاهين کي بي هٿيار ڪرڻ کان پوءِ، سندن ڪوٺڻن جي تلاشي ورتي وئي، جتان سواءِ ٿورين تعدادن جي ٻيو ڪجهه ڪنهن مٿي-البٽ ڪيل بندوڻن سان چالبهارو ڪن ڀريل نظر آيون. آخر ۾ سڀ هٿيار گاڏين ۾ گڏ ڪري، پوري فوج جي نظرداريءَ هيٺ ٻارودخاني ڏانهن موڪليا ويا، ۽ ۲۱- ريجمينٽ جي سڀني سپاهين کي سندن ڪوارٽرن ڏانهن روانو ڪيو ويو. چئڻ بجي ٽائين سارو معاملو طي ٿي ويو.

جنهن وقت ۲۱- رجيمينٽ بي هٿيار ٿي رهي هئي، ۱۴- رجيمينٽ کي به ان جي الڳ مهڊان تي گڏ ٿيڻ جو حڪم مليو، پر ان کي بي هٿيار ڪونه ڪيو ويو، ڇاڪاڻ ته ان جي خلاف ڪا شڪايت ڪانه هئي، ۽ آفيسرن کي به انهن سپاهين جي وفاداريءَ جي پڪ هئي. البت، ۲۱- رجيمينٽ سان نرن نائين کين روڪيو ويو، ۽ پوءِ کين به پنهنجن ڪوارٽرن ڏانهن موڪليو ويو. ۱۴- رجيمينٽ ۾ آفيسرن کي پوءِ به پورو ڀروسو رهيو، ۽ کين پوري سپاهين سان گڏ پوري خواهه پئي ۽ ڊيوٽيءَ تي باقاعدي رکيو ويو؛ باقي ۲۱- رجيمينٽ جي سپاهين کي ”ڪنڊمر“ (Condemn) سمجهي، کين اردلي ڪري رکڻ به پسند نه ڪيائون! ان رات ڪشمير ۽ ميجر گولڊسٽ ڪلفٽن تي لٿل هئا. ٻئي بجي رات جهڙي اوڀري وقت، سندن ٻنگلي ڏانهن ايندڙ گهوڙي جي ٽاپ-ٽاپ ٻڌڻ ۾ آئي، ۽ ان مهل ئي ڪئپٽن جان اسٽون کين ۲۱- رجيمينٽ جي رٿيل منصوبي جي خبر ڏني. سر فرينر پوءِ ميجر گولڊسٽ ۽ ڪئپٽن جان اسٽون سان گڏ هڪدم شهر ڏانهن آيو ۽ حالتن کي تسلي بخش ۽ مڪمل خاطئي هيٺ ڏٺائين. ان ساري معاملي کي اهڙيءَ ته سٺيءَ تدبير سان نباهيو ويو، جو عام شهري مزي سان مشا رها ۽ کين صبح تائين گڙوڙ جي ڪا لڪائي ڪانه پئي.

جنرل ۲۱- رجيمينٽ جي رٿيل منصوبي کي ڪاميابيءَ سان ناڪام بڻايو ويو، تڏهن به پوري بائندا سخت پڇين هئا؛ کين تسلي ڏيڻ ۽ سندن مال، جان ۽ عزت جي حفاظت لاءِ ضروري هو ته ڪي مناسب قدم کنيا وڃن. صدر ايراضيءَ جي سڀني مکيه رستن تي آمدرفت ۽ اس امان لاءِ باقاعدي پيدا توڙي گهوڙا سوار سپاهي بهاريا ويا. هڪ وڏي مال ۾ ڪيپ هلي، ڪيترن فوجي آفيسرن جا ٻار ٻچا آئي رهيا ويا ۽ وقت بوقت کين هنگامي حالتن کان واقف پئي ڪيو ويو. حالتن ۾ ٺاهڻ اچڻ ڪري پوري شهرين ۽ پوري فوجين کي به دلچاه ٿي، ۽ حڪومت ۾ سندن اعتماد قائم ٿيو.

پوري فوجن جي بار هلڪي ڪرڻ لاءِ، عام پوري شهرين مان به، ميجر گولڊسٽ ۽ ڪئپٽن جان اسٽون جي نگرانيءَ ۾ جوانمردن جو هڪ مددگار جٿو ٺاهيو ويو، جو رات جي وقت ڪيپ تي پهرو ڏيڻ لڳو. ڪراچيءَ جي هن مددگار جٿي جوڙڻ وقت، سر بارنل فرينر پنهنجي سرڪاري اعلان ۾ چوي ٿو:

”بي الحال ڪنهن به عيالدار کي پنهنجون خدمتون نه آڇڻ گهرجن، ڇاڪاڻ ته هن نازڪ موقعي تي اهڙي ماڻهوءَ کي گهر اندر رهي پنهنجي ڪٽنب جي سنڀال ڪرڻ گهرجي.“

”سنڌ قاصد“ اخبار، انهيءَ ”جوانن جي جٿي“ جو ذڪر ڪندي لکي ٿي:

”ڪراچي والٽنٽر گارڊ“، ۷ آڪٽوبر ۱۸۵۷ع اربع ڏينهن شام جو، عام (پوري) پبلڪ آڳاٽن پنهنجو پهريون مظاهرو ڪيو. جوانن جا ڪرتب ۽ فڙتاليءَ جا ٻيا فوجي قواعد ڏسي، عام شهري گهڻو خوش ٿيا ۽ سندن بهادريءَ خواهه قومي همدرديءَ جو دليون جانين داد ڏيڻ لڳا.“

ان مظاهري کان پوء به رضاڪارن گهڻي تربيت حاصل ڪئي، جنهن جو مکيه سبب مارچنٽ هال (Sargeant Hall) جي اٽڪل محنت ۽ قابل استادي هئي. پر، آڪٽوبر جي پوئين ڏينهن پرڻي، ڪمشنر صاحب سندن وڏيڪ ضرورت نه سمجهي، ۽ سندن مهرباني مڃندي ڪين ڇڏوڇڙڻ (Disband) لاء چيو.

ڪراچيءَ جي پوري پائيدار ڪمي هٿيار ڏيڻ، رضاڪارن جي جي جولاءِ ۽ وفادار فوجن کي هر وقت تيار رکڻ کان سواءِ، اختياريءَ وارن، آئندي ڪنهن به هنگامي حالت وقت پوري پائيدار ڪمي پناهه ڏيڻ لاءِ، بارودخاني جي جڳهه مخصوص ڪئي. انهن سڀني ڳالهين پوري ماڻهن جي بچڻيءَ کي گهڻيءَ حد تائين دور ڪيو، ۽ سرڪار ۽ عام حالن جي سلسلي ۾ اعتماد وري بحال ٿيو.

جيتوڻيڪ ۱۰ سيپٽمبر جي صبح جو، ٽن ڪلاڪن اندر ئي حالتن ٽپي پوريءَ ريت ضابطو رکيو ويو هو، ۽ ان کان پوءِ پي ڪا به اهڙي هنگامي حالت ڪانه پيدا ٿي هئي، پر تڏهن به اختياريءَ وارن کي ۲۱- رجمنٽ جي انهن پنجويهن چئن کي اڃا گرفتار ڪرڻو هو، جيڪي ان رات پريڊ-سڊان تي غير حاضر هئا. ڪراچي پوليس جا ڏيڍ سو چٽا ۽ فوج جون چار ڪمپنين جڏهن انهن پنجويهن چئن پوئتان ڇڏيون ويون، تڏهن هنن جي اندر ڪي پڪڙيا، ۽ ڪن جي باري ۾ پوريون حقيقتون ۽ ٻارڻا معلوم ٿي ويا.

چهار چٽا ۽ ۱۰ تاريخ صبح جو ٽي پريڊ بندون سان پڪڙيا ويا، ۽ چئن چئن کي ساڳئي ڏينهن شام جو ڪيمپ ٻاهران گرفتار ڪيو ويو. ٽن ڏينهن کان پوءِ، حب نديءَ جي ڀرسان ٻارهن چئن ٻين کي به هڪ هڪ ڪيو ويو. ۱۸ تاريخ، ٻائي چار چٽا به ملڻا؛ پر انهن مان ٽي چٽا ڀڄڻ جي ڪوشش ڪندي بروقت پوليس هٿان مارجي ويا. انهن سڀني فسادين جو مکيه اڳواڻ حوالدار رامدين ڀانڊي ۽ سندس ٻه ساٿي اڃا روپوش هئا. آخر انهن کي ۲۰ تاريخ پڪڙيو ويو. رامدين ڀانڊي ۽ سندس ٻه ساٿي، ڪوارٽر ڇڏي آئن جي تلاش ۾ نڪتا هئا، ۽ اڪ پاڙي ڪري ننڍي احمد (محمد؟) خان ڏانهن رخ رکڻا. پوليس کي پنهنجي پوئتان ڏسي، چئن رامدين ۽ سندس ساٿين کي هٿيار ڦٽا ڪرڻ جي صلاح ڏني. ۽ آخر ڪين پوليس اچي ٻڌي سوکھو ڪيو.

هاڻي جڏهن سڀ فسادِي گرفتار ٿي آيا، تڏهن هر ڪنهن هنڌ سندن سزا بابت بحث ٿيڻ لڳا. سڀني کي اهائي اميد هئي ته انهن فسادين جي سزا جو فيصلو تڙت ٿيندو، ڇاڪاڻ ته سندن ڏوهه ثابت ٿيڻ ۾ دير نه لڳندي.

آخر ۱۶-۱۷ سيپٽمبر تي پوري عملدارن جي هڪ ڪورٽ مارشل، ڏهن چئن تي هيٺين الزامن هيٺ ڪيس هلائڻ لاءِ ڪئي ٿي:

(۱) ۱۳ تاريخ رات جو پنهنجي رجمنٽ مان هٿيارن سڌار پڇي وٺڻ، ۽ پوليس هٿان پڪڙجي اچڻ تائين واپس نه وڃڻ؛

(۲) مٿياريون سوڌو پڪڙجن ۽ ٻوليون جو مقابلو ڪرڻ.

ڪورٽ مارشل جي پهرئين ڏينهن تي پوري پائيدار ٿيڻ کي هڪ هنڌ نه ”مٿياريون“ کي گوليءَ سان اڏايو ويندو؛ ڇاڪاڻ ته صبح جو انجنيرن کي موجوده جنرل هوسٽ آفيس ۾ راند وڌي ميدان تي اٿن ڏهن چئن کي هڪ ئي وقت لنگائڻ لاءِ ڦيرين ٿا اهو جو حڪم مليو هو. انهيءَ تي حشام ماڻهن جا اچي ڪٽا ٿيا، پر جڏهن ٻڌائون ته ڪورٽ اچا سڀني جو فيصلو ڪونه ڪيو آهي ۽ ٻئي ڏينهن به ويهندي، تڏهن سڀني جيئن آيا هئا تيئن ئي پڪڙي ويا. شهر ۾ گهڻيون ئي چمڪويون ٿيڻ لڳيون—۽ ڪن ته ائين به ٻئي—مجهيو ته ”سرڪار باغين کي سزا ڏيڻ کان گهٽي ٿي، ۽ شايد وري ڪا ڦير آفت اچڻ واري آهي“. ان خوف ۽ هراس ڪري ڪيپ ۾ ڪيترن پوريين کي رات جو نٿو نه آئي—پر رات سڪ—ان گذري ۽ ڪنهن به قسم جي بي آراميءَ جو وائو ڪونه ٿيو. ۱۷ تاريخ به سڀني کي ڏاڍو انتظار رهيو، پر شام جو جڏهن سڀني فسادين جي موت جي سزا جو اعلان ٿيو، تڏهن مس وڃي پوري پائيدار ٿيڻ کي هٿ ۾ ساهه ٻيو.

۱۸ تاريخ شام جو، هوسٽ آفيس واري ميدان تي سڀني فوجن جي پري پري ٿيڻ هئي. فوجن جي ٻهٽڻ کان اڳ ئي سارو ميدان عام ماڻهن سان ڀرجي ويو، جن کي پوءِ هٿي پريو بهاريو ويو—پوري لوڪن کي البت ميدان ۾ نمايان جڳهه ٿي پوءِ جي اجازت ڏني وئي. ڏهه ٽي ”فسادي“، فوجي پهرتي هٿ ميدان ۾ آندا ويا.

”ٿاڻين جي پليٽفارم آڏو باقاعدي فوجي پهرو بهاريو ويو، ۽ توپون تيار ڪري بهاريون ويون. پوري گارڊ جي سنڀال هٿ آيل ٿيڻ، جڏهن ٿاڻين جي پليٽفارم تي سلامتيءَ سان پهتا، تڏهن پوڳڙي—ميجر ڪنٽن لڪيءَ (Leckie) صاف ۽ بلند آواز ۾ ٽهٽون ۽ ڪورٽ مارشل جي فتوا پڙهي ٻڌائي، جنهن کي وري ميجر گولڊسٽ نهايت صفائيءَ سان ترجمو ڪري ٻڌايو.

”ستن چئن کي ڦاسيءَ جي سزا، ۽ ٽن چئن کي توپن سان اڏائي مارڻ جو فيصلو ٻڌايو ويو. بهاريون پوين ٽن چئن کي ڦاسيءَ واري پليٽفارم جي ساڄي پاسي پريو ڪڍي بهاريو ويو، ۽ ستن کي ڏاڪڻ تان چاڙهي، سندن هٿ پوئتان ٻڌي، تختن تي بهاريالون؛ پوءِ سڀني جي گچين ۾ رسيون وڌيون ويون، ۽ اکيون ٻڌڻ کان سواءِ ئي سندن پيرن هيٺان تختا ڪڍيا ويا—۽ اهڙيءَ طرح هي ”بدعاش“ عدم آباد ڏانهن آڻيا ويا.“—(”سنڌ قاصد“)

موت اچڻ ۾ دير نه ٿي ڪئي؛ هڪ چئي کان سواءِ ٻيو ڪو ڦٽڪو به ڪين. عام ماڻهن جي دلين ۾ ٿورو ڪي گهڻو ڪجهه نه ڪجهه ڏڏڪو ضرور پيدا ٿيو، پر پوري پائيدار ٿيڻ جي منهن تي اطمینان جا آثار بکي رهيا هئا، ڇاڪاڻ ته هنن جي خيال موجب ”بدعاش“ فسادين کي سندن گناهن جي پوري سزا ملي هئي.

هائي رهيل، تن چئن کي به - جن پنهنجن سائين کي ڦاسي ۽ جي تختن تي سرندي ڏٺو -
 کليل ميدان ۾ آندو ويو، جتي سڀ يورپي خواهه ڏيسي سڀاهي باقاعدي قطارون ٻڌي بيٺا هئا.
 ايتري ۾، ٽي توپون به اڳيان آنديون ويون، ۽ انهن جا منهن کولي، ٺهڻي چئن کي ڏکا ڏيئي،
 توپن جي منهن ۾ پٿرو ڪري بهاريو ويو. سڄي بلڪ جي اشاري جي دير هئي - توپچين
 بارود کي ٽيلي ڏني ۽ هڪ ٻئي پٺيان ٽيئي ”باغي“ ٺڪرا ٺڪرا ٽي آڏاسي ويا. پگين ٺهڻي
 جي جسن جا ٺڪرا ٻڙي، ٿوري پنڌ تي کڏ کولي، پوري ڇڏيا. ان کان پوءِ، ڦاسيءَ جي
 تختن تي لٽڪندڙ لاشن کي به، ”ٺٺل ڪٽڻ“ وانگر ٺڪرا ٺڪرا ڪري، ساڳئي نموني ۾ پوريو ويو.
 هاڻي هر ڪنهن ريجمينٽ کي پنهنجي پٿر کڏانهن واپس وڃڻ جو حڪم مليو، ۽ اهڙيءَ طرح
 من هٽيندڙ واقعي جي پڄاڻي ٿي.

هن کان پوءِ سنڌ ۾ هر ڪورٽ مارشل هندستاني آفيسر هلائيندا هئا، ۽ ”سنڌ قاصد“
 جي چوڻ مطابق، ”اهي آفيسر، انگريز آفيسرن جي بنسٽ، باغين جي سخت خلاف هئا.“
 پنجن کان سوا هائي سڀني کي ڦاسيءَ تي لٽڪايو ويو، ۽ انهن پنجن کي سمنڊ پار عمر قيد جي
 سزا ڏني ويئي. باغين جي سڳي سردار رامدين پانڊي کي ۲۳ سيپٽمبر تي توپ اڳيان بيهاري
 اڏايو ويو، ۽ جلاوطن قيدن کي سخت پوري هٿ ”سوسن“ (Chusan) رستي بيمئيءَ
 موڪلڻ لاءِ، بندر ڏانهن وٺي ويا.

جنهن وقت ڪرنل حوالدار رامدين پانڊي کي ڪراچيءَ ۾ توپ سان اڏايو پئي ويو، ان وقت
 هوڏانهن شڪار پورو - سخت وڳوڙ جون حالتون هيون؛ هڪ رات اتان جي فوجين ٽائي تان بندو قون
 کڻي، چوڌاري سورچا ٻڌي، هوائي فائر شروع ڪري ڏنا. پوليس جيتوڻيڪ اتي موجود هئي،
 پر باغي فوجين جي عجيب جنگي انداز ۽ هر طرف فائر ڪرڻ سبب ڪجهه ٿئي ڪري
 ٽڪهي، صبح جو چئن بجي مشڪل سان جڏهن گهوڙيسوار پوليس اچي باغين تي حملو
 ڪيو، تڏهن وڃي ساهين سندن بندو قون ڦريون، ۽ ڪيترن کي ٻڌي سوکيو ڪيو.
 باغين مان ٻه آٽ مري ويا، ۽ هڪ جمعدار سخت زخمي ٿيو. گهوڙيسوارن به انهيءَ
 چڪريءَ ۾ ٽٽي آفيسر وڃايا. جمعدار کان پوءِ تي معلوم ٿيو ته اڏات جو شڪار پورو
 جي فوجين (Artillery) مان گهوڙيسوار فوجي (Cavalry) به ملتا هئا، جي گڏجي پنهنجي
 ٺهيل پروگرام موجب وڳوڙ پيدا ڪن ها؛ پر ڪليڪٽر ڪرنل اسٽورڊ (Col: Steward) ۽
 پوليس عملدار ڪرنل مائنگوسريءَ جي ٿوري قدم ۽ بلوچي سوارن جي دليرانه حملي سندن
 سازش کي مٽيءَ ۾ ملائي ڇڏيو. اڏات جو بندو قون جي لڪائڻ، پوري ٻانڌڻ کي ڏاڍو
 ويڄاري ڇڏيو، ۽ هو خوف ۽ هراس وڃان مڦاسي جيل ڏانهن پناهه وٺڻ لاءِ پڄي ويا.

۲۳ سيپٽمبر تي، خيرپور جي والي علي مراد جي پٽ جي ماڻهن پنجويهن فسادين کي
 پڪڙي آندو، جيڪي ڪين انگريز سرڪار خلاف بغاوت ڪرڻ لاءِ پڙڪائي رهيا هئا.

شڪارپور مان ڪن باغي فوجين جي ڀڄي اچڻ ڪري، ۲۲ تاريخ رات جو سکر ڪيمپ ۾ ۱۰ ڪجهه گز ٻوٽن لڳي. گهولايسوار پوليس ساري رات ٻاهر چڪر ڏيندي رهي، ۽ صبح جو هڪ ڇٽو پڪڙي آندائون. معلوم پئي ٿيو ته ان جا ٻيا همراھ درياھ ٽپي پار ڀڄي ويا. ۲۳ سيپٽمبر تي صبح جو سوار، سکر مان شاهي فوج جو هڪ دستو به شڪارپور روانو ڪيو ويو. ۹-۱۰ آڪٽوبر تي هڪ ڪورٽ مارشل، گولنڊزيءَ (Golundazee) جي چئن سواھين ۽ ۱۶-ريجمنٽ جي هڪ صوبيدار ۽ هڪ حوالدار کي شڪارپور ۾ بغاوت ڪرڻ جي الزام هيٺ موت جي سزا ٻڌائي. ۱۰ آڪٽوبر تي، عام فوجين جي حاضريءَ ۾، گولنڊزيءَ جي چئن ماڻھن کي توڻن جي منھن ۾ بيهاري آڏاڻو ويو، ۽ صوبيدار ۽ حوالدار کي ڦاسيءَ تي چاڙهي ماريو ويو. آڪٽوبر جي ۱۶ تاريخ، ملتان جي اخبارن مان نانا صاحب جي گرفتاريءَ ۽ دهليءَ جي بادشاهه جي موت جي ھيٺين خبر معلوم ٿيڻ تي، سنڌ ۾ به ۱۸۵۷ع جي بغاوت جي ٻڙائي ٿي: ”پڪيءَ طرح معلوم ٿيو آهي ته دهليءَ جو بادشاهه مري چڪو آهي، ۽ نانا صاحب کي ميرٺ جي پگڙداليءَ ۾ پڪڙيو ويو آهي.“

”اول نمبر جي شيطان ۽ غدار نانا صاحب کي ڪرنل فرڪھر (Farquhar) ۽ هڪ بهادر سنڌي بلوچ گرفتار ڪيو آهي، ۽ دهليءَ جي بادشاهه کي گولي هڻي ماريو ويو آهي. غدارن سان ائين ٿي ڪرڻ جيڪائي!“

”ڪٽ ڪراچي: ڪٽ سنڌ“

”آئي ٿي سنڌي ٻڪري، بن بڻي سلطان!“. اهو قصو آهي انگريزن جي هندستان ۾ داخل ٿيڻ جو. ڪهڙي ريت ڪو جناڌاري، گروڙ اوڍيل ۽ پوت چٽيل ساڙو، جنهن هنڌ وٽس دونهي ڏکايو، بس پيش آئي سندر ڪڙو ڪري، گديسر بڻجن جي ڪوشش واپس ٿي؛ ها ڪو سائين ۽ جو سنواريو رامو واه ڪنهن هنڌ قبر بڻائي، خيمو ڪوڙي، آئي پيران پير دستگير جر آشيانو آڏي ٿي، هو پست پست آيت ۽ آبرسي جو باعث بڻجيو هوي؛ تهڙي طرح انگريزن ۾ هندستان ۾ هر هنڌ پهرين واهاري بيلڪون وڃي ملڪ ۾ ٿورو گهڻو حق حاصل ڪيو، مگر وقت گذرڻ سان، حالتن جو فائدو واپس، هنن انهن واهاري بيلڪن کي سياسي اڌن جو رتبو ڏياريو. تان جو اهي آخر ”سرڪاري دفتر“ جي عهدي کي وڃي رسيون.

اها ”واپاري بيلڪ مان سرڪاري دفتر بڻجن“ جي حڪمت پنهنجي سر هڪ لٽي چوڙي، چڱي چوڪي، وچتر ۽ وڻندو ڪهاڻي آهي؛ ۽ سنڌ ۾ انگريزن ڪهڙي ريت پنهنجو راج قائم ڪيو، سا ان ڪهاڻي جو هڪ دل وٺندڙ حصو آهي.

سنڌي ۾ چوندا آهن، ”آئي ٿاندي ڪي، پورچيائي ٿي وڻي!“ انگريزن جي سنڌ ۾ حڪومت ڪڙي ڪرڻ سان هيءَ چوڻي ٻڌوڪ لڳائي سگهجي ٿي. پر پورچيائي بڻجن ڪو آسان ڪم ڪونهي! عام طور ٺهيل حقيقتن مان لاشڪ ائين نظر ايندو ته ميرن پٽو ڪنن ٻارو، پر جيڪڏهن ڳالهه ۾ اونهو وڃو ته ڏسو ته حاضر حالتن هڪ هنن وسڻ ڪنن گهٽايو: انگريزن کي چڱا توڻا چٻايا، ۽ ڪن سنڌ ۾ داخل ڄمائن کان روڪيو. ان سلسلي ۾ ”ڪٽ ڪراچي: ڪٽ سنڌ“ (ڪراچي ڇڏيو: سنڌ ڇڏيو Quit Karachi: Quit Sind) جو اعلان شروعاتي وار هو. پر هر طرف حالتون اهڙيون بدلجي چڪيون هيون، جو جتي ”شير پنجاب“ مهاراجا رنجيت سنگھ ۽ افغانستان جي حاڪم دوست محمد هارا انگريزن سان سياسي چالبازي ۾ ٻيهي ڪن سگهيا، اتي سنڌ جي ميرن جي ڀلا ڪهڙي دال ڪري ها؟ پر، انهيءَ مان ميرن نسبت ڪو اجايو انومان ڪڍڻ واجب ناهي. سياست کان مير صاحب ۽ سندن صلاحڪار به بخوبي واقف هئا. ”ڪٽ ڪراچي“ وارو اعلان ته ميرن واه جو ڪڍيو. في الحال ته انگريزن جا ماشائي ٿيري وڌائون! اهڙو اعلان سنڌ جي حاڪمن جو ڪڍيو، سو ڄاڻ وٽان آهي.

انگريزن جو سنڌ سان تعلقي چڱو ڪونهو هو. مغل شهنشاهه ڏانهن موڪليل سندن
 بهرئين واپاري وفد جو سنڌ ڏانهن اڻڀريو ڏيان ڇڪيو. انهن ڏينهن سنڌ مان نير ۽ شورو
 چڱي انداز ۾ ٻاهر ويندو هو، ۽ اهي ئي شيون تنهن زماني ۾ کين خاص گهربل هيون، جو
 انهن جو يورپ ۾ خاص قدر ۽ ڪاٻو هو، جنهنڪري انهن وٽن جي واپار مان فائدو جهجهو هو.
 انهيءَ ڪارڻ ئي، بهرئين پوري وجهه ملندي، انگريزن سنڌ ۾ - سن ۱۶۳۰ع ۾ ٿي ٿنگر ۾
 واپاري بيٺڪ وڌي. انهيءَ ڪوٺيءَ دوران سنڌ مان انگريزن جو ڪافي واپار هليو، جنهن
 مان کين چڱو چوڪو الاهي پڌو نفعو پڪ ٿيو. مگر، سن ۱۶۶۲ع ۾، ساڳي حالتن کين اها
 واپاري بيٺڪ آکوڙڻ لاءِ مجبور ڪيو. تنهن هوندي به سنڌ سان انگريزن جو واپاري رشتو
 هلندو آيو. ٽان جو هڪ صديءَ بعد، حالتون سٺيون سمجهي، سن ۱۷۰۸ع ۾، انگريزن ٿي
 ۾ وري ڪوٺي قائم ڪئي. شايد هيل اٽانگيءَ وٺل سنڌ سان واپاري سڱ ڪيڏڻ جو ويوار
 ڪيو ٿي ڏٺائون، ڇاڪاڻ جو ست ٿي کين - سن ۱۷۷۵ع ۾ سنڌ جي اندروني انتهائين حالتن
 هن وسيله وڌي، ها وٺ کين ٽڪڙا ڇڏايا. انهن ٻنهي واپاري بيٺڪن سنڌ جي واپار کي
 چڱي پستي ڏني. هن کان پوءِ، حالتن ٻڌندڙ، انگريزن کي سنڌ نسبت هڪ علحدي ۽
 نئين نئي اختيار ڪرڻي پئي. جنهن وٺل انگريز پنهنجي ڪوٺيءَ کي ڪڙو ڏيئي، سن ۱۷۷۰ع
 ۾ بمبئيءَ موٽي ويا، تنهن ٽائي هندستان ۾ سندن فقط واپاري حيثيت ڪانه هئي؛ هو هندستان
 جو گڏج حصو هڪ ڪري، اتي حڪمرانيءَ جو رتبو حاصل ڪري، چڪا هئا. تنهنڪري،
 ارڙهين صديءَ جي آخر ۾ انگريزن جيڪي به قدم ٿي کنيا يا ڪارروايون ٿي ڪيون، سي
 نه فقط واپاري نقطي نظر کان، پر سياسي بنياد تي پڻ. هاڻ سندن لاءِ لازم هو ته هُو پاڻ
 کي انهن ڌارين ملڪن جي حاڪمن جي ”پرپر“ ۽ مشغولين کان واقف رکن، جي سندن
 هندستان ۾ حاصل ڪيل ملڪ پاڻ گڏجڻ لاءِ اکيون وجهيو ويلا هئا؛ ۽ ڏيئي راجائن
 سان سلوڪت ۽ دوستيءَ جو سنڌ رکن، حتن وقت سر هُو پنهنجن مدعوامن کي - سولائيءَ
 سان منهن ڏيئي، کين سندن مرادن کان هميشه لاءِ هٽائي سگهن.

انگريزن جي ٻيءَ واپاري بيٺڪ جو خانمو ميان سرفراز خان جي ساٿن آهڻن پورن ڪڙن ٿي
 آندو هو. هن ڳالهه کي گذرڻي سال ٿي مس نبرو ته ميان ٻائمرادو انگريزن کي پنهنجي
 حڪومت اندر ڪوٺي وجهڻ لاءِ زور ڀريو، پر بمبئي ۾ اختياريءَ وارن انگريزن ڳالهه
 في الحال مهمل رکي، ۽ سنڌ جي حاڪم کي به اهڙو ئي اطلاع ڏنائون. پڪبارگي، آگسٽ
 ۱۷۸۰ع ۾، ”سنڌ جي شهزادي“ انگريزن کي پنهنجي ملڪ ۾ واپاري بيٺڪ لاءِ منٿ ڪئي،
 مگر هيل به بمبئيءَ جي اختياري وارن آڇ ”ٽوڪڻا“ ڪري ڇڏي، ۽ جواب ڏنائون ته
 ”اهڙي ساڳيءَ جتي انتظام گهڻو ڏلو آهي، اتي کين ڪوٺي قائم ڪرڻ مان فائدو خبرڪو
 نظر نٿو اچي، تنهنڪري هو سنڌ جي حاڪم جي آڇ جو فائدو وٺي نٿا سگهن.“ مگر سن ۱۷۹۹ع
 تائين حالتن چڱو ڦيرو ڪاڌو: سنڌ ۾ ميرن جي صاحبي چالو ٿي وئي هئي، ۽ ملڪ ۾ مڪمل

انتظام ۽ امن امان قائم ٿي چڪو هو. هوڏانهن، انگريزن به هاڻي سنڌ ۾ بيٺڪ وجهڻ بلڪل ضروري سمجهيو.

هيءَ نئين رت ٻاهرين ريت نه واپار وڌائڻ لاءِ ٿي ڏني، پر دراصل سيور جي حاڪم آيو سلطان جي وڌندڙ طاقت کي پنڄو ڏيڻ ۽ ڪابل جي بادشاهه زمان شاه جي وڌندڙ خواهشن کي گت ڏيڻ ڪاڻ سٺي وڃي هئي، جن ٻنهي جون مرادون انگريزن جي هندستان ۾ سلطنت لاءِ هاجيڪار هيون. ۱۷۹۹ع ۾، مقرر ڪيل انگريزي آفيسر ستر نائين ڪرو کي سنڌ ۾ رهڻ سان ٽاپيون مليون ته ڪهڙي نه سائنسي ۽ خالص نموني هندستان جا مسلمان حاڪم، انگريزن خلاف منصوبا سٽي رهيا هئا. ساڳيءَ طرح، انگريزن کي سندن برخلاف زمان شاه جي شخصي منشائن جي پڻ ٻڪي پوجهه پئي. انهيءَ ڪري، ۱۷۹۹ع ڌاري، سنڌ ۾ انگريزي بيٺڪ وجهڻ جي اصول ۽ صورت ۾ ٿورو اڃي ويو: اڳين خالص واپاري بيٺڪن پدران هاڻ سنڌ ۾ انگريزي بيٺڪ کي واپار جي تقريبن مان گڏ سياسي مطلب به سڌ ڪرڻو هو. - سچ ته سياسي انعموني ٿيڻ ۽ بيٺڪ جو مول مقصد هو: واپار جو نقطو بھانو ڪيو ويو هو. زمان شاه، احمد شاه ابداليءَ جو پوٽو، سن ۱۷۹۲ع ۾ ڪابل جي مسند تي ويٺو. ٿڙائيءَ جو هو خاص ڪوڏيو هو، ۽ تاجدار ٿيڻ بعد سندس ڪارڪردگي "ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ" جي هندستان ۾ مقرر ڪيل منتظمن جي ننڍڙي ڦٽائي ڇڏي: ويتر جو هن هندستان ۾ انگريزن جي گورنر جنرل سان لڪڙهه چالو هڪئي، تنهن ته انگريزن جا شڪ شيها هڪا ڪيا. لارڊ ويلسلي، انگلنڊ جي اختياردار واري کي هندستان جي حالتن کان واقف ڪندي، هڪ خط ۾ لکي ٿو ته

"ويجهڙائيءَ ۾ مون کي زمان شاه وٽان هڪ خط آيل آهي، جنهن ۾ هن هندستان تي ڪاهه ڪرڻ جي هڪ جو اطلاع ڏيندي، شاه عالم (مغل شهنشاهه) کي مرهٽن جي چٽي ڪان آزاد ڪرائي، کيس دهليءَ جو تاجدار بنائڻ، ۽ مرهٽن کي سندن حاصل ڪيل اُتر وارين ايراضين تان هٽ ڪڍائڻ لاءِ مجبور ڪرڻ خاطر، اسان جي (اٽوڊ جي) نواب وزير جي ٽڪڙي مدد جي گهر ڪئي آهي. انهيءَ ۾ ڪو شڪ ڪونهي ته 'شاهه' جيڪي سٺي رهيو آهي، سو عمل ۾ ضرور آڻيندو. ان جو نتيجو آخر ڪهڙو به نڪري، اسان کي بهري سجاڳي رهڻ ۽ پنهنجي سر حالتن کي سنهن ڏيڻ لاءِ تيار رهڻ جڳائي".

سن ۱۷۹۶ع ۾، زمان شاه ٽيويهه هزار فوج سان هندستان جي سرحد ٽپي، ملڪ ۾ ڌوڪيندو آيو، ۽ اچي لاهور پهتو. هن خبر نه فقط مرهٽن منجهه ڦڙاوت وڌي، پر انگريزن جي بيٺڪن ۾ به ٽرئلو پئجي ويو. وقت جي انگريز گورنر جنرل مر جان شور کي نه ڪابل جي حاڪم جي هن تيز رفتاريءَ مان انگريزن کي حتمي رسڻ جو گهڻو انديشو نظر آيو؛ مگر هو زور مان سامهون ايندڙ

دشمن کي روڪڻ لاءِ جوڳن اهاڻن جو پورو فيصلو نه ڪري سگهيو. مرهٽن کي جو پنهنجي ڏپ اچي ورايو هو، تن انگريزن کي افغانن خلاف مدد لاءِ وات وڌو؛ پر جنهن صورت ۾ سر جان شور خود مرهٽن جي زور ڀڄڻ جو خواهان هو، تنهنڪري کين ساڻ ڏيڻ لاءِ هٿو هرگز تيار نه هو. هڪ طرف زمان شاه جي فتح جا هندستان ۾ سندن انگريزي سلطنت تي اثر به کيس سڃاڻيا ٿي، ۽ ٻئي طرف مرهٽن جي افغانن تي سوڀ پائڻ سبب، انهن جو زور وڌڻ به کيس ڪنهن ٿي وڻيو؛ پر جنهن خاص ڳالهه گورنر جنرل کي ڪنهن به قدر ڪڻڻ ۾ ٻئي منجهان، سا اها ته جنهن وقت مرهٽا، افغانن سان مڙهيون ٿيڻ جي چئن-ڪوهه ۾ مشغول هوندا، تنهن وقت هڪ اهو فرينچ عملدار، جو «سنڌيا» پاران ان وقت سندس گچ ملڪ جو ڪارخانو هلائي رهيو هو، سو، حالتن جو ڦاٽو وٺي، ضرور پاڻ کي خود مختيار ڪندو. ۽ هندستان ۾ «فرينچ خود مختيار ملڪ» انگريزن لاءِ اصل ليڪ نه هئي! تنهنڪري سر جان شور اڃا ٻڌو-تري هو ۽ دل ۾ من هئي رهيو هو ته آخر ڪهڙو قدر ڪشي، ته افغانستان ۾ زمان شاه جي پاڻ جي بغاوت جي جهنڊي کڙي ڪرڻ جون خبرون آيون، جن زمان شاه کي ڪابل موٽڻ لاءِ مجبور ڪيو، ۽ في الحال بلا ٽري وٺي. پر وري ۱۷۹۸ع جي شروعات ۾ آفواه آيا ته ايندڙ آڪٽوبر ۾ زمان شاه وري هندستان تي ڪاهي اچڻ جي تياريءَ ۾ مڳهن آهي. انگريز سرڪار انهيءَ ڪري، اهڙي اندوشي جي عملي جاسي وٺڻ کان اڳ، جو ٽيٽو سلطان ۽ فرينچن جي سازشن سان گڏ سندن لاءِ سخت هاجيڪار ثابت ٿي ٿي سگهيو، ان لاءِ ضروري اهاءِ واق لازم سڃاڻيا. ايتري ۾ گورنر جنرل جي عهدي تي به ساڻهن جي بدل بدل ٿي، ۽ هينئر اڳئين عملدار کان هڪ عهدو ۽ تراليءَ طبعيت وارو مائو مقرر ٿي آيو. لارڊ ويلسلي، حالتن کي نظر سان ڪڍندي، دشمن خلاف بچاءُ جو جبرو بندوبست وٺيو؛ مرهٽا سردار «سنڌيا» تي زور آندو ويو ته هُو دشمن کي منهن ڏيڻ لاءِ هر قسم جي تياري رکي؛ ڇو ته سندس لي ملڪ دشمن جي منهن ۾ پهرين ٿي آيو. تنهن کان سواءِ، افغانن کي آڻوڻ ۾ اچڻ کان روڪڻ لاءِ هڪ انگريزي لشڪر تيار ڪيو ويو. ساڳئي وقت، ايران ڏانهن هڪ واهاري-سياسي وفد روانو ڪيو ويو، وفد وارن تي سڪه جوابداري اها وڌي وئي ته ڪنهن به روت ايران جي شاه باباجان کي خراسان (جو تن ڏينهن ڪابل جي تابع هو) تي ڪاهي وڃڻ لاءِ رهي، جيئن افغان ايران وارن سان لڳا رهن، ۽ هندستان تي ڪاهه ڪرڻ جو خيال من کان ناري. ڇڏين. وفد کي حڪم مليل هئا ته ايران سان عهدنامي ۾ اهو شرط ضرور وڌو وڃي ته جيڪڏهن افغان هندستان تي ڪاهي اچن، ته ايران جو شاه هڪدم افغانستان تي چڙهائي ڪري ويندو، ۽ جيستائين افغان پنهنجي شرارت کان باز نه ايندا، تيستائين هو افغانن سان لڙائيءَ جو سلسلو چالو رکندو؛ ۽ ڪنهن به حالت ۾، افغانن سان صلح جي شرطن ۾، انگريزن تي هرگز هلاڻ نه ڪرڻ جو اقرار ضرور ڪيو ويندو. هن دوستائي هدرديءَ ۽ هڪڪار جي موت ۾ انگريزن انجام ڏيڻو ڪيو ته ڪنهن به ويل جيڪڏهن افغان يا فرينچ لوڪن ايران

تي ڪاھ ڪئي، ته هو ايران کي بارود ۽ ٻئي ضروري جنگي سامان ۽ ان لاءِ گهريل مائٽن جي مدد ڪندا، ۽ سارو سامان انگريز ايراني بندرن تي پهچائي ڏيندا. باقي عهدنامي جو واپاري حصو ڪنهن مراد يا اهميت وارو نه هو.

هڏي بندوبست هوندي به، گورنر جنرل کي هڪ ڳالهه جي ڪوتاهي نظر آئي: انگريزن کي هڪ گيت سياسي اڏي يا بيڪ جي گھٽج هئي، جنهن دوران، بنا ڪنهن شڪ کان جي، کين زمان شاه جي ڪارگزارين جي خاطريءَ جو ڪي نموني سٺ پئجي سگهي، جنهن ايندڙ آفت کي هو اڳواٽ اطلاع ملڻ ڪري سولائيءَ سان منهن ڏيئي سگهن. لارڊ ويلسليءَ محسوس ڪيو ته سنڌ ۾ اهڙي بيڪ آسانيءَ سان برپا ڪري سگهجي، ڇو ته سنڌ جا حاڪم، ٽالپر مير، پنهنجي مرضيءَ خلاف افغانستان جي تابعداري قائم رکندا پئي آيا. انگريزي گورنر جنرل هن خيال بنسبت مبنيءَ جي گورنر آئرل جوڻاڻ ڊنڪن کي پنهنجي تاريخ ۾ آڪٽوبر ۱۷۹۸ع واري خط ۾ هيئن بهت لکيو:

”مون کي صلاح ملي آهي ته ڪابل جي شاه جو فڪر وڌائڻ جي هڪ ٻي به تجويز آهي. سا اها، ته اسين سنڌوءَ جي دواڻي ۽ مائريءَ جي هيٺين حصي وارن ملڪن جي حاڪمن جي به پڙجي ٿو ته اڳ ۾ ئي شاه جي خلاف آهن. ڪجهه پٿرائي ڪريون، ۽ کين شاه خلاف وڌيڪ ٿيڻيون. منهنجو خيال آهي ته اوهين هن رٿ تي وورو ڏيان ڏيئي، مون کي پنهنجن خيالن کان واقف ڪريو. تنهن وچ ۾ اوهين پل ڪهڙا به قدم کڻو، جي انهيءَ ڏس ۾ اوهان کي ضروري ۽ لازم لڳن.“
هن ڳالهه جو چڻ تاڪيد ڪندي، گورنر جنرل، مبنيءَ جي گورنر کي پنهنجي ۲۳ آڪٽوبر ۱۷۹۸ع واري خط ۾ وري لکيو:

”ساڳيءَ ڳالهه بنسبت مان پهر اوهان جو ڏيان ۽ ڪالڻ واجب ۽ ضروري ٿو سمجهان ته اوهين پل آهي سڀ واجب آهه اختيار ڪريو، جي سنڌ جي مائٽن ۽ ملڪن کان ٿنڌار ٿوئي ملڪن ۾ رهندڙ قومن کي شاه جي خلاف پڙڪائڻ، جنهن هو پنهنجي سلطنت کي قابو رکڻ ۾ رڌل رهي. پڙڻ ۾ ٿو اچي ته اهي قومن اڳيئي شاه خلاف بغاوت جو جهنڊو کڻو ڪرڻ لاءِ تيار آهن، ۽ سگهن آهي ته لان جي کين بارود پهچائڻ جي لالچ، ۽ اهڙين قومن جي باغي سازشن جي چشم پوشي ڪرڻ جي دلاسي تي، هو افغان بادشاهه جي هندستان تي ڪاهڻ ويل حالتن جو فائدو وٺن.“

هڪ ٻئي پٺيان تڪرر ڪرڻ خطن اچڻ ڪري، مبنيءَ جو برطانوي گورنر، جوڻاڻ ڊنڪن، گورنر جنرل جي حڪم جي پيروي ڪرڻ ۾ جيتري ويو. سندس خيال هو ته پشاور جي آزمودگار واپاري ۽ سياستدان آغا ابوالحسن کي انگريزن پاران ميرن جي درٻار ڏانهن چاڙهي موڪلجي، جنهن هو کين رهي رهي سندن حد ۾ انگريزن جي واپاري بيڪ وجهڻ جي رغبت حاصل ڪري:

جنهن دواران، جيڪي افغانستان ۾ رهيو واپس آيو ٿي، ان جي اعتبار جوڳي ۽ قوت خبر ۽ ميسر ٿي سگهندي، ۽ اولهه هندستان ۾ رهندڙ قومن جو افغانن خلاف مورچو ٺاهڻ ۾ به گهڻي سهوليت ٿيندي. انهيءَ نيت سان، سن ۱۷۹۹ع جي شروعات ۾، آغا ابوالحسن کي نياپو موڪلي پمپنيءَ گهرايو ويو ۽ کيس انگريزي رٿ کان واقف ڪيو ويو. آغا پمپنيءَ جي گورنر جي آڇ قبول ڪئي، ۽ کيس پٺن ڏياريو ته اول خبر هو اوس پنهنجي سفارت ۾ هڪساب ٿيندو. چند ڏينهن ۾ آغا ابوالحسن کي سرن لاءِ ٻه خط ۽ ٻيو مال سامان ڏيئي، سنڌ-دربار ڏانهن روانو ڪيو ويو. انهن ٻن خطن مان هڪڙو خط مير فتح علي خان، حيدرآباد جي پهرين ميرائي چوڌاريءَ جي پهرئين رئيس ڏانهن هو. ان خط ۾ خوش خبر آيت بعد مسٽر جونائڻ ڏيکڻ، مير صاحب کي موڪليل وڪيل جي ماحد کان واقف ڪيو، ۽ انهيءَ ڳالهه تي خاص ڌيان ڏياريو ته سنڌ ۾ انگريزن جي ”واپاري بيڪ“ پني ڌرين لاءِ خاص ڪارگر ۽ فائديمند ثابت ٿيندي. خط هيٺين طرز ۾ نوع ۾ لکيل هو:

”آءٌ اوهان صاحبن جو ڌيان هن حقيقت ڏانهن هڪائڻ ٿو چاهيان ته جنهن صورت ۾ خدا تعاليٰ پنهنجي ساريءَ ڪائنات کي دوستيءَ ۽ حب جي تندن سان ٽجي، منجائڻ ڏاڏي آدم جي پوين لاءِ هڪ عمدو زينت بڻايو آهي، تنهن مطابق اهو بلڪل ضروري ۽ لازم آهي ته سرن ۽ انگريزن جي درٻارين وچ ۾ وڪيل جي آمد رفت جو سلسلو جاري رهي، جنهن جي شروعات امين آغا ابوالحسن کي اوهان ڏانهن موڪلڻ سان ڪريون ٿا...“

ٻيو خط مير غلام علي خان ڏانهن لکيل هو، جنهن جي سرنامي ۾ کيس مير فتح علي خان جو ”ڪٽن-وزير“ ڪري ڄاڻايو ويو هو. ڏانهس خط ۾ پمپني جي گورنر لکيو ته

”ازحد خوشيءَ سان، آءٌ اوهان کي اهو ٻڌائڻ واجب ٿو سمجهان ته سون کي اوهان جي گهڻين ۽ خاص ليائن کان لائق ۽ اعتبار جوڳي آغا ابوالحسن بشار جي واپاريءَ واقف ڪيو آهي. هن سون کي ائين به ٻڌايو ته هُو ڪجهه وقت اوهان جي هاجه جي سامي هيٺ پڻ رهيو هو، ۽ خاص ڌيان اوهان جي تجارت جي ترقيءَ ۽ واپارين جي واهر ڏانهن هڪڙي ٻيڪ وجهڻ جي خيال سان، آءٌ اوهان ڏانهن آغا ابوالحسن کي روانو ڪري رهيو آهيان، جنهن هُو ضروري اوائلي ڳالهون فيصل ڪري، اوهان ۽ اسان جو نانو گهڻو ڪري-انهيءَ آسڊ سان ته هن نئين رشتيداريءَ جو نتيجو پني ڌرين لاءِ فيض بخش ۽ خوشگوار ٿيندو. تنهنڪري، توهين جيئن ئي ڪنهن فيصلي تي اچو ته سون کي ان جو اطلاع ڏيندا، جيئن مان سنڌ ۾ ڪوئي وجهڻ خاطر مقرر ماڻهو قوت موڪلي ڌيان.“

آغا ابوالحسن کي سنڌ ڏانهن روانو ڪري، بمبئيءَ جي گورنر، گورنر جنرل کي زمان شاهه نسبت ڪنيل قدم کان واقف ڪيو، جنهن جي جواب ۾ کيس ۷ اپريل ۱۷۹۹ع تي گورنر جنرل وٽان خط آيو، جنهن ۾ هن صاحب سندس ورتل آهائن جي پٺڀرائي ڪئي، ۽ آئيندي جي پاليسيءَ جي اڀار ڪئي. گورنر جنرل لکيو،

”مان آغا ابوالحسن - جنهن کي منهنجي چوڻ تي ڪو سانگي سنڌ ڏانهن موڪليو ويو آهي - کي ڏنل هدايتن جي تائيد تو ڪريان. انهيءَ ملڪ (سنڌ) ۾ انگريزي بيٺڪ بلڪل ضروري آهي - واپاري خيال کان ايترو نه، جيترو سياسي لحاظ کان. تنهنڪري آءٌ چاهيان ٿو ته اوهين پل فتح علي خان کي راضي ڪريو، ۽ ڪوشش وٺي سنڌ ۾ انگريزي ڪوٺي قائم ڪريو. جيئن ئي، ۽ جڏهن، بيٺڪ هجي ته توهين خاص ڌيان سنڌي ڪوٺيءَ سان آمدولت کي ڏيندا، جيئن زمان شاهه جي ڪارنامن ۽ ڪاررواين جي اسان کي جلد ۽ جوڳي خبر پهچندي رهي. مون کي فتح علي خان سان اهڙي ڳوڙهي عهدنامي ڪرڻ جي ضرورت نظر نٿي اچي، جنهن جي ڪري اسان کي کيس زمان شاهه خلاف گهريل بارود پهچائڻ کان وڌيڪ واه ڪرڻي پوي. آءٌ اوهان کي فقط انهيءَ مدد سان تي عهدنامي ڪرڻ جي رغبت ٿو ڏيان. ايتري ۽ اهڙي مدد، منهنجي خيال ۾ مير کي پنهنجن حدن ۾ انگريزي بيٺڪ وجهڻ تي لالچائڻ لاءِ ڪافي آهي؛ پر جيڪڏهن سنڌ ۾ بيٺڪ وجهڻ لاءِ فتح علي خان جي، زمان شاهه خلاف، وڌيڪ مدد جي ضرورت هجي، ته پوءِ ڪوٺي وجهڻ جو خيال صفا لاهي ڇڏجي.“

آغا ابوالحسن ۲۲ فيبروري ۱۷۹۹ع تي حيدرآباد پهتو، ۽ سيد ابراهيم شاهه ورپر جو مهمان ٿي اچي لٿو. مير فتح علي خان ۽ ٻيا مير شڪار تي ويل هئا، تنهنڪري سڄو هفتو آغا سندن اوسيڙي ۾ ڪاٺيو. مير پهرين مارچ تي شڪار کان موٽيا، ۽ ٻئي ڏينهن ئي آغا کي مائٽن ملاقات جو شرف نصيب ٿيو. ميراڻي درٻار ۾ سندس جهڪا گهنگهري آجيان ٿي، تنهن جي ساک آغا بمبئيءَ جي گورنر ڏانهن ۷ مارچ واري خط ۾ پاڻ ٿو پري. آغا هن موقعي لاءِ پاڻ سان آندل قبضي سوکڙيون، سهڻن ٿالن ۾ رکائي درٻار ۾ لڻي ويو؛ ميرن اڳيان لائق نذرانا رکي، ٻين درٻارين تي پڻ سندن عهدي آهر نوازش ڪيائين. سوکڙين واه جو اثر ڪيو: سڀني جا منهن ٿڙي پيا، ۽ درٻار ۾ ”واه-واه!“ لڳي ويئي. خوش خيراڻيت بعد، آغا ابوالحسن انگريزن پاران ميرن اڳيان پنهنجو عرض پيش ڪيو. مير فتح علي خان، سيد ابراهيم شاهه سان - جو هن نئين ڦاٽي جي ڦاٽي ۾ هو - صلاح ڪري، آغا کي آئت ڏياري ته انگريزن کي سنڌ ۾ ڪوٺي وجهڻ لاءِ ايتريون ۽ اهڙيون ئي سهوليتون ڏيون وينديون، جهڙيون کين ڪلهوڙن جي ڏينهن ۾ حاصل هيون. نه فقط ايترو، پر مير صاحب آغا کي ايترو به يقين ڏياريو ته انگريزن کي سنڌ سرڪار مان بهتر سلوڪ جي هر ڪا اميد رکڻ گهرجي.

آغا ابوالحسن، تاريخ ۱۷ مارچ ۱۷۹۹ع تي، بمبئي جي گورنر آئرل جوڻاڻن ڏنگن کي پنهنجي حڪم جو پراڻو احوال ڏيندي، کيس ميرن وٽان سندن حدن ۾ انگريزي بيٺڪ وجهڻ لاءِ سرڪاري لوازمين بنسبت پروانن جي ملڻ جو اطلاع ڏنو، ۽ سندس خاص ڏيان انهيءَ ڳالهه ڏانهن ڇڪايو ته ”جنن ته ميرن سنڌ ۾ انگريزي ڪوئي ڪوٺي ڪوٺي جو پروانو ملڪ جي واپار کي هٿي اچڻ جي آسپاس تي ڏنو آهي، تنهنڪري انگريزي اختياريءَ وارن کي پنهنجو ڪاشو سنڌ ڏانهن ترڪ موڪلڻ گهرجي، ۽ ٻيا اهڙا آڳاٽا وٺڻ گهرجن، جنن مير محسوس ائين ڪن ته انگريز لوڪ واپار جي نيت سان ئي سنڌ ۾ ڪوئي وجهي رهيا آهن.“ ساڳئي خط ۾، ”آغا“ بمبئيءَ جي گورنر کي آغا محمد بيگ جي خاص پارت لکي، جو ميرن پاران خبرداريءَ لاءِ بمبئيءَ وڃي رهيو هو. انهيءَ ئي خط ۾ آغا ابوالحسن بمبئيءَ جي گورنر کي سنڌ ۾ مال جي چالو وٺڻ جي وچور به ڏني، ۽ لکيو ته اهي شيون گڏ انداز ۾ روانيون ڪيون وڃن، جنن انگريزي بيٺڪ جو ”واپاري روپ“ چٽو ظاهر ٿي بيهي. انهيءَ وچور ۾ مکيه شيون هن ريت ڄاڻايل هيون: مصري، ڪارا مرج ۽ ٻيا مصالحا؛ چينيءَ جو اوچو ۽ گهٽ اگهه وارو سامان؛ شيهو، ٽين، لوڻ، رڪه ۽ رنگين ڪپڙو. خط جي ”قلم تازي“ ۾ آغا لکيو ته ”جنن ته مير صاحب هڪ گهوڙيال ۽ هڪ واڇ، ۽ ابراهيم شاھ هڪ محالي (Sedan Chair) لاءِ خاص چاهتا ڏيکاري آهي، تنهنڪري اهي شيون ترڪ موڪلون وڃن.“ هن خط ۽ پروانن پھچڻ شرط، آئرل جوڻاڻن ڏنگن، ستر ٽائڻ ڪرو (Nathan Crowe) کي سنڌ لاءِ انگريزي ڪاشو مقرر ڪري، سندس جلد روانگيءَ جو بندوبست ڪيو. انهيءَ ريت، انگريزن جي سنڌ سان رشتيداري نئين سر وري قائم ٿي.

آغا ابوالحسن کي مليل مير فتح علي خان جي مهر لڳل ۶ مارچ وارن پروان موجب، انگريزن کي ٽي شهر ۾ انهيءَ ساڳيءَ جاءِ ۾ ڪوئي ڪوٺي جو حق مليو، جتي عسوي ارڙهين صديءَ ۾ ڪلهوڙن جي راڄ ۾ سندن ڪوٺي هئي. اصل ۾ ۵۸-۱۷۷۵ع واري بيٺڪ پري، انگريزن جو سامان هڪ گدام ۾ رکيل هوندو هو ۽ مال جو وڪرو هڪ ٻيءَ مساوي جاءِ تي ٿيندو هو؛ پر جلد ئي مالڪ ۾ بي بندوبستگيءَ ۽ بد امنيءَ منهن ڪڍيو، جنهن ڪمپنيءَ جو مال هن ريت رکن سخت جوکي وارو ڪيو، تنهنڪري انگريزي ڪاشو سن ۱۷۶۸ع ۾ ڪمپنيءَ جي ڏهه دلال ”بهي“ جي نئين جوڙايل جاءِ اچي والاري. انهيءَ ئي جاءِ ۾ هاڻ به کين ڪوئي ڪوٺي جو اختيار مليو هو. آغا ابوالحسن انهيءَ جاءِ بنسبت لکي ٿو: ”ٻڌو اٿم ته اصلوڪي ڪوٺي بمبئي دلال پنهنجي خرچ تي ٺهرائي هئي، ۽ کيس فقط ماهايانو هڪ سؤ رپيا انگريزي مينپ وٽان انهيءَ ٻيلي ملندا هئا؛ اها سواڙ آڏ ڪهڙي قدر ڪهڙايندس.“ آغا ائين پڻ بمبئيءَ جي گورنر کي خط ۾ ڄاڻايو ته ”جاءِ کي گڏ مرست جي سخت ضرورت آهي، ۽ جنهن صورت ۾ جاءِ جي مالڪ جو پست مقرر حالت ۾ آهي، تنهنڪري مرست جو خرچ في الحال سان کي ئي ڪرڻو پوندو.“ ۱۷ مارچ ۱۷۹۹ع واري خط ۾ آغا بمبئيءَ جي گورنر کي انگريزي جهنڊي ۽ ان لاءِ گهريل سامان موڪلڻ لاءِ پڻ لکيو. مليل پرواني

موجب، انگريزن کي ٺٽي شهر جي ٻاهران، بنا سوا ۽ ٻئي ڪنهن لوازمي جي، باهجي لڳائڻ لاءِ چار ٻڌڻي ڏني وئي. انگريزن جو پهريون مال سنڌ ۾ مئي ۱۷۹۹ع ۾ ڪمپنيءَ جي ”ڊريڪ“ جهاز رستي پهتو. انهيءَ مال جي ڪٽل قيمت هئي ۶۹۸.۵ رپيا. هن مال دؤارن انگريزن جي سنڌ ۾ نئين ڪوليل ڪوٺيءَ جو ڪم چالو ٿيو.

جيتوڻيڪ انگريزن کي پهريون پروانو مارچ ۱۷۹۹ع ۾ مليو، ته به کين مڙني ڏنل -هولٽن لاءِ پروانا آگسٽ کان اڳ ڪن مليا. هنن پروانن ۾، اڳين سهوليتن کان سواءِ، ميرن انگريزن کي ڪراچيءَ ۾ به ڪوٺي وجهڻ جي موڪل ڏني، ۽ انگريزي گمشتي جي رهڻ لاءِ آڻي ٻنگلي ۽ باهجي لاءِ ٻن شهر کان ٻاهر بنا دل ٻاڙي جي زمين عطا ڪئي. سنڌ ۾ هڪ وري انگريزن جي واپاري بيڪن پوڻ ڪري ڏيئي واپارين تي البت آڻو اٿڻ ٿيو، تنهنڪري هن انگريزن جي خلاف ميرن جا ڪن پڻ شروع ڪيا. انگريزن جو سنڌ ۾ گمشتو، ناٿن ڪرو، ٻيو وقت بوقت ميرن جي درٻار ڏانهن پيرا هڪڙو هو. سندس ۲ مئي ۱۸۰۰ع واري ڪراچيءَ مان بيهڻيءَ جي گورنر ڏي لکيل خط مان ظاهر آهي ته مارچ کان اڳئين دفتري درٻار ۾ وڃڻ پري، سندس پوري ۽ خاطر خواه آڇيان ڪانه ٿي هئي، ڇاڪاڻ ته ميرن کي انگريزن جي سڀنيءَ ۾ شڪ پوڻ شروع ٿيو هو. ميرن، فرنڪين ۾ اعتبار رکي، کين سڀ واپاري -هولٽن سمرڪري ڏنيون هيون؛ ۽ جڏهن کين اعتبار جوڳن ماڻهن ذريعي معلوم ٿيو ته انگريزي بيڪ ڪي، ٻاهران واپار جو ڍونڍ ڇڏي، اندروني طرح سياسي چال لاءِ پيو ڪم آندو وڃي ته -ٻاويڪ ڪن چيو لڳي، ۽ انهيءَ ڪارڻ ئي انگريزي منسب جي مرجعا ۾ ڪس پئي. مسٽر ناٿن ڪرو، حالتون بگڙيل ڏسي، پنهنجيءَ روش ۾ اهڙو ٿورو آندو، جنهن ميرن جا سڀ شڪسها دور ٿين. هو مارچ ۱۸۰۰ع ۾ وري ميرن جي درٻار ۾ ويو. جيتوڻيڪ انگريزن خلاف آڻو اهڙو به ڪافي ڌرا ٿيا هئا، ۽ انهيءَ سبب ميرن جو انگريزن ڏانهن رخ ٻڻ ڪي قدر بدليو هو. ناٿن ڪرو، هن پري درٻار جي رخ جو اظهار ڪندي، لکي ٿو ته ”هيل مان جڏهن کين (ميرن کي) مليس ته دل البت پري، ڇو ته سندن روش ۾ اڳئين دفتري واري رجس ۽ رڪ-سٺهائي ڪن هئي“.

انگريزي منسب، سنڌ-درٻار ۾ پنهنجن مالڪن جي عزت مٽارڻ جو هيءُ موقعو هٿان وڃائڻ ٺٽي گهريو. هيل به مسٽر ڪرو هر هڪ مير لاءِ سندس فرمائش موجب لائق سوکڙيون کڻي آيو هو، جن ۾ هندو ٽون ۽ ڪارٽوس وغيره البت سرسيرا هئا. ميرن اڳيان انهن لاءِ آندل موغتون رکي، مسٽر ڪرو ٻين درٻارين کي به سندن عهدي انوسار تحفا ڏيئي، سڀني جي دل بهار ڪئي. مير فتح علي خان کي هڪ هزار پنجتاليهن روپين، مير غلام عليءَ کي اٺ -ٽو اونجاه روپين، مير ڪرم عليءَ کي ست -ٽو پنجويه روپين، ۽ مير مراد علي کي ٻن ساڳئي مله جون -موغتون مليون. هن دفتري فرنڪي بهادر، مسندوارن ميرن جي ”اسان جان“ کي

۽ ڪين وساريو هو: هن لاءِ ڦيٽي ڪپڙو ۽ ڪجهه شيئي جو سامان آندو هئائين، جنهن جو ڪل ملهه هڪ سؤ پنجهتر روپيا هو. انهن سوکڙين تي ڪل خرچ چار هزار ٽي سؤ پائيتاليهه روپيا ٿيو.

ميرن کي خوش مزاج ڏسي، انگريزي منسب پنهنجن آقاين خلاف شڪشها لاهڻ جي هر طرح ڪوشش ڪئي. هن مير صاحبن کي پوريءَ ريت ذهن نشين ڪرايو ته ڏيهي واپارين مير صاحبن جا انگريزن خلاف هر ڀرو ڪٽڻ پريا هئا. ڏيهي واپارين، ميرن اڳيان انگريزن جي سياسي مقصد هئڻ جي هڪ ثابتي اها پيش ڪئي هئي ته انگريزي بينڪ جي واپاري واري ٿوري بلڪل انٽسڪي هئي، جنهن مان ظاهر هو ته انگريزن جو ڌيان واپار ۽ ايترو ڪٽل نه هو، جيترو ڪنهن ٻيءَ گجهيءَ مشغوليءَ ۾ نه ته هوند سندن واپار جا انگ اکر ضرور واڌ ڏيکارين ها. انهيءَ ڪري ئي، ڏيهي واپارين اهو انومان ڪيو هو ته انگريز سنڌ ۾ واپار لاءِ نه پر ميرن جو ملڪ هضم ڪرڻ جي نيت سان ئي آيل هئا. مسٽر ڪرو، هن نازڪ الزام جو اثر ڏيندي، سنڌ جي حاڪمن کي محسوس ڪرايو ته سنڌ ۾ انگريزن جي واپار جي رفتار البت ٻلي انهيءَ ڪري پئي رهي، جو ڪن سنڌ ۾ آئي اچا ڪي مهينا مس گذريا هئا، جنهنڪري هو اڃا تائين پوريءَ طرح اهو تخمينو لڳائي نه سگهيا هئا ته سنڌ ۾ جدا جدا واپاري اُسن جو ڪيترو ڪاپو هو. ۽ انهيءَ ڪري هو هر قسم جي شين جو ٿورو انداز گهرائي رهيا هئا. تنهن کان سواءِ، سنڌ ۾ واپاري چوڪت ۽ چٽاپڻي ڪندڙ آساميون اڳي کان وڌيل هيون، جنهنڪري انگريزن کي خاص خبرداريءَ سان مال گهرائڻو ٿي پيو، جنن مال لغول رهجي نه وڃي، ۽ اُس پيش متن ٽاوڻ نه پوي. مسٽر ڪرو، ميرن کي هڪ ڌياري ته جيئن ئي ڪين سنڌ جي مارڪيٽ جو وڌيڪ آڙوڏو ٿيندو، مير صاحب پاڻ ڏسندا ته انگريزي بينڪ جي واري ٿوري ڪيئن نه وڌندي ٿي وڃي! مير فتح علي خان تي هن ”دلهيلبازيءَ“ جو گهڻو اثر پيو، جنهن پنهنجي سڃاڻپ جي انگريزي بينڪن تي نوازش ڪئي. انگريزي منسب کي مير صاحبن وٽان ۱۷ اپريل ۱۸۰۰ع تي ۽ نوان پروانا مليا، جن نه فقط انگريزي بينڪن جون واپاري سهولتون وڌايون، پر انگريزي منسب جو مان مرتبو به مٿاهون ڪيو. پهرئين پرواني موجب، ڪراچيءَ واري انگريزي بينڪ هائي بنا موجودات ۽ موٽيءَ جي لوازم ۽ لوجداري محصول جي، ۽ ۲۰ حصن تي مال جي آمدرفت ڪري ٿي سگهي. محصول جي اهڙي معافي ڪراچيءَ جي ڪنهن به واپاري بينڪ کي اڳي ڪانه نصيب ٿي هئي؛ جنهنڪري هن پرواني سبب انگريزي بينڪ جو شان ٻين مڙني کان آناهون ٿيو. ٻئي پرواني موجب، انگريزي منسب ڪراچيءَ جي ڪوٽ ۾ هٿيارن پنهوهارن سوڌو اچي وڃي ٿي سگهيو. اهڙي موڪل هونئن فقط ڪراچيءَ جي قلعي دار کي ئي مليل هئي. ان طرح انگريزي منسب جو رتبو ڀروچ سردارن کان به بالا ۽ بلند ڪيو ويو، ڇو ته هنن کي به ڪراچيءَ جي ڪوٽ اندر هٿيارن سوڌو اچڻ جي اجازت حاصل نه هئي. جڏهن مسٽر ڪرو ڪر پورو ڪري ڪراچيءَ تي موٽيو، ته مير فتح علي خان

پنهجي ڪمر تان هڪ ٽيڪسي ڪمري ۾ هڪ سون سان جڙيل ٽيڪسي لاهي کيس نوازيو، ۽
پهتيءَ جي گورنر لاءِ سوغات طور هڪ تازي گهوڙو پڻ ڏنو.

ڏنل نون حقن ۽ سهولتن مان ظاهر آهي ته ميرن اهي سهنج پنهنجي ملڪ جي واپار
کي هٿي ڏيڻ ۽ وڌائڻ لاءِ ئي انگريزن کي عطا ڪيا هئا؛ مگر انگريزي منوب ته ڏينهن
جا چوويهه ئي ڪلاڪ پنهنجو سياسي مقصد مٿي ڪرڻ ۾ موڙهو ۽ مشغول رهيو. انهيءَ ئي خط
۾، جنهن ۾ هن حاصل ڪيل نين سهولتن جو پهتو ۽ جي گورنر کي اطلاع ڏنو، مستر ڪرو
کيس اهو يقين ڏياريو ته هن خاص هوشياريءَ ۽ خبرداريءَ سان، انگريزن جي دسترڪار
کي هڪ سياسي اوزار ڪري ڪم آڻڻ جي تجويز، ميرن کان گهڻي رکي آهي، ۽ ان کي
ڪتاب بنائڻ ۾ هو چڱيءَ طرح مشغول آهي. ساڳئي خط ۾، مستر ڪرو، سنڌ ۾ انگريزي
پاڪ مان انگريزن کي جيڪي سياسي فائدا ٿي سگهيا ٿي، تن جو بيان پڻ ڪيو آهي. حالانڪه
کيس فقط واپار وڌائڻ جي تجويزن ڳولڻ ۾ ئي رڌل رهڻ ڪهندو هو، جنهن ڪم لاءِ ئي
کيس ميرن وٽان تازو نوان پروانا مليا هئا، مستر ڪرو جي خيال موجب، انگريزن کي سنڌ
۾ پاڪ هئڻ مان هيٺيان وڏا فائدا هئا:

(۱) افغانستان جي حاڪم زمان شاه جو سنڌ ۾ انگريزي پاڪون ضرور ڏيان ڇڪائيندڙون،
تنهنڪري هاڻي هو هندستان تي سوچي سنڀالي ڪاهيندو؛

(۲) جيڪڏهن ڪنهن به وقت انگريز، افغان سلطنت خلاف ڪاڌ ڪهاڙا ڪڍڻ جو فيصلو
ڪن، ته سنڌ جي ميرن سان گهاتي ناتي هئڻ ڪري، جيڪڏهن وٽائن لشڪر جي مڏي مدد
نه ملي، ته گهٽ ۾ گهٽ سندن ملڪ مان انگريزي لشڪر لنگهائڻ جي هر قسم جي سهولت
ته اوس ملندي؛

(۳) جيڪڏهن سنڌ جو ڪوبه حاڪم افغانن کي ڏن ڏيڻ کان پنهنجي چند وڌائڻ چاهي،
يا ملڪ وڌائڻ جي خيال کان انگريزن کان مدد گهري، ته انگريز اهڙيءَ مدد جو
خاطر خواه آجورو حاصل ڪري سگهن ٿا؛

(۴) پاڪ جي بهاني سان سنڌ ۾ انگريزن جي موجود هئڻ ڪري، انگريزن خلاف
هندستان جي ڏيهي مسلمان حاڪمن جي گڏيل منصوبن ۽ حرڪتن ۾ سولائيءَ سان رخنو وجهي
سگهجي ٿو؛

(۵) ساڳيءَ طرح، سنڌ ۾ رهي، انگريزن خلاف سرهڻن جي سازشن جو سولائيءَ سان
مقابلو ڪري سگهجي ٿو؛ ۽

(۶) زمان شاه جي ڪارگزارين جي پوري ۽ پڪي خبر آسانيءَ سان حاصل ڪري
سگهجي ٿي.

مگر، ڪابل جي قاجدار زمان شاه بنسبت خبرچار هٿ ڪرڻ اهڙي سوکي مٿري ڳالهه
ڪانه هئي، جهڙي مسرتائين ڪرو سمجهي ويٺو هو، ۽ جنهن جو اطلاع هن پهتو ۽ جي اختيار ۽

وارن کي ڏٺو هو. هن پنهنجي امڙي اُپهري انومان ڪيڏڻ جي چوڪ جلد محسوس ڪئي. ۽ ان کي سڌارڻ جا تڪڙا آهاڙ اختيار ڪيا. جلدئي هن بمبئي ۽ ڏانهن خط ڊوڙايو، جنهن ۾ لکيائين ته

”دريڪ“ جهاز رستي جيڪو خط موڪلڻ، تنهن ۾ لکيل ڳالهين جو دستاويز ٿيندي. ۽ ۱ هائي ائين لکڻ واجب ٿو سمجهان ته جيڪو رايو مون پيش ڪيو هو ته زمان شاه جي ملڪ جي حالت ڄاڻڻ ۽ سندس راڄ جي سياسي چال جي خبر ٺهڻ جو ڪم هتان سنڌ مان سولائيءَ سان ڪري سگهيو، سو ٿوري ڀرائيل آڙوڊي ۽ گهڻا ڪم هٿ ۾ هئڻ سبب تڪڙ ۾ ڏنل هو. اها چوڪ معافي ڏيڻ جوڳي ٿيندي، جيڪڏهن اهي ڳالهون، جن جي مون کي ان وقت خبر ڪانه هئي، سي خيال ۾ آڻجن - مثال طور سنڌ سرڪار جو اسان جي ڪم ۾ شڪ ۽ وغيره.

”مون خط لکڻ بعد جلد ڏٺو ته مون تي سخت چوڪسي ٿي رهي آهي: جنهنڪري ۲ ۱ ڪنهن تي به مدار يا اعتبار رکي ڪا به ٻيا ڳاڙها ڪري نٿو سگهان؛ نڪي ڪي ڪنهن غير رواجي ڳالهه تي ڪنهن طرح اڇرج ٿي ظاهر ڪري ڪجهه معلوم ڪري ٿو سگهان - ڇاڪاڻ ته امڙيءَ حالت ۾ هتي جي سرڪار کي پنهنجي منهن تي اچڻ ۾ ڪو لڪل راز نظر اچڻ لڳي ٿو، جنهنڪري انهيءَ راضي ۾، جو هٿ ڪرڻ منهنجو خاص فرض آهي، سخت ويغرو ٿو پوي.“

سنڌ ڏانهن موڪليل انگريزي منيب لاءِ، افغانن نسبت ڪا به خبر چار هڪ ڪري بمبئي ۽ موڪلڻ مشڪل ۽ ڪٿڻ بڻجي پئي. پر سترڪرو هڪ قابل ۽ اورج انسان هو، ۽ هن کي جلد سمجهي آيو ته جيڪڏهن هو ڪنهن ريت ميرن کي محسوس ڪرائي ته انگريزن جي سنڌ ۾ بيٺڪ ۾ فقط واپاري مراد رکيل آهي، ته پوءِ شايد قصو ٺهي پوي، ڇو ته ان حالت ۾ انگريزي بيٺڪ برخلاف ماڻهن جي ڳالهين تي مير صاحب هرگز اعتبار نه ڪندا، نڪي ڪي انهن تي ڪو خاص ڌيان ٿي ڏيندا. هو انهيءَ ڪري ڪنهن ريت ميرن کي سرچاڻڻ جي ڪوشش ۾ لڳي ويو، ۽ نيٺ ڪاميابي حاصل ڪيائين. جنهن نموني انگريزي منيب جو سنڌ-درياهه جون ۱۸۰۰ع ۾ آڙ پاءُ ڪيو ويو هو، تنهن مان سترڪرو کي پٺڻ ٿيو ته هاڻ هو بنا ڪنهن پنهنجو مطلب پورو ڪري سگهندو. انهيءَ بعد هو افغانستان جي خبر چار وٺا اهنج بمبئيءَ موڪلڻ لڳو. بمبئيءَ جي گورنر جونائڻ ڊنڪن کي سترڪرو پهريئن اها خبر پهچائي ته ”ايران جي شاه جو لشڪر خراسان (جو افغانن جي هڪ هڪ طرف وڃي رهيو آهي). ساڳئي وقت، هن بمبئيءَ جي اختياريءَ وارن کي انهيءَ خبر کان پڻ واقف ڪيو ته ”افغان اميرن جو افغان وزير وندار خان (جنهن کي ڪجهه وقت لاهور زمان شاه راڄ جون واڳون سونپيون هيون) جي خلاف جوش وڌندو پيو وڃي“. ازانسواءِ، سترڪرو ائين به لکيو ته ”هڏڻ ۾ اچي ٿو ته حڪومت جي پهرين پنجن اميرن جي خون لاءِ وزير

وڌاري خان تاهي آهي، ۽ انهيءَ خبر افغان لشڪر ۾ به سندس برخلاف ٿاڪ جاڳايو آهي. ۳۱ جولاءِ ۱۸۰۰ع واري خط ۾ انگريزي سبب پنهنجن سالڪن کي پنهنجيءَ هڪيءَ خبر جو اطلاع ڏنو ته ”ايراني لشڪر جو مقابلو ڪرڻ لاءِ - جو هرات وٽ اچي پهچيو هو - خود زمان شاه اچي واردات تي حاضر ٿيو آهي.“ ساڳئي خط ۾ مئرجرڪرو پنهنجي تازي خبر ڄاڻائي ته ”شاه محمود، زمان شاه جي ڀاءُ، سلطنت جي گهڻن حصي ۾ بغاوت جو جهنڊو بلند ڪيو آهي، ۽ سائس ڪن افغان سپرن جو به مات آهي.“ انهيءَ جو سبب ڏيندي ته زمان شاه کان سندس امير آسرا جو چڙوچڙ ٿي رهيا هئا، مئرجرڪرو لکيو:

”گذريل ٽن مهينن اندر گج دربارين کي جان ڏيڻي پئي آهي، جن ۾ گهٽ ۾ گهٽ هڪ درجن کن ته امير هئا؛ انهن ۾ اميرالملڪ پڻ هو، جنهن لاءِ ماڻهن ۾ ڪافي عزت هئي. هن قتلام جو راز اڃا لڪل ئي رهيو آهي، مگر دن بدن بادشاهه ۽ سندس وزير جي خلاف جوش وڌندو آهي. وزير ته ظاهر آهي ته پاڻ کي مٿي چاڙهڻ جي ئي خفت ۾ رڌل آهي. جيڪڏهن ايراني جي ڪا به ڳالهه ٿئي ها، ته اندروني حالتن مان ڏسڻ ۾ پيو اچي ته ملڪ ۾ جلد وڳوڙ ۽ بادشاهه-گودي ڪاهي پوي ها.“

۳۱ آگسٽ ۱۸۰۰ع تي وڌيڪ وڏو سوائو موڪليندي، مئرجرڪرو لکيو:

”هينئر خراسان کان آيل قاصد خبر آندي آهي ته ايران جي شاهه بابا خان، زمان شاهه ڏانهن هڪ خط موڪليو آهي، جنهن ۾ هن هرات ۽ لاڳيتو ملڪ کيس مات موٽ ۾ ڏيڻي ڇڏڻ لاءِ لکيو آهي. هن کيس ڏمڪي ڏني آهي ته جيڪڏهن سڀ محبت ۾ ائين نه ڪيو ويندو، ته ٻيل زور آزمائش پنهنجو فيصلو ڏئي. انهيءَ ساڳئي خط ۾ ايران جي شاهه ظاهر ڪيو آهي ته هوئي زمان شاهه جي خلاف شاهه محمود جي حمايت ڪري رهيو آهي، ڇاڪاڻ ته شاهه محمود اهڙي مدد لاءِ سندس دربار ۾ اچي منت ڪئي هئي؛ جنهنڪري سندس ڪيل قدم بلڪل جائز آهي. قاصد وڌيڪ ٻڌايو آهي ته ايران جي شاهه چاليهه هزار لشڪر ته فقط شاهه محمود کي ڏنو آهي، ۽ تنهن کان سواءِ سندس هڪ سائيءَ کي ڏهه هزار لشڪر جدا ڏنو اٿس.“

ساڳئي خط ۾ انگريزي گمشتي، بمبئيءَ جي گورنر کي، بابا خان ۽ زمان شاهه جي وچ ۾ صلح ٿيڻ ۽ زمان شاهه جي هرات کان فوجن هٽائڻ جو اطلاع ڏنو. مئرجرڪرو پنهنجي خط ۾ اڳتي هلي لکيو:

”مير فتح علي خان کي افغان حاڪم وٽان هڪ خلعت ۽ خط آيل آهن. خط ۾ زمان شاهه ٻڌاڪ هنيو آهي ته سندس واردات تي پهچڻ سان ايراني ۾ ٿرڻو مڃي ويو، ۽ هو ٿاڪ ڪرڻ لاءِ هڪدم منتظر ۽ عاجز ٿيا.“

۲۹ آڪٽوبر ۱۸۰۰ع تي، مئرجرڪرو بمبئيءَ احوال روانو ڪندي لکيو ته

”افغان بادشاهه خاطريء سان ٽوپن ۽ لشڪر سوڌو پشاور پهچي چڪو آهي۔ سنڌ يا پنجاب تي ڪا به جو رخ اٿس، انهيءَ انديشيءَ تہ متان زمان شاه سنڌ طرف وڌائي، سنڌ جي سرن جو واڌ وٺو وڃي ڇڏيو آهي: سندن هميشه جو شغل پٿر ڪري آڏاسي ويو آهي، ۽ اڳواٽ ئي اهڙا بندوبست ڪري رکيا اٿن، جن ڪنهن به ويل اطلاع ملڻ تي هو پهچي جان بچائين.“

هن اوکيءَ ويل ستر ڪرو ماٺ ڪريو ڪن ويلو هو. هن جاچ لهي رکي هئي تہ جيڪڏهن انگريز سنڌ ۾ زمان شاه جو مقابلو ڪن، تہ سرن جو انهيءَ حالت ۾ رخ ڪهڙو ٿيندو. انهيءَ جو سڀستو احوال ستر ڪرو، بمبئيءَ جي گورنر کي مئي ۱۸۰۱ع واري خط ۾ هن ريت لکيو:

”مون هڪ ڏينهن وزير ابراهيم شاه جي پٽ مرزا اسماعيل کي چيو، ”مان انهيءَ ڊاٽل جو خواهشمند آهيان تہ جيڪڏهن ڪنهن ڪارڻ انگريز زمان شاه تي ڪاهين، تہ سرن جي انگريزن سان دوستائي ڦاٽي ۾ فرق تہ ڪن پوندو؟“ هن ورائيو، ”اهڙيون حالتون تہ سرن جي دل وٽان ٿينديون، تنهنڪري ان مان ڊپ تي ڪهڙو؟“ مرزا اسماعيل جهڪي به وڌيڪ چيو، ”موقت حاضر حالتن مان ظاهر انومان جي تائيد ٿي ڪيائين۔“ سنڌ سرڪار جو تہ انهيءَ ۾ شخصي فائدو آهي تہ ڀل شاه رڌو رهي، جنهن اسين سندس ڏن ۽ ٿاڀداريءَ کان ڇڻل رهون.“

جيتوڻيڪ انگريزي گماشتو سنڌ مان گهريل سياسي خبر مالڪن کي بخوبيءَ پهچائي رهيو هو، تہ به اهو سارو وقت هو پنهنجيءَ بيٺڪ جو واپاري ڍونگ باهريئن پني خاطر باقاعدي ڇالو رکندو آيو. هن وقت بوقت پنهنجن مالڪن کي سنڌ ۾ گهريل شين کان واقف پئي وڌيو. سندس خيال ۾ سنڌ انگريزي اوني ڪپڙي جي نيڪال لاءِ عمدو سرڪز هئي. سنڌ جا ماڻهو تہ اهڙا سکيا مٿا ڪن هئا جو پاڻ خود انگريزي اوني ڪپڙو واپري ڪن، پر ڇاڪاڻ تہ سنڌ افغان سلطنت جو صوبو هئي، تنهنڪري افغان واپاري سنڌ مان سستو اولي ڪپڙو مولائيءَ سان خريدي، پنهنجي ملڪ ڏي ڏي سگهيا. تنهن کان سواءِ، سرن لاءِ به پنهنجي ڏن جو ڪجهه حصو اوني ڪپڙي جي جنس ۾ ڏيڻ ڦالدي وارو هو. جڏهن ستر ڪرو گرم ڪپڙي جا ٽڪر نموني طور سرن کي ڏيکاريا، تہ مير فتح علي خان کيس اسيد ڏيکاري تہ هو ئي کانئن هر سال پنجاه هزارن کان پڻ لکن روپين تائين مله جو ڪپڙو خريد ڪندو. انگريزي گماشتي اهو پڻ محسوس ڪيو تہ گرم ڪپڙي کان سواءِ، سنڌ ۾ ساليانو چئن لکن روپين جي پني انگريزي ڪپڙي، چين جي چينيءَ (ڪنڊ)، ۽ ملبار جي مصالحن جو ڪاپو هو. اهي شيون انگريز بنا خاص اهنج سنڌ کي پهچائي ٿي سگهيا. اهڙيءَ طرح، واپار ۽ سياست سنڌ جي انگريزي بيٺڪ ۾ گڏوگڏ وڌي ويجهي رهيا هئا.

- پر ان وجہ ۾ انگريزن خلاف سنڌ ۾ وڏو طوفان تيار ٿي رهيو هو. ۱۰ آگسٽ ۱۸۰۰ع تي، انگريزي منيب کي ميرن وٽان ٽڪڙو حڪم آيو ته ”اوھين ڪراچيءَ واري ڪوئي ھڪدم سڀني، اتي روانا ٿي وڃو ۽ ڪلهوڙن جي ڏينھن وانگر پنھنجو واپار اُتي ئي محدود رکجو.“ ڪراچيءَ جي نواب کي به هن ڏس ۾ سخت حڪم آيا. ان صورتحال ۾، حڪمن جي بجاوڙيءَ ۾ آناڪائي ڪرڻ يا دير وجهڻ سان ڪمپنيءَ جي نالي ۽ عزت ۾ رخنو پوڻ جو سخت انديشو هو؛ انهيءَ ڪارڻ انگريزي گمشتي سڙائي حڪم جي ھڪدم پيروي ڪرڻ واجب سمجھي. هو ۽ آگسٽ ۱۸۰۰ع تي ڪراچي ۾ ڏي آئي روانو ٿي ويو. ڪراچيءَ جي انگريزي ڪوٺيءَ وارو مال توڙي ٽڪڙو بند ڪيو ويو. ڪجهه مال بمبئيءَ واپس موڪليو ويو. ۱۲ آگسٽ کان انگريزي ڪوٺيءَ جي عملي کي ڪراچيءَ اچڻ تي بندش وڌي وئي.

ميرن کي انگريزن خلاف هن قدم کڻڻ لاءِ حالتن ئي مجبور ڪيو هو. ميرن کي هر ڏيهي راج درٻار مان انگريزن جي، حرفتن ۽ چالبازين ذريعي، ”سڄڻ ڏئي سڄي ٻانھن، ته سڄي ئي گڙڪائي وڃي“ واري اختيار ڪيل طريقي جون خبرون اچڻ لڳيون هيون؛ هرڪنھن، انگريزن کي پنھنجن حدن اندر درٻار، دڳ ڇپو ڪوڙڻ جي رخصت ڏيڻ لاءِ کين تصور وار ٺھرايو هو، ۽ ان جي آخر اتي نتيجي جو سخت نقص ڇڏيو هو. ڇا زمان شاھ، چامسط جو حاڪم، ۽ ڇا وري ”پوٺلي“ ۽ ٻيا هندو توڙي مسلمان راجائون - خود خبر پور جي ميرسوراب خان پڻ کين انهيءَ قدم تان ڇڻيو. هر طرف کان آيل خطن، ۽ انهيءَ ٿاڻي بنا ڪنھن واجب سبب جي انگريزن جو صورت شهر پنھنجن حدن اندر آڻي ڇڏڻ، ۽ تنھن سان گڏ وري ڪن اميرن جو انگريزن پر خلاف ميرن جا ڪٽڻ پڻ - انھن سڀني ڳالھن جي ٽوڙيڻ سچ بچ ته مير صاحبن جون مٿيون ئي منجهائي ڇڏيون. کين ڊپ اھو وڃي ورايو، جو آخر ”ڪٽڻ آرڊر“ ڪوڙڻ کان سواءِ ٻيو ڪو چارو ئي نظر نه چڙھين. مير فتح علي خان انگريزن جي ڪراچيءَ مان ٽيڪاليءَ جي بلڪل ئي برخلاف هو - هن ئي تڪين آڻي ڪوٺي وجهڻ جو حڪم ڏنو هو، ۽ وڌيڪ سھولتون پاسيون ۽ مير ڪرائي ڏنيون هيون؛ پر ڇاڪاڻ ته مير هڪ ٻئي جي چٽي ۽ سھولت تي هلندا هئا، تنھنڪري پنھنجيءَ راءِ خلاف، ڀائرن جي رايي ۽ راضي جو مان رکي، هنن انگريزن لاءِ ”ڪٽڻ ڪراچي“ جو حڪم ڪڍيو.

هيئن ھيڪانڊو ٽيڪالي ملڻ تي، انگريزي منيب مسٽر ڪرو کي البت ڪاوڙ لڳي، ۽ انهيءَ ڪارڻ ئي هن بمبئيءَ جي اختياريءَ وارن تي زور ڀريو ته ميرن کي سيڪٽ ڏيڻ لاءِ ڪراچيءَ سان هڪ سال لاءِ هو واپاري قطع تعلقات ڪن - يعني انگريزي جهاز ڪراچيءَ لاءِ مال نه کڻن، ۽ ٺڪي کي ڪراچيءَ کان آيل مال انگريزي حڪومت جي حدن اندر بندر تي لھڻ ڏنو وڃي - جنھنڪري سنڌ جي واپار کي ڪافي ڏڪ رهندو، ۽ ميرن جي آيت ۾ به ڪجهه ڪٽر پوندي. پر جلد ئي، ۸ سيپٽمبر تي، حيدرآباد مان ميرن پنھنجي ڌڻي ڌاري موڪليي ۽ مسٽر ڪرو کي درٻار ڏانھن اچڻ لاءِ لکيو - جنن کيس منھن سامھون

سمجھايو وڃي ته ڪهڙين حالتن ميرن کي انگريزن کان ڪراچي ڇڏائڻ تي مجبور ڪيو هو. هن پيري درٻار ۾ انگريزي منيب جي چڱي تواضع ٿي ۽ کيس حالتن کان پوريءَ ريت واقف ڪيو ويو، جنهن مان ظاهر ٿي پيو ته ميرن ڪنهن به حال ۾ انگريزن جي عزت وٺڻ جي مراد سان ڪراچيءَ مان نيڪاليءَ جو قدم کڻڻ ڪيو هو. مقرر ڪيو. ميرن اڳيان حالتن مطابق چڱا چوڻ ڇڏيا. نيٺ غلط فهمي ۽ ٽڪت ٿي، ۽ مقرر ڪيو. ميرن سان مرچي ٿي موٽي آيو. اتي ميرن سان مقرر ڪيو جي ملاقات سندس دل وٽان ٿي هئي، جنهن جو اظهار هن بجيٽي وارن کي احوال ڏيندي هنن لفظن ۾ ڪيو ته ”ملاقات جو نتيجو ان کان بهتر ٿي ٿي سگهيو.“

انگريزن جي قطع نظر کان، ڪراچيءَ مان سندن بي مانو ٿي نڪرڻ ۾ بيشڪ سندن بيمز تي ٿي هئي، مگر سياسي گڏهه-گتيءَ وقت اهڙين گهٽتائين کي نظر انداز ڪرڻو ئي پوندو آهي. انگريزن پڻ اهڙو ئي طريقو اختيار ڪيو، ڇو ته مقرر ڪيو جي ائين لکڻ ته ”جيڪڏهن ميرن سان ههڙين حالتن هوندي به دوستانو ناتو قائم رکڻ ضروري هجي ۽ هرڪو اهمان برداشت ڪرڻ جي لائق، ته هيءَ گذريل دفعو به ساڳو نه ٿي سگهي ۽ ان سان لاڳو بيمز تي هميشه هموار ڪجي.“ جي جواب ۾ بجيٽي وارن ڪجهه به نه لکيو، نڪي ڪي هنن ڪو خاص قدم ٿي ڪيو، ۽ اتي ۾ اڳي موافق انگريزي ڪوٺيءَ جو ڪاروبار چالو رهيو.

پر انگريزن شايد ڪنهن ڪملي ٿاڻي تي سنڌ ۾ انگريزي ڪوٺي وڌي ٿي ڏٺي: هڪ ڳالهه جو ٿيرو اڃا سڻ ٿيو هو ۽ ٽڪت جو وقت مس نٿا هجي رهيو هو ته آڪٽوبر جي آخر ۾ انگريزن مٿان ٻيو بيمز تيءَ جو بمگولو لٿائو. ۲۹ آڪٽوبر ۱۸۰۰ع تي مقرر ڪيو کي ميرن وٽان هڪ خط آيو، جنهن ۾ نئون حڪم موڪليل هو. ميرن، انگريزي منيب ڏانهن موڪليل خط ۾ کيس اطلاع ڏنو هو ته پندرهن ڏينهن اندر هو سنڌ ۾ انگريزي ڪوٺين کي ڪڙو ڏيئي، مال سوڌوسنڌ ڇڏي روانو ٿي وڃي: ڇو ته کين سندن شهنشاهه، زمان شاهه، انگريزن کي سنڌ ۾ بيمڪ وجهڻ جي رخصت ڏيڻ تي سخت تنبيهه ڪئي هئي، ۽ هو لاچار انگريزن کي ٺڳي وڃڻ جو حڪم ڏيئي رهيا هئا. زمان شاهه، مير فتح علي خان کي هن ڏس ۾ هيٺين نوع ۾ لکيو هو:

”مان کي خبر ملي آهي ته اوهان انگريز اوڪن جي گماشتن کي سنڌ ۾ بيمڪ وجهڻ جي رخصت ڏني آهي، ۽ هونتي ۾ ڪوٺي وجهي واپار ۾ لڳي ويا آهن. جنهن صورت ۾ انگريز لوڪ دين اسلام جي خلاف آهن ۽ مان جي روشن ستاري لاءِ ابر موافق، تنهنڪري هن پروا تي ڏسڻ شرط کين هڪدم ٺڳي وڃڻ جو حڪم ڏنو وڃي: ۽ اهڙي حڪم جي پوري پوريءَ خاطر بنا دير يا ڏڍ جي درٻار عملدار موڪليا وڃن، جي کين ٺڳي ۽ ٻين هنڌان هڪدم روانو ڪري ڇڏين، جنهن سنڌ ۾ سندن

نالو نشان به نه رهي ۽ جيڪڏهن اوهان جي هن ڏس ۾ ڪا به ڊزالي نظر آئي
ته مقرر خان - جنهن ڏانهن به اهو حڪم ڪيو ويو وڃي - پنهنجا ماڻهو موڪلي،
شاھي حڪم جي جاوري ڪرائيندو.

انهيءَ ڪارڻ ميرن، انگريزي مينيپل کي دو-ٽائي نوع ۾ لکيو ته مقرر سڌي اندر هو
سنڌ ڇڏي وڃي؛ نه ته ڪهڙو نتيجو نڪرندو، تنهن جو هو تخمينو به لڳائي ٿي سگهيا. مقرر ڪرو
ڏاڍو ته حالتون بلڪل ئي فزڪس بڻجي چڪيون هيون، هڪڻ هڪڻ سخت نقصانڪار ٿي ثابت
ٿيو هو، تنهنڪري ڪنن ٻوڙائي، ٽوڙ ٻڌي، ٿي جي ڪوئيءَ کي ٿالو لڳائي، هو ۲ نومبر
۱۸۰۰ع تي سنڌ جا وڻ ڇڏي، بمبئيءَ روانو ٿي ويو. اهڙيءَ ريت، انگريزن جي سنڌ ۾
۱۷۹۹ع واري ڪولبل پيڪ جلد بند ڪئي وئي.

ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ هن تجربن مان، پاهرين ڪنڌي موجب، هڪ لک ٽو هزار چھ سؤ
اونهٺ رپين جو ٿوڻو ڀاتو. ان مان ٽيهه هزار هڪ سؤ پنجيتاليهه رپيا ته ميرن ۽ سندن
درٻارين کي سوکڙين رستي سرچاڻڻ ۾ خرچيا ويا هئا. انگريزن هن پاهرينءَ ريت ٻاٽل
نقصان دواران هڪ خاص اهميت وارو آرمودو پرايو هو. هنن محسوس ڪيو ته سنڌ جي ميرن
مان واپاري سانگ وڃڻ رستي سياسي فائدو حاصل ڪري سگهيو؛ انهيءَ ڪري اڳتي
سائن سڏا ۽ ڪٽلا سياسي دوستاڻا عهدناما ڪري، ڪن ريجيائي پنهنجو ڪرڻ، سندن لاءِ
بهر ۽ وڌيڪ آسان هو.

حضرت شاهه صدر عليه الرحمة

سنڌ جي سرزمين هزارها اوليائن ۽ عارن جو آرامگاهه آهي. ڪيترن ئي ڀلارن بزرگن، پنهنجا وطن ترڪ ڪري، هن ملڪ کي پنهنجو آخري وطن بنايو ۽ ان کي پنهنجي روحاني فيض سان مالا مال ڪيو. انهن ڀلارن بزرگن مان هڪ سلسلو انهن سادات ڪرام جو هو، جي تقريباً ۶-۷ صديءَ ۾ سنئون سنڌو مڪي شريف مان هجرت ڪري سنڌ ۾ آيا.

سادات سنڌ جي مشهور ”لڪياري“ قبيلي جو وڏو ڏاڏو، سيد علي مڪي، ۽ مڪي شريف جي انهن ڀلارن بزرگن مان هو، جنهن سيوستان پرڳڻي ۾، ڀنگي لوڙي جبل جي دامن ۾، درياھ لڳ هڪ ڀر فضا مگر خاسوش بستيءَ ۾ اچي سڪونت اختيار ڪئي. اها بستي ڀنگي لوڙي جبل ۽ درياھ جي وچ واري سوڙهي لڪ (لڪي) جي دامن ۾ هئي، جو سيد علي جي نالي سان ”لڪ-علوي“ سڏجڻ لڳو، ۽ سيد علي مڪيءَ جو اولاد ۽ ”لڪياري سادات“ (لڪيءَ وارا سيد) جي نالي سان مشهور ٿيو.

”تحفة الڪرام“ ۾ مير علي شير ”قانع“ لکي ٿو ته ”بهرپون سيد جيڪو اتي وڃي رهيو، سو سيد علي، بن سيد عباس، بن سيد حسن، بن سيد ارشد، بن سيد زبد، بن سيد جعفر، بن سيد عمران، بن سيد هارون، بن سيد عبدالله اشرف، بن قاسم، بن عبدالله، بن امام موسيٰ ڪاظم، آهي.“ سيد علي مڪيءَ جي روحاني فيض بابت لکي ٿو ته ”سيد جي اچڻ کان اورو اڳ، دلوراءِ جي ظلم کان، اروڙ ۽ ڀانيرا (برھم آباد) جا شهر ويران ۽ برباد ٿي چڪا هئا. دلوراءِ، پنهنجي پاڻ ۾ پٽي بن آمر جي هدايت ڪرڻ تي، ٻرن ڪمن کان توبه تائب ۽ پشيمان ٿي، اچي سيد صاحب جي خدمت ۾ حاضر ٿيو، ۽ پنهنجي نواڻيءَ جو سڱ سندس نڪاح ۾ ڏنائين.“ مير علي شير جي روايت موجب، اهو واقعو تقريباً چوٿين صدي هجريءَ ۾ سويرن جي اوائلي دور جو آهي. ممڪن آهي ته سيد علي رحمة الله عليه جي سنڌ ۾ هجرت چوٿين صدي هجريءَ جي بلڪل آخر ۾ ٿي هجي، مگر پنجن صدي هجريءَ ۾ سندس اچڻ زباده قرن قاسم آهي. بهرحال، سيد علي بلڪل آڳاٽن عارف بالشفه بزرگن مان آهي، جنهن سنڌ ۾ سڪونت اختيار ڪري، ان کي پنهنجي روحاني فيض سان نوازيو.

”تحفة الڪرام“ ۾ ڄاڻايل آهي ته سيد علي رحه کي چار پٽ ٿيا: (۱) سيد محمد، (۲) سيد مراد، (۳) سيد حاجي عرف ڀرڪيو، ۽ (۴) سيد چنگو. ٻن مير علي شير ”قانع“، شاهه صدر جو نالو ”سيد

صدرالدين عرف صدرين سيد محمد* ڄاڻايو آهي: جنهن جي معنيٰ ته شاھ صدر رحه، سيد علي مڪي* جو پوٽو هو. خواجہ معين الدين چشتي اجميري* جي ملفوظات (جنهن کي خواجہ قطب الدين بختيار ڪاڪي جمع ڪيو آهي) ۾ ڄاڻايل آهي ته خواجہ صاحب پنهنجي مرشد خواجہ عثمان هارونيءَ سان گڏ سيوستان جي سفر ۾ شامل هو، جتي هڪ درويش شيخ صدرالدين محمد احمد سيوستاني* سان سندن ملاقات ٿي. خود خواجہ عثمان هاروني رحه جي ملفوظات (جنهن کي خواجہ معين الدين چشتي* رحه جمع ڪيو آهي) ۾ ساڳئي ”شيخ سيوستاني“ جو ذڪر آندو اٿس. بررگن جي ملفوظات جا مٿيان حوالا ڪافي قدبر آهن، ۽ جيڪڏهن اهي صحيح آهن، ته پوءِ هٿيان نتيجا نڪرن ٿا: (۱) غالباً ”صدرالدين“ شاھ صدر جو لقب هو، سندن نالو محمد هو، ۽ سندن والد جو نالو ”احمد“ هو. جنهن جي معنيٰ ته ”تحفة الڪرام“ واري حوالي ۾ ”سيد محمد“ جي بجاءِ ”سيد احمد“ هئڻ گهرجي. (۲) ڪتاب ”بزم صوفيه“ ۾ ڄاڻايل آهي ته خواجہ معين الدين اجميريءَ سن ۵۶۱ هجريءَ ۾ آخري طور اچي اجمير ۾ حڪومت اختيار ڪئي؛ ان کان ڪجهه اڳ هو پنج سال کن ملتان ۾ اچي رهيو، ۽ ٽي مڪي ٿو ته انهيءَ عرصي ۾، يا ان کان به اڳ، پنهنجي مرشد خواجہ عثمان هارونيءَ سان گڏ سيوستان جي سفر تي آيو هجي. انهيءَ لحاظ سان، ”شيخ صدرالدين محمد“ سان سندس ملاقات تقريباً ڇهين صديءَ جي وچ ڌاري ٿي. ان وقت شاھ صدر بالڪل پير مرد هو، ۽ جيڪڏهن سندس عمر ستو سال کن هجي، ته پوءِ سندن ولادت پنجن صديءَ جي وچ ڌاري ٿي هوندي. جيڪڏهن سندن ولادت وقت سندن والد جي عمر ٽيهه سال سمجهجي، ته پوءِ سندن والد جي ولادت تقريباً سن ۵۲۰ هجريءَ ڌاري ٿي هوندي؛ جنهن جي معنيٰ ته جناب سيد علي مڪي* جي دلوراهه جي نياڻيءَ سان شادي به سن ۵۲۰ ه کان ڪجهه وقت اڳ ٿي هوندي ۽ سيد علي مڪي پنجن صديءَ جي بالڪل آخر، يا ڇهين صديءَ جي بالڪل شروع ڌاري سنڌ ۾ آيو هوندو.

جيئن مٿي بيان ٿيو. خواجہ معين الدين اجميري* رحه جي ملفوظات ”دايل العارفين“ (صفحہ ۱۴) ۾ چيو نالو ”شيخ صدرالدين محمد احمد سيوستاني“ ڏنل آهي. خواجہ عثمان هاروني*، خواجہ معين الدين چشتي*، ۽ خواجہ فرید الدين گنج شڪر. انهن مٿني عارفين هن بزرگ جي زيارت ڪئي ۽ ڪائناتس فيض حاصل ڪيو. هنن مٿني عارفين جي ملفوظات ۾ هن بزرگ جو ذڪر آهي، ۽ مٿني کيس ”سيوستان“ (نه ”بلستان“) چوڪري لکيو آهي. سيوستان يعني سيوهڻ جي گرد و نواح ۾ ”صدرالدين“ نالي وڏو درويش فقط ”شاھ صدر“ ئي ٿي گذريو آهي. اراندواهه جنهن زماني ۾ مٿين بزرگن سندس زيارت ڪئي آهي، اهو زمانو به سيد صدرالدين (شاھ صدر) رحمة الله عليه جو زمانو آهي. هيٺ لئين درويش صدرالدين بابت مٿين بزرگن جي ملفوظات جون عبارتون مختصر طور نقل ڪيون ٿا:

(۱) "انيس الارواح"، يعني ملفوظات خواجہ عثمان ھاروني رح، جنھن جو جامع خواب معين الدين چشتي آھي، تنھن جي صفحي ۱۲ تي ڄاڻايل آھي تہ خواجہ عثمان رح فرمايو تہ "اي درويش! ھڪ دفعي آءٌ سيوستان طرف سفر ۾ ھوس. سيوستان ۾ ھڪ غار اندر ھڪ درويش ڏٺو، جنھن کي 'شيخ سيوستاني' ڪري ٿي سڏيائون، جو پڙمرد ھو. آءٌ وٺي ويس تہ مون سر ڇوڪايو، ۽ بزرگ فرمايو تہ "ڪنڌ مٿي کڻ". ڇيائين تہ "اي درويش! اڄ تائين تقريباً ۳۰ سالن جو عرصو گذريو آھي، جو سواءِ خدا جي ٻيءَ ڪنھن بہ شيءِ ۾ آءٌ مشغول نہ ٿيو آھيان؛ جيڪڏھن توکي بہ خدا سان محبت جي دعويٰ آھي، تہ پوءِ کانئس سواءِ، ٻئي ڪنھن بہ شڪر ۾ مشغول نہ ٿيڻ" الخ.

(۲) "دليل العارفين"، يعني ملفوظات خواجہ معين الدين رح، جنھن جو گڏ ڪندڙ خواجہ قطب الدين بختيار ڪاڪي رح آھي، ان جي صفحي ۱۴ تي ڄاڻايل آھي تہ خواجہ صاحب فرمايو تہ "ھڪ دفعي آءٌ خواجہ عثمان ھاروني ۽ ان سيوستان جي سفر ۾ گڏ ھوس؛ اتي ھڪ جھوپڙي ۽ شيخ صدرالدين محمد احمد سيوستانيءَ کي ڏٺو، جو ياد الاهي ۾ بيحد مشغول ھو، ۽ ھڪ عمر رسيدہ شخص ھو. آءٌ ھڪي ڏينھن سندس صحبت ۾ رھيس. جو بہ ماڻھو جھوپڙي ۾ آيو ٿي، سو خالي ڪونہ ٿي موٽيو... ڇيائين ٻئي تہ "جيڪڏھن آءٌ قبر ۾ پنھنجو ايمان سلامت کڻي ويس تہ ڇڻ وڏو ڪم ڪير". ڇيائين تہ "عزيزو، ھڪ دفعي بصري ۾ مون ھڪ شخص کي ڏٺو، جو ياد الاهي ۾ مشغول ھو" الخ.

(۳) "اسرار الاولياء"، يعني ملفوظات خواجہ فریدالدين گنج شڪر رح، جنھن جو گڏ ڪندڙ خواجہ بدر اسحاق رح آھي، ان جي صفحي ۲۰ تي ڄاڻايل آھي تہ خواجہ گنج شڪر فرمايو تہ "ھڪ دفعي آءٌ سيوستان ۾ مسافر طور تڪميل ھوس ۽ مون سان ھڪي ٻيا درويش بہ ھئا. شھر کان ٻاھر ھڪ غار ۾ ھڪ درويش ياد الاهي ۾ بيحد مشغول ھو. جڏھن آءٌ وٺي پھتس، تڏھن ڏٺو تہ تلاوت ۾ مشغول ھو. جڏھن فارغ ٿيو، تڏھن ڇيائين تہ "اي عزيزو، آءٌ ويھن سالن تائين سڀ ڪندو رھيس؛ ھڪ دفعي ھڪ بزرگ کي ڏٺو، جو جبل ۾ ھڪ جھنگل اندر رھندو ھو (۽ الله پاڪ کيس روزي رسائيندو ھو)۔ جنھن چيو تہ "ڏس، الله تعاليٰ ھن طرح روزي ڏي رھائي". اھا ڳالھ جا ھن بزرگ ھڪئي، سا مون غور سان ٻڌي، (۽ ان بعد آخر) ھن جاءِ تي اچي ويھي رھيس. اڄ ٽيھ سال گذري چڪا آھن، جو مون کي عالم ھيٺ سان روزي ملي ٿي" الخ.

(۴) "راحت القلوب"، جا پڻ خواجہ فریدالدين گنج شڪر جي ملفوظات آھي، پر ان جو جامع محمد نظام الدين بدايوني رح آھي، تنھن جي صفحي ۶۶ تي ڄاڻايل آھي تہ خواجہ صاحب فرمايو تہ "ھڪ دفعي آءٌ سيوستان ۾ مسافر ھوس؛ اتي ھي بزرگ ۽ ھارن سان سنھنجي ڄاڻ سڃاڻ ھئي؛ ھڪ ڏينھن شيخ محمد سيوستانيءَ جي خدمت ۾ حاضر ٿيس؛ ھو ولايت جو صاحب ھو؛ سلوڪ جي باري ۾ گفتگو ٿي، تہ ھڪ شخص آيو، جو سلاط ڪري اچي ادب سان ويٺو.

شيخ محمد سيستانيء کيس ڏسندي ئي درويش کي چيو ته "حاجتمند آيو آهي". ان شخص سر نمائي چيو ته "يشڪ". بزرگ صاحب فرمايو ته "هيءُ آيت وحي پوءِ خدا تعاليٰ بت عنايت ڪندءُ". انخ.

محض قرائن جي بناء تي، پاننجي ئو ته انهن ملفوظاتن جا اهي حوالا شاه صدر عليه رحمة بابت آهن، ۽ سندس بلند عارفان مقام تي شاهد آهن. انهن حوالن کان سواءِ به شاه صدر رحه جي بزرگيءَ ۽ درويشيءَ جي تصديق خود سنڌ جون مقامي روايتون به ڪن ٿيون. هڪ قديم چوڻي مشهور آهي ته "ڪٿي شاه صدر، ڪٿي شهباز قلندر". ان مان گمان نڪري ٿو ته قلندر شهباز، جو شاه صدر کان پوءِ اچي سيوهڻ ۾ ساڪن ٿيو، تنهن کي به شاه صدر کان روحاني فيض حاصل ٿيو، ۽ انهيءَ ڪري مٿس رجوعات ٿي.

"تحفة الڪرام" ۾ مير علي شير "فانع" لکي ٿو ته شاه صدر جو اولاد سنڌ ۾ برگزیده خاندان ۽ اصل گهراڻي هجڻ ۾ مشهور ٿيو آهي. سندس ڪجهه اولاد سيستان ۾ رهي ٿو، ۽ ٻيا سڄيءَ سنڌ ۾ پکڙيل آهن. سندس اولاد مان سيد محمد پنهنجي وقت جو ڪامل ولي هو. سندس وفات جي تاريخ هن سٺ مان نڪري ٿي: "دروود خدا بر محمد بود" (۱۱۲۵ھ). شاه صدر جي اولاد مان، مير علي شير ٻين به گهڻن ئي بزرگن جا نالا ڏنا آهن. جن مان ڪي وڏا درويش هئا، ۽ ڪي وري پنهنجي وقت ۾ وڏي رسوخ وارا هئا. سيد اهو ڪر هڪ وڏو درويش هو، ۽ شاهزادي محمد مظهر الدين به سندس خدمت ۾ حاضر ٿي ڪائنات دعا گهري. مير لطف الله بن سيد عبدالڪريم خود مير علي شير "فانع" جو همعصر هو، جو پهريائين دهليءَ طرفان وڪيل هو، ۽ پوءِ سپان نور محمد ڪلهوڙي جو وڏو وزير ٿيو. سيد مرتضيٰ ولد سيد عبدالنبي وڏو شاعر هو، ۽ مير غلام علي "آزاد" بلڪراسيءَ جو شاگرد هو. سندس وفات به مير علي شير "فانع" جي وقت ۾ ٿي.

مير علي شير "فانع"، شاه صدر عليه الرحمة ۽ سندس اولاد بابت اهي مٿيان حالات پنهنجي ڪتاب "تحفة الڪرام" ۾ لکيا، جو هن سن ۱۱۸۲ھ ۾ لکي پورو ڪيو. ان وقت شاه صدر رحه جي اولاد مان هڪ نونهال نينگر ٻار هن ورهين جي عمر جو هو، جو اڳتي هلي پنهنجي وقت جو وڏو عارف بالله ۽ ولي ڪامل ٿيو. اهو جناب حضرت پير محمد راشد عليه الرحمة هو. پاڻ سن ۱۱۷۰ھ ۾ تولد ٿيا، ۽ سن ۱۲۳۳ھ ۾ دارالبقا ڏانهن لاڏاڻو ڪيائون، ۽ پنهنجي روحاني فيض مان سنڌ کي سیراب ڪيائون. هن وقت جناب حضرت ڪندر شاه پير صاحب پاڳارهه، شاه مردان شاه ثاني، هن برگزیدي خاندان جو سجاده نشين آهي، جن جي محبت ۽ توجه سان شاه صدر عليه الرحمة جي درگاه آباد ٿي رهي آهي، ۽ ياد تازه ٿي رهي آهي.

» ڀلا، اهو لکيئي؟ «

گوڻاڻا کي ڀتڪ وڃي نه ڄاڻن؛ عالمن جو علم ۽ فيلسوفن جو فلسفو ڪانئن ڏيهان ڏور، ملڪان ڀري آهي. هو جيڪي پرائين ٿا، سو آسپاس جي ٻئي ڀاري، ڏند ڏوري، پسون پکيءَ مان، انهيءَ علم ۾ ڪهڙي نه طبقي عمدي آهي! ڏسو ته ڪرتار جي ڪرڻيءَ جي ڀاري ۾ هي ديهاتي ڇا ٿو چوي:

» ڀڳو، کي صورت ٺهڻي ڏنائين، ڪوئل ڪيائين ڪاري؛
 نازنين کي وانجه، رکيائين، بدشڪل ٻارن واري؛
 ملو ٻائي رکيائين ڏند ۾، سنڌ جي هڙي ڪاري؛
 ولشيا کي ڏنائين ڀتڪ پنهر، ستيءَ لهي نه سلاهي؛
 سهڻا ٺڻ ڏنائين سرگهه کي، جو ٻن ۾ ٿري آهاري؛
 سورڪ راجا ڀل عيش آڏائي، پنڊت ٿري بڪاري! «

سائن گالهيون ڪندي اها - اڏارڻ سمجهه - جا حياتيءَ جي تحري جي نتيجو آهي، نڪري نروار ٿئي ٿي:

» ڏن هجيئي، ٻڌاءِ ٿورو، عقل هجيئي، گالهه ٿورو،
 وڌيڪ هجيئي، وڃاءِ ٿورو، ڀل هجيئي، آزماءِ ٿورو! «

» - واريءَ کان پنڌ ڪرڻ ٿورو ڀلو آهي - پر ائي ٻڌڻ کان ٻوڙو ڀلو آهي. «

هنن ٿورين - ٻن ۾ ڪيڏو نه عقل سمايل آهي! مون کي »سديءَ« جو اهڙو پنڌ ڪون سمجهي، جنهن ۾ عقل جو اڀڙو ذخيرو اهڙي مختصر نموني جمع ڪيل هجي. ديهات ۾ جتي ملڪيت جي سلامتي ناهي، اتي ڏن لڪائڻ جي ضرورت آهي؛ ۽ ڪر عقل حاڪم اڳيان دانش جو درياهه ٻڌڻ هڙو ٻائي. ٻهراڙيءَ ۾ واندڪائيءَ سبب پرائي ٻڌاءِ به گهڻي ٿيندي آهي، جنهن سبب ڪيترن گهرن ۾ ترشي وڌي ويندي آهي؛ تنهنڪري هدايت ٿو ڪرين ته اهڙيءَ ٻڌاءِ جي ڪن ل ڏين. پنڌ ڪرڻ لاءِ هدايت ڪرڻ به صحت جي عمن اصولن ۾ داخل آهي.

ڳوٺاڻا اڪثر سڌو سنئون ڳالهائيندا آهن. گول مول ڳالهائڻ جي عادت تعليم يافتہ ۽ واپاري طبقي جو نڙاو آهي. سڌو ڳالهائڻ زوردار ۽ اثرائتو ٿو ٿئي. - جيئن:

”انڌو هاڻي لشڪر جو زبان، ڇت ملوڪ ڪلم جو زبان، بيتالي ڳاڻي ڏڪڙو جو زبان!“

- پر ٺوڪري ٺوڪري هوندي ته چوندو:

”آئي رت پست جي، ٽٽو ٽٽو ٽٽو ٽٽو،
 سڌو سڌو سڌو سڌو، باقي رهيا ٿيندا“

”رو ڇا ڇا ڇا مان، جنهن جي ٻولي ”هي“؟
 سر سسٽل جي ساز سان سسٽل ڇا سسٽل؟
 جو نانگهي ۽ ٽٽو ٽٽو ٽٽو، تنهن سان تار ڪهڙو ترجي؟
 جو سنڌي سسٽل ڪيئن ڪيئن، تنهن سان هندي ڇا هلجي؟
 اهڙي ٽٽو ٽٽو ٽٽو ٽٽو، وٺي وٺي وٺي“

انهيءَ سڌي سڌي وچ ۾ جو فرق آهي، سو هينن - تن پڙهڻ سان معلوم ٿيندو.

”سڌو:“ ”هلا ٻار ٻارو، ٽو هٿيءَ سان هيڏيون ڪرين،
 ڪي ٽان سڄي سوچ، ته ڪنڊن سڀني ڇا وڃي؟“
 ”سڌو:“ ”اک لڳي ٻارو، جڏهن کان ٻار سان اک لڳي،
 دل ڀڳي ٻارو، دل ڀڳي کان، ٻار ڏانهن سا دل ڀڳي.“

انهن ٻنهي شخصن جي قلب ۾ حب آهي: پر هڪڙو ٺوڪري وانگر آڙڪي ٿو آئي،
 ٻيو ڪن جهڙي ڪسيءَ وانگر رڙهيون ٻو ٻائي.

ويچارا سنڌي پورهيت، مصيبت جا ماريل ۽ سورن جا ستايل آهن: زميندارن ۽ ڪاسورن
 هٿاڻي ڇڏيو اٿن، جنهنڪري آهڙي ٿا سگهن. زماني جي گردش ۾ ساڻن وٺل ويا آهن.
 صديون مٿس ۽ مظلوم هنن سبب، هنن جهڙيل اٿن. تنهن هوندي به، سندن سڪل جسم
 مان، گاهي گاهي، زندگيءَ جو جهر ٿو آهڙڪي ٿو نڪري. سندن طبيعت يذوق ناهي: ويچارو
 هاري، جو - ڇو ڏينهن آس ۾ هڻڻ ڪاهي، شام جو ڏکڻ جي جوڙي سان واپس وري ٿو،
 سو به ڪن تي هڪ رڪي ٿو ڳائي:

”مر ڪر ڏول ڏول، ٿاڻو ٺاهي ڪين،
 ڪونهي ڪمپڻيءَ جو بگر ٿو ٻلو،
 تنهنجو ٿاڻو ٺاهي وٺيو ويئي آهيان!“

ائين ڳائيندي، بکنجي پٺت ۽ ٽڪل پٺت سان، آهستي آهستي پٺت پورو ڪندي، سندس
 دماغ ۾ ڀانت ڀانت جا ويچار آهن ٿين ٿا: ڪڏهن خيال ٿو اچي ته پٺيءَ لاءِ پورو ٻائي

ماندن يا نه، ته ڪڏهن انهيءَ ڇٽا ۾ غرق نه ٿي؟ پر ايترو ان ٿيندس ئي هڪون، جو هر سال جي ڪثرت پهچائي ڏئي. اها آلهه مانده کيس گهڻو ستائي ٿي. لاجار وه نه ڏسي، انهيءَ جهوريءَ کي دٻائڻ لاءِ پاڻ کي آنت ٿو ڏئي:

”جي لڙائي نه ٿي ته وري لڙائج،
آروم لاهج، سڄڻ پاڇهندو گهڻو!“

اهو انهيءَ نموني، اهو شخص جو سخت محنت ڪندي به سدائين نادار آهي، جو دنيا جو ٻيٽ پر بندي به ڪڏهن ٻيٽ پري نٿو کائي ۽ اربابن لاءِ ٻوڙ هلا ۽ ميسر ڪندي به ڏوي ۽ بصر جي گنڍ تي ٿو تڱي، ۽ جنهن کي هر کان موت تائين کارگند ۽ ٿڪ بچو نصيب ۾ آهي، سو فقط آس ۽ ايمان تي ٻو تڱي! ڇاڻ اٿس ته اهي وڏا ماڻهو سندس رت جو آخرين ٿوڙ به چوسي وٺندا، تنهن هوندي به، لاجار، ڊپ وڃان، سندن ساراهه ۽ چاهلوسي ٿو ڪري. بلڪه کين خوش ڪرڻ لاءِ پنهنجي مسڪين ڀائرن خلاف چمليون هڻي، حاڪمن جي طرف ڪٽڻ جو تبليغ ڪم ٿو ڪري! نٿو چائي ته پاڻ خواهه سندس همڪار هڪ انبالڪاري سرشتي جا ستايل آهن، ۽ آهي شخص جي اهو سرشتو هلائڻ ٿا، تن کي خوش ڪرڻ سان هن ڪٿي مرض جو علاج ٿي نٿو سگهي: هو فقط ايترو ٿو چائي ته هو سردار ۽ خان آهن، ۽ پاڻ آهي مسڪين پورهيو! اها سوئي حقيقت اکين سان ڏسي ٿو، ۽ سمجهي ٿو ته لڪي ۽ هي ٻهڙ وانگر اها به قدرت جي جوڙ آهي. سندس خيال موجب، اهي ارباب انادي جنگادي آهن ۽ سدائين ارباب ٿي رهندا. پر، پاڻ به هڪ انادي هاري هوندي، نٿو چائي ته ٻئي ڏينهن سندس حال ڪهڙو هوندو: سڀاڻي ڪاڏو ملندس يا نه؛ ڊگها ڊگهڙا ته ڪاهي ڪين ويندس؛ پوليس وارو لاحق ڪنهن جو تو کيس ۾ اٽڪائي ته نه ڇڏيندس؛ يا تدار، ڪلٽر جي رسائيءَ لاءِ گهاٽي ويندس، ۽ سندس ٻئي ٻائيءَ ڏيڻ بنا رهجي ويندي؟ - کيس واقعي ڄاڻ نه آهي ته سڀاڻي ڪا ٻنهي باب نمائي ڏي!

”نهر ٿڪي، ترها هئا، پنڌ ٻيو وڃ ٻائي ڏي،

نا ڪوئي ڪٿي، نا ڪوئي مهاڻا، آڪر ٻار لنگهائيندين.“

ائين، بنا ٻيڙيءَ سنار-ساڪر ۾ چوڻيون هڻندي ۽ ٻڌڻ کان ٻيڻ لاءِ ٿو ٿيندي، ڪڏهن سندس سڀني مان آه نڪري وڃي.

”صاحب ليڪا اڀوڻ منگسي، سره ٻوي وڃ گهاٽي ڏي!“

اهوئيءَ ريت، جهرندي جهرندي ۽ ٿاڀوندي ٿاڀوندي، هو پنهنجي حياتيءَ جو مشڪل سفر ٻاڀرن ڪندڙن جي وچ مان پار ڪري ٿو.

تنهن هوندي به، انهيءَ اٽڪار وچ ۾ جوت جو پرمڪاش ضرور آهي. - ائين نه هجي ته اهي ڪولٽا گائي ڪيئن سگهن؟ هيڏي ڏک هوندي اسان جا پورهيت ڳاڻا آهن، جا هڪ وڏي

چتر کار: ظفر کاظمی

”ماہ جاتی ہی تو ہر جو وں!“

”ماچ، ڈانھن“

- چترکار: ظفر کاظمی

نعمت آهي. هتي جا نه فقط مرد، پر زالون به ڳاڻيئون آهن. هڪ دفعي اڪيلوئي، پنڪيون کائيندي کائيندي، هڪ سرسبز ڪيٽ وٽان اچي لاسگهائو ٿيس. ٻنيءَ ۾ ڏاٽا ۽ ٿوڌو پوکيل هئا، جن جي سرهاڻ هوا تي ڪچي ٿي آئي. دل ٿير ته ساون ڏاٽن جي نفيس پوڻ ۾ سرهاڻ سان، مز تر ڪريهان. انهن ڪوسل ۽ سوتل ٻنن جو ڳڻن تي لڳڻ ۽ ناسن اندر سڳند جو ڪهڙڻ ۽ اکين ۾ سبز رنگ جو داخل ٿيڻ واقعي وڻندڙ آهي. خواهش ٿير ته پاء ڪلاڪ انهيءَ ساوڪ ۾ پنججي رهان، ته ٻريان هوا جي لهرن ۾ ڪو آواز ڪجي آيو. خرگوش وانگر سندر ڪن ڪوڙا ٿي ويا. آواز زنائو هو، پر پوک ۾ ڪا شڪل ڏسڻ ۾ اٿي آئي. مان ٻنيءَ سان آئي، پر ڀرو پير هيڪ بهي، راڳ جا لفظ جهڻ لڳس؛ پر مائي اڌ ٿڪ چئي ڪو ڪي لڳي ٿي وئي -

”او گاڏيءَ گاڏا ٿيه، آلا ڍاٽل لاٽا ڏينهن - آلا ته مورو ويٺي ڏيان...“

ٻيو سُرندائين ۽ ڪوهستاني تنبورائين جي وٽان اڳ اهي مورا انوڪ دفعا ٻڌا اٿس، پر هڪ اڪيلي، نوجوان ۽ ڪي قدر حسن عورت کي ٻنيءَ ۾ ائين مورو ڏيندي ٻڌي، دل ٽپ ڏيڻ لڳي. آواز ته نفيس هو، پر ان کان وڌيڪ سندس دل اندر ساجن لاءِ ساوڪ ڇڪ نهايت موهندڙ هئي. هڪ ڪار ۾، دل ٻار ڏي، جو هي زنده مثال ڏسي، مان هن ڀيڻ کي پائڻن لڳس - هلا انساني آسگ جو اظهار، ڪشش ڪيئن نه ڪندو؟

* * * *

هتان به - ڪوهيءَ تي پير جو مقبرو آهي. ”زهره“ سکا پاسي آهي ته جيڪڏهن سندس پٽڙو بيماريءَ مان چاڪ ٿي آيو ته قبر تي حلوڻ جو ٻو وجهندي، ۽ طاهريءَ جي دٻڪ چاڙهي، ماڻهن جو وات مٿو ڪرائيندي. هيئر سندس پٽ چڱو ڀلو ٿيو آهي، جنهنڪري اڌ درجن پل گاڏين ۾ زالون ۽ ٻار ڳاڙها ۽ ٿڪا ڪپڙا پائي، ڊسڪ ڊسڪ ڪندا ٿا وڃن. گهڻن زالن جا منهن کليل آهن، پر اٻڪڙ ٻڪڙ جو ٻلاند نرڙ کان هليو وريل آهي. ڊگن جي پوڻ تي ڳاڙها ڳاڻا ٻڌا اٿن. مڙسن مان ڪي گاڏين هڪڙن ۾ رڌل آهن ته ڪي پاڻ ۾ چرچا پوک ڪندا، پيرين ٻنڌ يا وڃن. هڪ گاڏيءَ ۾ ويٺل زال ٿي ڳائي - ”اڙي آلا پير تي ٿي وڃان!“ ته ٻيون سر ٿيون وٺائينس.

ٻجڙيءَ واري گاڏيءَ ۾ به مڪرائيئون آهن، جن جي سنڌين سان شادي ٿيل آهي. اهي مڪرائيئون سڙئي نرالو ٿيون آلاپن - هي:

”لڙي لڙي، او من ساڙو صبا جو گل وري اچي - مڪرائي گل وري اچي...“

ٽئين جي چونڊ جي مند آهي. مڙسن سان زالون به چونڊ ۾ مشغول آهن، سيني جا ڪپڙا ميرا ۽ ڦاٽل آهن. ڪا اهڙي آهي، جنهن جو مڙس بدحال آهي؛ ۽ ڪا اهڙي، جنهن جو بدگمان مڙس ڏک جو شڪار ٿي ڪمس مارڪٽ ڪندو ٿو اچي. ڪنهن جو ٻار بيمار آهي، ته ڪنهن جو پٽ ٽپ ڪائي رهيو آهي. تنهن هوندي به، هو ڪر ۾ مشغول آهن ۽ کليل آسمان هيٺ

کير جهڙين - فید سفید ڦٽين ۽ ڦڪن گلن ۽ ساون پتن ۽ ڳاڙهين اجرڪن ۽ شلوارن ۽ ڪا ڪا
 ٽڪ وڃائي ٿيون ڇڏين. منجهن ڪي نوورنيون ۽ ڪواريون به آهن، جي لڄ سبب کان
 نثيون، پر خاطريءَ سان چئي سگهجي ٿو ته سندن ڦاٽ ۾ هڪ ئي ٿار پئي وڃي - ورنه هي
 نوجوان گجر جو هٿ ڪم ڪندي اوچتو پيهي ڇو ٿو وڃي، ۽ سندس خساريل اک پٽ ۾
 ڇو ٿي ڪهي؟ لاشڪ سندس ڦاٽ ۾ محبت جي مڪڙي ڦٽڻ لڳي آهي!

”عضوي عضوي ڪي ٿو ٿاڻي، ڦاٽو جوش ڇو ٿاڻي،

نهن سڪيا ڳالهائڻ، ٿي وئي ظاهر بند زباني،

لڄ کان لالي گل ۽ آلي، دلڙي ٿي ديواني:

سرت وڃائي پير تيءَ جو، دل ڪيو آدرها - منهنجا پريتر پيارا آه!

- شايد ڪو وقت ايندو، جڏهن اهو غنچو وڻ جي گل جهڙو زرد ٿي ويندو، پر
 حال ئي الحال ڪهڙي نه اڪير ۽ آند مانڊ ٿو آئين ڪري: ڊگ ڊگ ۽ چن ڪا ٿار پئي
 وڃي ۽ دماغ پري چلڪات سان عمل زن ٿيو پوي! زندگي خود هڪ راز آهي، پر محبت
 آهي هڪ بونلوني اسرار، جو ان ڪسي اول کان آخر تائين هڪ نهايت نفيس افسون ۽ لپي
 ٿو ڇڏي.

ها، مون زرد گل جي ڳالهه ٿي ڪئي. دنيا ۾ لڪا ۽ ڪوسايل گل اليڪ آهن. گهڻا
 ته ڪجهه ڪوسائجي وڃن ٿا، هاڻي ٻيا به گهڻو عرصو جٽا ٿا ڪن: البت انهن ڪوسايل
 گلن ۾ ڪي اڪل رنگ ۽ خوشبويون ضرور آهن، جي ياد ٿيون ڏيارن اهو زرڻ زمانو،
 جڏهن جوين جو شراب انهن بوتلن ۾ چلڪي رهيو هو. وڻن جي پوک ۾، ڙالن خواه سندن
 جي شڪل ۾ چٽائي ٺهائڻ سان اهي قد ٻر آثار چٽا ٿي سگهن. سندن اک جي ٺهڻ ۽ آواز جي
 لرڙس، منهن جي رڳ ۽ چپ جي سرڪ سان سندن جيون واپي سگهي ٿو. هيئن به الين
 ڪين چئبو ته جيون - جولا خاموش ٿي وئي اٿن. اها جولا، جا خود جيون آهي، انت تائين
 خاموش ٿي ٿئي: فرق فقط هي آهي ته هوءَ ڪڏهن ٽڪي ڪڏهن مائي، ڪڏهن کليل ڪڏهن
 دونهاتيل ۽ ڊڪيل ٿئي ٿي: جڏهن ڪاڻي پري رک ٿي وڃي ٿي ته ان جي ڊير هيٺان به
 ناندي وانگر ٽڪندي رهي ٿي. اهوئي ڪارڻ آهي جو هوءَ پيرس زال، جا ڳارائي ۽ سور
 - سبب سڙي ڪندا ٿي وئي آهي ۽ جنهن جي زندگيءَ جو سفر ساري جي ڊگهيءَ رات جهان
 ڳوڪائيندو ۽ هر ڪندڙ پيو پاسي، سا به جڏهن هاڻ کان پوڙهي موس جو - ڏڙو ٿي سٺي ته
 هڪوار - سندس سڪل شرير ۾ هاڻي اچي ٿو وڃي - شايد سندس چت ۾ چيل ڪي باتيون ۽ لائون،
 چڻڪن هي ٿوريءَ قوڪ ڏيڻ سان ٽڪري نروار ٿيون ٿين. هونئن به، آفتاب اڳر اپڙڻ ويل
 - رخ خون جون صراحيون اوتي فضا کي گل - گلاب ٿو بڻائي، ته پوءِ ٻاڙيءَ ويل به سندس
 عنايت هڪا گهٽ اسرار خيز ناهي: قدرت نماشگر ڪي نرالي نموني جي سٺيل سوپا عطا ڪئي آهي،
 جا ايندو انڌڪار هي اوڏڙي هٿن سبب هاڻ وڌيڪ دلپذير ٿي لڳي!

سنڌي زالن جي محبت مشهور آهي. ”شاه“ سنڌي زالن کي سرخرو ڪيو آهي، نه مردن کي. مندن اها محبت هالڪي جوان ۽ ٻڌي، گهڻي ۽ اگهڻي، لائق ۽ اللالائي کي نوازيندي رهي ٿي. سچ پچ ته اها محبت ئي آهي، جا ايڪو ڏکڻ ڏوجهرن هوندي به کين خوشحال رکي ٿي. هڪ نوورني ڪنوار، جا ڏير-ڏيرائيءَ ۽ سس-سوري جي گهڻيءَ ۽ ڪاڪل سبب شايد آپگهات ڪري، سا به ورساڻ سينه سبب هل هل جا طعنا ۽ عذاب مٿا ڪيو پئي پوگي! ٻهراڙيءَ ۾ اٿهوند عام آهي. شاهوڪارن وٽ پيسو آهي، پر گهر ۾ ڪو سهنج ڪونهي. ڪيترا ڪٽنب ته ننڍين جڳهين ۾ گاهت ٿيا پيا آهن، باقي ٻڌا ته آهن ئي مفلس. انهيءَ مفلسيءَ جو بار گهڻي قدر زالن تي ٿو پوي. هو ٻيٽ کي پتي ٻڌي به ٻارن جي هالنا هيون ڪن. زال وٺايو لنگهڻ ڪڍندي، پاڙي مان پني پورائي ڪندي، گهر گروي رکندي، ۽ چند ڪاهي يا ڀرت ڀري چار ڏوڪڙو پيدا ڪندي، پر مڙس ۽ ٻارن کي اٿيو ڪي شيو لولو ٿئي ضرور ڪارائيندي. سندس قرباني واقعي حيرت انگيز آهي، جنهن جو بنياد آهي ”محبت“۔ جا سدائين پاڻ هالهو ڪري پين کي ڀري ٿي، ۽ الين ڪندي پنهنجو جهون سڦلو ڪري ٿي.

* * *

گولائين زالن لاءِ پورهيو گهڻو، پر وندر بلڪل گهٽ آهي. خوشيءَ جو موقعو به ڪو ورتو ٿو ملين. وڏا ڏينهن به هن ٻڙ ۾ ٿيون گذارين۔ خود شاديءَ جي موقعي تي به گهٽ-سائو ڪپ مٿي ڪنهن جي فرصت نه ملندي آهي، ۽ ويڄاري ڪنوار نه لڄ جي ماريل ۽ الڙي آهيندي ۾ محرق ٿيل ڏسي آهي، باقي هيون ڏاجي ڏيوڻ، چرچي گهڻي ۾ مشغول هونديون آهن. فرصت ملندي اٿن ته لاڏا به ڳائينديون آهن. ڪي لاڏا پي سڻي آهن، پر ڪن مان گهٽ-سائو جي اسڪن جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو. مون ڏٺو آهي ته ٻهراڙيءَ جي زالن کي سڄو راڳ-چوڻ ئي نٿو اچي. شهري چوڪريون ته سريراڳ ۽ ڏناسريون هڪ پئي پڌيان ٿهڪايو ڏين ۽ سڀا جي سورسين مان برميچي ڄاڻن، ڪي ته نرت-ڪلا به ماهر آهن، پر ٻهراڙيءَ جون موملون ڪن جزوي راڳن جي تڪ اڌ مڻ چئي ڄاڻن. اتفاق سان ڪنهن کي ڪو سڄو راڳ-چوڻ اچي، ته ليڪائڻ نه اچي! اڌ تڪ چئي روڪجي ويندي، ۽ ٻهراڻن سان ساڳي تڪ ٻيهر چئي پهندي، ”هلا اهو لکيئي؟“

”هائو، لکير.“

”هائي ٻي تڪ ته اچر ئي ڪانه ٿي!“

”ڳاه ته ياد اينده.“

”مان ڳائيندڙيس ڪونه!“

”ٻڙي، ڪٿي ڳائي پڏائينس!“

”مت ڪٿي اٿئي، ڌارين اڳيان ڪيئن ڳائيندي؟ گهرنهنس ٺڙيءَ تي نهن ڏئي پورو

ڪري ڇڏيندس...!“

ٻي چئي ورائيندي:

”سندس گهوٽ نه آسانيو اٿس ني! ڪهڙو عيب آهي، راجهه وانگر هي به پنهنجو پاڪ آهي. قد بت به اهڙو ئي اٿس.“

”بلڪل صحيح! ويسه نه اچيئي ته ڪٿي رکڙي پنڌ پٺر.“ مون سر وٺايس.

”ڇڱو ڀالو، هائي پنڌ...“

مان ڪن سر لا ڪري، قلم هني تي جهلي، هن ٻاڙيءَ جي گلي مان گائڻ-گنگا جي وهڪري ۾ وهڻ لاءِ تيار ٿو ٿيان، ته هوءَ وري به هڪ تڪ گائي روڪجي ٿي وهي، ۽ آها ورور ڏٺي چوڻ کان هوءَ، ٻئي پنڌ جي اڌ تڪ ٿي چوي. مان آسانيون اکيون وجهي ويٺو آهيان ته اجهو آيو سڪل ڪوهه سيمو ڪري... پر ”هاڻ ايترو ئي بس اٿئي، مون کي ته زاد نٿو اچي!“ چئي، آس آجهائي ٿي ڇڏي! انهيءَ ۾ شڪ ناهي ته هوءَ پاڻ هڪ نغمو آهي- بهار جي هر جهڙو نهايت نفيس، تازو توانو نشو! سندس معصوميت ٿي ڪافي دلڪش آهي- پر مان، جو

”هٿ ۾ ڪٿي جگر گدائي، ٻائي ٿلندري ويس،

پياسي پنجِي گيت جو گهمان پيو هي ديس“

سو چٽ سان چوانس ٿو ته ”ٻيڻ،

”ان ٿو مان وٺان ٿو، ٺڪي ڏن سان اتر چاه،

پڌالهر ڪو گيت اهو، جنهن ۾ هجي آه!“

- پر منهنجو لاهو سجاو نٿو ٿئي!

*

*

*

گولن جو ٻاهر يون ڏيک سهڻو آهي. چوٽر طرف ساوڪ آهي؛ رڍن ۽ ٻڪرين جا ڏن به ڪٿي گهٽ سهڻا ناهن؛ ڇيلا ۽ ٻرا نه ننڍن ٻالڪن وانگر- ”هونگر يون ڏين، ٻيرا ڪئن، سڀ جڳ، جا ٻارڙا الين ٿي ڪن!“ گائڻ ۾ مائٽو وڌيڪ آهي؛ سڄو وقت ٻيون ٻچن کي چٽ چٽ ڪند يون؛ ٻر ۾ ٻيهي هٿڙو گهمائين ته ٻيار ٻريون اکيون ڪٿي تياريند يون ۽ ٻڀ سان چٽل لڳند يون. مائي مرادن جي گانءَ، جنهن جو ڪير پيئندو هوس، سا منهنجا هٿ چٽل مان راضي نه ٿي، گدا چٽل جي ڪوشش ڪندي هئي! جيئن ٻالڪ هر ڪا شي وات ۾ وجهي چڪندو آهي، تيئن گاهون به سنگهڻ ۽ چڪڻ سان شيون پرکين ٿيون. ٻڪرين جون لاتيون، نارجو رينگت، پيچاري جي تنوار به لائي ڪانهي، تنهن هوندي به، گوشت جهڙو ٻاهران سهڻا آهن، تهڙو ئي اندر ترڪي اٿن. هر جاءِ ڪن ڪچرو، دڙ ڏوڙ ٿي ڏسجي، ۽ گند گوهر جي ڌڀ ٺڪ ماري ٿي ڇڏي. پُٺريل ۽ چٽل چنڊون، سيريون رليون ۽ اڳڙيون ٿڳڙيون ڏسي، ڪرنگهي مان سيرات نڪريو وڃي. ڪٿي پيپلن جون ترڪ ڪنيون آهن، جن جي آس پاس آلي چر مان ڍونڍ جي بانس ٿي اچي، ته ڪٿي لاش تي گجهون اچي گڏ ٿيون آهن؛ جگر ڪهي جو انهن پليگي آڏن جي پڙتال ڪجي! گولن ۾ آس ۽ هوا نه هجي ته گولائڻا هوند برسات ۾ ساڪوڙين جيان ڊڙجي پون. سندن کاڌي ۾ به ڪا قوت ناهي آهي- وٽن پاڇي پڪو آهي ٿي ڪونه، ۽ ٻيبي جي لوپ سبب مڪڻ ۽ سيو شهرن ۾ ٿو وڪاسي. تنهن هوندي به، ديس جو آڌار آهن گوشت؛ جيئن آهي آلودا نه ٿيا آهن، تيئن ملڪ ترقي نه ڪندو!

ماھوار ”ڪھاڻي“، بمبئي،
نان شڪري سان ورتل.

”ڌرتي-کوجنا سال“

۳ جون ۱۹۰۷ع، رات جو ٻارھين بجي ۾، يعني جولاءِ مهيني جي شروع ٿيڻ سان، سڄي دنيا جا وگياني (سائنسدان) گڏجي، ”انٽر راشٽري جيئوفز يڪل سال“ (The International Geophysical Year) جو آرٽيپ ڪندا. وگيان جي اتهاس ۾ هن جهڙو جيئرو ڪارڊ اڳي ڪڏهن به هٿ ۾ نه ڪٺيو ويو آهي. ان پروگرام جو مکيه ڪارڊ ٿيندو ته هيءُ ڌرتي، جنهن تي اسين رهون ٿا، تنهن بابت وڌيڪ حقيقتون هڪ ڪمن.

هن پرڻويءَ بابت اڳي ئي جيڪو گيان، جيڪا ڄاڻ حاصل ڪئي ويئي آهي، سا اسان جهڙن رواجي ماڻهن لاءِ نه برابر تمام گهڻي آهي، پر وگيائين جو چوڻ آهي ته اسان هن ڌرتيءَ بابت اڃا ڪجهه ڪونه ڄاڻو آهي، انهيءَ ڪري ئي، هنن ۾ ڪافي هرڪر آهي ۽ هو هن پرڻويءَ بابت وڌيڪ حقيقتون حاصل ڪرڻ لاءِ بي صبر بڻجي رهيا آهن. انهن وگيائين جو چوڻ آهي ته اسان جي هيءُ ڌرتي ان مرضي ۾ آهي، جنهن کي هڪ ئي وقت ڪيترا مرض لڳل هجن، پر طبيب انهن مرضن کي سمجهڻ کان قاصر هجن. ان ڪري، هن انٽر راشٽري جيئوفز يڪل سال ۾ ڌرتيءَ جو گرپ، جتي چيو وڃي ٿو ته اڃا گهڻون ڀرپور پٺيون آهن ۽ نهرو روپ نه ورتو اٿن، تنهن کان وٺي وايوسنڊل تائين، جتي پون ڇڏو ٿيندي ٿيندي نيٽ الپ ٿي آيو وڃي، ۽ جتان اٽل شروع ٿو ٿئي، اوسٽالين ٽولاهه وڌي ويندي. ڌرتيءَ جي انهيءَ تپاس ۾ حقيقت ۾ سال نه، پر ارڙهن مهينا لڳندا.

اسان وگيائي ڪيتر ۾ برابر حيرت انگيز ترقي ڪئي آهي، تنهن هوندي به هن پرڻويءَ بابت هزارين اهڙا راز آهن، جن بابت اسان کي اڃا تائين ڪا به ڄاڻ حاصل نه ٿي آهي. اسين چوندا آهيون ته ڌرتي پنهنجي محور تي ڦري ٿي؛ پر ان جو ڦرڻ هڪ سرهڪو نه آهي، جنهنڪري اسان جا گهڙيال جيڪو وقت ڏيکارين ٿا، سو حقيقت ۾ سورهن آڏا صحيح نه آهي. انهيءَ جو ڪارڻ ڪهڙو آهي؟— اهو اڄ تائين ڪير به پوريءَ طرح ڄاڻي نه سگهيو آهي. اسين وڌيڪ چوندا آهيون ته ڌرتي گول آهي،— پر اهو به درست نه آهي: ڌرتيءَ جي صحيح روپ

بابت خاطريء سان اڃا ڪجهه به چئي نٿو سگهجي. نقشي تي اسين ويڪرائي ۽ ڊگھائي ٺاڪون برابر مڌيءَ طرح ڏسندا آهيون، پر حقيقت ۾ اهي انهن کان گھڻو ڦريل ۽ ڏنگيون ٿڌيون آهن! هن پراڻيءَ تي اسان جي چوڌاري ڪيتريون ئي عجيب غريب گالهون ٿين ٿيون، جن ڪارڻ زبردست تباهي ٿئي ٿي، پر ان بابت ڪا به پوري سمجهائي اتي ملي، يا جي ملي به ٿي ته اها تمام ڪمزور آهي. مثال طور، قطبن کان ايندڙ ٿڌيون هوائون جڏهن گرم هوائن سان اچي ٿيون ملن، ته ان مان بجليءَ جهڙي هڪ زبردست شڪي پيدا ٿئي ٿي. اهو گرم روزانو ٻو هلي، اها شڪي ايتري آهي، جيتري هوند چاليو، لکن ائٽم بمن ٺاهڻ سان پيدا ٿئي سگهي، ساڳيءَ طرح، سڄي جيڪي پٺت ٿا ٻرن ۽ آڱ جون چيئون ٿيون اٿن، تن بابت به اڃا ڪير پوري ڄاڻ حاصل ڪري نه سگهيو آهي. سڄ جي مشاچري تان جيڪي اهي باه جون چيئون ٿيون اٿن، سي گھٽ ۾ گھٽ ڏهه لک ميل اوچيون ٿيون اڏاسن. سڄ تي اهي جيڪي اوچتا پٺت ٿا پوڻ، سي ڌرتيءَ جي برقي منڊل ۾ اهو ولڙو ٿا پيدا ڪن، جو سرويرون جون قطب-نئون ڦريو وڃن ۽ جهازرانيءَ جا اوزار بي اثر بڻجي پون. وگيائي اڄ پوءِ سوال اهو ٿا پڙهن ته ”ڌرتيءَ تي گرمائي وڌندڙ آهي ڇا؟“ اهيان اهڙائي ٻيا ڏجن، ڇاڪاڻ جو دنيا جي هنڌن تي ترقيءَ ڪارڻ ڪارخانن جون بهاريون وڌيڪ ڪاربان ڊاءِ آڪسائيڊ واپس منڊل ۾ ڀرينديون آيون رهن؛ اها گئس ۽ گھير گڏجي گرمائي ڪري وڌائين ٿيون. هاڻي، جنهن رفتار تي اهو سلسلو هلي پيو، تنهن جي مد نظر، وگيائين ڪي هينئر اهو آدمڪر اچي لڳو آهي ته ”ڇي ڌرتيءَ جي ويهين حصي تي هن وقت جوڪا دائمي برف چائي پئي آهي، سا نيڪ انهيءَ گرميءَ جي اثر هيٺ گهري پائي ٿي ويندي ڇا؟“ جي اها برف سڄ بچ ڪري ويئي، ته سمنڊ ۾ پائي ايترو ته چڙهي ويندو جو نيويارڪ، لنڊن ۽ شيانگائيءَ جهڙا هيٺانهينءَ وارا شهر سڀ پائيءَ هيٺ اچي ويندا وگيائي ان باري ۾ اڃا ڪجهه به خاطريءَ سان چئي نٿا سگهن، پر ڪوشش انهيءَ ۾ ئي لڳل آهن ته ان باري ۾ هڪا وڌيڪ پڪي حقيقت هٿ ڪن.

تنهن کان سواءِ، اکر مان ڌرتيءَ تي روزانو بجليءَ جي برسات پئي وڃي. وگيائي اڃا تائين ڌرتيءَ جي چوڌاري ويڙهيل پون جي تهه ۾ ايترو مٿي پهچي نه سگهيا آهن، جو ڇاڻي سگهن ته ان لاڳيتيءَ بجلي وڃڻ جو اسان تي ڪهڙو اثر ٿو پوي. روزانو چوويهن ڪلاڪن جي عرصي ۾ ڌرتيءَ تي ڪاسمڪ (Cosmic) رڪ جا جيڪي هڪ هزار ٽن پيا ڪرن، تن جي اثر بابت به وگيائي اڃا ”نه ڄاڻن“ جهڙي ڄاڻ ئي حاصل ڪري سگهيا آهن. هينئر جو وگيائي هوائن رستي واپس منڊل کان مٿي انهيءَ اکر ۾ ٿولهه وجهڻ جون تياريون پيا ڪن، تن هوائن تي انهيءَ ڪاسمڪ برسات جو نقصانڪار اثر ته ڪونه پوندو، ان باري ۾ اڃا ڪوبه وگيائي پڪيءَ طرح سان ڪجهه چئي نٿو سگهي.

’انٽر راشٽري جيو فزڪل -ال‘ اندر دنيا جا وگيائي انهن سوالن ۽ ٻين به هزارين سوالن جا جواب هٿ ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا. ڪئليفورنيا يونيورسٽيءَ جو ڊاڪٽر جوزف ڪپلان (Joseph Kaplan)، جو آمريڪن وگيائي ٽوليءَ جو اڳواڻ ٿي ڪم ڪندو، تنهن جو چوڻ آهي ته ”اسان هن سرشتيءَ بابت حقيقتون هٿ ڪرڻ جي ڏس ۾ هن کان اڳي ڪڏهن به اهڙو وڏو پروگرام نه رهيو آهي.“

انهيءَ پروگرام ۾ دنيا جا پنج هزار وگيائي پاڳ وٺندا، ۽ ڌرتيءَ جي چوڌاري ٻارهن سئو ”ڪوجنا-ڪينڊر“ (رسدگاهه) قائم ڪيا ويندا؛ تنهن کان سواءِ هزارين ٻيا سهاڪا به انهن وگيائين کي مدد ڪرڻ لاءِ حاضر رهندا. هي پهريون ئي پروگرام آهي، جنهن ۾ ڪميونسٽ توڙي غير ڪميونسٽ ملڪ هڪٻئي جو پُورن ساٿ ڏيئي رهيا آهن ۽ هڪٻئي سان هرڪو سهڪار ڪري رهيا آهن. ڏکڻ قطب تي آمريڪي وگيائي ڪوجنا-ڪينڊر قائم ڪندا، ته اتر جي آرڪٽڪ ايراضيءَ ۾ روسي وگيائي ڪوجنائون ڪندا؛ فرينچ وگيائي صحارا بيابان مان هوايون ڇوڙيندا، ۽ جپاني وري خاص جهازن ۾ چڙهي ساگر جي اونھائي مان ڪم ڪندا؛ بلگيريا جا -ائنسڊان ڌرتيءَ جي ڪشش قوت جو زور ماپيندا، ۽ اٽليءَ وارا وري اها تپاس ڪندا ته ڌرتيءَ جي چوڌاري آزاد بجليءَ واري سوکڻ هوا جي ته (Ionosphere) جي اوجھائي ڪيتري آهي.

ايڏي وڏي پيماني تي ڌرتيءَ جي چڪاس ۽ اڀياس جو ويچار، اول اول ۱۹۰۰ع ۾ وگيائين جي هڪ غير دستوري ميٽنگ ۾ ئي پيدا ٿيو. آمريڪا جي سلور اسپرنگس شهر ۾، آمريڪا جي ڪانسٽيٽوٽن جي ماهر ڊاڪٽر جِي. اي. وان اٽلين جي جاءِ تي، ڊاڪٽر لايڊ وي. برڪٽر ان پروگرام جي اوائلي ريڪارڊيشن ڪئي. ڊاڪٽر برڪٽر ان وقت واشنگٽن جي ڪارنيج سنٽر ۾ ڪم ڪندو هو. سن ۱۸۸۲-۸۳ع ۾، ۴ ٻوڏ وري -ن ۱۹۳۲-۳۳ع ۾، دنيا جي ڪيترن ملڪن اتر قطب ۽ ڏکڻ قطب وارين ايراضين جي اڀياس ڪرڻ ۾ سهڪار ڏنو هو. اهو اڀياس جيتوڻيڪ تمام ننڍي پيماني تي ڪيو ويو هو، تڏهن به ان مان لاپ تار گهڻو مليو. ان بعد وگيائين ڪافي ٽڪڙي تڙي ڪئي آهي؛ ان ڪري ئي ڊاڪٽر لايڊ وي رٽ هئي ته ”هينئر وڻو پيماني تي ڌرتيءَ جي اڀياس جي ڪوشش جو نه ورتي وڃي!“

ان غير دستوري ميٽنگ ۾ جيڪي به حاضر هئا، تن سڀني کي اها رٿ وئي. هڪدم جدا جدا ملڪن جي وگيائين ڏانهن خط لکيا ويا، ۽ ٿوري ئي وقت ۾ وگيائي -نستائن جي انٽر راشٽري ڪائونسل انهيءَ سڄي پروگرام جو با- ٻاڻ ٿي هموار ڪري ورتو. ڪم شروع ڪرڻ لاءِ آمريڪا سرڪار هڪدم ويهه لک ڊالر بحال ڪيا، جا رٽر ٻوڏ وڌائي ٽي ڪروڙ نوي لک ڊالر ڪئي ويئي. ٻين ملڪن به پنهنجي آدمشماريءَ انوسار پنهنجو حصو ڏيڻ جي قبوليت ڏني. ٻوڏ ته دنيا جي جدا جدا هنڌن - جوڙوڪ بروسيلس، روم، اسٽاڪهولم، هيگه،

بارسيلونا ۽ ٻين هنڌن تي سيشگون ڪيون ويئون، ۽ هن ڪارڊ ۾ هر ڪنهن جو چاه وڌندو ويو. ان بعد، وگيانن پاڻ ۾ ٻيئي اڀياس جا ڪيتر مقرر ڪيا، جن ۾ مکيه آهن: وايو، مقناطيسي ڪشش، سمنڊ، برقاني ميدان ۽ وهڪرا، قطبي روشني (Aurora)، ۽ آزاد بجلي ۽ وارو سوکڙو هوا جو تھ (Ionosphere). ڌرتيءَ جي گرپ اندر جيڪي وهي واهري ٻيو، تنهن جي ”سيموگراف“ اوزارن سان چڪاس ڪئي ويندي؛ خاص جهاز دنيا جي جدا جدا هنڌن تي ساگر جي اونھائيءَ جي ماپ وٺندا؛ ۽ آڪاس ۾ ويهن ميلن جي اوچائيءَ تائين ٽوڪڻا اڏايا ويندا؛ هوايون ڪئنڊڙ ٽوڪڻا سڪ ميلن جي اوچائيءَ تائين اڏامندا، وڏيون هوايون ٻه سو ميلن جي اوچائيءَ تائين اڏامنديون، ۽ نقلي گرهه شايد پندرهن سو ميلن جي اوچائيءَ تي پهچي سگهن.

جدا جدا ڪيترن ۾ خاص ڪهڙو اڀياس ڪيو ويندو، تنهن جو مختصر احوال هن ريت آهي: **ساگر-کوچ.** سمنڊ جي پٽ اندر جيڪي اسرار ڀريا آهن، تن بابت انسان اڃا خاص ڪجهه به ڄاڻي نه سگهيو آهي. هڪ ماھر چوي ٿو ته ”سمنڊ ۾ هر دفعي جيڪا ڪئنڊي ٿو اڇلايان، تنهن ۾ اهي جيئو ٽاسي ٿا اچن، جي اڳي هن پرڻويءَ تي اسان ڪڏهن ڏٺا يا ٻڌا نه آھيا“ قطبن ۽ خط استوا وچ ۾ ساگر جي پٽ اندر جيڪي وهڪرا ٿا وڃن، تن بابت اڃا اسان کي ڪا به ڄاڻ ڪانهي. انهن بابت ڄاڻ حاصل ڪرڻ تمام ضروري آهي، ڇاڪاڻ جو ممڪن آهي ته روشه جي آبهوا جو فيصلو انهن وهڪرن تي ئي مدار رکي. سمنڊ اندر جيڪي سڄيون ۽ ٻيا جيئو رهن ٿا، تن جو دارو مدار به انهن وهڪرن تي ئي آهي. سمنڊ ۾ هڪ لڪر جو وصال-ڪوٽ (Farm) آهي. سمنڊ جي پٽ اندر وارا اهي وهڪرا، تري مان پاڻ ۽ ٻيون ذاتون کڻي سمنڊ جي پوئڻ کي ٻيا پهچائين، جن پوئڻ تي وري سڄين ۽ ٻين جل-جئون جو گذر آهي. انهيءَ ڪري، سمنڊ اندر رهندڙ جيئون جي حياتيءَ جو سڄو دارو مدار به انهن اونھن وهڪرن تي آهي. انهن وهڪرن جو رخ ڪهڙو آهي، تيڪ ڪيتري اٿن، منجهن گرمي يا ٿڌاڻ ڪيتري آهي، ۽ اهي وهڪرا ڪٿن ٿا ٽرن گهرون، - هيتر اهي سڀ حقيقتون هڪ ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ويندي.

ٻي ڪوجنا ڪئي ويندي ته سمنڊ جي اونھائيءَ واري پاڻيءَ جي هر ڪيتري آهي؛ وگيانن جو ويچار آهي ته انهي ڪارخانن مان جيڪو ٽوڳ ٿو بچي، تنهن جي نيڪال لاءِ سمنڊ جون اهي اونھايون ڪافي ڪارائتيون ٿي سگهن ٿيون.

ڄاڻڻ جو چوڻ آهي ته دنيا جا جيڪي پنج کنڊ آهن، سي به هڪ هنڌ لڪر نه آهن ۽ اهي رکي رکي ٻيا چرڻ پرن-ان باري ۾ پڻ جاچ ڪئي ويندي. سورھين صديءَ ۾ يورپي ملڪن جڏهن هندستان اڀرڻ لڳو، تڏهن اتي هڪ ٽڪريءَ تي هڪ نشاني هئي هنالين. گذريل ٽن سو سالن ۾ اها نشاني سڪ فوت مٽي چڙهي چڪي آهي! وگيانن اهو ڄاڻڻ ٿا چاهين ته دنيا جي ٻين حصن ۾ به ڌرتيءَ جي اهڙي ٽڪري ٻيئي ٿئي ڇا؟ ڌرتيءَ جي گرپ اندر

ڪهڙي اٽل پتل چالو آهي، جو اهي قيد بليون ٿيون اچن؟ سڄي دنيا ۾، جدا جدا هنڌن تي، وگيائي انهيءَ بابت ڪوجنا ڪندا، ۽ ڏسندا ته يونڪمپ بابت به اڳڪٿي ڪرڻ ممڪن آهي يا نه.

قطبن تي ايباس. ڌرتيءَ جو اٽڪل ڏهون حصو سدائين برف سان ڍڪيو پيو آهي. اتر قطب واري ايراضيءَ جو ته ڪافي تفصيلوار ايباس ڪيو ويو آهي، پر ڏکڻ قطب واريءَ ايراضيءَ بابت اسان کي ائين ڪافي چئجي ته اڃا ڪابه ڄاڻ ڪانهي. هڪ ويچار ڪان ڏکڻ قطب جن دنيا جو ڊيفريجر ٿر آهي: اتي هي وشال برفاني ميدانن تان جيڪي هوائون لڳن ٿيون، اهي دنيا جي آبهوا تي ڪافي وڏو اثر ٿيون وڃهن.

انهيءَ ڏکڻ قطب جي ڪوجنا ڪرڻ لاءِ، مارن ملڪ اتي چاونجاه ايباس-چانوٿون هڻندا. جيڪو ملڪ هيٽالين پينگوين پڪين جو گهر بڻي رهيو آهي، اتي هينئر ست آٽ سو وگيائي به ڏيڍ سال لاءِ وڃي پنهنجا خيما کوڙيندا. تنهن ڏکڻ قطب تي آمريڪا جا ست وگيائي پنهنجي چانوٿي هڻندا، جني چوويهه ئي ڪلاڪ ٽيمپريچر برف ڳرڻ جي ٽيمپريچر کان به ۱۷۰ درجا هڪ وڌندو آهي.

ڏکڻ قطب وارا سڀ ڪوجنا، ڪيڊر، ريڊيو رستي هڪ ٻئي سان ڳنڍيل رهندا. انهن ڪينڊرن کي ڪيترن ئي مسئلن بابت ڪوجنا ڪرڻي آهي. هڪ مسئلو آهي قطبي برف جو، جنهن جو دنيا جي آبهوا تي وڏو اثر ٿو پوي. اتي دائمي برف پئي ڪري، هر گري اصل ڪانه ٿئي. ايباس ڪان ائين برف ڪرندي رهي آهي. ممڪن آهي ته برف جو اهو تهه، ميل کن يا ان کان به وڌيڪ ٿاهو هجي. سو، جنن سسٽم اوزارن سان ڌرتيءَ جي پٽ اندر نيل لاءِ تلاش ڪئي ويندي آهي، تنن برف جي هن تهه جو به ٿاهه لهن ۽ انهيءَ برف جي عمر ڄاڻڻ جو پتو ڪيو ويندو. انهيءَ ايباس مان دنيا جي آبهوا جو انهناس ٺهي سگهندو، ۽ ممڪن آهي ته آئيندي جي آبهوا بابت پڻ اڳڪٿي ڪري سگهجي. اتر قطب تي پڻ ساڳئي قسم جو ايباس ڪيو ويندو.

قطب وارن ڪينڊرن ۾، وگيائين کي هڪ ٻئي به مسئلي جو ايباس ڪرڻو آهي. اگم سان ايندڙ بجليءَ جون لهرون، قطبي ايراضيءَ ۾ جڏهن پرڻويءَ جي وايو سان ٿيون ٽڪرجن، تڏهن هڪ روشني پيدا ٿي ٿئي-جهڙي ”نيان“ (Neon) پٽن مان ملندي آهي. انهيءَ قطبي روشنيءَ (Aurora) سان گڏوگڏ برقي طوفان به لڳندا آهن، جن جو اثر اهو ٿيندو آهي جو دور دور ڏين جا ٽيليفون سرشتا ڪٽجي ويندا آهن، ۽ ريڊيا هلڻ بند ٿي ويندا آهن. وگيائي، ان ڪري، جاج ڪندا ته اهو اسرار پنهنجي قطبن تي ساڳئي وقت ٿو ٿئي ڇا؟ ۽ انهن برقي طوفانن بابت اڳواٽ ڄاڻڻ ممڪن آهي، يا نه؟ هيٺائين ڪنهن کي به ان باري ۾ خبر ڪانهي؛ پر هينئر وگيائي انهيءَ باري ۾ ڪجهه حقيقتون ڪٿيون ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا.

وايو منڊل. جنهن سمنڊ جي پٺت اندر جي اسان کي پوري ڄاڻ ڪانهي، تنهن واپس جي مٿين ته تي جيڪي ٿئي ٿو، تنهن کان پڻ اسان هن وقت اڃاڻ آهيون. مثال طور، جڏهن اکر مان ڪاسڪ ڪرڻا وسن ٿا، تڏهن پرتويءَ جي هوا جي چرن سان انهن جو ٽڪر ٿو ٿئي؛ انهيءَ ٽڪر ڪارڻ ٿول تباهيءَ جا پرزا برابر ڌرتيءَ تي پهچن ٿا، مگر خود ڪاسڪ ڪرڻا ڌرتيءَ تي نٿا پهچن. ساڳيءَ طرح، سج به ڌرتيءَ ڏانهن الٽرا واپرليٽ (Ultra violet) ڪرڻا پيو اچي. اهي ڪرڻا اهڙا ته تيز آهن، جو جيڪڏهن ڌرتيءَ تائين پهچن، ته جيڪي به هن پرتويءَ تي آهي، تنهن سڀ کي جيڪر جلائي خاک ڪري ڇڏين. اسان جي پرتويءَ جو ڌاري جيڪو واپس آهي، سوئي اسان کي انهن ڪرڻن جي قاتل اثر کان بچائي وٺو آهي. رات جو به آڪاس ۾ هڪ روشني ڏسي آهي، جنهن کي ”ايئر گلو“ (Air glow) ڪري ٿا سڏين. اها روشني تارن جي روشنيءَ کان ستوئي وڌيڪ تيز آهي. اهي سڀ ڳالهون، اسان لاءِ اڃا راز جي پردي ۾ ڊڪيون پيون آهن؛ واپس جي مٿين ته جو اڀياس شايد انهن رازن کي سمجهائڻ ۾ مدد ڪري.

واپس جي انهيءَ مٿين ته جي اڀياس لاءِ، وگيانن عجيب تجربا اورار پڻ تيار ڪيا آهن، جن مان هڪڙو آهي ”روڪوون“ (Rockoon). اهو روڪوون هڪ وڏو ٽوڪڙو آهي، جنهن ۾ اندر هڪ پٽرڪ هوائي رکيل آهي. اهو ٽوڪڙو مٿي هوا ۾ پوري تي رهندو، ۽ جنهن تي برقي طوفان لڳو يا ٻي ڪا اهڙي ڳالهه ٿي، ته هيٺان ڌرتيءَ تان رڳو رستي ٽوڪڙي اندر رکيل هوائيءَ کي ڇوڙيو ويندو، جاسٽ ميلن جي اوچائيءَ تائين اڏائي سگهندي، ۽ واپس جي مٿين ته ۾ جيڪي وهندو واهرندو هوندو، تنهن بابت هيٺ ڌرتيءَ تي خرچار موڪليندي. ڌرتيءَ تان پڻ ساڳي قسم جون هوايون ڇوڙيون وينديون، جي پڻ سون ميلن جي اوچائيءَ تي پهچنديون.

آمريڪا جي ”پٽرڪ“ هوائي اڏي تان نقلي گرهه (Earth Satelites) پڻ اڏايا ويندا، جي شايد پندرهن - و ميلن جي اوچائيءَ تائين پهچي سگهندا. اهي نقلي گرهه ڪلاڪ ۾ اونهه هزار ميلن جي رفتار سان اڏامندا، ۽ ڌرتيءَ جي چوڌاري ڏيڍ ڪلاڪ ۾ ٽيرو ڏيئي پورو ڪندا. انهن نقلي گرهن جو قطر ۲۰ انچ ٿيندو، ۽ ان اندر رکيل رڳو پرتويءَ جي وگيانن کي اکر جي خبرچار پهچائيندو رهندو.

مٿي اسان ۾، ٽي ڪلاڪ ۱۰۰ ميلن کان ۲۰۰ ميلن تائين رفتار وارا جيڪي هوا جا وهڪرا آهن، تن بابت پڻ اهي اوزار حقيقتون هٿ ڪندا، وگيانن جو ويچار آهي ته انهن وهڪرن جي مدد سان رواجي هوائي جهازن جي رفتار کي به وڌائي سگهيو.

ٻين مسئلن جو اڀياس، ڌرتيءَ کان ۱۰۰ ميلن کان وٺي ۲۰۰ ميلن تائين آزاد بجليءَ وارو سوکڻ هو جو جيڪو ته (Ionosphere) آهي، تنهن ۾ پڻ وگيانن ٽولڻ وجهندا.

هوا جي انهيءَ تهه جي مدد سان ئي اسان جا ريديا هلن ٿا. جئن آرمي روشني واپس اچي ٿي، تنن اهو هو جهه به ريديا ئي لهرون پو اچي. هيڪ ڌرتيءَ تي قائم ڪيل ڪنڊرن مان ”راڊر (Radar) سگنل“ مٿي هوا ۾ موڪليا ويندا، جي انهيءَ تهه تان اٿڙي واپس ڌرتيءَ تي موٽندا. موڪليل سگنلن کي واپس موٽڻ ۾ جيڪو وقت لڳندو، تنهن مان ئي انهيءَ سرڪيئر تهه جي ٿاهه جي ماپ بابت فيصلو ڪيو ويندو. تنهن کان سواءِ، برقي طوفانن وقت جو اها سوڪيئر هوا سڀ ريديا ئي لهرون جذب ڪري ٿي وڃي ۽ ريديا هلڻ بند ٿي ٿا وڃن، تنهن جو ڪارڻ پڻ ڳوليو ويندو.

وقت جي ساڳي لاءِ چند ڌرتيءَ جي ٿوري ڪان به وڌيڪ خطريءَ وارو آهي؛ جنهنڪري چند جون به جدا جدا ماهون ورتيون وينديون. ڌرتيءَ جي ڊگهائي ٽاڪن ۽ ويڪرائي ٽاڪن جي نرنهه ڪرڻ لاءِ به چند ۽ ٻين تارن جو اڀياس ڪيو ويندو. ساڳيءَ طرح، ڌرتيءَ جي ڪشش ثقل جي زور جي به وڌيڪ باريڪ ماپ ڪئي ويندي. ڌرتيءَ جي صورت بابت فيصلي ڪرڻ ۾ اهي ڪوجنائون وڌيڪ ڪارائتون ٿينديون.

جدا جدا ڪيترن ۾ انهيءَ اڀياس ڪرڻ بعد، ممڪن آهي ته ڊونڪيپ، ٻوڏون، طوفان ۽ ٻيا اهڙا ڪوپ، جن کي اسين هيٺائين قدرتي ڪوپ ڪري مڃيندا رهيا آهيون، تن بابت اسان کي وڌيڪ چئنيون حقيقتون حاصل ٿين، ۽ اسان کي انهن تباھين پٺيان قدرت جو ڪو حساب يا رٿا نظر اچي وڃي. تنهن کان سواءِ، ائسڊالٽي هاري پوڻ يا ڪن ايراضين ۾ اوچتو سوڪ ٿيڻ جو راز ڦولھڻ ۾ به شايد اسين ڪامياب ٿيون.

وگيانين جو ويچار آهي ته اهو اڀياس انسان ذات کي ڪافي وڏو فېض رسائي سگهندو، ۽ اسان کي پنهنجي ڌرتيءَ بابت ڪافي نئون حقيقتون حاصل ٿي سگهنديون.

ادبي نثر

(۱) ادبي ۽ وھنواڙي نثر.

نثر کي ٽلهي ليکي ٻن نسن ۾ ورهائي سگهجي ٿو: ادبي نثر ۽ وھنواڙي نثر. ادبي نثر لاءِ گھڻيون ئي خاصيتون ضروري آهن، جيڪي وھنواڙي نثر کان نہ لازمي آهن، ۽ نہ ٻنھ لھڪندڙ ئي آهن. گھر جي ڀاتين يا ڀين جي وچ ۾ عام طرح جيڪا گفتگو ٿئي، سا گھر چلاو ۽ ڪارگر وھنواڙي نثر منجھ؛ ڊاڪٽر مريض جون اکيون تھاسي، مرض جو تفصيل ۽ ان جي علاج جو طريقو ڏسي، تہ مناسب ۽ ڪارگر وھنواڙي نثر منجھ؛ سوداگر وڻج جي جنسن بابت اشتهار جوڙي، تہ سڄمل ۽ ڪارگر وھنواڙي نثر منجھ؛ سائنسدان ڪنھن وڪيانڪ مسئلي تي ڪتاب لکي، تہ نثر ۽ اڻوڳي پر ڪارگر وھنواڙي نثر منجھ.

سڄيءَ حياتيءَ ۾، ماءُ پنھنجي پٽ کي جيڪر ورلي ھيئن چوي تہ
”تنھنجا لال! تون ڪائين تہ آڇھير؛ تون پھرين تہ مونھير؛ تون آھين تہ روز روشن،
تون ٺاھين تہ اونده اندوڪارا“

سڄيءَ حياتيءَ ۾ ڪو ڊاڪٽر پنھنجي مريض جون اکيون تھاسي، کيس جي ھيئن چوي،
”تنھنجا نٿ تہ ڪھڙا نہ لال ٿي ويا آهن؛ دنيا جي مڙني لھل جي لالائي اچي
منجھن گڏ ٿي آھي، سندن خماريت ٻنھ خونخوار اچي پئي آھي! او دواسازا آڻ
ھيڏي ھوہ شيشي، جنھن منجھ آھي بلبل کي گھاليندو گلاب جي گلن جو عرق؛
۽ آڻ ھيڏي ھوہ دھلي، جنھن منجھ آھي لٽڪا-ساگر جي ھاتار ۾ پھي آندل
سڀن جي موتين جو ڀورو- تہ آءٌ... آءٌ پنھنجن ھٿن سان پئي ملائي... نازنين جي
ميرگھ- نئنن مثل نين ۾ ڪي ٽٽرا اوتئي، کين سڀل ڪريان!“

تہ اھو ڊاڪٽر صاحب جيڪر ستت ئي پنھنجي شفاخاني سان ڏڪجي، وڃي پاڳاھائي
سوگھو ٿئي.

پر، سائتھ جي دائري اندر، ماءُ جي ڀار جو اظھار اڃا بہ وڌيڪ اتساھ ڀرئي،
وڌيڪ رنگين ۽ وڌيڪ قربدار نثر ۾ شايع ڪرڻ، روادار ڄاتو ويو آھي؛ سائتھ جي وسيع

دائري اندر نه ڊاڪٽر جي دل-لڳي واهيات لڳندي، ۽ نه سندس عاشقانو علاجي احوال تي هيٺ پاسبو.

اڄ ڪالهه جا گهڻي وڏا واپاري، پنهنجا اشتهار وهنواري نثر پدران نه رڳو ادبي نثر منجهه درج ڪن ٿا، پر اشتهارن منجهه تاثير ۽ لطف ڦوڪڻ لاءِ، چورٿ-فروشن جيان، نظر-بنديءَ کان پڻ ڪم وٺن ٿا. سائنسدانن جا ڪتاب به اڄ ڪالهه سليس ۽ وڻندڙ ادبي نثر ۾ شايع ٿيڻ لڳا آهن. ايتري قدر جو مغربي ملڪن ۾ ڪيترائي نوان نڪرندڙ وڳاڻڪ پستڪ به اهڙائي تيز-ويڪو آهن، جهڙا انسانا ۽ جاسوسي قصا.

ڪهڙيون خوبيون. ڪهڙيون خاصيتون آهن، جن جي هنڌ سبب ڪو نثر ”ادبي نثر“ سڏجي ٿو؟ انهن خوبين ۽ خاصين جو آسان پر آترڙو اندازي لڳائڻ جو هڪڙو طريقو هيءُ آهي ته ڪنهن لئفٽ منجهان بيڙيائي نڪر-صفتي لفظن کي چونڊي آڻي هڪ هنڌ ڪجي، ۽ پوءِ ڪٿي ڇڄي ته ادبي نثر جون خوبيون ۽ خاصيتون اجهي آهي آهن-جنن ته رنگين، اثرائتو، لطيف، سليس، فصيح، بلند، پختو، ماليدار، سينگاريل يا الڳڪرت، وغيره- پر اهو ڪو ڪارگر طريقو نه آهي. انهن برابر آهي ته مٿيون ۽ پٺون گهڻي خاصيتون-تن منجهان ڪي ڪي نموني نموني جي ادبي نثر منجهه اوس هنڌ گهرجن، پر ادبي نثر جي اڀياس ۽ استعمال لاءِ هن وڌيڪ جو ويچار ڪنهن علمائي نموني وٺي ٿيڻ گهرجي.

ڪا به ڇيز سٺي تڏهن چڻبي آهي، جڏهن منجهس نه لفظ خوبيون هونديون آهن، پر ساڳئي وقت جڏهن منجهس خاميون به نه هونديون آهن. نثر جا گهڻي عوب يا دوش آهن، جن کان ادبي نثر کي آڇو رکڻ گهرجي. انهن سقمن يا دوشن جو اڀياس پڻ ڪنهن علمائي ترتيبوار نموني وٺي ٿيڻ گهرجي.

(۲) ادب ۽ ادبي نثر.

اول اچو ته ادبي نثر جي جاءِ، ادبي تحرير يا لکڻيءَ ۾ سرسريءَ ريت سوچيون. ادبي تحرير ٻن قسمن جي آهي- هڪڙو نظر ۽ ٻيو نثر. نظر، شعر جو حياتي آهي؛ نظر جو ويس ۽ سندس خاصيتون، نثر جي ويس ۽ سندس خاصيتن کان گهڻي قدر ڦريل آهن. ”شعر“ ۽ ”ادبي نثر“ منجهه گهڻي هڪجهڙائيون آهن، پر ”نظر“ ۽ ”نثر“ منجهه گهڻي علحدگيون آهن: ”نظر“ جسم آهي، ۽ ”شعر“ روح آهي؛ ”نثر“ جسم آهي، ۽ ”ادبي نثر“ جسم ۽ روح جو مناسب ميل جول آهي. ادبي نثر جو جسم، نظمي جسم کان گهڻو علحدو آهي؛ ۽ ادبي نثر جو روح، شعر جي روح کان، ڇڄي ڪٿي ته ڪي ڪجهه گهٽ درجي جو آهي. ادبي نثر جو روح جڏهن شاعري روح مٿل ٿئي ٿو، تڏهن اهو نثر فقط ادبي نثر نه، پر ”شاعري نثر“ سڏجي ٿو. شاعري نثر ۽ نظمي نثر جي وچ ۾ به تفاوت لڳ ڀڳ اهڙائي آهن، جهڙا شعر ۽ نظر منجهه-جن جي خلاصي وچور ڏيڻ جو ضرور نه آهي. نظمي نثر نڪي فقط

نظم آهي، ۽ نڪي فقط نثر آهي؛ پر منجهس ٻنهي جون ڪي ڪي خاصيتون ٿين. ائين ڪئي
چئجي ته تحرير جو ويس جيڪڏهن ڪجهه نظم ۾ ۽ ڪجهه نثر ۾ آهي، ته اهڙي تحرير ٿيندي
”نظمي نثر“. نظمي نثر، نظم جو هڪ قسم سڏجي ٿو؛ ۽ شاعري نثر، بعضي ادبي نثر منجهه،
بعضي شعر منجهه شمارجي ٿو.

(۳) نظم ۽ نثر.

نظم ۽ نثر جي وچ ۾ جيڪي تفاوت آهن، انهن تي هن سلسلي ۾ ڪجهه وڌيڪ غور ڪرڻ
جو ضرور آهي.

۱- نظم منجهه مصرعون ٿين، پر مصرعن واريءَ تحرير کي نثر سڏي نه سگهيو؛ نثر
منجهه جملا يا واکي ٿين.

۲- نظم جون مصرعون، هموزن ٿين؛ پر نثر جا جملا، نظم جيان، ماپ جي لحاظ
کان هموزن ڪن ٿيندا آهن. جيئو ٿيڪ سٺيءَ نثري عبارت منجهه جملا، ويچار جي لحاظ کان
موزون ٿيندا آهن.

۳- نظم منجهه، نظم جي ”صنف“ يعني خاص وچنا پئاندر، مصرعن جا طرح طرح جا
پند ٿين. جنهن تي ”مثنوي“، يعني ٻن مصرعن جو پند؛ ”مَثَلَت“، يعني ٽن مصرعن جو پند؛
”مربع“، يعني چئن مصرعن جو پند؛ ”مخمس“، يعني پنجن مصرعن جو پند؛ ”مسدس“، يعني
ڇهن مصرعن جو پند؛ وغيره. پر، نثر منجهه فقرا ٿيندا آهن، جن جي جملن جو انداز ائين
لهرايل ٿي نه سگهندو؛ نثر جي قرون جي ڏيکھ، سپاويڪ، منجهن سمايل ويچارن جي مدنظر،
ٿندي وڌي ٿئي ٿي.

۴- نظم منجهه قافيو يا ٽڪندي ٿئي، پر نثر منجهه رواقي طرح ٽڪندي ڪانه
ٿئي. البت، اڳئين زماني ۾ پارسي ۽ اردو ادب منجهه قافيو توڙي وزن نثر جي خاص قسم
منجهه ڪتب آيلدا هئا، جن جي مدنظر، نثر جا ڪي نالا لهرائيل هئا. اهي هي آهن:

”عاري نثر“ - يعني سنئون سوڏو، بنان قافيي ۽ بنان وزن جي نثر؛

”سُرُجُز نثر“ - يعني اهو نثر، جنهن جا جملا ٽائي مصرعن جيان وزن ۾ ساڳيا هجن،
پر منجهن ٽڪندي نه هجي؛

”مسجع نثر“ - يعني اهو نثر، جنهن جا جملا ماپ ۾ هڪجيڏا نه هجن، پر منجهن
آخري لفظ ٽڪند هجن.

سنڌي ادب ۾ ”سُرُجُز نثر“ جو ڪي ڪجهه استعمال ٿيل آهي. مثلاً پروفيسر لانڪرام
ٿڌائيءَ جي ترجمو ڪيل ”گيتا“، جنهن مان 4 ستون هيٺ ڏجن ٿيون:

”ڏسي ٿو آتما سڀ ۾، ڏسي ٿو آتما ۾ سڀ،
ڏسي هر هنڌ ساڳيو روپ، ساڏي يوگ ۾ جو من.“

پر، اهڙيءَ تحرير کي سچ پچ نه نثر ڪوٺائي غلط ٿيندو. حقيقت ۾ اهو هڪ نظمي ويس آهي، جو شعر کي بهرائي سگهجي ٿو، ۽ نه نثر کي. سنڌي ادب ۾ ’مسجع نثر‘ جو به ڪجهه استعمال ٿيل آهي. ساڌو واڻائيءَ جي هڪ روحاني آبهشن ۽ ترجمي ۾ مسجع نثر ڪتب آندل آهي. جنن ته ”مون ڏي من مول، منهنجو پگت ٿي، مون کي پگه ڏي، مون کي ڪرنگار، مون کي بهرايت ڪندين، اهو انجار ڪريان تومن، السر تو واسطي پيار.“ هن قسم جي تحرير ۾ نثر منجهه شمارڻ لائق نه آهي، ۽ کيس جوهر جي لحاظ کان ”ٻورو نظر“ سڏڻ تي درست ٿيندو. جيتوڻيڪ روح جي لحاظ کان اها تحرير اعليٰ شعر جي بدويءَ تي پهتل آهي.

(۴) مقفي نثر.

اهو نثر، جنهن جي جملن جا آخرين لفظ هر قافيه هجن، سو نثر ’نثر مسجع‘ سڏجي ٿو؛ پر جنهن نثر جي جملن اندر وچ وچ ۾ ٽڪندي ٿئي، ان کي ”مقفي نثر“ چئجي ٿو. اهڙو نثر، ”ادبي نثر“ جوئي نمونو شمارڻ گهرجي، نه نظر جو. مقفي نثر جا ٻه مثال هيٺ ڏجن ٿا: ۱- ”شاهزاديءَ ماءِ طلعت، لعل ڪري ٿي ڏني؛ اکين ۾ سرمو وڌائين، زبور پهر بائين، ارغواني ويس جو جنسار ڪيائين. سڀ هارسينگار ڪيائين، آرسی کڻي پنهنجو منهن ڏنائين. منهن ڏسندي، گلن جي لالائي، اکين جي گهيريائي، جوانيءَ جو زور، حسن جو شور، زلفن جو تاب، غمزي جو حجاب ڏسي، تماشو لڳي ويس. چوڻ لڳي ته ”واه واه! هيءَ به ڪو حسن بيمثال آهي! جي اهو منهنجو حسن آهي ته ٻس، حسن ختر آهي، سڀ حسن کان آتر آهي!“ خاص پانهن کي سڏي، چيائين ته ”هڏانهن اچو، هيءَ تماشو ڏسو. ههڙو حسن جو شعلو، توڙي تيلو، ڪو توهان ڏلو يا ٻڌو؟“ پانهن حسن جو تماشو ڏٺو: حسن نور علي نور ڏنائون، جلوو بيدستور ڏنائون؛ پاڻ کي حسن تي سڃيو ڪيائون، پر في الحقيقت سڃيو ڪيائون.“ (— آخوند لطف الله: ”گل خندان“)

۲- ”گهڻن کي چٽائي ڏنر، پر ڪا به سندس مٿ نه ٿاني، ڪنهن ۾ به سندس هڪ نشاني نظر نٿي آئي. انهيءَ حيرانيءَ ۽ پريشانيءَ سبب، سارو زمانو باهر، اکين ۾ اونڌاھ؛ گهر پار زهر دار، منن مائتن کان بيزار؛ آڻي ويلي بيمارين سمهن سهرين بيمار؛ هلن چئن کان لاجار، ڪم ڪار کان بيمار؛ مطلب ته ڏند اندوڪار نظر اچڻ لڳو.“ (— ليکڪ: ”پوتر پير“)

مقفي نثر منجهه هڪ صنعت استعمال ڪيل آهي. ”صنعت توصيف“، صنعتون، ادبي نثر توڙي شعر جي اهم سامگري آهن، انهيءَ وٽه جو ويچار اڳتي هلي ڪيو ويندو.

(۵) ادبي نثر ۽ مضمون.

مضمون جي لحاظ کان ادبي نثر جا آهي ئي قسم آهن، جي شعر جا پڻ ڌار ڌار قسم آهن؛ پر شعر جا قسم، مضمون جي وڌيڪ وسيع دائري سبب، نثري مضمونن کان وڌيڪ آهن. مضمون ٻڌائڻ، ادبي نثر جا هيٺيان مکيه نمونا آهن:

(۱) بيانِي نثر. هن قسم جي مضمون کي هنديءَ وارن ”ڪٿائڪ“ يا ”آڪيانائڪ“، ٻيٽيءَ (Narrative Prose) ڪوٺيو آهي؛ ڇاڪاڻ ته اهڙي ٻيٽيءَ مضمون منجهه ڪا جيون-ڪٿا، ڪا ڪهاڻي، ڪنهن ڏنل ٻڌل حادثي جي تفصيلوار حقيقت ڏنل هوندي آهي. (۲) تشرهِي نثر. هن قسم جي نثر کي منظر ڪشي يا نظاري ٺڪاريءَ وارو مضمون به چون؛ ڇاڪاڻ ته منجهس ڪي نظارا، ڪي تصويرون چٽيل ٿين. هنديءَ وارا اهڙي نثر کي ”ورننائڪ ٻيٽيءَ“ چون؛ انگريزيءَ ۾ چئجي Descriptive Prose.

(۳) ڏياني نثر. هن قسم جي نثر کي هنديءَ ۾ ڪولين ”چيتنائڪ ٻيٽيءَ“، يعني Reflective Prose. ”ڏياني نثر“ منجهه لڪندڙ جي خيالي قوت، هن جي ويچار-شڪنِي وڌيڪ نمايان هوندي آهي. هيءُ نثر ئي آهي، جنهن ۾ نثر نويس پنهنجو شاعرانو پرواز جيڪڏهن بهترين نموني ۾ سمائي ٿو، ته سندس نثر جو روح شعر جي روح مثل ٿيو هجي. جيتوڻيڪ نثر جا ڪي شهر ڪاروبگر، هرڪنهن قسم جي نثري مضمون کي شعر جي بدويءَ تي پهچائڻ ۾ ڪامياب ٿيا آهن.

(۴) نصيحت آميز نثر. هي نثر جو آهو قسم آهي، جنهن منجهه نثر نويس سٺون سوڌو آهڻس ٿو ڏئي، تنهنڪري هنديءَ ۾ کيس چون ٿي ”آهڻسڪ ٻيٽيءَ“؛ انگريزيءَ ۾ چئون Didactic Prose. نصيحت آميز نثر جڏهن سٺو تقرير جي ويس ۾ آهي، تڏهن ان کي چئجي ”تقريرڪ نثر“؛ هنديءَ وارن کيس ”وياڪيانڪ ٻيٽيءَ“ سڏيو آهي.

(۵) دليالي نثر. اهو نثر، جنهن منجهه ڪنهن مسئلي تي بحث سڃاڻو ڪيل هوندو آهي، ان کي ”دليالي نثر“ چئبو آهي؛ انگريزيءَ ۾ چونس Argumentative Prose. دليالي نثر يا ته سٺين سوڌي نثر منجهه هوندو آهي، يا ته گفتگوئي نثر منجهه، جنهن کي انگريزيءَ ۾ چئون Dialogue. ”گفتگوئي نثر“ مضمون جي لحاظ کان ادبي نثر جو خلاصو نمونو ڪين آهي. گفتگو، ڏياني مضمونن بابت ٿئي، نصيحت آميز مضمونن بابت ٿئي، بيانِي مضمونن بابت ٿئي. — يعني مضمونن بابت ٿئي. ٻئي طرف، ادبي تحريرن جي تفسير ڪجي ته ڪهڙو سارو گفتگولي نثر جيڪر عام ادبي نثر ۾ نه، پر ٺاڻڪ (Drama) ۾ ئي شمارجي.

(۶) ادب ۽ جذبات.

انسان جي دل اندر طرح طرح جا امنگ آهن ٿا. شاعر وانگر، قابل نثر نويس جو به ڪم آهي هرڪنهن مضمون منجهه مناسب جذبو لوڪڻ. هندي ساهتيه منجهه ”پاو“ ۽ ”رَس“ کي

هرهڪ قسم جي ادبي تحريري سامگريءَ ۾ اعليٰ درجو ڏنل آهي. هندي ساهتيءَ ڪلاڪارن، انسان جي هردي اندر ائين ٿيندڙ پاڻ (Emotions) کي نون قسمن ۾ ورهايو آهي. اهي ٽي جذبا هي آهن:

(Love)	(۱) پريز يا عشق
(Mirth)	(۲) هسي يا مذاق
(Sorrow)	(۳) شوڪ يا افسوس
(Anger)	(۴) ڪروڙ يا قصو
(Enthusiasm)	(۵) آتساه يا جوش
(Fear)	(۶) ڀڙ يا خوف
(Hatred)	(۷) ڏڪار يا نفرت
(Wonder)	(۸) اچرج يا عجب
(Renunciation)	(۹) ويراگ

جذبات جي مدنظر، هرهڪ قسم جي ادبي تحرير نون قسمن ۾ ورهائي سگهجي ٿي. ائين، ادبي نثر ۾ نون قسمن جو ٿي سگهي ٿو؛ ۽ هرهڪ نموني جي جذبي واري ادبي نثر مان جدا جدا نموني جو رس (Flavour) اچي ٿو. انهن نون قسمن ۽ رسن جي نثر جا نوَ نمونَ آهن ٿي سگهن ٿا:

Erotic	(عاشقانو)	(۱) سينگار رس وارو
Comic	(مذاقي)	(۲) هاسر
Pathetic	(سوز وارو)	(۳) ڪٽرُون
Furious	(ڏمر وارو)	(۴) ڪوپ
Heroic	(آتساه وارو)	(۵) ويرا
Frightful	(خوفناڪو)	(۶) ڀڙو
Loathsome	(مڪروه)	(۷) ڀڄان
Marvellous	(حيرت وارو)	(۸) وسمه
Quietistic	(روحاني)	(۹) شانت

(۷) ادبي نثر جون تقريرون.

ادبي نثر جن جن تحريرن ۾ ڪتب اچي ٿو، سي هيٺيون آهن:

(Essay)	(۱) مضمون يا ليک
(Preface, or other Literary Criticism)	(۲) مهاڳ، يا پيوڪو تنقيد ليک
(Story)	(۳) حڪايت يا ڪهاڻي

(Novel)

(۴) نيسو يا آهياس

(Drama)

(۵) روڻڪ يا نانڪ يا ڪيل

ادبي نثر جا عام اصول، هر هڪ قسم جي تحرير سان لاڳو آهن. هر هڪ قسم جي تحرير کي ادبي نثر جي عام خاصين کان آڃو رکڻو آهي، ۽ هر هڪ قسم جي تحرير ۾ ادبي نثر جون عام خوبيون سمائيون آهن؛ پر هر هڪ قسم جي تحرير لاءِ وري پنهنجا پنهنجا ادبي اصول آهن. جي پروفيسر سنگهارام ملڪاڻي پنهنجي شاهڪار ڪتاب ”ادبي اصول“ ۾، پنهنجي دستوري قابليت سان، درج ڪيا آهن.

(۷) ادبي نثر جون خاميون ۽ خوبيون.

ادبي نثر جي جيڪا ادب ۾ جاءِ آهي، سا نظر مان ڪڍي اٿئون. ادبي نثر جي وراست، ڌار ڌار دائري موجب ٻن نظر مان ڪڍي اٿئون. ادبي نثر ۾ ڪهڙيون خاميون نه هئڻ گهرجن، ۽ منجهس ڪهڙيون خوبيون هئڻ گهرجن، انهن جو تسريوار اندازو ليکائڻ هئڻ ڪي ڪجهه آسان ٿيندو.

(الف) ادبي نثر جا عام سقم يا دوش هيٺين موجب ورهايل آهن:

(۱) لفظي سقم يا عيب-دوش؛

(۲) جملن جا سقم يا واسڪه-دوش؛

(۳) عبارت جا باقي سقم يا وچنا-دوش؛

(۴) معنوي سقم يا ارتڪ-دوش.

انهن چئن ئي سقمن جي وڌيڪ پنهنجي سر اهڙي ته طويل آهي، جو ان کي هڪ مخزن جي ليک ۾ سمائي نه سگهيو. هتي، پهرين ٽن سقمن جي سقمن جا لفظ ڪي نالا ڏجن ٿا.

لفظي سقمن ۾ ڪي هيٺيان آهن؛

Ambiguous word

(۱) دو-ارتڪ يا ٻي-معنائو

Incorrect word

(۲) آئند يا غلط

Obscure word

(۳) ڪٽاڻڪ يا اڻ چٽو

Vulgar word

(۴) گراسه يا جهنگلي

جملن جي سقمن مان ڪي هيٺيان آهن؛

Confused Sentence

(۱) منجهيل جملو

Cacophonous

(۲) ڪٽر ڪٽڪش، سٽو جملو

Parenthetical

(۳) گٽريٽو واسڪه يا جملو مطرف

Not uniform

(۴) اڪرمت يا غير يڪساني

Sentence with repeated words (۵) ڪٽ ٻڌ، بالفظ-دٻاءُ

معنوي ملهن ۾ ڪي هيليان آهن :

Dubious Meaning	(۱) سنگڌ ارٿ يا ٽڪي مطلب
Inconsistent "	(۲) آسپڙ ارٿ يا بيحورڙ مطلب
Irrelevant "	(۳) آهشت ارٿ يا بيتعلق مطلب
Tautophonus"	(۴) پٽراڪت يا تڪرير سخن

(ب) ادبي نثر جون عام حويون وري هيٺين ذاتين ۾ ورهايل آهن :

(۱) "مباحث"، جنهن جو داروسدار هيٺين علمن تي آهي :

- ۱- "علم لغت" يا ڪوش-ودها
- ۲- "علم صرف" يا شد-ماذارن-ودها
- ۳- "علم نحو" يا وهاڪرن
- ۴- "علم معني" يا پاشا-وگيان

(۲) "بلاغت"، جنهن جو داروسدار هيٺين علمن تي آهي :

- ۱- "علم بيان"، جنهن ۾ ادب جي چئن سبڪارن جو ذڪر ڪيل آهي : تشبيه يا اهناء، استعارو يا روپڪا، مجاز مرسل ۽ ڪنايو.
- ۲- "علم بديع"، جنهن ۾ گهڻي لفظي تجنيسون ۽ معنوي صنعتون ذڪر ڪيل آهن. هندي ساهتيءَ ۾، بلاغت جي مڙني اسن کي گڏي "الڪار ودها" ڪوٺيل آهي. "الڪار" لفظ جي اڪري معنيٰ آهي "گهڻو"، ساهتيءَ ۾ "الڪار" معنيٰ "صناع-بدايح" (Figures of Speech).

مٿين مڙني خامين ۽ خوين جي ترتيبوار اڀياس ڪرڻ بعد، چئي سگهيو ته اعليٰ ادبي نثر ڇاڪي ڪونهي. تنقيد ڪرڻ جي قابليت پڻ انهيءَ اڀياس دواران ئي حاصل ڪري سگهجي ٿي. انهن خامين ۽ خوين جي ڄاڻ بعد ئي پوريءَ طرح چئي سگهيو ته هڪا نثري تحرير "ادب" ۾ شمار ڪرڻ لائق آهي، يا نه.

فرض احمد "فرض"
سنڌ يڪار: شمشير الحيدري

ٻيون شعر

جڏهن اسين زندگيءَ جي باري ۾ هڪو نظريو قائم ڪرڻ چاهيندا آهيون، ته سڀ کان پهرين اسين مخلص شين ۽ حقيقتن جي اهميت جو جائزو وٺندا آهيون. انهن مان هڪي اسان کي تسار اهم ۽ ضروري معلوم ٿينديون آهن، ۽ هڪن جي اهميت اڃا توري ۽ اتفاقي معلوم ٿيندي اٿيون. انهيءَ اهميت کي چاهي اها ڪهڙي به بيان هجي، اسين "قدر" (Value) سڏيون ٿا. ڪنهن شيءِ ۾ ان جي قدر جي موجودگي تاريخي سبب جي ڪري هوندي آهي، ته ڪنهن ۾ اقتصادي سبب جي ڪري، ۽ ڪنهن ۾ وري سياسي سبب جي ڪري. وري انهن قدرن جي اهميتن ۾ به فرق ٿيندو آهي. الڳ الڳ اهميت ٻڌائيندڙ، اسين پنهنجي ذهن ۾ انهن سڀني قدرن جو هڪ گڏيل نظام ترتيب ڏيندا آهيون: ۽ اهوئي نظام اسان جو نظريو يا زندگيءَ جو فلسفو ٿو ڪوٺجي.

هن مضمون ۾ اسان کي انهيءَ مسئلي تي ويچارڻو آهي ته "شاعر جي قدرن جو نظام ڪهڙو هجڻ کپي، ۽ انهيءَ نظام جي صحيح يا ناقص هجڻ جو سندس ڪلام جي خوبين تي ڪيتريندو اثر پوي ٿو؟"

ڪي صاحب انهيءَ راءِ جا آهن ته "شاعريءَ يا آرٽ جي ڪنهن به شعبي بابت اهو بحث اٿارڻ ئي نه گهرجي، ڇو ته آرٽ جو قطعي ۽ واحد قدر فقط "جمالياتي قدر" آهي". هنن جو خيال آهي ته "شاعر کٽي ڇا به هجي، ۽ هن جا قدر چاهي ڪهڙا به ڇو نه هجن، پر جيڪڏهن هن جو ڪلام "جمالياتي" فقط نظر کان ڪامياب آهي، ته پوءِ اسان کي ان تي حرف گهري ڪرڻ جو ڪو حق ئي ڪونهي!" اسين ٿوريءَ دير لاءِ ائين مڃون ٿا ته شاعريءَ جو قدر فقط "جمالياتي" آهي، ۽ شعر جو واحد مقصد آهي جمالياتي تسڪين پهچائڻ: پر سوال آهي ته انهيءَ "جمالياتي قدر" جي پيدا ٿيڻ ۾ شاعر جي باقي ٻين قدرن جو به هڪو دخل واسطو آهي يا نه؟ ۽ شعر مان اسين جيڪا جمالياتي فرحت حاصل ڪريون ٿا، ها شاعر جي ٻين قدرن کان متاثر ٿئي ٿي يا نه؟

انهيءَ ۾ 'جمالياتي قدر' ۽ 'جمالياتي فرحت' جي اهڙا لاءِ هڪ خلاصو مضمون ڪري. اسان کي پنهنجي مقصد لاءِ فلحال ٻن چئن ابتدائي ڳالهين جو بيان ڪافي ٿيندو. پهرين ڳالهه ته هيءَ آهي ته اوهان فرحت تڏهن ئي محسوس ڪندا، جڏهن 'حسن' جو هڪو ڪو 'ذڪر' اوهان کي متاثر ڪري. جمالياتي تاثر به ته آخر 'تاثر' جي ئي هڪ صورت آهي: ظاهر آهي ته انهيءَ تاثر ۾ هڪ جذباتي عنصر لازمي آهي؛ پر اهو تاثر جامع ۽ تسلي بخش تڏهن ئي ٿو ٿئي، جڏهن ان کان دل ۽ دماغ ٻنهي کي تسڪين ۽ طراوت پهچي. دل جون راهون دماغ منجهان ئي ڦرندڙيون ٿيون وڃن: جيڪڏهن حسن انهيءَ پهرينءَ منزل تي ئي ڪو سوجهرو نه ڪري، ته پوءِ ذوق وارا منهن مهاندي جي خوين تي سر جون گهورون ڪرڻ واريءَ منزل تي پهچي ئي نٿا سگهن. هاڻي، شعر ۾ اها ڪهڙي شي آهي، جيڪا اوهان کي متاثر ٿي ڪري؟ - شاعر جو تجربو يا مضمون، ۽ ان جي اظهار جو انداز. اهي ٻئي چيزو هڪ ئي ذڪر جا به پهلو آهن، ۽ انهن کي هڪ ٻئي کان جدا ڪري نٿو سگهجي. پر، ڪهڙي کن انهيءَ اظهار جي انداز کي الڳ ڪري ڇڏيو، ۽ پوءِ ٿو ته شاعر جي مضمون يا تجربو ۾ ڪهڙي اهڙي شي ٿئي ٿي، جيڪا جمالياتي تاثر - يا ڪو به تاثر - پيدا ڪري ٿي. هاڻي، اوهان 'تجربن' کي پنهنجيءَ جاءِ تي خوبصورت يا بدصورت ته چئي نٿا سگهو، البت اهي تجربا سچا يا ڪوڙا ٿي سگهن ٿا، گهڻا يا منجرا ٿي سگهن ٿا، ذاتي يا اجتماعي ٿي سگهن ٿا. ۽ انهن ئي حوالن يا پرائين جي ڪري انهن ۾ متاثر ڪرڻ واري اها صلاحيت يا عدم صلاحيت پيدا ٿئي ٿي، جنهن تي جمالياتي فرحت جو دارومدار آهي: تنهن جي معنيٰ اها ٿئي ته شاعر جو پنهنجو تجربو جيڪڏهن نافي يا ساهي آهي، ته ان حالت ۾ سندس تجربو مان پيدا ٿيندڙ تاثر به رڳو نالي ماتر ئي هوندو. اظهار جي انداز سان ان جي صورت کڻي ٿوري گهڻي بدليءَ ته بدليءَ، نوعيت ته ڪانه ٿري سگهندي؟ جيڪڏهن اهڙي ڳالهه قبول ڪئي وڃي ته شاعر جي تجربو ۾ پنهنجي سر اهڙيون خاصيتون ٿين ٿيون، جن جي ڪري اسان جي فرحت وڌي گهٽي سگهي ٿي، ته پوءِ لازمي طرح اهو به مڃڻو پوندو ته جمالياتي قدر شعر جو آخري ۽ اڪيلو قدر ڪو آهي، ڇو ته ان جي پيدائش ۾ غور جمالياتي سببن جو به دخل آهي.

ان لاءِ هڪ سوچارو مثال وٺڻ کان اڳ، اسان کي پهرين شاعر جي تجربن ۽ شاعر جي قدرن جو هڪ ٻئي ۾ جيڪو تعلق آهي، ان کي به چٽيءَ طرح سمجهي وٺڻ کپي. ظاهر آهي ته تجربن جي چونڊ ۽ ترتيب ۾ شاعر انهن جي اهميت جو هڪو نه هڪو معيار پنهنجي اڳيان رکي ٿو. هو اهي ئي تجربا بيان ڪندو، يا انهن ئي تجربن تي وڌيڪ زور ڏيندو، جن کي هو پاڻ وڌيڪ اهم ڄاڻندو هوندو. اهميت يا نااهميت جي انهيءَ معيار کي اسان شاعر جي 'قدرن جو نظام' ڪوٺيون ٿا. ان جو مطلب هي ٿيو ته شاعر جا 'قدر' سندس تجربن کان

ڪا جدا شي ڪين آهن: شاعر جي قدرن جو نظام، هن جي مضمون يا تجربن جي چونڊ ۽ ترتيب جوئي هڪڙو حصو آهي، ۽ انهن ۾ شامل هوندو آهي.

هائي هن ساري بحث بابت هڪ اڌ مثالن تي غور ڪريو. فرض ڪريو ته هڪڙو شاعر فقط پنهنجي ڪوٺ جي بناوٽ بابت شعر ٿو لکي، يا پنهنجن نظمن ۾ سندس فريزيچري واکاڻ ٿو بيان ڪري. ته هائي اسان مان ٻين ماڻهن وٽ ڪوٺ يا فريزيچري ۽ اهي ئي ڪونه، يا انهن شين کي هو ڪا اهميت ئي نٿا ڏين ۽ ان ۾ ڪا دلچسپي نٿا وٺن، سي شاعر جي اهڙي ڪلام مان ڪوبه لاکڻ لطف وٺي ڪين سگهندا. ان جي ابتڙ، جيڪڏهن شاعر عشق ۽ محبت جون ڳالهيون ڪري، پڪ ۽ بيماريءَ جا ڏک ٻڌي، ته اسان مان گهڻا هن جي تجربن ۾ شريڪ ٿيندا. ڇو ته اهي انسان جا عام احساس آهن. شاعر جو تجربو جيتريقدر گهرو ۽ همه گهر هوندو، اوتريقدر ان ۾ ٻين کي متاثر ڪرڻ جي وڌيڪ صلاحيت هوندي. اها صلاحيت، جنهن مٿي بيان ڪري آيسين، يقيناً هڪ ”جمالياتي خوبی“ آهي. جيڪڏهن جمالياتي قدر ڊگهو لفظن جي صفائي ۽ بندش جي چستِيءَ تي متعصر هجي ها، ته پوءِ ”چرڪين“* اسان جي چوڻيءَ جي شاعرن ۾ ليکجن ڪي ها. پر ائين ناهي. اسين هن کي وڏو شاعر ان ڪري نٿا سڃوڻ، جو هن جا ”تجربا“ واهيات ۽ ”قدر“ غلط آهن.

هائي اهو سوال ٿو پيدا ٿئي ته جمالياتي نقطهء نظر کان ڪهڙا قدر غلط ۽ ڪهڙا صحيح ڪري ڄاڻجن. ان جو جواب وچ ۾ ڏيئي آيا آهيون: اسين پهرين چئي چڪا آهيون ته انهيءَ شاعر جا قدر صحيح آهن، جنهن جا شاعرانه جذبا اسان جي دل ۽ دماغ کي، تسڪين ۽ طراوت ڏيئي سگهن ۽ اهڙو اثر اهي ئي جذبا پيدا ڪري سگهندا، جن ۾ اسين پاڻ شريڪ ٿي سگهندا هجيون، ۽ جن سان نه صرف شاعر جيئي ٿي زندگي، پر اسان جي زندگيءَ جو به لاڳاپو هجي. اسان جو طبيعتون مختلف آهن: اسان جون ضرورتون، اسان جي رهڻيءَ ڪرڻيءَ جا طريقا، سڀني ۾ ٿورو گهڻو فرق ضرور آهي. پر، ان هوندي به ڪي تجربا اهڙا آهن، جن جو اسان سڀني جي زندگيءَ ۾ ڪجهه نه ڪجهه حصو آهي. انهن ئي تجربن جي برابريءَ ۾ اهي قدر آهن، جن جي اهميت کان انڪار ڪرڻ ناسڪن آهي. عام محاورو ۽ انهن قدرن کي انساني زندگيءَ جا ”بنیادي تجربا“ ۽ ”بنیادي قدر“ چئبو آهي. جيڪو شاعر، پنهنجي ڪلام ۾ انساني زندگيءَ جي انهن بنيادي تجربن بابت زياده-چالِيءَ ۽ وڌيڪ خلوص سان بحث ڪندو، ان جا قدر وڌيڪ صحيح ڄاتا ويندا، ۽ انهيءَ سببان، هن جو ڪلام جمالياتي اعتبار کان پڻ وڌيڪ وقت وارو ۽ قابل قدر هوندو.

* ”چرڪين“ اڙدو جو هڪ مشهور شاعر هو، جنهن جو ڪلام ٻوليءَ جي لطافت ۽ عروضي ڀاندين جي لحاظ کان هر طرح پختو ۽ بهترين آهي؛ پر هن پنهنجي شاعريءَ جو موضوع ئي لعنت نگاري ۽ حد کان زياده اگهاڙپ اختيار ڪري ورتو هو، ان ڪري سڀني نقاد سندس ڪلام کي معقوليت کان خارج ٿا ڄاڻن. فارسيءَ ۾ ”چرڪن“ يا ”چرڪين“ جي اڪري سڏي ٿي آهي ”گندو“، واهيات!

پر، اهي 'بنیادي تجربا' ۽ 'بنیادي قدر' وارا اصطلاح ڪي قدر منجهائيندڙ آهن. اچو ته پهرين انهن بابت ٻه ڪجهه وضاحت ڪندا هون. جڏهن اسين ڪنهن تجربي يا ڪنهن قدر کي 'بنیادي' ٿا ڪوٺيون، ته ان مان ائين نه وسهڻ کپي ته ڪو انساني تجربو يا ڪو قدر اهڙو به آهي، جيڪو پنهنجي لوٽ ۽ ڄميل آهي، جو سدائين قائم پيو رهندو اچي ۽ ان جي صورت سدائين ساڳي ئي رهي ٿي. مثال طور، حياتيءَ جي بقا جي ڪشش، فري گهري، محبت ۽ نفرت، قرب ۽ ڪاوڙ، جنس ۽ بک، ۽ اهڙين ٻين اڪيچار صورتن ۾ پنهنجو روپ ڀٽائي ٿي، پر انساني زندگيءَ مان گڏوگڏ ان جي صورت به درجي به درجي ٿيندي رهي: هرئين دور سان گڏ هٿيار بدليجن ٿا، فوجون بدليجن ٿيون، جنگ جا ميدان بدليجن ٿا، لڙائيءَ جا طور طريقا بدليجن ٿا؛ ڪلهه جو حرف اڄ جو ساڻي بڻجي وڃي، ۽ اڄ جو دوست سڀيان جو دشمن، جڏهن سماجي ۽ جماعتي لاڳاپن جو تاهي ٻڌو بدليجي ٿو، ته تجربن ۽ قدرن جي مناسبت به پنهنجي ٻي ٿي وڃي. انهيءَ لحاظ سان، سڀني انساني تجربا ۽ قدر سدائين ڇرندڙ ٿيندڙ هوندا آهن. پر انهيءَ ڇرپر ۽ ٿرڳهر هوندي به زندگيءَ ۾ هڪ سلسلو به آهي: تاريخ کان آڳاٽي زماني جي وحشيءَ ۽ اڄوڪي انسان ۾ زمين آسمان جو فرق آهي، پر تنهن هوندي به 'انسانيت' جي صفت پنهنجي موجود آهي، مرد ۽ عورت جو جسماني ۽ جذباتي تعلق، ڪيترا هزار ورهه اڳ به اهر انساني تجربو هو، ۽ اڄ به آهي - جيتوڻيڪ ان جا اخلاقي ۽ سماجي ضابطا ايترو بدليجي چڪا آهن، جو انهيءَ جذبي جي هاڻوڪي صورت ۽ ڪن اڳوڻين صورتن ۾ ڪا ٿوري هڪجهڙائي ملندي. زندگيءَ ۽ معاش، آزاديءَ ۽ آسودگيءَ جي حفاظت ۽ حاصلات جي جدوجهد اڳين دورن ۾ به اهر هئي، ۽ اڄ به اهر آهي - جيتوڻيڪ انهيءَ جدوجهد جي عملي ۽ تنظيمي جوڙجڪ ۾ بار بار انقلاب ايندا رهيا آهن. ان ڪري، جڏهن اسين ڪنهن خاص تجربي يا قدر کي 'بنیادي' ڪري ٿا ڪوٺيون، ته انهيءَ اصطلاح جي مراد اهائي محدود ۽ اضافي معنيٰ ڄاڻڻ کپي.

انهيءَ وضاحت کان پوءِ اسين وري پنهنجي اصل موضوع ڏانهن ٿا موٽون. اسين اهو بحث ڪري رهيا هئاسين ته انهيءَ شاعر جو ڪلام وڌيڪ وقت وارو سمجهيو ويندو، جيڪو زندگيءَ جي بنيادي قدرن کي وڌيڪ اهر سمجهندو هوندو. پر انهن 'اهر قدرن' جي اهميت به هڪ سترڪي نه آهي. شاعر کي وري انهن اهر قدرن جو به هڪ اهڙو نظار جوڙڻو پوندو، جنهن ۾ هر هڪ قدر کي، ترتيب سان، ان جي اهميت مطابق جڳهه ملي. هاڻي، انهن کي اهر يا غير اهر ڪهڙي فقط نظر موجب ٺهرايو وڃي، ان لاءِ اسان کي هڪ خارجي معيار قائم ڪرڻو پوندو - ۽ اهو معيار آهي 'سماجي معيار'. اسين چوندا سين ته 'جنهن قدر کي اسان جي سماجي زندگيءَ ۾ وڌيڪ اهميت حاصل آهي، اهو ئي قدر 'وڌيڪ اهر' به آهي'. ٻيا سماجي زندگيءَ ۾ وڌيڪ اهميت جي معنيٰ ڇا ٿي؟ سماجي زندگيءَ ۾ وڌيڪ اهميت جي معنيٰ هيءَ ئي ته 'جنهن سان اسان جي سماجي زندگيءَ جي بناوت، جوڙجڪ ۽ تنظيم تي وڌيڪ

اثر پويء. اها بناوت ۽ جوڙجڪ مٿي مٿي رهي ٿي، ان ڪري سماجي بدل - دار. سان انهن قدرن جي اهميت ۾ به گهڻا واڌي ٿيندي ٿي رهي، ۽ وقتي حالتن پٽاندو انهن جي ترتيب ۽ نظام ۾ به ترميم ڪرڻي پوي ٿي. مثال طور، اڄڪلهه سڀني قدرن جو بنياد ۽ سرچشمو، يعني خود انساني زندگيءَ، خطرن ۾ گهٽيل آهي: ان ڪري موجوده دور ۾ اسان جي قدرن جو نظام انهيءَ بنيادي قدر تي وڌيل هجڻ کپي.

جماليات جا شيدائي ان تي ضرور هي اعتراض ڪندا ته ”سماجي مفاد ۽ سماجي اهميت هڪ شاعر جي لاءِ اجائي ڳالهه آهي. ڪنهن نقاد کي اهو حق ڪونهي ته هو ’تلايهذا الرحمان‘ کي پنهنجي ذهني زندگيءَ جي غير شاعرانه مسئلن ۽ قسالن جي ڪوشش ڪري، ۽ ان جي ’الهامن‘ کي ’سماجي مفاد‘ جي سان ۽ ماپي!‘ ان جو جواب ڪيترن ئي طريقن سان ڏئي سگهجي ٿو. پهرين ڳالهه هيءَ، ته ”شاعر“ به اسان جهڙو ئي هلندڙ ٿرندڙ، ڪاٺيندڙ پوندڙ انسان آهي. هن جي شاعري، سماجي زندگيءَ جو ئي هڪڙو فعل آهي. هڪڙو واڌو ڪريون ٿو ٺاهي، هڪ شاعر شعر ٺاهي ٿو جوڙي: سوسائٽي پنهنجي کي هڪجهڙو آواز ٻڌائي ٿي، ۽ ان جي عيوض هو پنهنجي سوسائٽيءَ کي هڪ اهڙي آواز رسائين ٿا، جيڪا هنن جي هٿ ۽ وس ۾ آهي. جمالياتي قدر به آخر هڪ سماجي قدر ئي ته آهي! اسين ان کي ’قدر‘ چئون ٿي ڇا جي ڪري ٿا؟ هن ڪري، جو ان - ان اسان جي سماجي زندگيءَ ۾ هڪ خوشگوار باب جو اضافو ٿئي ٿو: ان سان اسان جي سموري معاشرت جو رنگ اوچرجي ٿو، ۽ ان جي ڪارڻ اسان کي نه فقط انفرادي طور، پر اجتماعي طرح به هڪ خاص قسم جي راحت ۽ تسڪين حاصل ٿئي ٿي!

هائي، جڏهن اسين جمالياتي قدر کي هڪ ’سماجي قدر‘ تسليم ٿا ڪريون، ته پوءِ ان کي به ساڳئي انهيءَ معيار سان جانچ ڪيئون، جنهن سان اسين سڀني سماجي قدرن کي جانچي وڃي ٿو. ۽ اهو معيار آهي ”سماجي مفاد“!

اتي شايد ڪو زور آور صاحب هي اعتراض ڪري ته ”هرڪنهن شي جو هڪ خاص مقصد هوندو آهي، ۽ ان خاص مقصد کان سواءِ انهيءَ شيءَ سان ڪنهن ٻئي مقصد جي اسيد رکڻ بيوقوفي آهي. شعر ته پڙهڻ ۽ لطف وٺڻ لاءِ ٿو چوڻو، نه سماج کي سڌارڻ لاءِ - بلڪل الين، جنس ڪرسي ويهڻ لاءِ ٿي ٺاهجي، نه مٿي تي کڻي بازار گهمڻ لاءِ!“ اها ڳالهه صحيح آهي، پر فقط هڪ حد تائين. ائين اچي ته ”ڪرسي ويهڻ لاءِ ٿي ٺاهجي“: پر ڇا فقط اهائي هڪڙي وصف اوهان جي مڪمل تشفيءَ لاءِ ڪافي آهي؟ فرض ڪريو ته اوهين ڏاڍي شوق منجهان هڪ عدد ڪرسي خريد ڪري آيا آهيو، جيڪا ويهڻ ۾ ڏاڍي مريح ۽ آرام ڏيندي آهي؛ پر ٻن ڇتن ڏينهن اندر ئي ان جون سڀني ڪليون ڪاٺيون الڙي ٿيون وڃن؛ ها ان تي آڻي صاحب رنگ اهڙو لڳايو آهي، جنهن جي ڇت سان اوهان تي ذري گهٽ خفقان جا دورا هون ٿا، ها وري ان جو رنگ اهڙو آهي، جنهن کي ڏسي اوهان جون

اڳيون ٿيون پوسرن، - هاڻي جيڪڏهن اوهين پنهنجون شڪايتون کڻي وڃو واري صاحب وٽ، ته ڇا اوهين هن جي انهيءَ جواب سان مطمئن ٿي مڙي سان گهر موٽي ايندا ته «سائين، اوهان ڇا آهيو سڀ اعتراض «غير ڪرسي» آهن: اوهين فقط اهو ڏسو ته هيءَ ڪرسي ويڪر ۽ ڪهڙي نه فرحتي آهي!» اوهين يقيناً مطمئن نه ٿيندا: اوهين ان ڪري مطمئن نه ٿيندا جو ڀلي کڻي ڪرسي ويهن لاءِ ئي ٿيندي آهي، پر ويهن ۾ به ڪو مقصد هوندو آهي - ۽ اهو مقصد آهي آرام يا لاشن، سو جيڪڏهن اهو مقصد ئي سڏ نه ٿي سگهي، ته پوءِ باقي ويهن نه ويهن ته ڪا ڳالهه ئي ڪانه ٿي!

ساڳيءَ طرح، شعر جو پهريون مقصد ڀلي کڻي اسان کي جمالياتي فرحت ڏيڻ جو هجي، پر جيڪڏهن اها جمالياتي فرحت اسان جي زندگيءَ جي ٻين آسائشن جي آڏو لڳي، ته اسين اهڙي قسم جي شعر تي بيشڪ گرفت ڪري سگهون ٿا!

هاڻي اوهين «جماليات» ۽ «افاديت» جي جهڳڙي تي وري ٻيهر نظر وجهندا، ته اوهين ڏسندا ته حقيقت ۾ اهو ڪو اهڙو جهڳڙو ڪنهن آهي، جيڪو پنهنجو حل ئي نه ٿي سگهندو هجي. جيڪڏهن تنگ نظري ۽ انتهاپسنديءَ کان ڪم نه ورتو وڃي، ته اهن نظر ۾ جو نقص دور ڪري سگهجي ٿو. جڏهن اوهين تسليم ٿا ڪريو ته جمالياتي قدر به هڪ سماجي قدر آهي، ته پوءِ اوهان کي اهو به مڃڻو پوندو ته ان جي ٺهلاءَ ۽ واڌاري جي تبليغ خود پنهنجيءَ جاءِ تي سماجي زندگيءَ جي آسودگيءَ ۽ بهترين ۾ اضافو ڪري ٿي: ٻا ٻين لفظن ۾ هين چئجي ته حسن جي تخليق رڳو جمالياتي فعل نه آهي، پر «افادي فعل» پڻ آهي. ان ڪري هرڪا اها شي، جنهن مان اسان جي زندگيءَ ۾ حسن يا لطافت يا رنگيني پيدا ٿئي، جنهن جو حسن اسان جي انسانيت ۾ اضافو ڪري، جنهن مان نفس جي پاڪائي ٿئي، ڇا اسان جي روح کي راحت بخشي، ڇا اسان جي دل ۽ دماغ کي روشن ۽ منور ڪري ڇڏي - اها شي صرف حسن ئي نه، بلڪه «مفيد» به آهي. انهيءَ ڪري، - سمورو «غنائِي ادب»، بلڪه سمورو سٺو آرٽ اسان جي لاءِ قدر ڪرڻ جو ڳو آهي. اها «افاديت» رڳو اهڙين لکڻين جي ليکي ۾ ڪانه آئي آهي، جن ۾ ڪنهن دور جي خاص سياسي يا اقتصادي مسئلن جو سڌيءَ طرح جائزو ورتو ويو هجي: ان جو هي مطلب به آهي ته جيڪڏهن ڪنهن شاعر جي ڪلام ۾ جمالياتي تاثر جي لحاظ کان اوڻائي آهي، ته اها اوڻائي ان جي افاديت تي به اثر انداز ٿيندي: اهڙو ڪلام نه فقط فني يا جمالياتي لحاظ کان حقير هوندو، پر ان جي افاديت به شڪ واري چئجي. ان مان هيءَ معنيٰ به چٽيءَ طرح ظاهر ٿي ٿئي ته ٻين خوين کي ڇڏي، ٺلهو هاري ۽ مزدور يا اسن ۽ آزاديءَ جو عنوان، يا اهڙوئي ڪو ٻيو مضمون، ڪنهن لکيت جي ترقي پسنديءَ جي واحد ضمانت نٿو بڻجي سگهجي.

هاڻي تصوير جو ٻيو رخ ڏسو - جيڪڏهن اوهين جمالياتي قدر جي «سماجيت» کي تسليم ٿا ڪريو، ته اوهان کي بنا ويچار جي اهو به مڃڻو پوندو ته نه رڳو انهيءَ قدر مان حاصل ٿيندڙ مقصد کي ٻين اهم سماجي مقصدن کان الڳ نٿو ڪري سگهجي، بلڪه انهيءَ قدر جا

ڪل ٻوٽا، سماجي حقيقتن جي ڪيڙي ۽ ٽي ٿا ڪسرن ۽ ڳهرن. ”حقيقت“ سان شعر جي هي تعلقي
 هڪجهڙو اهڙي ڳالهه آهي، جنهن هڪو سهڻو ڇهرو پنهنجي ڏڙ کان ڌار هجي. ان ڪري، پنهنجي
 زماني جي اهم حقيقتن جو احساس ۽ پروڙ، ۽ انهن جو موزون ۽ اثرائو اظهار، نه رڳو شعر
 جي افاديت ۾ اضافو ٿو ڪري، بلڪه خود ان جي جمالياتي قيمت کي پڻ وڌايو ڇڏي. بلڪل
 انهن، جن هڪ ڊولائٽو ۽ محتند جسم، ڪنهن سهڻي صورت کي نه رڳو سهارو ڏئي ٿو، بلڪه
 ان جي سونهن جو هڪ لازمي جزو به آهي. اهڙي سبب آهي، جو هن موجوده دور ۾ هڪ
 حساس ۽ سمجهڻو شاعر کان، صرف سماج ۽ انسانيت جي پلائي ۽ لاءِ ئي نه، بلڪه فن ۽ جماليات
 جي فروغ ڪارڻ به اسين اها توقع رکون ٿا ته هو جنهن زماني ۾ پيدا ڪئي رهيو آهي،
 انهيءَ زماني جي زندگيءَ جا صحيح قدر پروڙي، ۽ انهن جي سچائي ۾ ٻين جي به
 رهنمائي ڪري؛ انهيءَ سبب جي ڪري ئي اسن، آزادي، حب الوطني، انصاف ۽ عوامي راج
 وغيره موجوده زماني ۾ اسان جي شاعريءَ جا اهم موضوع هجڻ کپن. ۽ آهن، ان ڪري،
 شعر ۽ ادب کي آزادي، راحت ۽ آسودگيءَ لاءِ انسان ذات جي اڄوڪي عالمگير جدوجهد کان
 نه رڳو الڳ نٿو ڪري سگهجي، بلڪه شعر ۽ ادب جو ته شان ئي ان ۾ آهي ته هن مارڪي
 ۾ شاعر ۽ اديب صحيح طرف هجن.

هن سموري بحث جو نت هي آهي ته

شعر جو ”جمالياتي قدر“ گهڻيءَ حد تائين شاعر جي ٻين قدرن تي منحصر آهي؛
 انهن قدرن جي ترتيب، انهن جي ”سماجي اهميت“ پٽاند رٿڻ کپي؛
 جمالياتي قدر به هڪ سماجي قدر آهي، جيڪو اجتماعي مفاد ۾ اضافو ڪري ٿو،
 ان ڪري ان کي ٻين فائديمند قدرن کان الڳ نٿو ڪري سگهجي؛
 ۽، شعر جي مجموعي قدر ۾ ”جمالياتي خوبي“ ۽ ”سماجي افاديت“ ٻئي شامل آهن.
 تنهنڪري، مڪمل طرح ”بهترين شعر“ اهو آهي، جيڪو نه رڳو ”فن“ جي معيار تي،
 بلڪه ”انساني زندگيءَ“ جي معيار تي به اهڪي اچي.

پهرينءَ دنيا بابت اسان کي ڪهڙي خبر آهي؟

تمهيد. فلسفي جو ڪتاب ڪيئن ۽ ڪٿان شروع ڪجي، اهو فيصلو ڪرڻ اسان نه آهي. فلسفي جا مسئلا هڪ ٻئي سان ايترو ته گڏپيا ۽ گڏپيا آهن، جو بعضي فيلسوفن جو خيال آهي ته منجهانئن ڪنهن به هڪ مسئلي جي حل تلاش ڪرڻ ۽ ان کي بيان ڪرڻ سان گڏوگڏ ڪو به ٻيو مسئلو جو حل ڳولڻ ۽ انهن کي بيان ڪرڻ ضروري نٿو هجي. هيءَ خيال ڪيترن قدر صحيح آهي، سو چئي نٿو سگهجي؛ ڇاڪاڻ ته انسان جو ذهن، جنهن حالت ۾ اڄ آهي، فلسفي جي ڪنهن به خاص مسئلي جو ڪو مڪمل ۽ فيصلو ڪن حل ڳولي نٿو. سو قريبن قريبن ناممڪن ٿي وڃي ٿو. اهو البت صحيح آهي، ته فلسفي جا اڪثر مسئلا آخرڪار وڃي ساڳين ئي سوالن کي ڇڏين ٿا، ۽ ائين واقعي چئي سگهجي ٿو ته فلسفي جي سمورن رستن جو رخ هڪ ئي منزل ڏانهن آهي. يا ائين ڪٿي چئجي ته فلسفي جا سڀئي مسئلا هڪ ئي فسر جي پيچيدگين ڏانهن اشارو ٿا ڪن. تنهنڪري، فلسفي جي ڪتاب شروع ڪرڻ وقت پهريائين ڪهڙو مسئلو هڪ ۾ ڪٿي، اهو سوال ڪا خاص اهميت نه ڪانه ٿو رکي.

فلسفي جي هڪڙي مسئلي کي ڇڏي ٻئي مسئلي کي پهريائين هٿ ۾ ڪٿي، تنهن لاءِ ته واقعي ڪو خاص سبب ڪونهي، پر انهيءَ حالت ۾ آخر ڪهڙي خاص مسئلي کي پهريائين هٿ ۾ ڪٿي فلسفي جو ڪتاب شروع ڪجي، سو خود هڪ مشڪل ۽ پيچيدو سوال نٿو هجي ٿو. پوي. ڳالهه ٿا ڪن ته فيلسوف ”بريدن“ (Buridan, ۱۳۰۰-۱۳۵۰ع) وٽ هڪ عقل جو اڪابر ۽ منطق جو ڪوڏيو گڏ هوندو هو. هن جي سامهون هوبهو هڪجهڙا ۽ هڪجهڙا گاهه جا ٻه گڏا جڏهن رکيا ويا، تڏهن منجهي ٻيئي رهيو ته ڪهڙي گاهه جو کڏو اول کائڻ گهرجي. انهيءَ فلسفيانه پيچيدگيءَ ۾ ڪهڙو بهي بهي، هڪ ۾ ٻاهه ٿي، ڪري ڪري، آخر سري ويو، پر اهو نازڪ فيصلو پڇاڙيءَ تائين ڪري ڪين سگهيو ته ٻنهي کڏن مان ڪهڙي کي اول وٺڻ وجهڻ گهرجي ها!

ضروري سوچ وڃي ٿو ته مون پنهنجي لاءِ فيصلو هيءَ ڪيو آهي ته ”ا“ حواسن وسيلي خبر (Sense Perception) واري مسئلي سان شروعات ڪريان؛ انهيءَ لاءِ ته

هن مسئلي کي ٻين مسئلن بنسبت حل ڪرڻ ڪو زباده آسان آهي، يا سندس حل قريب قريب حاصل ٿي چڪو آهي؛ پر ڇاڪاڻ ته هن مسئلي تي ويچار ڪرڻ سان اهڙا ٻيا سوال هڪدم نروار ٿي سامهون اچي ٿا. جن تي هرڪو شخص پنهنجي پنهنجي منهن به ويچار ڪري سگهي ٿو، ۽ ڪنهن حد تائين واقعي ويچار ڪندو به رهي ٿو؛ ڇاڪاڻ ته فلسفي مان جيڪي به مختلف نتيجا اخذ ٿا ٿين، تن سڀني مان هيءَ نتيجو ته ”پاهرين دنيا حقيقتاً ’موجود‘ ئي ڪانهي“ يا ”اها في الواقع ڪا ’حقيقت‘ ڪانه ٿي رهي“ هڪ اهڙو نتيجو آهي جو فيلسوفن کان علاوه ٻيا عام ماڻهو به ڄاڻن ٿا، ۽ ان جي بنا تي فيلسوفن تي عام طرح طنز ۽ ٽوڪبازي به ٿيندي رهي ٿي. پر، عام ماڻهو هن نتيجي تي ٽوڪبازي ڪن، ان کي قبول ڪن، يا مناظري ۾ محض مخالفن کي منجهائڻ لاءِ استعمال ڪن، - هر حالت ۾ هيءَ حقيقت آهي ته هو فلسفي جي هن نتيجي يا تقرير کان واقف ضرور آهن.

عام - معهود موجب پاهرين دنيا بنسبت خيال. هيءَ مسئلو آسانيءَ سان ڇڏي سوالن جي صورت ۾ پيش ڪري سگهجي ٿو: مثلاً اسان جا حواس پاهرين دنيا بنسبت اسان کي ڪهڙي قدر خبر ڏين ٿا؟ اها خبر اعتبار جوڳي آهي يا نه؟ جيڪڏهن ها، ته اهي شيون جن جي باري ۾ اها خبر ملي ٿي، تن جي نوعيت ڪهڙي آهي؟ ٻين لفظن ۾ هيءَ سوال هيئن بهجي سگهجي ٿو ته پاهرين دنيا جيڪا حواسن وسيلي اسين معلوم ڪريون ٿا، - اها ڪهڙي قدر خبر جي شين جي جڙيل آهي؟ هنن سمورن سوالن جا ٽڪڙا جواب عام سمجهه موجب هيٺين نموني ڏنا ٿا وڃن:

۱. پاهرين دنيا ڪن موادن جي ٺهيل آهي، جن کي هڪ خاصيتون ٿين ٿيون. - مثلاً ڪاٺ، جيڪو سخت آهي يا نرم آهي؛ ڏاڻو، جيڪو ڪارو آهي يا پيلو آهي.

۲. اهي مواد اسين مجسم شين جي صورت ۾ معلوم ڪيون ٿا. - مثلاً ڪرسيون آهن، ميزون آهن؛ سونيون منڊيون آهن، چانديءَ جا روپيا آهن؛ ۽ جيڪڏهن ڪو سائنسدان آهي ته هو اڃا به زباده بنيادي موادن جي خبر حاصل ڪري ٿو. - مثلاً ڪمياوي مرڪب ۽ ذرڙا، جن جا اهي مواد ٺهيل آهن؛ ۽ جيڪڏهن اسان جا تجرباتي اوزار ۽ وسيلو زياده تيز ۽ باخبر آهن، ته پوءِ اسين تنهن ئي زباده بنيادي موادن کي معلوم ڪنداسين. - مثلاً ائٽمي جڙا ۽، انهن کان به وڌيڪ، برقي جزا وغيره.

۳. مجسم يا طبيعياتي شيون پاهرين دنيا ۾ في الواقع موجود آهن، ۽ اهي حقيقتاً جيئن آهن هوبهو تيئن اسان جي حواسن وسيلي اسان تي ظاهر ٿين ٿيون؛ ۽ ائين هرگز نه آهي ته انهن جي وجود جو دارومدار اسان جي ذهن يا شعور تي بيٺل آهي. جڏهن اسان جا حواس - اکيون، ڪن، نڪ، وغيره - انهن شين جي ويجهو يا پري مناسب مفاصلي تي اچي پهچن ٿا، ته ائين چيو ٿو وڃي ته اهي حواس انهن شين جي خبر حاصل ڪن ٿا، ورنه نه اهي شيون بذات خود اسان جي انهيءَ ”خبر“ کان سواءِ به واقعي موجود آهن. ساڳئي وقت، ”عام سمجهه“ جو هيءَ به

رايو آهي ته پهرين شين جي خبر اسان جا حواس نه، بلڪ اسان جو ادراڪ يا اسان جو ذهن (Mind) حاصل ڪري ٿو؛ حواس ته فقط هڪ قسم جا اوزار يا وسيلو آهن، جن جي معرفت اها خبر اسان جي ذهن تائين وسي ٿي.

فلسفي جي ڄاڻڻ کي معلوم آهي ته اڪثر فيلسوف شين سمورن جوانن کي قبول ڪرڻ کان انڪار ٿا ڪن. انهن برابر آهي ته انهن جوانن جي عوض ٻيا ڪهڙا جواب پيش ڪجن، تنهن جي ڪا خاطريءَ جهڙي صفائي ٿيل ڪانهي؛ تنهن هوندي به عام فيلسوفن وٽ تقريباً هيءَ تسليم شده عقيدو آهي ته مٿي بيان ڪيل جوانن مان هڪڙو جواب به واقعي صحيح نه آهي. (پهرين رايو ته ديا موادن جي ٺهيل آهي، جن کي هڪ خاصيتون آهن. هن ڪتاب جي ٻئين باب ۾ زياده تفصيل سان بحث هيٺ آندو ويندو. پوءِ ۽ ٽيون جواب هڪ ٻئي تي دارومدار رکڻ ٿا، ۽ مٿي تبصري ڪرڻ سان ”حواسن وسيلي خبر“ وارو مسئلو براه راست چڙهي ٿو پوي). هن باب ۾ في الحال اسان جو واسطو صرف نئين رايي سان آهي، جنهن موجب چيو ٿو وڃي ته ”مجسّم يا طبيعياتي شيون، جن جي خبر اسان کي حواسن وسيلي پوي ٿي، دنيا ۾ في الواقع موجود آهن ۽ انهن جو وجود اسان جي ادراڪ يا ذهن جو محتاج نه آهي.“ اڪثر فيلسوفن جو چوڻ آهي ته اهي شيون، جيئن عام طرح سمجهيو ٿو وڃي، تين موجود نه آهن. منجهانئن گهڻن جو ته هيءَ رايو آهي ته شين جو وجود اسان جي ادراڪ يا ذهن کان سواءِ، جيڪو سندن خبر حاصل ڪري ٿو، حقيقتاً آهي ئي هڪڙو. بعضي فيلسوف چوڻ ٿا ته اسان جي پنهنجي ذات کان علاوه به ”ڪجهه“ واقعي موجود آهي، ۽ ان جو وجود اسان جي ذهن يا ادراڪ جو به محتاج نه آهي؛ پر جيڪي مادي شيون اسان پاهر، ”عام سمجهه“ موجب، ڏسون ٿا يا معلوم ڪريون ٿا، تن سان انهيءَ ”ڪجهه“ جي ڪا به مشابهت نه آهي. انهن فيلسوفن مٿي بيان ڪيل جوانن مان گویا ٻئي جواب کي قبول ڪرڻ کان انڪار ڪيو آهي. (جنهن لاءِ وٺڻ ڪهڙا دليل آهن، تن جو اسان ٻئي باب ۾ مطالعو ڪنداسين)

اسان جا حواس ڇا ٿا ظاهر ڪن. جيڪي شيون حواسن وسيلي اسان کي معلوم ٿين ٿيون، يا جن کان اسان جا حواس اسان کي مطلع ڪن ٿا، تن کي ”حواسن جو ڳوٺ“ (Sensible) شيون چيو وڃي ٿو. هاڻي ڏسڻو آهي ته انهن شين متعلق اسان جا حواس اسان کي آخر ڇا ٿا ٻڌائين؟ ظاهري طور ته ڏسڻ ۾ ٿو اچي ته هو اسان کي ڳوٺوڻي ڪجهه ٻڌائين ٿا، پر زياده غور ڪرڻ سان معلوم ٿيندو ته جيڪا خبر پائنجي ٿو به حواس اسان کي پهچائين ٿا، سا گهڻي ڀاڱي اهڙي آهي، جنهن جو واسطو اسان جي ذات کان پاهر جيڪي ڪجهه واقع ٿي رهيو آهي تنهن سان نه آهي، بلڪ ان جو واسطو اسان جي پنهنجي اندر ۾ جيڪي ڪجهه رونما ٿي رهيو آهي، تنهن سان ئي آهي؛ يعني ان جو واسطو پهرين ”حواسن جو ڳوٺ“ شين سان نه، پر اسان جي پنهنجي داخلي تجربن سان آهي.

فرض ڪريو ته آءٌ پنهنجي زبان پنهنجي ڏندن سان گساڻان ٿو: هاڻي سوال آهي ته ائين ڪرڻ سان آءٌ ڇا ٿو معلوم ڪريان، يا مون کي ڪهڙي ڇيڙ جو تجربو ٿو ٿئي؟ ظاهر ۾ ته جواب ملندو ته ”مون کي پنهنجن ڏندن جو تجربو ٿو ٿئي، ۽ معلوم ٿو ٿيڻ ته منهنجا ڏند آهن.“ پر وائڻي هيءُ جواب صحيح جواب آهي؟ ڇا، جيڪي مون کي معلوم ٿيو سو حقيقت ۾ منهنجي زبان ۾ ئي پيدا ٿيل احساس جو تجربو نه آهي، جيڪو احساس شايد منهنجي زبان ۽ ڏندن جي گڏيل ٺاهه سان ئي پيدا ٿيو آهي، پر بهرحال آهي احساس؛ ۽ ڇاڪاڻ ته اهو حقيقتاً احساس آهي، تنهنڪري محض منهنجي ذهن جي ئي پيداوار آهي؟ فرض ڪريو ته آءٌ پنهنجي آڱرين سان ميز تي زور ٿو ڏيان؛ ڇا ائين ڪرڻ سان جيڪي مون کي معلوم ٿئي ٿو سا ميز آهي؟ ظاهري طور جيڪو جواب ٿي سگهي ٿو، سو وري به اڳئين جواب وانگر زياده غور ڪرڻ سان مشڪوڪ ۽ غير تسلي بخش نظر ايندو. مون کي جنهن ڇيڙ جو فوري اطلاع مليو آهي، جنهن کان آءٌ سڌي ۽ طرح واقف ٿيو آهيان، سا ميز مرڪز نه آهي. مون کي جيڪو تجربو ٿيو سو ته هڪ قسم جو تحسُّس آهي، جنهن جي خبر مون کي پنهنجي آڱرين وسيلي ملي. ۽ اهو تحسُّس آهي محض لسان، سختي ۽ ٿڌاڻ جو تحسُّس. منهنجي آڱرين جي انهيءَ تحسُّس کي ڪنهن به صورت ۾ ”ميز“ نٿو چئي سگهجي؛ ڇو ته آءٌ ڪيئن ٿو چئي سگهان ته مون کي ميز جي شهر ملي؟

هڪڙو وڌيڪ مثال وٺو: باهه کان به لوٽ ڪن مفاصلي تي ٻيٺل سان مون کي تڻو محسوس ٿو ٿئي، ۽ عام سمجهه موجب آءٌ چوان ٿو ته هيءُ تڻ يا گرمي، باهه جي خاصيت آهي. پر جنن جنن آءٌ باهه جي زياده ويجهو ٿيندو ٿو وڃان، تنن تنن گرميءَ جي شدت به وڌندي ٿي وڃي. تان جو آءٌ هڪ قسم جي تڪليف يا اڻڌاءُ محسوس ٿو ڪريان. ظاهر آهي ته اڻڌاءُ جيڪو آءٌ محسوس ٿو ڪريان، سو مون ۾ آهي، ۽ نه باهه ۾؛ ۽ ڇاڪاڻ ته اڻڌاءُ گرميءَ جي محض زياده مقدار جو ئي ٻيو نالو آهي، تنهنڪري هيءُ نتيجو بلڪل صحيح طور ڪڍي سگهجي ٿو، ته تڻ يا گرمي پڻ محض منهنجو ئي ذاتي تحسُّس هو، ۽ نه باهه جي هڪ خاصيت. هڪ حثير جيولو يا جيت وٺو. ان جون چنگهون ايتريون نه مختصر آهن، جو سواءِ خوردبينيءَ جي اسين ان کي بلڪل ڏسي نٿا سگهون. ان مان ائين چئي سگهيو ڇا ته اهو جيولو پاڻ به پنهنجون چنگهون ڏسي نٿو سگهي؟ ظاهر آهي ته ائين وسهڻ غلط ٿيندو. تنهنڪري، لازمي نتيجو ان مان هيءُ نڪرندو ته جيولي جي چنگهن جو ظاهري قد منحصر آهي انهيءَ ادراڪ يا ذهن تي، جيڪو انهن جو معائنو ٿو ڪري؛ يعني جيولي جي چنگهن جو قد خود جيولي جي نظر ۾ هڪڙو آهي، ۽ اسان جي نظر ۾ ٻيو. پر، اهو ته ناسمڪن آهي ته جيولي جون چنگهون ساڳئي وقت ٻن مختلف قدن جون هجن!— ته ٻيو انهن جو حقيقت ۾ هڪو خاص قد آهي به يا بلڪل آهي ئي ڪونه؟ ائين ٿو ٿي سگهي ڇا ته معائني هڪ آيل

شتي جو قد ان شئي جي ڪا اصلي (Intrinsic) خاصيت * نه آهي، جيڪا وٽس لازمي طرح موجود هجي، پر فقط ڏسندڙ يا سمائتي ڪندڙ جي ذهن يا ادراڪ جي نوعيت تي ئي ان شئي جي قد بت جو سڌي طرح انحصار رهي ٿو؟

مناري جو مسئلو. قد يا مقدار جي مسئلي تي اسان کي اڃا به زياده غور ڪرڻ جيڪائي سمجهو ته آءِ ڪيئن مسجد جي نيل يا ڪنهن قلعي جي مناري ڏانهن ڀوڻو ٿو ٺهاريان. ظاهر آهي ته جنهن مفاصلي تان آءِ ان ڏانهن ٺهاريان تنهن موجب سندس اوچائي منهنجي نظرن ۾ ويندي گهٽجي يا وڌندي. مثال طور، سڌ ڪن پنڌ تان سندس اوچائي هڪڙي نظر ايندي، ته ٻه سو ڪن فوٽن تان ٻي، ۽ ويهارو ڪن فوٽن تان وري ٽين؛ ۽ جيڪڏهن سندس ٻنهي هٿن اچي ٻيهندس ته سندس اوچائيءَ جو اندازو ئي شايد ڪن ڪري سگهندس. هن مان هيءُ ته ثابت ٿيو ته ظاهري طرح مناري کي مختلف اوچايون آهن. ان حالت ۾، آءِ ڪيئن چوان ته انهن اوچاين مان مناري جي واقعي اوچائي ڪهڙي آهي؟ عام سمجهه موجب شايد جواب ملندو ته فوٽ-ٻئي يا وال-ماپ يا ٻيو ڪوبه اهڙو اوزار، جنهن سان اهڙيون شيون ماپي سگهجن ٿيون، کڻي، مناري کي ماپي ڏسو، ۽ پوءِ جيڪا اوچائي انهيءَ اوزار ۾ ظاهر ٿئي، اها ئي مناري جي واقعي اوچائي. سمجهو ته اسان ائين مناري جي ماپ ورتي، ۽ ڏٺو-ئون ته اسان جو ماپ جو اوزار يعني وال-ماپ اها ۱۵۰ فوٽ ٿو ڏيکاري؛ هاڻي شايد اسين چوندا سين ته مناري جي واقعي اوچائي ۱۵۰ فوٽ آهي؛ پر اهو جواب زياده تفصيلي ڀنڊ ڄاڻ تي صحيح ثابت ٿيندو؟ جواب آهي ته ”عام طور ته بيشڪ، پر فلسفي جي نظرن ۾ قطعاً نه!“

پهريون سبب ان جو هيءُ آهي ته اسان اڳ ئي قبول ڪري چڪا آهيون ته مختلف مفاصلن تان مختلف معائني ڪندڙن لاءِ ظاهريءَ طرح مناري کي مختلف اوچايون آهن. هاڻي، اسين ڪيئن چئون ته انهن سڙني مختلف اوچاين مان فقط هيءُ يا هوءَ خاص اوچائي مناري جي حقيقتاً اوچائي آهي؟ ظاهر آهي ته ۱۵۰ فوٽن جي اوچائي به انهن اوچاين مان هڪڙي اوچائي آهي- يعني اها، جيڪا مناري جي ٻنهي ٻاهران پٽ سان لڳو لڳ مٿس وال-ماپ رکڻ سان وال-ماپ اسان کي ٻڌائي ٿو. هاڻي سوال ٿو اٿي ته وال-ماپ کي، ۽ مناري جي پٽ سان لڳو لڳ واريءَ جڳهه کي اسين اها مخصوص حيثيت ۽ اهو مخصوص حق ڇو ڏيون، جو ڪنهن ٻڌي ويهي رهون ته بس اهو جيڪو محض انهيءَ جڳهه تان مناري جو معائنو ڪندو، فقط انهيءَ کي ئي مناري جي حقيقي اوچائي معلوم ٿي سگهي ٿي؟

* اصلي خاصيت، شئي جي اها خاصيت آهي، جنهن جو منجهس موجود هجڻ ڪنهن به ٻيءَ شئي يا ڪن به ٻين شين سان سندس لاڳاپي هجڻ تي مدار نٿو رکي.

ٻي ڳالهه وري هيءَ آهي ته وال-ماپ تي جو اسان ۱۰۰ فوٽن جو انگ پوهيو، ان مان اسان کي آخر خبر ڪهڙي ملي؟ اسان معلوم ڪرڻ ٿي گهريو ته سناري جي ”حقيقي اوچائي“ ڪهڙي آهي، ۽ اسان کي ٻڌايو ٿو وڃي ته سناري جي اوچائي ۱۰۰ فوٽ آهي؛ پر ”۱۰۰ فوٽ“ نيٺ آهي ڇا؟ ڪهڙي پر ڪهڙو هيءُ هڪ رياضيءَ جو انگ آهي، يا هڪ نالو آهي جيڪو اسين ڪن خاص اوچائيءَ جي قسمن ڏانهن منسوب ڪريون ٿا، جن ۾—مثال طور—اها اوچائي به اچي وڃي ٿي، جيڪا سناري جي اوچائي آهي. هاڻي، جڏهن اسين معلوم ڪرڻ ٿا گهرون ته سناري جي واقعي اوچائي ڪهڙي آهي، ته اسان کي ٻڌايو ٿو وڃي ته ”۱۰۰ فوٽ“؛ ۽ وري جڏهن ڄاڻڻ ٿا گهرون ته ”۱۰۰ فوٽ“ ڇا آهي، ته جواب ٿو ملي ته اها هڪ سِر جي اوچائي آهي، جيڪا سناري يا هوبهو سناري جيترين ٻين ڊگهين شين کي هوندي آهي ا ظاهر آهي ته هيءَ ته محض هڪ گول مول خبر آهي، جنهن جو نه ٿيو ڪو منهن، نه ٿيو ڪو سِر!

ٽين ڳالهه هيءَ آهي ته خود وال-ماپ متعلق اسان کي ڪهڙي سِر جي خبر آهي؟ اسين چند مثال مٿي پيش ڪري چڪا آهيون، جن مان اسان ثابت ڪرڻ ٿي گهريو ته اهي خاصيتون، جيڪي ظاهري طور حواسن جو ڳڻڻ شين ۾ ڏسجن ٿيون، سي حقيقتاً انهن شين جون خاصيتون ڪين آهن، بلڪه اهي يا ته محض اسان جي پنهنجي ذاتي تجربن جون خاصيتون آهن، يا اهي خاصيتون—ڇاڪاڻ ته اسان جي خبر موجب وقت بوقت منجهن ٿيڻ واري واقعن ٿيندي ٿي ٿي رهي—اسان جي تجربن تي مدار رکڻ ٿيون ۽ ان جي ماتحت آهن. جيڪڏهن واقعي ائين آهي، ته پوءِ اسان کي ڪو حق ڪونهي جو چئون ته وال-ماپ مٿي آيل بحث ۾ انهن پيدا ٿيل نتيجن کان آجو آهي، ۽ اهي خاصيتون جيڪي منجهس ظاهري طور ڏسڻ ۾ اچن ٿيون، سي حقيقتاً به سندس خاصيتون آهن—۽ خاص طرح، سندس ظاهري ڏيکيه اهاڻي آهي، جيڪا سندس في الواقع ڏيکيه ٿي سگهي ٿي. جيڪڏهن اسين انهن سڀني ڳالهين کي وال-ماپ جي حالت ۾ سواءِ ڪنهن چوڻ پراڻي کڻي صحيح سمجهنداسين، ته پوءِ سناري جي اوچائيءَ متعلق سوالن ڇوڻ جي ڪا ضرورت ٿي ڪانه رهندي. پر، سناري جي واقعي اوچائي ڪهڙي آهي، تنهن لاءِ شڪ ڪرڻ ڇا اسان وٽ جيڪي به سبب ۽ دليل آهن، هوبهو اهي ئي سبب ۽ دليل، وال-ماپ جي حالت ۾ به اسان جي دل ۾ شڪ اٿاري سگهن ٿا ته ”وال-ماپ جي في الواقع ڏيکيه ڇا آهي؟“ مطلب ته اسين سناري جي في الواقع اوچائي، وال-ماپ جي في الواقع ڏيکيه جي حوالي سان هرگز لهي نٿا سگهون؛ ڇاڪاڻ ته ”في الواقع اوچائي“ ۽ ”في الواقع ڏيکيه“ لفظ ٽي ته آهن، جن جي صحيح معنيٰ متعلق اسان تسلي حاصل ڪرڻ چاهيون ٿا!

ٻيئي جي شڪل. شڪل جو مسئلو پڻ بلڪل اوچائيءَ جي مسئلي جهڙو آهي. مثال طور، ٻيئي جي شڪل کي ٽي ڪٿي مانهون رکبو: عام سمجهه موجب اها گول سمجهي ويندي آهي، پر ٻيئي ڏانهن تقريباً ڪهڙي به ”قطرءِ نگاهه“ کان يعني ڪٿان به ٺهاريون ٿا اهو

اوهان کي گول نه پر چٽرو ڏسڻ ۾ ايندو، ڇا گالهه اوهان هڪدم معلوم ڪري سگهو ٿا. بشرطيڪ ڪاغذ تي ٻيبي جي شڪل بلڪل اهڙي طرح ليکي وٺو، جهڙي طرح اها اوهان کي اتان ڏسڻ ۾ ايندي هجي. ايترو سو آهي ته ان جي چٽرائي، ٿولهه ۾ ۽ سنهائيءَ ۾، جنهن ”نقطه نگاهه“ کان ٻنهي ڏانهن ڏسبو، تنهن موجب بدلي رهندي. فقط ٻن جڳهن تان، يعني مڌو مٿان ۽ مڌو هيٺان، جڏهن ٻيبي ڏانهن نهاربو، تڏهن ئي سندس شڪل طاهريءَ طرح گول نظر ايندي؛ ۽ اهي ٻئي نهارڻ جون جڳهون اهڙيون ته غير معمولي جڳهون آهن، جو انسان جون نگاهون اتان ٻيبي ڏانهن شايد ئي ڪڏهن نهارينديون هجن!

هاڻي، سوال آهي ته جيڪڏهن رواجي طرح ٻيبي جي شڪل چٽري ڏسڻ ۾ ئي اچي، ته پوءِ ڇو اسين ان کي گول ٿا سڏيون؟ ان جو جواب ايترو آسان نه آهي. هڪڙو سبب شايد هيءُ آهي ته اهو هڪ عام عقيدو ٿي ويو آهي ته ٻيبي جي شڪل گول آهي، ۽ بس. ايتريقدر جو جيڪڏهن فيلسوفن جي گروهه کان ٻاهر ٻيو ڪو ماڻهو ان گالهه ۾ ٿورو به شڪ ڪئي ڏيکاري، ته کيس هرڪو هوند اڌ چريو سڏي. پر سوال آهي ته اهو ”عام عقيدو“ ڪيئن پيدا ڪيئن ٿيو، ۽ ڪيئن ڪهڙن بنيادن تي آهي؟ غالباً، اهو عام عقيدو هن حقيقت تي مبني آهي ته ٻيبي پنهنجي اڪثر اوصافن ۾ گول جي وصف سان ٺهڪي ٿو اچي. مثلاً، سندس مٿاهري تي هڪ اهڙو نقطو آهي، جنهن جيڪي به ليڪون سندس دائري تائين ڪڍيون، سي سڀئي هڪ جيتريءَ ڊيگهه جون ٿينديون. سندس دائرو برابر آهي ”(نهر قطر \times $\frac{1}{2}$ \times ۱)“ جي، ۽ سندس ابراضيءَ ”(نهر قطر \times (نهر قطر) \times $\frac{1}{2}$)“ جي برابر آهي. پر جيڪڏهن اسين رڳو گول جي انهيءَ وصف کي خيال ۾ رکي ٻيبي جي شڪل کي گول سڏينداسون ته پوءِ اسان کي ساڳين انهن سمورن مشڪل سوالن کي حل ڪرڻو پوندو، جيڪي مناري جي حالت ۾ آخر تائين اسان کان حل طلب رهجي ويا. اسين ڇاڻي گهرون ٿا ته اها شڪل جنهن ۾ اهي مٿيان رياضيءَ جا اوصاف موجود آهن، تنهن شڪل جي نوعيت ڪهڙي آهي؟ جيڪڏهن ان جو جواب ملي ٿو ته اها شڪل گول شڪل آهي، ته پوءِ سوال ٿو اٿي ته ”ڇا ٻيبي کي اها شڪل آهي؟“ افسوس سان چوڻو ٿو پوي ته دستوري طرح جيئن ٻيو ڏسجي ٿو تيئن ته کيس اها شڪل آهي ئي ڪانه، ۽ نڪي وري کيس ڇهن سان ٿي ثابت ٿو ٿئي ته سندس شڪل گول آهي؛ ڇاڪاڻ ته کيس ڇهن سان ائين هرگز محسوس نٿو ڪجي ته اسين ڪو هڪ گول شڪل کي ڇهي رهيا آهيون، پر ائين ٻيو ٿو پائنجي ڇڻ اسين هڪ ٽراڪڙي مٿاهري کي ڇهي رهيا آهيون، يا جيڪڏهن آگر سان سندس ٻاهرئين ڪناري کي وڪڙيو ته پائڻبو ته ڇڻ ڌاتوءَ جي هڪ وريل ايڪڪ کي ڇهي رهيا آهيون! تنهن جي معنيٰ ته دستوري حالتن ۾، نه ڏسڻ ۾ نه ڇهن ۾ ڪو ائين ظاهر ٿو ٿئي ته ٻيو گول آهي. ته پوءِ آخر اهو ڪنهن کي ٿو گول نظر اچي؟ شايد ائين چيو وڃي ته ”ٻاڪار“ کي! پر ان حالت ۾، جڏهن ٻيبي جي في الواقع شڪل، اوتريقدر جيتريقدر اسان کي پنهنجي اکين ۽ آگرين معرفت معلوم ڪين ٿي سگهي، اسان کي ڪهڙو

حق آهي ته اها پوءِ جيئن هلڪار تي ظاهر ٿي يا ائين ڪئي ڇڻجي ته جيئن هلڪار ان کي معلوم ڪيو، تيئن ان تي اعتبار ڪري ويهي رهون ۽ چئون ته هلڪار جي ٻڌايل اها خبر واقعي صحيح خبر آهي؟ مطلب ته هلڪار کي ائين اهو مخصوص ۽ واحد استيازي درجو ڇو ڏيون ته ان جو ٺٽي ڪيل معائنو يا تپاس اعتبار جوڳي آهي؟ ٻئي ڪندي، خود 'هلڪار' جي خاصيتن متعلق اسان ڪهڙو رايو قائم ڪريون؟ جڏهن اصلي خاصيتن رکڻ وارين طبيعياتي شين جو خود وجود ئي شڪ ۾ آهي ته پوءِ هلڪار جي حالت ۾ ان جي وجود کي ڇپ ڇپ مڃي ڪري، "پسي جي شڪل" واري مسئلي جو جواب هڪدم ان جي مدد سان گهڙي وٺون، ته ڇا ائين ڪرڻ ۾ اسان حق بجانب ٿينداسون؟

مٿين بحث کان پوءِ ائين چئي سگهجي ٿو ته جهڙيءَ طرح شين جي بناوت توڙي انهن جي گرم يا سرد هجڻ جي ڪيفيت، انهن جي قد و قسوت توڙي شڪل و شبيهه جي جهڪا ظاهري صورت ڏيڻ ۾ اچي ٿي اها سندن في الواقع صورت نه آهي، بلڪل تهڙيءَ طرح انهن شين جي، جهڪڻهن سمورين خاصيتن جي نه، ته به سندن اڪثر خاصيتن جي پڻ اها ساڳي حالت آهي: ٻنهي شين جون اڪثر خاصيتون آخرين طرح خود اسان جي ذات سان ئي وابسته ۽ منسوب آهن، ۽ اسان جي پنهنجي ذهني ڪيفيت تي ئي دارومدار رکڻ ٿيون. مثلاً، اسان جي پنهنجي بدن ۾ جهڪا گرمي موجود آهي، تنهن ۾ جهڪڻهن ٿورڙين ڊگري جو به اضافو ڪئي ٿئي ته ٻاهرين دنيا اسان لاءِ هڪدم بدلجي پنهنجي ٻي ٿي پوندي؛ ۽ ظاهر آهي ته ان حالت ۾ اڄ اسان دنيا کي جيئن ڏسون ٿا يا محسوس ڪريون ٿا تنهن کان بلڪل ٻئي روپ ۾ کيس ڏسنداسون ۽ محسوس ڪنداسون. ثابت ٿيو ته اسان وٽ ڪوبه معقول سبب ڪونهي جو چئون ته جهڪا دنيا جيئن ڪنهن خاص ملڪ جو ڪو خاص رهواسي، جهڪو عمر ۾ بالغ آهي، جنهن جي بدن ۾ ۹۸.۴ گرميءَ جا درجا آهن، ڏسي ٿو ۽ محسوس ٿو ڪري، صرف انهيءَ ئي دنيا کي اهو شرف حاصل آهي جو چئجي ته هي دنيا في الواقع آهي به ائين!

حد بد سائنس جا نتيجا. جديد سائنس عموماً ۽ خاص طرح علم طبيعيات ۽ علم بدن، حواسن وسيلي خبر (Perception) متعلق جن نتيجن تي پهتا آهن، تن مان مٿي ذڪر ڪيل دليلن کي، جيتر بقدر اهي ڏيکارين ٿا ته ٻاهرين دنيا ۾ جهڪي خاصيتون ظاهري طرح جيئن موجود ڀانئجن ٿيون اهي ڏسندڙ يا معائنو ڪندڙ جي ذهني حالت تي وابسته آهن، پاڻ زياده تقويت ملي ٿي. جديد سائنس جي انهن نتيجن جو زير و بچار مسئلن تي ڪهڙو اثر هڻڻ گهرجي، تنهن متعلق ڪجهه چئجي انهيءَ کان اڳ مناسب آهي ته ٻه لفظ چٽاڻ طور بروقت ٻڌائي ڇڏجن ته جيئن اڳتي هلي ان باري ۾ ڪا غلط فاهي پيدا نه ٿئي.

پهرين ڳالهه. ياد رکڻ جهڙي هيءَ آهي ته سائنس ۽ فلسفي جو باهمي تعلق خود اڃا تائين هڪ زير بحث مسئلو آهي، ۽ اڪثر فيلسوفن جو چوڻ آهي ته ڪوبه سائنس جو ڏسڻ

نتيجو فلسفي جي ڪنهن به مسئلي تي نه اثر انداز آهي ۽ نه ڪڏهن اثر انداز ٿي سگهي ٿو. يعني سائنس جو فلسفي سان ڪوبه واسطو نه آهي.

ٻي ڳالهه هيءُ آهي ته مٿي پيش ڪيل مثالن تي تبصري ڪرڻ وقت جن فيلسوفن جي طرفه فڪر کي خيال ۾ رکيو ويو آهي، ۽ جن جو پڌايل فلسفيانه نتيجو (ته حواسن وسيلي جيڪا خبر اسان کي خارجي دنيا متعلق ملي ٿي انهيءَ جو انحصار اسان جي پنهنجي داخلي ذهني ڪيفيت تي آهي) ڪتاب جي هن باب جو مکيه موضوع آهي. انهن فيلسوفن پنهنجن دليلن ۾ سائنس جي نتيجن کي يا ته پنهنجو استعمال ڪين ڪيو آهي، پر جي ڪيو به ائين ته نهايت مختصر ۽ محدود انداز ۾. انهن فيلسوفن مان (جن کي داخلي عيبت کي مڃڻ وارا - Subjective Idealists چيو وڃي ٿو) مکيه ٽي فيلسوف هئا: هڪڙو "لاڪ" (Locke, 1632-1704)، ٻيو "برڪلي" (Berkeley, 1685-1753) ۽ ٽيون "هيوم" (Hume, 1711-1776)؛ ۽ جنهن زماني ۾ اهي فيلسوف پيدا ٿيا تنهن ۾، يعني سترهين ۽ ارڙهين صديءَ جي زماني ۾، علم طبيعيات ۽ علم بدن هونئن به نسبتاً اڳوڪي زماني جي، نالن ۽ غير مڪمل هئا؛ نه فقط ايترو پر انهن فيلسوفن چاڻي پجهي به پنهنجا دليل انهن علمن جي پڌايل نتيجن جي مدد کان سواءِ مرتب ڪيا. ٽين ڳالهه هيءُ آهي ته اهي فيلسوف موجوده ويهين صديءَ جي سائنس جي پڌايل نتيجن کان جيڪڏهن واقف به ڪئي هجن ها، تڏهن به اها خاطري نٿي پئجي سگهي ته هو ڪو انهن نتيجن کي پنهنجي فلسفي کي تقويت ڏيڻ لاءِ استعمال ڪري به سگهن ها؛ ڇاڪاڻ ته ائين ڪرڻ سان هو هڪ بنيادي غلطي ڪري ويهن ها، ۽ اسان کي سندن روشن دماغيءَ ۾ اها اميد ضرور آهي ته ڪاٺن اهڙي نمائندگي غلطي هرگز سرزد ڪين ٿي ها. اسان ائين چوڻا سمجهون ٿا ته ان جا به ڪي سبب آهن، جن جو ذڪر جڏهن هنن فيلسوفن جي فڪر جو اختصار پيش ڪنداسون تڏهن پنهنجي جاءِ تي ضرور آندو ويندو.

سائنس جو فلسفي سان ڪيترو ۽ ڪهڙي قسم جو واسطو آهي، يا هنن ڳالهه جي، تنهن متعلق ڇٽاءُ طور هي چڻ لفظ پيش ڪرڻ کان پوءِ منهنجو ارادو آهي ته جديد سائنس جا اهي نتيجا مختصر طور بيان ڪريان، جن مان فلسفي جو هيءُ خيال زياده مضبوط ۽ پختو ٿو ٿئي ته حواسن وسيلي حاصل ڪيل تجرباتي مان ڪيئن جون جيڪي خاصيتون معلوم ٿين ٿيون سي حقيقتاً انهن شين جون اصلي خاصيتون نه آهن، بلڪه اهي گهڻي قدر معائني ڪندڙ جي محض داخلي حالتن تي ئي مدار رکن ٿيون. معائني ڪندڙ جي ذهن جو ان سلسلي ۾ ڪيترو دخل آهي - هيٺائين اسان فقط ان پهلو تي هڻي ويچار ڪيو آهي؛ پر هاڻي سائنس جي روشنيءَ ۾ اسين هي به ڏسنداسون ته حواسن وسيلي جيڪي ڪجهه معلوم ٿئي ٿو، تنهن تي معائني ڪندڙ جو جسم ڪيتر قدر اثر انداز آهي.

علم بدن جو ماهر، حواسن وسيلي خبر جي سرشتي متعلق ڇا ٿو چوي؟ سمجهو ته آءٌ اونداهيءَ رات جو هڪ تاري مثلاً "سيريوس" (Sirius) کي ڏسي رهيو آهيان؛ علم طبيعيات جو چوڻ

آهي ته سال ٿيا جو 'سريس' جي روشنيءَ جا ڪرڻا ان وٽان نڪتا، ۽ هڪ خاص عرصي کان پوءِ - جنهن جو پورو اندازو فلڪيات جا ماهر ٿي لڳائي سگهن ٿا - سس سان جي ڌرتيءَ تائين رسيا؛ پوءِ اهي ڪرڻا جڏهن منهنجي اکين جي تارن سان ٽڪرجڻ ٿا، تڏهن ئي مون کي ائين چوڻ جو سبب ملي ٿو ته آءُ 'سريس' تاري کي ڏسي رهيو آهيان. ظاهر آهي ته جنهن 'سريس' متعلق اهي ڪرڻا مون کي خبر ڏين ٿا، اهو 'سريس' تارو تڏهن موجود هو جڏهن اهي ڪرڻا وٽان نڪتا هئا. سڪن آهي ته اهو تارو هن وقت موجود ئي نه هجي، درمياني عرصي ۾ سڪن آهي ته اهو سرگوني ڪر ٿي ويو هجي. هاڻي، ائين چوڻ ته آءُ هن وقت هڪ اهڙي شَي ڏسي رهيو آهيان جهڪا هن وقت وجود ۾ ئي ڪانهي، هڪ نهايت غير معمولي ڳالهه چئبي. ثابت ٿيو ته آءُ جيڪي ڪجهه هن وقت ڏسي رهيو آهيان، سو ٻيو ڪجهه به هجي، پر ڪم از ڪم 'سريس' تارو نه آهي. حقيقتاً جو ڪجهه آءُ ڏسي رهيو آهيان سو محض هڪ خاص مقدار، شڪل ۽ تيزيءَ يا گهرائيءَ وارو هڪ ڳاڙهو يا ڀيلو گول نشان آهي، ۽ ان سان آءُ اهو اندازو ڀريو لڳايان ته هن نشان جو هڪڙو خاص ابتدائي سرچشمو هو، جنهن سان ان جو (طبعياتي واقعن جي هڪ لاڳيتي ۽ ڊگهي سلسلي دوران) ڪروڙن ميلن جي مفاصلي ۽ متعدد سال اڳ جو تعلق هو. نهايت سڪن آهي ته اهو منهنجو اندازو به غلط ٿهي ۽ ٽي مڃي هجي: جنهن کي آءُ تارو ٿو سڏيان، انهيءَ گول ڀيلي نشان ڏسڻ جو اصلي سبب سڪن آهي ته هيءُ هجي جو مون کي ڪنهن نڪ تي زور سان سڪه هڻي هجي ۽ منهنجي اکين اڳيان انڌارو اچي ويو هجي، ۽ ان اندازي ۾ هڪ خاص قسم جا چمڪاڻا منهنجي اکين اڳيان ٻيا ٿيندا هجن؛ يا دراصل آءُ پري ڪنهن جهاز جي ڪوهي جي چوٽيءَ ۾ ٽنگيل سڪا پرندڙ ٻئي ڏسي رهيو هجان!

هن معاملي ۾ محض اهو هڪڙو اندازوئي مشڪوڪ نه آهي، پر ان سان گڏ ئي هڪڙي بنيادي ڳالهه پڻ آهي جنهن لاءِ دل ۾ تهاڻ ٿي زياده شڪ جاڳي سگهن ٿا. مثلاً، آءُ واقعي سمجهان ٿو ته آءُ هڪ ڀيلو نشان ڏسي رهيو آهيان؛ پر ڇا، ائين سمجهڻ ۾ آءُ واقعي حق بجانب آهيان؟ جيتريقدر علم طبيعيات ۽ علم بدن جو هن ڳالهه سان واسطو آهي، اوتريقدر مون کي صرف هي چوڻ جو حق آهي ته منهنجي اک جون ڦٽون (Optic nerves) هڪ خاص انداز ۾ متاثر يا متحرڪ ٿي رهيون آهن، جنهن سبب کان صرف منهنجي مغز ۾ ڪي خاص حالتون يا ڪيفيتون رونما ٿي رهيو آهن؛ ڇا، انهيءَ کان وڌيڪ به ڪجهه چوڻ جو مون کي حق آهي؟

ان سلسلي ۾ نامياري فيلسوف برٽراند رسل (Bertrand Russel) هڪ نهايت مشهور مثال ڏنو آهي، جنهن ۾ هن هڪ علم بدن جي ماهر جو ذڪر ڪيو آهي، جيڪو فرض ٿو ڪجي ته منهنجي هڪ مريض جي مغز جو معائنو ٿيو ٿو ڪري، علم بدن جو ماهر واقعي ائين ٻيو سمجهي ته هو هڪڙي ٻئي شخص جي مغز کي ڏسي ۽ ڄاڻي رهيو آهي، پر، فيلسوف رسل جي چوڻ

موجب، جيڪڏهن علم بدن جي ٻڌايل ڳالهين کي صحيح ڄاڻبو، ته پوءِ ان ماهر جي جانچڻ يا ڏسڻ جو جيڪو عمل آهي تنهن جا اسباب اهي ئي آهن، جيڪي سندس پنهنجي مغز ۾ رونما ٿي رهيا آهن. ”زير نظر مغز وٽان روشنيءَ جون لهرون نڪري علم بدن جي ماهر جي اکين تائين پهچن ٿيون، جتي ظاهر آهي ته هو ضرور ڪجهه عرصي کان پوءِ ئي رستيدون هوندون. درمياڻي وقفو کڻي ڪيترو به مختصر هجي، پر آهي ضرور، علم بدن جو ماهر جيڪي ڪجهه ٿيا-ي رهيو آهي، - هو فقط تڏهن ڏسي ٿو جڏهن روشنيءَ جون لهرون سندس اکين تائين پهچن ٿيون - يعني انهيءَ مختصر پر محدود عرصي کان پوءِ ئي هو ان کي ڏسي ٿو. تنهن جي معنيٰ هيءُ ئي ته اهو عمل جنهن کي سندس ”ڏسڻ“ ٿو چئجي، - هو ”زير نظر مغز“ کان وٺي جيڪو واقعن جو سلسلو شروع ٿو، ۽ ويندي جڏهن اهو سلسلو سندس پنهنجي مغز تائين پهتو، تنهن کان پوءِ ئي وجود ۾ آيو. هاڻي اسين ڪيئن چئون ته جو ڪجهه هو واقعي ڏسي رهيو آهي، سو اهو ئي آهي جيڪو هو ڏسڻ گهري ٿو، ۽ جيڪڏهن اسان ائين نٿا چئي سگهون، ته پوءِ هڪڙو ئي نتيجو نڪري سگهي ٿو ته جو ڪجهه هو ڏسي رهيو آهي، يا جا ڪجهه خبر سندس ڏسڻ جو حواس کيس ڏيئي رهيو آهي، - ها سندس پنهنجي ئي مغز ۾ موجود آهي“. جڏهن اسين اهو ويچار ٿا ڪريون ته هن ماهر جي واقعي ڏسڻ کان اڳ جيڪو واقعن جو سلسلو پيدا ٿيو ۽ ان جي ختم ٿيڻ تائين جيڪو وقت لڳو تنهن درمياڻي عرصي ۾ ممڪن آهي ته مريض جو مغز ڪيڏانهن ڪم ٿي ويو هجي، ته پوءِ اسان لاءِ هيءَ ڳالهه سچن نهايت مشڪل ٿي ٿي پوي، جو ائين سمجهون ته هو پنهنجي مغز کان ٻاهر ڪنهن ٻئي مغز کي ڏسي رهيو آهي!

ڇوڻ ۽ -ونڪڻ. ڇوڻ وسيلي جيڪا خبر اسان کي ملي ٿي، تنهن تي غور ڪرڻ سان هن مسئلي تي پاڻ زياده روشني پئجي سگهي ٿي. اچو ته اهو مثال، جنهن ۾ هڪ شخص پنهنجي آڱرين سان ميز کي ڇوڻي رهيو آهي يا ڊهائي رهيو آهي، تنهن تي زياده تفصيل سان غور ڪريون. جيئن آءٌ هي آکر لکي رهيو آهيان، تيئن آءٌ پاڻ به ميز تي ساڳئي قسم جو زور ڏيئي رهيو آهيان. رواجي طرح ته آءٌ چوندس ته ائين ڪرڻ سان منهنجون آڱريون ۽ ميز يعني ٻه مادي شيون هڪ ٻئي سان گڏجن ٿيون؛ پر جديد علم طبيعيات جي روشنيءَ ۾ منهنجو اهو چوڻ سراسر غلط ٿيندو، علم طبيعيات جي ماهرن جي نظرن ۾، جو ڪجهه واقع ٿي رهيو آهي سو صرف هيءُ آهي ته منهنجي آڱرين جي ائتمي جرن ۽ ميز جي ائتمي جرن جي وچ ۾ برقي مدافعت (Repulsion) پيدا ٿي ٿئي. ڇهترو زياده زور سان آءٌ ميز تي دٻاءُ ڏيڻس اوترو زياده تيز برقي قوت پيدا ٿيندي، جيڪا منهنجي آڱرين کي پري هٽائيندي. هن برقي قوت سبب منهنجي آڱرين جي چوٽين وارين قسمن جي پڇڙين ۾ هڪ قسم جي برقي لهر پيدا ٿئي ٿي، جيڪا آخر وڃي منهنجي مغز تائين ٿي پهچي؛ جنهنڪري آءٌ محسوس ٿو ڪريان ڪو يا آءٌ ميز کي ڇوڻي رهيو آهيان. حقيقتاً پنهنجي بدن کان ٻاهر آءٌ ڪنهن به شيءِ سان ڳنڍيل يا لڳل

نه آهيان، ۽ جيڪڏهن منهنجي تنهن سرشتي جا واسطيدار حصا هونئن ئي ساڳئي مناسب نموني متحرڪ يا متاثر ڪيا وڃن ته هوند آڌاڻو ساڳيو ئي ميز کي چوڻ جو احساس ٿئي سگهان ٿو. جيتوڻيڪ ان حالت ۾ منهنجي سامهون ڪا ميز ڪٿي نه هجي، جنهن کي وڃي آڌاڻو رهيو هجان. نه فقط ايترو، پر آڌاڻو منهنجي هڪ کان ٻيو وڌيل ۽ الڳ ٿيل آگر ۾ ٽانچي جي چيڻ کي به محسوس ڪري سگهان ٿو. بشرطيڪ منهنجي پانهن جي واسطيدار تنهن جي پوزيٽن کي مناسب نموني متحرڪ يا متاثر ڪيو وڃي.

سونگهڻ جي حقيقت به هوبهو ڏسڻ ۽ چوڻ جي حقيقت وانگر آهي. ٻيو ته لهيو پر شايد عام سمجهه جي نظرن ۾ پڻ ائين هرگز نه آهي ته شئي جي پوء يا واس انهيءَ شئي وٽ ڪو ئي الواقع موجود آهي. گهڻا ماڻهو شايد هي به قبول ڪندا ته جيڪا جاءِ اها شئي خود والارو پئي آهي، ڪم از ڪم انهيءَ جاءِ تي سندس پوء موجود نه آهي. هو ائين چوندا ته پوءِ اهو تاثر آهي، جيڪو هڪ شئي ٻاهر ڪڍندي ٿي رهي، ۽ جو ان شئي کان ٻاهر ئي اسان کي محسوس ٿئي ٿو. آڌاڻا پٺيان ٿو ته اڪثر ماڻهو ”پوءِ“ لاءِ هيءَ خيال رکن ٿا ته اها نهايت مختصر جزن جي. جن کي انگريزي زبان ۾ ماليڪيولس (Molecules) چيو وڃي ٿو. لاهيل هڪ قسم جي گئس آهي، ۽ جڏهن اها گئس ماڻهوءَ جي نالن تائين پهچي ٿي، ۽ سندس جزا جن جي اوه لاهيل آهي سي نالن اندر حساس ٻڌڻ کي وڃي ڇيڙين ٿا، تڏهن هڪ تنهن ٿاثيرات منهن ڏانهن روانا ٿا ٿين، جنهنڪري اسان کي پوءِ جي سونگهڻ جو احساس ٿو ٿئي. پر، اها ”ڇيڙ“ يعني پوءِ جيڪا اسين سونگهون ٿا تنهن جو انهيءَ شئي سان ڪهڙو تعلق آهي، جنهن مان اها پائنجي ٿو ته ٺڪري ٿي، سا ڳالهه هڪ نهايت مبهم ۽ سمجهه ۾ اچڻ کان ٻاهر ڳالهه آهي. بلڪل ساڳي حالت ”آواز“ جي آهي. هوا جون لهرون ٻاهران هوا مان ٿيندي ٿيندي، ڪن جي ٻڌڻ سان اچي لڳن ٿيون. پوءِ ڪنن جي ٻاهرئين، وچئين ۽ اندرئين حصي ۾ جيڪي ڪجهه واقع ٿو ٿئي، سو به هڪ عجيب اسرار آهي. مثلاً اندرئين ڪن ۾ ڪوڏيءَ جي شڪل جهڙي هڪ هڏائين ڪنوري آهي جنهن ۾ هڪ پائڻاڻو مواد رهي ٿو؛ جڏهن ڪن جي وچئين حصي وارين هڏين ۽ ٻڌڻ ۾ تحريڪ پيدا ٿئي ٿو، تڏهن اندرئين ڪن جي انهيءَ پائڻائي مواد ۾ جنبش ٿي پيدا ٿئي، جنهن سبب وري هڏائين ڪنوريءَ جي پاسن کان ٻيل نازڪ ڦاڳن جهڙن نهايت سنهون وارن ۾ تحريڪ ٿو پيدا ٿئي. پوءِ هي متحرڪ باريڪ وار هڪ قسم جا قنڌي ٿاثيرات منهن ڏانهن موڪلين ٿا، جنهنڪري اسين ”آواز“ ٻڌون ٿا. هاڻي سوال آهي ته جيڪو آواز اسان ٻڌو، سو دراصل آهي ڪٿي ۽ بذات خود آهي ڪهڙي ڇيڙ؟ آڌاڻا سمجهان ٿو ته سواءِ خاموشيءَ جي انهن سوالن جو ٻيو ڪو خاطر خواه جواب اسان وٽ آهي ئي ڪنن، جو آسانيءَ سان ڏيئي سگهون.

فيلسوف ”ايڊنگٽن“ (Eddington) جو عينيائي نتيجو. علم طبيعيات ۽ علم بدن جيڪي

ڪجهه حواسن وسيلي خبر ملڻ جي سرشتي متعلق اسان کي ٻڌائين ٿا، تنهن مان هيءَ ئي نتيجو

فڪري سگهي ٿو ته ٻاهرين دنيا ۾ جيڪي واقعات حقيقتاً عمل ۾ اچن ٿا، حواسن وسيلي اسان کي هوندي آهي واقعات معلوم ٿين ٿا؛ اسان کي معلوم فقط اهو ڪجهه ٿئي ٿو جيڪو انهن مادي واقعات جي سبب يا واسطي سان خود اسان ۾ داخلي طرح رونما ٿئي ٿو؛ يعني حواسن وسيلي اسان کي پاڻ کان ٻاهر واريون شيون، جيئن اهي ئي واقعات آهن تيئن ٿيون معلوم ٿين؛ بلڪه انهن شين سان جيڪي مختلف قوتون - مثلاً روشنيءَ جا ڪرڻا، گھسون، فضائي لهرون، وغيره - نڪرن ٿيون، تن جو اسان جي بدن تي جيڪو اثر ٿو ٿئي، صرف انهيءَ اثر جا نتيجا اسان کي معلوم ٿين ٿا.

سر آرٿر ايڊنگٽن جي ڪتاب ”سائنس ۽ اڌڏٺل دنيا“ جي هيٺين ڏنل اقتباس مان اهو صاف ٿي ويندو ته جديد علم طبيعيات جا ماهر ڪيتري قدر هن خيال جا آهن ته خارجي دنيا متعلق اسان کي جيڪا ڪجهه خبر آهي سا اسان کي سڌيءَ طرح حواسن وسيلي حاصل ٿيل نه آهي، بلڪه محض اسان جي پنهنجي ذهن جي داخلي تاثيرات تي ئي مشتمل آهي. هو لکي ٿو: ”اوهان هن ڳالهه تي ويچار ڪريو ته جيڪا معلومات اوهان پائيو ٿا ته اوهان کي ڪنهن خاص مادي شي متعلق آهي، سا اوهان کي ڪيئن ٿي حاصل ٿئي. حقيقت هيءَ آهي ته ان شي مان ڪي اثر نڪرن ٿا، جيڪي اوهان جي ڪن خاص نتيجن جي پوڄين سان اچي لڳن ٿا، جنهن کان پوءِ طبيعياتي ۽ ڪيميائي تبديلين جو هڪ خاص سلسلو وجود ۾ ٿو اچي، ۽ انهن نتيجن معرفت اوهان جي منڙ جي ڪنهن خاص جزئي تائين اهو سلسلو وڃي ٿو رهي: اتي ڳوٺا هڪ قسم جو معجزو واقع ٿو ٿئي، ۽ هڪدم اوهان جي ذهن ۾ اهڙي هڪ خاص قسم جي شڪل يا لڻ جو احساس ظاهر ٿي ٿو اچي، - جيڪا شڪل يا جيڪو احساس پنهنجي محرڪ کان يعني انهن طبيعياتي ۽ ڪيميائي تبديلين کان، جن ان کي براہ راست پيدا ڪيو، پنهنجي هڪ جدا گانه نوعيت جو آهي، ۽ جنهن سان ان کي ڪنهن به قسم جي ڪا مشابهت نه آهي. هاڻي، ائين چئي سگهجي ٿو ته مادي دنيا متعلق اسان کي جيڪا ڪجهه ڄاڻ يا خبر آهي، اها ڪنهن نه ڪنهن حالت ۾ نتيجن وسيلي رسايل اهڙن محرڪات معرفت ئي اسان کي حاصل ٿيل آهي. انهيءَ نقطه نگاهه کان، اسان جو ذهن ڳوٺا هڪ مرڪزي دفتر آهي، جتي نتيجن وسيلي آيل خبرون داخل ٿين ٿيون؛ ۽ ٻاهرين دنيا جون ڪل شيون جدا جدا حيثيت ۾ ڳوٺا خبرن موڪلڻ جا مرڪز آهن؛ پوءِ هڪ شي وٽان جذبن ساڳئي قسم جون خبرون وري وري اسان جي ذهن کي ملن ٿيون، تڏهن ان مرڪز کي اسان جو ذهن بلڪل ائين سڃاڻيو وڃي جيئن ”رڍ پو“ ٻڌندي ٻڌندي دنيا جي مختلف رڍ پو نشرگاهن کان اسان اهڙو واقعو ٿي ويندا آهيون، جو هڪدم چئي ٿيندا آهيون ته هي خبرون ڪراچيءَ کان، دهليءَ کان يا لنڊن کان اچي رهيون آهن. پر، هڪ نشرگاهه جيڪي ڪجهه هو نشر ڪري ٿو خود ان جهڙو مرڪز نه آهي؛ يعني نشرگاهه ۽ سندس لشرقيات ۾ ڪنهن به قسم جي ڪا مشابهت نه هوندي آهي. بلڪل ساڳيءَ

طرح، اسان جي اردگرد رکيل مادي شيون مثلاً ڪرسيون، ميزون وغيره، جن جون متواتر موڪليل خبرون اسان جي ڏسڻ، چوڻ يا ٻين اهڙن حواسن تي اثر وجهندڙون رهن ٿيون، تن جي نوعيت اها هرگز نه آهي جيڪا وٽائين خبرن يا انهن خبرن معرات ٻڌا ٿيندڙ تاثرات جي آهي. نهايت تعجب آهي ته اهڙن هڪڙن ايتن ۽ اهڙيءَ طرح مليل پيغامن ۽ اطلاعن تي اسان وسهي ويهي ٿا رهون ته انهيءَ طريقي سان مادي دنيا جو هڪو واقعي رٿائڻو ۽ اعتبار جوڳو علم اسان کي حاصل ٿي ٿو وڃي!^۱

مٿين قسم جي ويچارن کي ساهيون رکندي، سر آرٿر ايڊنگٽن اڳتي هلي اهي نتيجا اخذ ٿو ڪري، جيڪي (هن ڪتاب جي ٻئي باب ۾ پڙهندڙ ڏسندا ته) فلسفي عقيدي کي مڃڻ وارن فيلسوفن جي رايي ۽ خيالن کان ڪنهن به صورت ۾ مختلف نه آهن. پاهرين دنيا متعلق اسان جي علم کي اهڙيءَ طرح صرف انومانن تي ٻڌل ۽ گول مول علم سڏيندي، هو اڳتي هلي ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ٿو ڪري ته برخلاف ان جي خود پنهنجي ذات يا خود پنهجي نفس متعلق اسان جو علم ڪيتريقدر نه سڌو، صاف ۽ معتبر علم آهي.

انهيءَ باري ۾ هو چوي ٿو: ”(البٽ) هڪڙي قسم جو علم اهڙو آهي، جيڪو انهن (مٿي بيان ڪيل) وسيلن جو محتاج نه آهي؛ ۽ اهو آهي اطلاعاتي قارن جي پڄاڻين يا پڙهڻ وٽ جيڪي ڪجهه آهي تنهن جي اصلي نوعيت جو علم.“

هيءَ علم اهو نه آهي جيڪو پاهريون شيون پنهنجي متعلق اسان کي پيغامن يا خبرن جي صورت ۾ تنهن سرشتي جي اطلاعاتي قارن وسيلي پهچائيندڙون رهن ٿيون، بلڪ هيءَ علم هڪ شي جيئن ذات خود آهي تنهن شي جو علم آهي؛ ۽ اها شي جيئن ذات خود آهي، يعني اها واحد شي جنهن کي اسان سندس اصلي صورت ۾، سڏي ۽ طرح ڄاڻون ٿا، هڪ ذهني شي آهي؛ يعني اها شي آهي خود اسان جو ذهن، نفس يا من. اهڙيءَ ريت سر آرٿر ايڊنگٽن آخر هن نتيجي تي ٿو پهچي ته ”ذهن (نفس، من) ئي اها پهرين شي آهي، جنهن جو سڏي ۽ طرح اسان کي تجربو حاصل ٿي سگهي ٿو ۽ ٿئي ٿو: هن کان سواءِ ٻيون جيڪي به ڳالهون آهن سي سڀ محض ڏورانهان انومان آهن. اسان کي صرف پنهنجي ئي ذهني ۽ روحاني شخصيت جو علم حاصل ٿي سگهي ٿو: اسان ڪنهن به ٻيءَ شي کي ايترو ويجهو نه آهيون جيترو پنهنجو پاڻ کي. هيءَ علم زياده ۾ زياده ويجهڙائيءَ کان، ۽ پنهنجو پاڻ سان اسان کي جيڪي قريب ترين واسطا آهن تن معرات اسان کي حاصل ٿئي ٿو. هن علم جي تحصيل جا طريقا علم طبيعيات جي سمورن ٻڌايل طريقن کان الڳ ۽ اعليٰ آهن.“

سائنس مان نڪتل نتيجن جي اهميت. آڏا اشارتا به ائين چوڻ ٿو چاهيان ته مٿي بيان ڪيل نتيجو هڪو هر وڏو صحيح آهي. اڳتي هلي ڏسنداسين ته جيڪو فلسفي داخلي عقيدي (Subjective Idealism) کي مڃڻ وارن فيلسوفن وانگر، چوي ٿو ته اهي شيون جيڪي

حواسن وسيلي اسين معلوم ڪريون ٿا سي يا ته صرف معلوم ڪندڙ جي ذهن ۾ ئي موجود آهن يا سندس ذهن تي ئي انهن جي وجود جو انحصار آهي، انهيءَ فلسفي کي ڪو حق ڪونهي، جو سائنسدان جن ڳالهين جي بنا تي سائنس جا نتيجا مرتب ڪن ٿا، تن ڳالهين کي هو وٺي پنهنجي ثابتيءَ ۾ استعمال ڪري. مون حواسن وسيلي خبرمعلق سائنس جا پڙايل نتيجا جو هتي پيش ڪيا آهن، تنهن مان منهنجو مقصد فقط هيءُ هو ته عام سمجهه جو هيءُ خيال ته ٻاهرين دنيا ڪن جسماني شين جي ٺهڻ آهي، جن کي ڪي اصلي خاصيتون آهن، ۽ اهي شيون هو بهو جهڙن آهن تيئن، گویا ڪنهن الهامي طريقي سان، اسان جي ذهن کي معلوم ٿي وڃن ٿيون؛ انهيءَ عام خيال جي مخالفت ۾ جيڪي به دليل اسان وٽ موجود آهن، پوءِ اهي فلسفي جا بيان ڪيل هجن يا سائنس جا، اهي سمورا دليل هتي، هڪ ئي وقت، بيان ڪري ڇڏيان. ٻاهرين دنيا متعلق اسان کي جنهن به سلسلي ماتحت خبر يا ڄاڻ حاصل ٿئي ٿي، انهيءَ سلسلي ۾ اسان جي ذهن جو زياده دخل آهي يا اسان جي بدن ۽ حواسن جي عضون جو، - ٻنهي حالتن ۾ هن خيال کي اسين ڪنهن به طرح نظرانداز نٿا ڪري سگهون ته دنيا جون جيڪي به خاصيتون اسين معلوم ڪريون ٿا، تقريباً انهن سمورين خاصيتن جو انحصار اسان تي آهي، جيڪڏهن ائين نه هجي ته پوءِ - اڳي شي مختلف ماڻهن کي، يا مختلف حالتن ۾ ساڳئي ماڻهوءَ کي، مختلف صورتن ۾ ڏسڻ ۾ اچي؟ ”الف“ کي هڪڙي شي نيري ٿي ڏسڻ ۾ اچي، ۽ ”ب“ جيڪو رنگ - انڌو (Colour blind) آهي تنهن کي اها ساڳي شي سائي ٿي ڏسڻ ۾ اچي. ائين ته اٽو چئي سگهجي ته اها شي هڪ ئي وقت نيري به آهي ۽ سائي به! ته پوءِ اسان وٽ ڪهڙو معقول سبب آهي جو چئون ته اها واقعي نيري آهي، سواءِ رڳو هن جي ته ”دستوري“ نظر ۾ اها نيري ٿي ڏسڻ ۾ اچي؟ ائين ڀلا ڇو نه چئون ته اها جنهن هڪ رنگ - انڌي شخص کي سائي ڏسڻ ۾ ٿي اچي، تنهن واقعي آهي به - سائي؟ ڇا ائين محض ان ڪري نه چئون جو رنگ - انڌو شخص اقليت ۾ آهي؟ سڌو سادو نتيجو هن مان ته هيءُ ئي ڪڍي سگهجي ٿو ته ظاهري رنگن جو هيءُ فرق هنن ٻن شخصن جي محض مختلف بدلي ساخت تي آهي. ٻيو مثال وٺو: جيڪڏهن اسان پنهنجي اکين ۾ سنٽونين (Santonin) وجهنداسون ته اسان کي هرڪا شئي بيبي ڏسڻ ۾ ايندي. هن حالت ۾ اسين ائين به ٿا چئي سگهون ته اسان جي ڏسڻ جي حواس ۾ اندروني تبديلي واقع ٿي آهي، جنهنڪري اسان کي دنيا مختلف ٿي ڏسڻ ۾ اچي: تنهن جي معنيٰ ته اسين صرف ائين چئي سگهون ٿا ته هر طرف جو پيلاڻ اسين ڏسون ٿا سو محض اسان جي ڏسڻ جي حواس جي هڪ خاص حالت ڪري ائين ٿيو آهي، جيڪڏهن پيلاڻ جي حقيقت اها آهي، ته پوءِ اسان کي ڪو سبب ڪونهي جو چئون ته ٻيا سڀئي رنگ جيڪي رواجي طرح اسان ڀانيون ٿا ته دنيا ۾ ڏسندا رهون ٿا، تن سڀني جي به اهائي ساڳي حقيقت نه آهي!

»موران« جا موٽي

- ✓ ● »علم، عبادت کان افضل آهي.« - حضرت محمد صلعم
- »عدل ۽ توازن جو پورو پورو خيال رکيو، ۽ تارازيءَ کي هڪڙي پاسي نٿو ڏيو.« - قرآن شريف
- ✓ ● »گئل ۽ پارڙا - انهن کان محروم هجڻ، زندگيءَ کان محروم هجڻ آهي.« - حضرت محمد صلعم

- »لومون فڪر کان محروم ٿي تباه ٿيو وڃن.« - اقبال
- ✓ ● »انسان جي بقا جو راز انسانيت جي احترام ۾ آهي.« - اقبال
- ✓ ● »غلام ملڪ ۾ هرڪو مسئلو، سياسي صورت اختيار ڪريو وٺي.« - بهارود شا
- »پرخلوس رڪمڻهالي، چاهلوسيءَ کان وڌيڪ دلچسپ ٿيندي آهي.«

- عصمت چشتي

- »انسان جي فطرت ۾ هڪڙي خاص ۽ عجيب ڳالهه ٿيندي آهي ته جڏهن انسان ڪنهن شي يا شخص کي چڱو مڻو چوندو آهي، يا ڪنهن جي برائيءَ جي ملامت ڪندو آهي، ته اهوئي عيب، جنهن جي هو ملامت پيو ڪندو آهي، سوني عيب هن ۾ پاڻ ۾ نه ٿورو گهڻو هوندو آهي. اوهان مڻن کي ڏٺو آهي؟ جڏهن هو پاڻ ۾ بحث ڪرڻ لڳندا آهن ۽ پاڻ ۾ وڙهندا آهن ته انهن ٻنهي مان هر هڪ جا دليل اهي ئي هوندا آهن، جن جي هو ان وقت مخالفت پيا ڪندا آهي. مثلاً هڪڙو شخص آهي، جيڪو حديث جو قائل ڪونهي، ۽ هو ٻئي اهڙي شخص سان بحث ڪري رهيو آهي، جيڪو اهل حديث آهي، ته هو بحث ڪندي ڪندي پاڻ به حديثون پيش ڪندو آهن - حالانڪ حديث کي هو خود نٿو مڃي!« - مولوي عبدالحق
- ✓ ● »انسان ۾ محنت ۽ ڪم ڪرڻ جي عادت تيار ڪهڙجي وڃي آهي. جيڪي ماڻهو ڪم ڪرڻ کان هٻڪن ٿا ۽ محنت کان تڙائين ٿا، اهي ڪڏهن به آزاد ڪونه ٿيندا - پوءِ کڻي انهن جي هٿن ۾ آزاديءَ جو پروانو ٿي ڇو نه هجي. محنت ئي انسان کي انسانيت بخشي ٿي.« - مولوي عبدالحق

- »اي بد قسمت انسانو! هيءَ دنيا ڪنهن ڊگهي جي سنگن تي ٻيٺل ناهي، پر اوهان جا ئي هٿ کيس جهلي بيٺا آهن. اهي ڪوڙ جا دسترخوان اوهان کي تڏهن ئي پيش ڪيا وڃن ٿا، جڏهن اوهان جو پيٽ خالي آهي، ۽ اوهين گره گره لاءِ ٻاٽون ٿا کائو.« - ناظم حڪمت

● -وين -الن جي لڳاتار تحصيل کان پوءِ، -ان اها حقيقت معلوم ڪري ورتي آهي ته هن حياتيءَ جا مڙهي جنسار اڄڪلهه جنهن روپ ۽ انداز ۾ ڏسجن ٿا، سي ڪي هڪدم ظهور ۾ ڪونه اچي ويا آهن - يعني ڪنهن سڀني تخليقي عمل کين اوچتوئي اوجھو اها توڪيب ڪار ڏيئي ڇڏي آهي: -هڪ هڪڙي رتي رتي ٿر ٿار آئندو قانون سان، درجي بدرجي، اهو سمورو لاک جڙي سگهيو آهي. -مولانا ابوالڪلام آزاد

● "اولاد کي پنهنجي زماني جي حال چاڪت تي نه هيرايو، بلڪ کين سندن ئي زماني جي طور طريق جي تعليم ڏيو: چو ته اهي 'هن' زماني ۾ گذارڻ وارا نه آهن، جنهن ۾ اوهين پيا سرڪريو، پر هي ته هڪڙي ٻئي زماني ۾ گذارڻ لاءِ تيار ٿي رهيا آهن، جيڪو اڃا هاڻ ايندو، ۽ جنهن زماني کي اڄوڪي احوال جي رفتار سان ڪو تعلق ڪونه هوندو."*

— چیلداس

● ”انهيءَ ۾ ڪو شڪ ڪونهي ته ماضيءَ جو داستان خون، ظلم، ڏکڻ ۽ فضوليءَ مان پُر آهي؛ اسان جو هندو حال به ڪو بهتر ڪونهي؛ پر هزارين خطرن ۽ رنڊڪن هوندي به اسان جو آئيندو روشن آهي.“ — جواهر لال نهرو

● "انقلاب جون صورتون ڌار ڌار هونديون آهن: هن ڪري، جو سموري دنيا ۾ انسان جي دل هڪ آهي، ۽ سندس تمنائن ۽ آرزوئن جو هڪ ئي آهي، جيڪو انقلاب جي تصوير ۾ رنگ پري ٿو." — سردار جعفری

● ٻن عوام جو سڙايو آهي: ان جون پاڙون عوام جي ذهنن جي ٻنھ پاتال ۾ پيل هيٺ ڪنن ۾ اهو عوام جي لاءِ سمجهڻ جو ڪو به انداز ٻڌائڻ ۾ ڪٿي به ڪونهي.

● "صرف اها ڪهاڻي چڱي ٿيندي آهي، جيڪا اوچتو ذهن ۾ جاڳي ۽ بار بار لکڻ تي اُٿاري." - جيلاني خانو

● "هڪ ڳالھ ڪري اسان جا جديد شاعر ڏاڍا قدامت پسند آهن. لفظن جي باري ۾ هو اڃا تائين ذات پات جا قائل آهن ته جيڪو شعور پيدا ٿيو، سو هڪڙن برھمن جي برابري نٿو ڪري سگهي، ۽ جنهن لفظ جي قسمت ۾ نثر جي خدمت ڪرڻ لکيل آهي، سو شعر جي آستان تائين ڪڏهن به رسائي حاصل ڪري نه سگهندو. ان جي ڪري اسان جي شاعريءَ تي ڪيترائي رستا بند ٿي ويا آهن، جن کي ڪولڻ وارو ڪوبه نظر نٿو اچي. خبر ناهي ته اهو ڏينهن ڪڏهن ايندو، جڏهن اسان جا شاعر پنهنجيءَ زبان کي نوازيندا؟" - پطرس

● "سڀ کان وڏا چور اهي هوندا آهن، جيڪي اوهان جو وقت خايع ڪندا آهن."

۔ بالزاد

● اها ڳالهه تمام ضروري آهي ته جيڪي زور آور دوست، اوهان جي -ڌڻن کان سواءِ ئي، يا بنا اڳواٽ الحاح ڏيڻ جي، يا اوهان کان ملاقات جي موڪل ۽ وقت وٺڻ جي، زوري ۽

هر ڀيرو اچي اوهان وٽ مهمان ٻنهي ويهي رهن، ۽ اوهان جي قلمي وقت کي برباد ڪري، اوهان جي خيالن ۽ فڪرن جي دنيا کي قاراج ڪرڻ گهڙن، انهن کي اهڙيءَ بيجا مداخلت جي اجازت نه ڏيڻ گهرجي. بلڪه انهن سان سختيءَ جو ورتاءُ ڪجي، ته جيئن کين اهو محسوس ٿئي ته 'وقت' به ڪا اهم ترين ۽ ناياب شي آهي: ڇو ته اهي ماڻهو اوهان جي معاملن ۽ مصروفين کي پيرن سان لٽائي، پهرين اوهان سان زبردستيءَ وارو ورتاءُ ڪري چڪن ٿا، ۽ اوهان کي سندن اهڙن معاملن ۾ زوريءَ ڦاسائي، هو اوهان جي دل ۽ دماغ تي ظلم جي هٿن کان ٿا، جن ۾ نه اوهين ڪا دلچسپي وٺي سگهو ٿا، ۽ نه ئي انهن سان اوهان جو ڪنهن به قسم جو ڪو وهنوار هوندو آهي.

”ڪنهن ٻئي جو ڪهڙو ذڪر، خود آءٌ انهيءَ قسم جي واهيائپڻي کي پسند نٿو ڪريان؛ نڪي مون کي اهڙن اولتو ۽ غير واسطيدار خيالن سان ڪو واسطو ٿي سگهي ٿو: ڇو ته مون وٽ پنهنجن خيالن ۽ ويچارن جي اهڙي ته گهڻائي آهي، جو مون کي رڳو انهن کي ئي ترتيب ۾ آڻي، ڪو فائدو پهتو ڪم وٺڻ جيتري فرصت به ڪانهي، ته پوءِ ڀلا آءٌ ٻين جي دردسريءَ لاءِ ڪهڙيءَ طرح وقت ڪڍي سگهان ٿو!“ - گوڻي

● ”اسان مان هر هڪ کي انهيءَ ڳالهه تي گهڻي ۽ گهڻو سوچڻ ۽ ويچارڻ کپي ته هن تغير پسند دنيا ۾ اسين ڪيئن ۽ ڪهڙيءَ ريت هڪڙو اهڙو ماحول پيدا ڪري سگهون ٿا، جيڪو انهن گهرين گهرين ۾ به قائم رهجي، اسان کي يقين جي منزل تائين پهچائي ڇڏي. اسان کي ڪهي ته مختلف خيالن ۽ نظرين جو جائزو وٺون، ۽ پوءِ انهن مٿي ڳالهين کي هڪ پاسي هٽائي رکون، جيڪي اسان جي وس ۽ اسڪان کان ٻاهر آهن؛ پر انهن ٻين شين ۽ ڳالهين کي عمل ۾ آڻيون، جيڪي اسان جي اختيار ۾ هجن، ۽ جن تي اسان جو قبضو هجي. ان جو نتيجو لازمي طرح اهو ئي ٿيندو- ۽ ٿيڻ به کپي- ته اسين پنهنجي لاءِ، تمام گهڻيءَ حد تائين، هڪ خاص مدت لاءِ، هڪڙو مخصوص ماحول ۽ دنيا آباد ڪرڻ تي قادر ٿي وينداسين!“

”جڏهن اسين پاڻ ۾ هڪ اهڙي خوشيءَ ۽ راحت ڀري دنيا ٺاهڻ جي صلاحيت پيدا ڪري وينداسين، جيڪا اڪيچار مشڪلاتن ۾ گهٽيل ۽ بيشمار مصيبتن ۽ ڏاڪڻن ۾ ڦاٿل هوندي به، اسان کي ڪنڌي ڪٽندي هر ڪنهن مصيبت کي منهن ڏيڻ ۽ خوش باش رهڻ جي قابل بنائي ڇڏي، ته پوءِ اوهين يقين ڪريو ته اها هڪ اهڙي ته وڏي ڪاميابي ٿيندي، جيڪا هن دنيا کي- جيڪا گهڻن ماڻهن جي خيال پٽاندو سراپا ”ڏڪڻ جو گهر“ آهي- کڻ ٻل ۾ ”خوشيءَ جو گهر“ ۽ بهشت جو ڀاڱو بنائي ڇڏيندي.“ - ڪتاب ”آرت آف ليونگ“ تان ورتل اقتباس

”جڏهن آءٌ ڏسان ٿو ته هزارين ماڻهو ملي پنهنجي ضمير کي لٽائين ٿا، هڪ ڪاغذ تي لکيل حڪم ڪڍي پنهنجي ڀائرن جا حق غصب ڪن ٿا، تڏهن آءٌ متن لعنت ڪريان ٿو. پنهنجي زبان کي سخت سمجهيو وڃي ٿو- پر آءٌ ”سچائيءَ“ جهڙو سخت آهيان ۽ ”انصاف“ جهڙو بي لحاظ: آءٌ آزاديءَ جي باري ۾ نڪي نرم ڳالهائي سگهان ٿو، نڪي نرم

لکي سگهان ٿو: آڌ هڪ اڇ ۽ پوئتي هڻڻ لاء تيار نه آهيان. آڌ چاهيان ٿو ته نڪي پنهنجي مرضيءَ خلاف ڪو مون تي حڪومت ڪري، ۽ نڪي ئي آڌ ڪنهن ٻئي لاء ائين ڪريان. هڪ شخص جي آزادي ڪئن سب ساريءَ دنيا جي آزادي خطري ۾ پئجي وڃي ٿي: ان ڪري اسان کي گهرجي ته پنهنجو مقصد اهڙي مقرر ڪريون ته ”آزادي سڀن لاءِ، هر هڪ لاءِ ۽ هميشه لاءِ.“ — لائبرگيريزن

● ”دنيا اهڙن ماڻهن سان ڀري پئي آهي، جيڪي ٻين جي خيالن کي يقيني سمجهن ٿا. ٻين جي فڪر ۽ قول کي پنهنجي تن جو نڪيو ۽ آڌار ٿا ڄاڻن، ۽ ٻين جي شعر ۽ سخن تي جهوسن ٿا لڳن، پر پاڻ پنهنجي ڳالهه چوڻ يا ڪرڻ جي ڪڏهن جرات نٿا ڪن. هن هٽيءَ جي بازار ۾ اهڙا ماڻهو به گهڻي تعداد ۾ موجود آهن، جيڪي ٻين جي چوڻن ۽ لکڻن جا مؤلف ۽ مرتب آهن، ٻين جا شارح آهن، ۽ پنهنجي ”پسنه پيل“ ڀلارن جي خيالن کان تير برابر انحراف ڪرڻ کي هو ڪجهه ڳالهه ٿا ڄاڻن. اهڙا ماڻهو پاڻ عالِم ۽ فاضل به آهن، ۽ غور فڪر ڪرڻ جا عادي به؛ پر انهن پنهنجي سوچ ويچار جي هڪڙي حد مقرر ڪري ڇڏي آهي، جنهن کان ٿورو به اڳتي چڙهڻ جا هو پاڻ کي محاذ ۽ محتار نٿا ٺهرائين. هن جو خيال آهي ته اسان جا بزرگ اسان لاءِ جوکي ڪجهه سوچي چڪا آهن، اهڙي ڪافي سمجهڻ ڪپي، ۽ ان کي ئي نظريه حيات بنائڻ گهرجي.“

”اهي ماڻهو چون ٿا ته ڪلهه جو انسان، عظيم انسان هو: هن کي ڏيئي هاڪه جيڪو دماغ سوچڻ لاءِ ڏنو هو، سو اسان جي قسمت ۾ ڪٿي! ان ڪري اسان کي پنهنجي مشاهير ۽ نامور بزرگن جي خيالن سان اختلاف ڪرڻ جو ڪو حق ئي ڪونه آهي! جيڪڏهن انهن کي ڏوڏ وڃي، ”مگر هوائي جهاز ۽ جوهرِي فوت ته“ اڄ هي انسان“ جي دريافت آهي، ۽ ”اقتصادِي مساوات“ جو نظريو به اڄ هي پيداوار آهي، ته هو ان جو ڪوبه معقول جواب نٿا ڏيئي سگهن: پر تنهن هوندي به هو ناروا تقليد جو ڳت پنهنجي گچيءَ مان لاهڻ تي ڪڏهن به آمادو نٿا ٿين!

”انهن جو ضمير مري چڪو آهي، ۽ دماغ بهس ۽ بيسرٽ بنجي ويو اٿن: ان ڪري انهن مان ڪنهن معقوليت جي آسپد رکڻ فضول آهي. البت، ٻئي انهيءَ گروهه جي اصلاح ممڪن آهي، جنهن جي اصل بيماري، تقليد کان وڌيڪ خوف ۽ هراس، ۽ بيجا هٻڪ ۽ حجاب آهي. اهڙن ماڻهن کان جڏهن انهيءَ سوال جو جواب ٿو آڳاٽي ته هو سمجهيو وڃن، ۽ ڪن پنهنجن دليلن جا مقر به معلوم ٿيو وڃن ٿا. هو ٻوڏ سوچڻ تي مجبور ٿين ٿا. اها سوچ آخر ان نتيجي تي پهچي ٿي ته ”قدرت ڪلهه جي انسان جيان اڄ جي انسان کي به زنده دل ۽ روشن دماغ عطا ڪري ڇڏيو آهي.“ ۽ ان کان وڌيڪ اهي سولٽون، جيڪي علم جي حاصلات لاءِ اڄ جي انسان کي حاصل آهن. ان ڪري، انسان کي هر ڪو حق آهي ته هو ماضيءَ جي

مشهور بزرگن جي خيالن جو ڳوڙهو مطالعو ڪري، ۽ جيڪڏهن انهن ۾ خاميون ڏسي ته انهن کي رفع دفع ڪرڻ ۾ ڪوبه نت نئا نه ڪري. اتي پهچي، هن جي دل چاهي آي ته هو پنهنجي ڊپل خيالن کي، خوف خطري کان بي نياز ٿي، هڪدم هڪڙي ٻاهر ڪري ۽ سڀني جي اڳيان رکي پر، اها خواهش به انهيءَ ڊپ کان دل ٿي دل ۾ رهيو وڃي ته ”ماڻهو اسان کي ناخلف ۽ گستاخ چوندا، ۽ اسان جي خيالن تي ٽوڪبازي ڪندا“ اهڙن ماڻهن جي حيثيت ”هڙاڏي“ کان وڌيڪ ڪا نه آهي، ۽ هو ڪڏهن به ڪا سڀل ڪين ٿيندا.

”جيڪڏهن اوهين انهن ماڻهن جي قطار ۾ پھڻ لٿا چاهيو، ته ”ايرسن“ جو هي مشورو قبول ڪريو:

”پنهنجي قابليت تي ڀروسو ڪريو؛

پنهنجي هنر ۽ فن جي نمائش ڪريو؛

پنهنجن خيالن جو اظهار بيڙوڪ ڪريو“

— ڪتاب ”خود اعتمادي“ تان ورتل اقتباس

● ”اهو نه ڏسو ته اڪبر“ ٽوگالهائي، بلڪه اهو ڏسو ته ”چا“ ٽوگالهائي.“

— حضرت محمد صلعم

ادبي خط

نور محمد پيلجو

"جهرڪن جو شهر"

"مهران" جي گذريل سال (۱۹۵۶) واري پهرئين پرچي ۾ محترم خواجہ عبدالحمين جو مضمون "جهرڪن جو شهر" جي عنوان سان شايع ٿي چڪو آهي. قابل لکندڙ پنهنجي انهيءَ مضمون ۾ ٻڌل ڳالهين تي زياده زور ڏنو آهي. جهرڪن جو شهر مخدوم لوح عليہ رحمۃ جي زماني کان گهڻو اڳ جو ٻڌل آهي؛ لڏي، سوندا ۽ جڻوا (تملقو لڻو) شهرن جي وقت جو ٻڌل آهي. اهو چوڻ ته مخدوم صاحب جي خليفن جي دعا سان "جهرڪا پٽي" وڌيا ويجهيا، ۽ شاهپور مان لڏي جنهن نئين ٻڌ تي اچي ويٺا، تنهن کي "جهرڪا" ڪري سڏيائون، سا هڪ ڏندڪٿا آهي ۽ ان کي ڪابه تاريخي اهميت ڪانهي. جهرڪن ۾، وچ-شهر ۾ هڪ ٻراڻي مسجد آهي، جنهن تي اندرون هڪ ڪتبو ڏنو هو. هاڻي اهو آهي يا نه، مڪران تي سال ۱۳۰۰ھ لکيل هو. شايد شاهجهان پنهنجي ملتان جي گورنريءَ واري وقت ۾ اها مسجد ٺهرائي هئي. مخدوم صاحب جا خليفو سندس اولاد مان پير صاحب اڄ به جهرڪن ۾ رهن ٿا. مضمون نگار جي راه ۾ جهرڪن جي ڳوٺ تي "جهرڪا" نور جي ڪري نالو پيو آهي. ان جي ابتڙ، لاڙ ۾ هيءُ هن دستور آهي ته ڪنهن ڳوٺ جا عام ماڻهو ان ڳوٺ جي نالي سان سڏبا آهن. مثلاً، (۱) "سونڊن جو شهر" جهرڪن جي لڳ آهي، اتي ڪي ملا، ڪي جاڪرا، ڪي قاضي، ڪي گدرا سڏجن، باقي "سونڊالي" سڏجن؛ ٻيون ته چوندا، "سونڊائي" آهيون. سوندا به قديم شهر آهي، شاهجهان جي ٺهرايل مسجد منجهس آهي. (۲) "هليا" ٿورو اڳتي آهن. ماڻهن کان پڇيو ته "ڪير آهيون؟" ته چوندا ته "هليا" آهيون. (۳) جهپير جي ڀر ۾ "ڪڏاين جو شهر" آهي. اتي جي ماڻهن کان پڇيو ته چوندا ته "ذات جا ڪڏاڻي" آهيون. (۴) هتي اسان جي ڳوٺ "پٽو" ۾ ڪي ماڻهو ڪجهه وقت اڳوڻو لنگرڻي کان لڏي آيل آهن، سي سڏجن ٿي "نانگرو"؛ ٻيون ته "ڪير آهيون؟" ته چوندا ته "نانگرو" آهيون. منهنجي خيال ۾ جهرڪا "نور" تي نالو جهرڪا "ڳوٺ" نمان پيو آهي، نه جهرڪا نور تان جهرڪا ڳوٺ ٿي. جهرڪن تي اهو نالو ڪيئن پيو سو تحقيق طلب آهي، اميد ته ڪنهن وقت هڪوشن ڪري پيش ڪندس.

مضمون نگار صاحب، ميان ولي محمد ڊکڻ کان ۱۸۴۲ع جي ڳالهه نقل ڪئي آهي. آءٌ ميان ولي محمد کي سڃاڻان، هو صاحب هاڻي ڪراچي نئون آباد ۾ پٽس محمد عثمان وٽ رهي ٿو. ميان ولي محمد ۱۸۸۸ع ۾ ڄائو آهي. هو صاحب ڪوايڏيءَ عمر جو نه آهي، جو ۱۸۴۲ع وارن ڳالهين ياد هجنس.

باقي مون حسين ميجي جي وائڻن، جو هڪ سو ورهين جي عمر ۾ ۱۹۳۶ع ۾ گذاري ويو، اها حقيقت
 هيئن ٻڌي آهي ته ميرن جي حڪومت جي پڇاڙيءَ وقت، اٽڪل سال ۱۸۴۲ع ڌاري، آغا
 حسين علي شاھ ايران مان لوڏجي اچي پنهنجي مريدن وٽ جهرڪن ۾ رهيو، جتي پنهنجي
 رهڻ لاءِ ڪجهه گنب جي جاءِ جوڙايائين، جا اڄ تائين موجود آهي. خواجہ قور وارا ان
 کي ”آغا جو محلات“ سڏين ٿا، ۽ خود پرنس علي به ٻه سال کن تيندا ته اهو سندن اباڻو
 گهر ڏسي ويو هو. مريدن کي شڪ هو ته حسين علي شاھ جو انگريزن سان ساز باز
 آهي، ڇاڪاڻ ته انگريز وٽس ايندا ويندا هئا. ”جهرڪ“ ان وقت وڏو بندر هو، انگريزن
 جي جهازن جي اتان اچ وڃ ٿيندي هئي ۽ جهازن جي لاءِ راشن وغيره جهرڪن مان کڻندا
 هئا. ان وقت ”ويسو“ خواجو به جهرڪن ۾ رهندو هو. هو وڏو واپاري هو، ۽ اسماعيلي
 خواجو هجڻ ڪري آغا حسين علي شاھ جو وڏو مريد ۽ معتقد هو. ميرن پنهنجي طرفان
 ڪوٽڙيءَ جي نومڙين ملڪن کي حڪم ڏنو ته وڃي آغا حسين علي شاھ ۽ سندس مريدن کي
 مات ڪن. ملڪ، نومڙين جو لشڪر وٺي جهرڪن تي ڪاهي آيا. آغا حسين علي شاھ کي
 اڳواٽ پتو پئجي ويو سو گهوڙن تي چڙهي ڪڇ جي رستي بمبئي ڏانهن هجي ويو. پويان
 نومڙين جي لشڪر، خواجن کي گولي گولي ماريو. سيڪ ويسو هجي وڃي سندس باغ ۾
 لڪو، هو شهر جي هيٺان درياءَ جي ڪپ تي آهي. جبل جا ماڻهو پهرن ڪاڻ جا قابلي
 آهن، سو نومڙيا به سيڪ ويسو جو پير کڻي باغ طرف ويا. سيڪ جو ٻڌو ته نومڙيا پويان
 پير کنيو پيا اچن، سو باغ مان نڪري ڪمند جي ٻالوندرن جي ڍير جي وچ ۾ وڃي
 لڪو. نومڙين به پير کڻي، هيڏانهن هوڏانهن ناهاري، اوڏي، انهيءَ ڪمند جي چوڻن
 جي ڍير ۾ پير وڃايو. پوءِ ٻيئي سيڪ کي سڏيائون ته ”ٻاهر نڪر ته توکي جيئڻان
 ڏينداسون. تون فقط اسان کي خزانن جون چاهيون ڏي.“ سيڪ ڊگهه مان ورندي ڏني ته
 ”مون وٽ خزانو ڪونهي!“ تنهن تي هنن آتر ڏنو ته ”نٿو نڪرين، ۽ چاهيون به ڏنو
 ڏين، ته هاڻ ڏاڍڪ کي باهه ڏيون.“ آخر جواب ڪونه ملين، ۽ هو ان ڊگهه کي سيڪ
 سميت باهه ڏيئي ساڙي هليا ويا.

مضمون نگار، ميان بچو مير بهر جي زباني، سوڍي صاحب جو ذڪر پڻ ڪيو آهي.
 مون کي ته ”سوڍي صاحب“ جي نالي وارو گورو آفيسر ڪونه سڃاڻي. وڌيڪ ذڪر ٿو
 ڪري ته ٽڪريءَ تي سوڍي صاحب جو بنگلو ۽ باغچا هئا، ۽ پڻ عيسائي مشن ڪول
 هو، جتي پادري گورن جي ٻارن کي پڙهائيندا هئا. ائين پڻ لکيو اٿس ته سوڍي صاحب
 جو بنگلو حلاوت آهي. منهنجي خيال ۾ هن سڄي ڳالهه کي غلط نموني ۾ پيش ڪيو ويو آهي.
 حقيقت هيئن آهي ته سڀني ڊپٽي ڪليڪٽرن جي رهڻ جي لاءِ هڪڙو بنگلو ٽڪريءَ تي ٺهيل
 هو، جو ڊپٽي ڪليڪٽرن جي هيلڪوارٽر جهرڪن مان ڪڍڻ جي ڪري ۽ حڪومت جي
 بيتوجهيءَ جي ڪري زبون ٿي ويو، باقي جيڪو موجوده بنگلو آفيسر حڪم آڻين ٿا سو پوءِ
 جو ٺهيل آهي، ۽ اهو سوڍي صاحب جو ٺهيل بنگلو ئي ٿو سگهي. مشن ڪول هتي
 ڪڏهن هونئو ڪونه، اڪي ڪي انگريزي جهرڪن ۾ رهندا هئا، جن جا ٻار سڪرن ۾

پڻ هندا هجن. باقي، مٿن بنگلو - و هو، جتي مون پاڻ ڏٺو هو تہ ڪراچي ۽ جا ڪارا ڪرستان يا ڪي يادري هوا بدلائڻ لاءِ انهيءَ بنگلي ۾ اچي رهندا هئا. پاڪستان ٿيڻ کان پوءِ اهو بنگلو زبون حالت ۾ آهي. ان جا گارڊر آڏاسي وڃي پروارين جاين جي چٽين جي زينت بنيا آهن. مضمون نگار صاحب ڄاڻايو آهي تہ محالڪاريءَ جي آفيس اسپتال جي اتر طرف هئي - اهو صحيح نہ آهي. اسپتال جي اتر واري دڙي تي راه بهادر ديوان شيوارلر ڏهونمل، ڪراچي لوڪلبورڊ جي اڳئين پريزيڊنٽ، جي وڏن جي جاءِ هوندي هئي. اهو پٽ اڃا تائين راه بهادر وارن جي ملڪيت آهي. مرحوم سردار بهادر مير حسين بخش خان کان مون اهو پٽ خريد ڪرڻ چاهيو آهي، جنهن صاحب مون سان مٿيون ذڪر ڪيو هو. ڳڻهيو نہ رهي تہ جهرڪ شهر جاگير اندر آهي، جنهن جا مالڪ ننڍي محمد خان جا مير صاحب آهن. حقيقت ۾ محالڪاريءَ جي آفيس، موجوده هلي ڪاٺي جي رينجر واري آفيس ۾ هئي. اڃا تائين خزاني جي ڪوٺي انهيءَ حالت ۾ موجود آهي.

ڪاٺ ڪهري واري ذڪر ۾ سڄي ڳالهه ڏندڪٿا تي بهاريل آهي. ڪهري ڪاهوڙي ڪي هڪئي درويش تہ هڪئي ”ڪهرو ڪاٺيو“ مڏيو ويو آهي. ڄاڻايو ويو آهي تہ هن پنهنجي ڪرامتي هٿيار ڪٿي سان راجا مجيراء جي ڪوٽ کي ست ڪاٺ هيا هئا؛ ۽ پڻ ٻڌل ڳالهه جي بناء تي راجا جي ڌيءَ سان ڪهري جي عشق جو بيان ڪيو ويو آهي. ڪهري چور جي قبر برابر ڏسڻ لاءِ ڄاه تي چوڻ ۾ اچي ٿي. هندو ان کي ڪاٺي ماتا جي قبر چوندا آهن. قبر تہ برابر آهي. - ڪهري جي آهي يا ڪاٺي ماتا جي يا اندر ڪجهه نہ ناهي، سا خبر الله کي! هينري ڪزنس پنهنجيءَ مشهور تصنيف ”اٽلي ڪرنٽيز آف سنڌ“ جي صفحي ۱۰۷ تي مجيراء جي ڪوٽ جي باري ۾ هيئن ٿوري ٿوري لکي تہ ”هن ٽڪريءَ جي کوٽائي اڳيئي مسٽر ڪول ڊيئي ڪليڪٽر ڪراچي ۱۸۵۲ع ۾ ڪرائي هئي، ۽ انهيءَ کوٽائيءَ جي اڌار تي سنڌ جي ڪمشنر، ۱۸۵۳ع ۾، رابرٽ اسٽيوارٽ سومائٽي جي بهيڙيءَ واري پراڻج کي هڪ خط لکيو هو، جنهن ۾ ڄاڻايو هئائين تہ پٽ ۾ زبورات واريون شيون اهڙيون آهن، جهڙيون عام طرح پٽ جي مندرن ۽ غارن مان ملن ٿيون. پٽ جو هڪ پٽو بہ مليو آهي، جنهن جي مٿي مسلمانن ڇڏي وڃي آهي - غالباً انهن ئي سڄي عمارت ڊاٽي ٿي ڏسجي. انهيءَ زبورات تي مهورون لڳل ڏسڻ ۾ ٿيون آهن. اهي زبور گهڻن ئي قسمن جا آهن. انهيءَ ٽڪريءَ کي هن وقت ”ڪافر ڪوٽ“ چيو وڃي ٿو. کوٽائيءَ ۾ مسٽر ڪول کي ۸۰ چورس فوٽن جون هڪوئيون ڏسڻ ۾ آيون، ۽ انهن ڪوٺين جون سرون ڪوه جي سرن جهڙيون هيون.“

کوٽائي وارن زبورن تي ماڻهن جا بت اُڪريل هئا. مسٽر ڪول، ڪوٽ جي اندر هڪ جاءِ تي اونهون کوٽايو هو؛ ۽ مسٽر ڪزنس وري انهيءَ ماڳي جاءِ کي اڃا بہ وڌيڪ اونهون کوٽايو تہ کيس هڪ خاص شئي ڏسڻ ۾ ڪانه آئي. مسٽر ڪزنس کي کوٽائيءَ ۾ ۱۸x۱۰ فٽ ۽ انهن جون سرون ڏسڻ ۾ آيون.

جيڪڏهن لابل مصنف اڃا وڌيڪ ڪوشش ڪري ها، تہ کيس جهرڪن جي شهر توڙي پسگردائيءَ بابت وڌيڪ معتبر احوال هٿ اچي سگهن ها. - نور محمد پليجو

سنڌي نثر مان مثالي ٽڪرا

”باد رکڻ گهرجي ته دليا ۾ جيڪو به مذهب آيو آهي، انهيءَ جو آخرين مقصد ۽ نشان آهي حق کي ڄاڻڻ ۽ حق جي پرستڻ ۽ پوڄا ڪرڻ. سڀڪو ماڻهو-پوءِ اهو ڪهڙي به فرقي جو هجي-حق جو طالب آهي. رڳو روايتن ۽ رسمن ۾ اختلاف آهي. ڪو مسجدن ۾ سجدا پيو ڏئي، ڪو ديوارن ۾ پوڄا پيو ڪري، ڪو ٺڪائن ۾ مٿو پيو ٽوڪي، ته ڪو وري آتشڪڏي ۾ پنهنجي پاڻ کي حق جي ڳولا ۾ پيو پهچائي: آخر ته سڀني جو نشان هڪ آهي! سمجهجي ڪٿي ته حق جي پارگاهه هڪڙي بادشاهه جي درٻار جي محل وانگر آهي. ان کي ڪنهن دروازا آهن، جي سڀ کليل آهن ۽ جن تي ڪو دربان به مقرر نه آهي، جو ڪنهن کي اچڻ کان روڪي؛ پوءِ سڀڪو سندس جيءَ ڇاهي ته ڪنهن به دروازي کان وڃي درٻار ۾ شامل ٿئي-آخر ته سڀ انهيءَ حقيقي مالڪ وٽ پهچندا!

”ڪاشيءَ ڏي هڪي سڪايل ٿا وڃن، ته اتي وڃي گنگا جي جبل سان پاڻ کي پوتر ۽ پاڪ ڪن، ۽ ڪجهه اتاهون پي پنهنجي آڇ لاهين؛ پوءِ هڪي دکن کان اچن ٿا، ته هڪي اتر هندستان کان؛ هڪي اولهه ”سنڌيءَ“ کان ٿا وڃن، ته هڪي اوڀارون پيا اچن؛ هڪي ويلن، موٽرن ۽ گاڏين ۾ سوار ٿي پيا وڃن، ته هڪي وري هڪ منجهارون پيرن بنڌ؛ هڪي ويجهارين هنڌ کان ٿا اچن، ته هڪي ڏورانهان ڏيهه، ڏاکڻ تي چڙهي، ڏونگرن تان لتاوتندا پيا وڃن-۽ ٽوٽ وڃي درشن ڪري پاڻ کي اڳين گناهن کان پيا آڄو ڪن؛ آخر ته سڀ پنهنجي منزل مقصود تي پهچن ٿا-ساڳيءَ طرح جي مڪثي وڃبو، پيا جبر و سلم (بيت المقدس)، يا روم.“

”آخر ته سڀڪو پنهنجي پنهنجي مقصد تي پهچڻ واسطي ڪوشش ڪري ٿو، ۽ هرڪنهن جو آخرين نشان ساڳيو آهي؛ پوءِ فقط ٿورين ڳالهين تي پاڻ ۾ لڙي، فرقيبنديءَ جو شڪار ٿيڻ اجابو آهي. مگر خبر نه آهي ته انسان ڪڏهن اهي خيال ڇڏيندا، ۽ ڪڏهن هڪ ٻئي سان ملي پائڻ وانگر هلندا! لڙاين ۽ خانہ جنگين مان ڪجهه به پرايت ٿي نه سگهندو؛ مگر يڪمشت ٿي رهڻ سان ڪجهه به حاصل ٿي سگهي ٿو.“

[عبدالرزاق عبدالسلام جي ڪتاب ”جهان آرا“ جي صفي]

۶۰-۶۱ تان ورتل؛ چونڊيندڙ: محمد دائود بلوچ]

== گهڻو ڪري ڏٺو ويو آهي ته انسان خوشگوار موسوم، تازن فصلن، ڪاٺياپ محبت، مٿاهين درجي ۽ ائڪٽ دولت کي حاصل ڪرڻ جي فڪرن ۾ گم رهي ٿو. ڪي تعارف ٿورا انسان اهڙا آهن، جي علم ۽ ادب جي تلاش ۾ پاڻ پتولين ٿا. ادب انسان جي بهترين ايجادن مان هڪ آهي. جيڪڏهن ائين چئجي ته ادب ئي دنيا جو هڪ اهڙو واحد ذريعو آهي، جنهن جي پڙهڻ سان انسان ماضي جي تجربن، حال جي واقعن ۽ مستقبل جي انديشن کان واقف ٿي، سڳجهه حاصل ڪري، انساني زندگيءَ کي وڌيڪ دلچسپ ۽ رنگين بنائي سگهون ٿا، ته اهو بيجا نه ٿيندو. سچ ته ڪتاب ئي زندگيءَ جا بهترين ساٿي آهن: ڏسڻ ۾ ته ڪيترا گونگا، پوڙا، انڌا، منڊا، ۽ بيمار آهن، مگر اکين ۽ اکرن وارن لاءِ منجهن جان آهي، ساهه آهن؛ مڙڪا آهن، لاهڪا آهن؛ ننڊون آهن، اوجاڳا آهن؛ زندگيءَ جون لاهيون آهن، چاڙهيون آهن؛ ٿوري ۽ چئجي ته ڪتابن ۾ انسان، ۽ انسان پنهنجي خوين ۽ ڪمزورين سان لڪل ۽ ظاهر آهي. ۽ ادب اهو آهي، جنهن جو انساني زندگيءَ سان چولي ۽ دان وانگر لاڳاپو آهي؛ جنهن ۾ وقت جا انداز ۽ ماحول جا اشارا آهن. *

[تاج صحرائيءَ جي ڪتاب ”سر سارنگ“ تان ورتل؛

چولي ڪندڙ: سيد ابورؤ احمد شاهه، پوهڪا]

== شعر ۽ شاعر جو مقصد اهو ئي هئڻ چڱائي ته هو انهن ئي جذبن جي ترجماني ڪري، جيڪي دنيا کي ترقيءَ جي راهه ڏيکاريندا هجن؛ انهن جذبن تي لفرين ڪري، جيڪي دنيا کي اڳيان وڌڻ کان روڪيندا هجن؛ ۽ اهو انداز بيان اختيار ڪري، جيڪو گهڻن کان گهڻن ماڻهن جي سمجهه ۾ اچي سگهندو هجي؛ چالاڪ جو، بهرحال، زندگي جو مقصد پڻ اهو ئي آهي ته وڌيڪ کان وڌيڪ ماڻهن جو، وڌيڪ کان وڌيڪ ڀلو ٿي سگهي.

== شعر ۽ شاعر جو پهريون فرض اهو ئي هئڻ چڱائي ته دنيا مان قوم، وطن، رنگ، لال ۽ مذهب جي تفرقن کي مٽائڻ جي تلقين ڪري، ۽ انهيءَ جماعت جو ترجمان هجي، جا انهيءَ نصب العين کي پيش رکندي هجي، ۽ عملي اقدام ڪندڙ هجي.

== انهن شاعرن جا شعر پڙهو، ۽ مک وانگي منهن مٽو پٽيو، جيڪي، جڏهن ملڪ جي قسمت جو فيصلو ٿي رهيو هجي، يا ملڪ ۽ ملت ظلمات ۾ هٿوراڙيون ڏيندڙ هجن، تڏهن اهي حضرات، ٽڪرپور چڙائڻ ۽ پنهنجا ڀپ ڀڙڻ جي خيال کان سواءِ، ٻيو ڪجهه به سوچي نٿا سگهن؛ ۽ جيڪڏهن ڪجهه سوچين ٿا، تڏهن به اهڙن بزدلان ۽ رجعت پسندن، طرفين سان، جيڪي زندگيءَ، انسانيت توڙي شاعريءَ لاءِ شرم جو باعث هجن.

== ڪنهن اديب يا شاعر جو ڪم فقط اتي ئي پورو ٿي ٿو وڃي ته هڪ حقيقت پسند جي حيثيت ۾ جيڪي ڪجهه هو ڏسي ٿو، سوئي لکي ٿو؛ بلڪ هو جنهن نموني سان محسوس ڪري ٿو، ته هيئن هئڻ گهرجي، ان جو به اظهار ڪري.

”شاعري هڪ اهو آئينو آهي، جنهن ۾ ڪنهن قوم جي صورت منعڪس رهي ٿي. انهيءَ آئيني جون تصويرون پاڻدار ٿين ٿيون. هر شيءِ، هر واقعي، هر حالت جو دلچسپيءَ سان مطالعو ڪرڻ، ان جا مخصوص، مخفي ۽ دلڪش راز دريافت ڪرڻ، انهيءَ جي ظاهر ۽ باطن، حرڪت ۽ سڪون، زير ۽ اڀر، نشيب ۽ فراز، رنگ ۽ بو، ڪيف ۽ ڪم ڪان متاثر ۽ هر اهڙي ٿيڻ، ”شعريت“ آهي.“

[”ديوان قليچ“ جي مقدمي تان ورتل؛

چونڊيندو: شيرام سندو، سڪر سنڌ]

== ”پست ٻيل قوم جي ڪهڙي ڳالهه ڪري ڪهڙي ڪجي! ڪن غريب ۽ جاھل ماڻھن لاءِ تہ نياڻيون دولت جو ذريعو بڻجيو پون؛ پوءِ اهڙا ڪلور ڪندا جو توبه نموداڻاالله: شريف ۽ سچيءَ مانيءَ وارو، جي مناسب رقم بہ ڏيندو تہ اتي پنهنجي نياڻي تہ ڏيندا؛ باقي ڪو بد چال ۽ بي سمجھ ٻيٽن جي جهول ڀري ڏيندن، تہ نہ ڏسندس عمر ۽ نہ ڄاڻيندس اطوار ۽ انعام. ههڙا بہ آهن ڪي حضرت ”ماڻ-پيءُ“، جن جي محبت چانديءَ جي چمڪي ۽ سون جي سڪي سان تہ آهي، پر پنهنجي جگرگوشتن ۽ ساه جي سائين سان نہ!“

[بيگم بادام ”ناتوان“ جي ڪتاب ”خوش خصلت خاتون“

تان ورتل؛ چونڊيندو: غلام فاطمہ ”گل“، حيدرآباد سنڌ]

== ”اسان جي قوم جو وڏو حصو جاھل آهي، جنهنڪري انهن ۾ نہ سياسي بيداري آهي، نہ صحيح معنيٰ ۾ سياسي شعور آهي؛ پنهنجي ماڻھ جي بيروني ۽ اندروني معاملات کان بيخبر، دنيا ۽ ان جي جدا جدا قومن جي موجوده حالتن کان ناواقف۔ هو مصيبت ۽ ذلت ۾ گھڻ ٿا رنج ۽ اندوه ۾ مبتلا آهن؛ هو تڙپن ۽ ڦٽڪن ٿا، مصيبت جي گرداب ۾ لاپو آهن؛ ليڪن راه نجات کان بيخبر آهن. هرھڪ ليڊر خود غرضيءَ ۽ خوٻش پروريءَ ۾ مبتلا آهي؛ هرھڪ آفيسر رشوت ستانيءَ ۾ محو آهي. عوام، پنهنجي ”جھالت ۽ انجائائيءَ“ ڪري، صحيح انتخاب ڪرڻ کان قاصر آهي؛ موجوده نازڪ حالت، غلط ليڊرشپ جو نتيجو آهي.“

”مگر، اسان کي ياد رکڻ گھرجي تہ اسان مان هرھڪ جي فنا ۽ بقاء، عزت ۽ ذلت، اسان جي قوم جي عزت يا ذلت ۽ فنا يا بقاء سان وابستہ آهي. انفراديت ۾ مبتلا ٿيڻ۔ ان، پنهنجي ۽ قوم جي تباهي آڻينداسين. اسان مان هرھڪ جي خوشحالي ۽ بهبودي، قوم ۽ ملت جي خوشحاليءَ ۽ بهبوديءَ سان آهي. تنهنڪري، جيڪي اسان جا ليڊر پوسر اقتدار آهن، سي پنهنجي ۽ پنهنجي قوم جي مفاد کي مدنظر رکي، عوام ۾ ”تعليم“ پيدا ڪن، ۽ پنهنجي قوم ۽ ملت جي عزت کي وڌائين۔ تان تہ اسان جو ماڻھ دنيا جي ملڪن ۾ ڪا مائائتي جڳھ والا ري.“

[بيگم بادام ”ناتوان“ جي ڪتاب ”خوش خصلت خاتون“

تان ورتل؛ چونڊيندو: غلام فاطمہ ”گل“، حيدرآباد سنڌ]

سنڌي ٻوليءَ جا مسئلا

سنڌي ٻوليءَ بابت اڪثر دعويٰ صاحب جو هي مضمون، لاهور جي
مطبوعار اڏو رسالي ”لبل و نهار“ ۾ شايع ٿيو آهي. هت اسين ان جو ترجمو
”مهراڻ“ جي پڙهندڙن لاءِ پيش ڪري رهيا آهيون. — اداوو

سنڌي زبان

سنڌي ٻولي اسان جي ماڻڪ جي قديم ترين ٻولين مان هڪ آهي. گذريل پنج
هزار سالن کان هيءَ ٻولي ڪيترين ئي مختلف تهذيبن ۽ ٻولين جي اڪيچار اثرن جو مقابلو
ڪندي پئي آئي آهي. گهڻائي دفعا هن جو رنگ روپ بدليو آهي، پر هر دور ۾ هيءَ
زبان نه رڳو پنهنجي انفراديت کي قائم رکندي آئي آهي، بلڪه هن جي پنهنجي خرائي ۾
قبحي واڌارا پڻ ٿيا آهن. سنڌي ٻوليءَ جي رسم الخط ۾ پاڻجاء اکر آهن، ۽ اٽڪل
ڏيڍ لک کان به وڌيڪ لفظن تي پکڙيل آهي.

انساني نسل جي تاريخ ۾ مصري، بابلي ۽ عراقي تهذيبن وانگي، سنڌو ماڻهيءَ جي
قديم تهذيب کي به وڏي اهميت حاصل آهي. هي قديم علائقو، سامي ۽ آريائي قومن جي
هجرتن، تهذيبن ۽ ٻولين جو مرڪز رهيو آهي. موئن جي دڙي مان سامي عهد جون
جيڪي نشانين هٿ آيون آهن، تن مان ان دور جي تهذيب ۽ زبان جي باري ۾ گهڻو
ڪجهه معلوم ٿئي ٿو. انهن نادر ۽ ناياب شين ۾ اهي ڪتبا ۽ مهرن وڏي اهميت رکن
ٿيون، جن تي سڀ کان آڳاٽي سنڌي ٻوليءَ جون ڪجهه لکيتون اُڪريل آهن. اهي لکيتون
اڃا تائين پڙهي نه سگهيون ويون آهن، ۽ انهن جو موجوده سنڌي ٻوليءَ ۽ ان جي رسم الخط
مان ڪوبه تعلق نظر نٿو اچي؛ پر قديم سامي ۽ آريائي ٻولين جا ڳچ جيترا لفظ هائوڪي
سنڌي ٻوليءَ ۾ اڄ به جيئن جا نئين موجود آهن، تنهن مان اهو اندازو ڪيو وڃي ٿو ته
هيءَ انهيءَ ئي قديم ٻوليءَ جي سڌريل صورت آهي. شايد اهوئي سبب آهي جو قديم ترين
انڊو-آرين ٻولين ۾، سنڌيءَ کي ”سنسڪرت جي وڏي پيڻ“ چيو وڃي ٿو. ان ۾ ڪوشڪ
ڪونهي ته سامي ۽ آريائي ٻولين جي گڏيل خرائن مان مالا مال ٿيڻ کان پوءِ، سنڌو ماڻهيءَ
۾ ڊلي ملي وڃڻ وارن ايرانين، سامانين، يونانين، پارتو-ورشين، ۽ آخر ۾ عربن کان،
سنڌي ٻوليءَ کي سنسڪرت جي مقابلي ۾، خالص ايراني، آريائي، داري، يوناني، هالي،

پراگرت، قديم ٻولي ۽ عربي ٻولين کان قيمتي سرمايي حاصل ڪرڻ جا وڌيڪ موتماء مليا آهن.

سنڌيءَ جي سڀ کان آڳاٽي لپي ڪهڙي هئي، سا ڳالهه اڃا تائين تحقيق طلب آهي؛ البت موئن جي دڙي وارن ڪٽين ۽ مهرن جي لکڻين مان ماهرن اهو اندازو لڳايو آهي ته ان وقت هيءَ ٻولي ڪاٻي کان ماڃي لکي ويندي هئي. ممڪن آهي ته اڳتي هلي ڪنهن دور ۾ هيءَ ٻولي ’دڍوناگري‘ لپيءَ ۾ لکڻ لڳي هجي، پر اٽڪل هڪ هزار سالن کان اڳ جڏهن عرب هن ملڪ ۾ آيا، ته انهن سنڌيءَ کي عربي رسم الخط جو لباس پهرايو، ۽ تڏهن کان وٺي اڄ تائين هيءَ ٻولي عربي لپيءَ ۾ لکي ويندي آهي. پنهنجي حڪومتي دور ۾، عربن سنڌيءَ کي ترقي ڏيڻ جي بعد ڪوشش ڪئي، ۽ ان کي عربيءَ جي برابر درجو ڏنو ويو. قرآن شريف جو سڀ کان پهريون ترجمو سنڌي ٻوليءَ ۾ ٿي ٿيو هو. سنڌي شعر و ادب جي به عربن گهڻيءَ ذراخديءَ مان همت الڙائي ڪئي. سنڌي قصيدا پڙهڻ تي درٻار خلعت مان شاعرن کي وڏن انعامن سان نوازيو ويندو هو. عربن جي ئي دور حڪومت ۾ سنڌي ٻوليءَ اهڙي ترقي ڪري چڪي هئي، جو اسان جا ڀاڱيوار تفصيلات رائج ٿي چڪا هئا. هر شئي ۽ ان جي مختلف حصن جا ڪيترائي مقامي نالا ٻوليءَ ۾ شامل ٿي چڪا هئا. مثال طور، سنڌيءَ ۾ اُن، گهوڙن ۽ چوٻائي سال مان هر هڪ جانور جا، ان جي عمر، رنگ ۽ نسل پٽاندڙ، الڳ الڳ ڪيترائي نالا آهن؛ ملڪ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پيدا ٿيندڙ هر هڪ نسل جي گاهن ۽ ولين، کان ۽ ٻين، وٺڻ ۽ پوئڻ مان هر هڪ جا، ان جي بناوت ۽ حيثيت مطابق، ڪنهن نالا آهن.

قديم ۽ اهر بين الاقوامي ٻولين مان وهنوار هجڻ سبب، سنڌي ٻوليءَ ۾ نه رڳو لفظن جا نئي عظيم ذخيرا موجود آهن، بلڪه ان جي گرامر ۾ به اهڙي وسعت، لوڪ ۽ جدت جي گنجائش آهي، جو لسانيات جا مشهور ماهر ڪنهن لستِيڪ، ڊاڪٽر ٽرسپ ۽ ميجر گريسن به پنهنجين خاص تصنيفن ۾ ان تي بحث ڪري چڪا آهن. مثال لاءِ ڊاڪٽر ٽرسپ جو هي جملاو ڪافي ٿيندو ته ”سنڌي ٻوليءَ پنهنجي لاءِ گرامر جي اهڙي صورت اختيار ڪئي آهي، جو هوءَ پنهنجن سڀني انڊو-آريائي پيڙن کان وس ۽ ميثاڄ توڙي عملي خوين ۾ گوڻه ڪئي پئي آهي“.

جدا جدا تلفظ ۽ معاورن جي لحاظ کان، سنڌي ٻوليءَ جون اٺ شاخون آهن:—
(۱) وچولي، (۲) لاڙي، (۳) آترادي، (۴) ڪوهستاني، (۵) ڪڇي، (۶) لاسي، (۷) بمبئي، ۽ (۸) رانڱري. انهن سڀني لهجن مطابق، سنڌي ڳالهائيندڙن جو تعداد پاڪستان ۾ بنگاليءَ کان پوءِ ٻئي نمبر تي آهي.

هندوستان جي ورهاڱي کان اڳ، سنڌيءَ کي سنڌ صوبي ۾ ”علاقائي سرڪاري زبان“ جي حيثيت حاصل هئي؛ سڀني سرڪاري آفيسن، ڪورٽن ۽ اسيمبليءَ ۾ انگريزيءَ سان گڏ

سنڌي ٻوليءَ جو استعمال عام هو؛ اسڪولن ۽ ڪاليجن ۾ به هيءَ ٻولي تعليمي ذريعي جي حيثيت رکندڙ هئي. مقامي باشندن جي جذبن ۽ احساسن، ۽ انساني حقن جو احترام رکندي، انگريزن به سنڌي ٻوليءَ کي ترقي ڏيڻ جي هر ممڪن ڪوشش ڪئي. انگريزن جي دور ۾ ئي سنڌيءَ جو باقاعدو گرامر، ٿاڻپ ۽ ڇاپخانا تيار ٿيا، تصنيف و تاليف جو زور وڌيو، ۽ اخبارن ۽ رسالن کي ترقي ڪرڻ جا موقعا مليا. سنڌي لهجي مطابق، عربي رسالخط جن اچارن کي ادا ڪرڻ کان قاصر هو، ۽ جنهنڪري هروقت لکڻ پڙهڻ ۾ غلطيون ٿينديون ٿي رهيون، انگريزي دور حڪومت ۾ اهڙن اچارن لاءِ عربيءَ جي اکرن ۾ هيٺ ۽ مٿي، مختلف قسم جا نقطا ڏيئي، سنڌيءَ جي خاص لهجي وارن نون اکرن جو اضافو ڪيو ويو. اهڙيءَ طرح لکڻ پڙهڻ جي لحاظ کان سنڌي ٻولي هڪ مڪمل زبان بڻجي ويئي. سنڌي ٻوليءَ شاه، ڇل، مخدوم، هاشم، حمل ۽ ساسي وغيره کان به عام جو وڏو نقص پرايو. پاڪستان بڻجڻ کان پوءِ اهل سنڌ کي اهائي توقع هئي ته هاڻي هو پنهنجي مادري زبان کي دنيا جي ٻين ترقي يافته ٻولين جي قطار ۾ پهچڻ جوڳي بڻائي سگهندا؛ ليڪن..... اڄ جڏهن ڪراچي يونيورسٽي پنهنجا استعاني پير سنڌي ٻوليءَ ۾ حل ڪرڻ جي اجازت ڏيڻ کان انڪار ڪري چڪي آهي؛ ڪراچيءَ جي هاڻي اسڪولن مان سنڌي ٻوليءَ کي خارج ڪيو پيو وڃي؛ وڌيڪ نوان اسڪول کولڻ بدران ڪراچيءَ جا ڪيترائي سنڌي اسڪول ختم ڪري ڇڏيا ويا آهن؛ سنڌ جي هر ريلوي اسٽيشن جو نالو ۽ گاڏين جو نالو پيل سنڌيءَ بدران اڙدو ۾ نظر اچي ٿو؛ ڪورٽن ۽ سرڪاري آفيسن ۾ سنڌي ٻوليءَ جو هلندڙ واهيو ختم ڪيو پيو وڃي؛ سنڌي زبان کي ترقي ڏيارڻ جي اسڪمن کي عملي جامو پهراڻي لاءِ گهريل ۽ واجبي گرائون يا اسداد ڏيڻ کان تڏاڻو پيو وڃي، ته اهڙيءَ حالت ۾ سنڌ جا سڃاڻپ پنهنجيءَ ٻوليءَ جي آئيندي کان مابوس ناهن، البت ان جي ترقيءَ جي رفتار جي باري ۾ اڪثر سন্দ ضرور آهن. ٻئي طرف، ڪيتري وقت کان واپس سنڌ جو هر ادبي، سياسي ۽ علمي ڀينفارم؛ موسيقي ۽ نئون لطيف جي هر مجلس؛ هر سياسي، ادبي ۽ سماجي ڪارڪن؛ ۽ انهن سڀني سان گڏ، هر اخبار ۽ هر رسالو پڪراءِ اعوليٰ مطالبو ڏهرائي رهيو آهي ته

”سنڌي ٻوليءَ کي ملڪ جي هڪ ’قومي (سرڪاري) زبان‘ جي حيثيت سان تسليم ڪيو وڃي؛ ان جي ترقيءَ جي واٽ ۾ ڪنڊا نه ٻوڪيا وڃن، ۽ سنڌين کي سندن مادري ٻوليءَ، سنڌيءَ، ۾ تعليم حاصل ڪرڻ جي اجازت ڏني وڃي!“

ايشائي اديبن جي ڪانفرنس، سنڌي ڊيليگيشن

(۴-۱۹۵۶ع) ۾، تازو ۲۳ کان ۲۸ نومبر ۱۹۵۶ع تائين دهلي ۾ ٿي گذريل پهرين ايشائي اديبن جي ڪانفرنس بابت هڪ ماضي مضمون اچي چڪو آهي؛ پر ان ۾ جنهن ڳالهه جي ڪوت آهي، سا آهي سنڌي ڊيليگيشن جي ان ڪانفرنس ۾ ورتل بهري جو سريستو احوال. سڀ ڄاڻن ٿا ته سنڌين بهرو ورتو- پر ڪيو ڇا؟ جيئن ته اهو اسان جي ادبي تاريخ جو هڪ اهم ورق آهي، ان ڪري ضروري آهي ته ان جا اڪيڻ ڏنا تاثرات. سنڌي پڙهندڙن اڳيان پيش ڪيا وڃن. آيا ايشائي اديبن جي ڪانفرنس ۾ سنڌي ڊيليگيشن (جنهن جي هڪ رڪن هجڻ جو فخر مون کي به حاصل آهي) جي سرگرمين بابت هڪ دلچسپ والعا پيش ڪريان ٿو. - موهن]

ڪانفرنس واري ڏينهن کان هڪڙو ڏينهن اڳ ڀارتي ليکڪن جي گڏجاڻي ٿي، جتي ڪانفرنس لاءِ ڪارڪنن جي ڪم ڪرڻ جي طريقي وغيره بابت سوچ ويچار ڪيو ويو. جيئن ته ڀاهر جي ملڪن مان ايندڙ نمائندن جو تعداد سوا سَو هو، ان ڪري فيصلو ڪيو ويو ته ڀارت مان به صرف سوا سَو نمائندا (Speaking delegates) چونڊيا وڃن. ڪل اڏائي سَو ڀارتي ليکڪن ڪانفرنس ۾ بهرو ورتو. انهن ۾ ڪل سورهن ڀولين جا نمائندا شامل هئا، جن مان چوڏهن ڀوليون تسليم ٿيل هيون، باقي ٻه ڀوليون هيون ”سنڌي“ ۽ ”راجستاني“.

راجستاني ڀوليءَ جا ليکڪ، ڪنهن ڊيليگيشن جي روپ ۾ نه آيا هئا. ڇاڪاڻ ته راجستاني ڀولي تسليم ٿيل ڪانه هئي، ان ڪري ان جي ليکڪن تي ڪو خاص ڌيان ڪونه ڏنو ويو. ڀولي ته اسان جي به تسليم ٿيل ڪانه هئي، پر ”ايشين سيڪريٽريٽ“ سنڌي ليکڪن کي نظر انداز ان ڪري نه ڪري سگهي، جو سنڌي ليکڪ البت منظم ٿي ڪم ڪندا رهيا آهن.

ڪانفرنس ۾ جڏهن هرڪنهن ڌرينهجي نمائندن جي فهرست ڏني، تڏهن ڌڙن کن سنڌي ليکڪن ۽ انهن جي اڳواڻ جا نالا ٻڌي، هڪ راجستاني ليکڪ سوال اٿاريو ته ”سنڌي ڀولي تسليم به ڪونه ٿيل آهي، پوءِ به ان کي ڊيليگيشن لاءِ جو حق ڇو ڏنو ويو آهي؟ اسان جو تعداد ٻه ڪروڙ آهي، پوءِ به اسان جي ڀولي تسليم نه ڪئي ويئي آهي! سنڌين کي اهو موقعو ڇو؟“ تڏهن ڪانفرنس جي صدر، همايون ڪبير، کيس ٻڌايو ته راجستاني ڀوليءَ

کي هندي ٻوليءَ جو هڪ فسر ليکيو وڃي ٿو، ان ڪري ان کي تسليم وغيره ڪرڻ جو سوال نٿو اٿي. پر پوءِ ٿوري بحث سباحتي بعد، راجستاني ليکڪن کي به پنهنجو ڊيپليگيشن ٺاهڻ ۽ ان جو اڳواڻ مقرر ڪرڻ جو موقعو ڏنو ويو.

سنڌي ڊيپليگيشن ۾ هيٺيان ليکڪ شامل هئا: (۱) پروفيسر منگهارام ملڪاڻي (اڳواڻ)، (۲) پيرسرام ”ضياءَ“، (۳) پروفيسر ارڃن ”شاد“، (۴) آتم، (۵) شريمني سندري آنجنڊائي، (۶) سوتي پرڪاش، (۷) شريمني ڪلا پرڪاش، (۸) جيوٽ جوت، (۹) موهن گيهائي، (۱۰) هري پنڪج، (۱۱) پروفيسر لڪاڻي، (۱۲) پروفيسر ولسواڻي، ۽ (۱۳) موهن ڪلپنا. ڪانفرنس ۾ جن ٻين سنڌي اديبن هڪ اڌ ڏينهن بهرو ورتو، تن ۾ پروفيسر رام پنچواڻي، ڊاڪٽر چوٿرام گدواڻي، نارايڻ شام، حشو ڪيولراساڻي، پيرسرام وليچا، ڪرموير آهوجا، ڪماري سرسوتي، ۽ شري گرسهائيءَ جا نالا قابل ذڪر آهن.

* * * *

”پارٽي سڀتا ۾ ٻين ٻولين جي ڪهڙين سڀتائن ڀاڱي ورتو آهي“— ان موضوع تي سنڌي ڊيپليگيشن جي قابل اڳواڻ پروفيسر ايم. يو. ملڪاڻيءَ جي مختصر تقرير، ڪيترن پارٽي ليکڪن کي محب ۾ وجهي ڇڏيو ته سنڌي ٻولي ڪا ايتريقدر قدبر ۽ ويح آهي! ”سنڌو“ جو نالو پڌي، هڪ بنگالي شاعر جو من ڇنڇل ٿي آيو؛ هن بروقت بنگاليءَ ۾ سنڌونديءَ تي هڪ بنگالي ڪويتا پڌالي. اتي هڪ پنجابيءَ وري هڪ پنجابي ڪويتا پڌالي. ان بعد هڪ ٻئي شاعر پڻ پاڻ ساهيو. اهڙيءَ طرح، ٿوري وقت لاءِ ڄڻ هڪ انٽرجائي مشاعرو شروع ٿي ويو!

* * * *

”ساهر و هائوس“ ۾ ”سنڌو سماج“ طرفان سنڌي ڪلچرل پروگرام هلي رهيو هو. هڪ ڪلڊ ۾ سنڌيت تي بحث چڙي پيو—

ڊاڪٽر چوٿرام بچو: ”ليکڪن اها سنڌيت آهي ڇا؟“
 ”ڊاڪٽر صاحب، هي لاڏو پڌو ٿا— اها اٿو سنڌيت!“ اتر چيو.
 ”پر اهي لاڏا سنڌ ۾ ڪٿي هئا؟“

”سنڌ ۾ ئي نه هئا— سنڌ صرف توهان ۽ اسان جي گهرن تائين محدود ڪانڊ هئي!“

* * * *

راشٽر ٻني پون ۾ سڀ ليکڪ هڪ ٻئي ۾ سائجي وڃڻ، طعام کائڻ ۽ لوڻا ڪڍائڻ ۾ مشغول هئا. هڪ ڪلڊ ۾ ڊاڪٽر ماکراج آئندڙ پروفيسر ايم. يو. ملڪاڻيءَ ۽ پروفيسر رام پنچواڻيءَ جي راشٽر ٻني راجن بابوءَ سان واقفيت ٿي ڪرائي. پروفيسر ملڪاڻيءَ هيڏانهن هوڏانهن لهاري ڪنهن فوٽوگرافر جي ڪوچ ڪئي هجي، ائين ڪونهي؛ اهڙي اڃا اسپاويڪ هئي، ائين

۾ ڪونهي: پر جنهن جي من ۾ بس هڪ ئي ڳالهه هجي، اهو ان کي ظاهر ڪرڻ جو موقعو
پاڻيڏي، هيڏانهن هوڏانهن ٺهاري به ڪيئن ٿو سگهي؟ ملڪاڻي صاحب، راجن ٻاٻو۽ جي منهن ۾
نظر ڇمائي، ڏيرج سان سوال ڪيو: ”شري ٻرڌان، ڏسو اسان جي سنڌي ٻوليءَ کي تسليم
نه ڪيو ويو آهي!“

راجن ٻاٻو۽ پنهنجو سمورو ڌيان ملڪاڻي صاحب ۾ ڪٻايو.
”توهين ته ڄاڻندا ئي هوندا ته سنڌي ٻوليءَ کي اوج ڪونهي ۽ جو راحت.....“
۽ راجن ٻاٻو۽ ڪنڌ لوڏي سرڪي ڏنو.

* * * *

”ساڻو هانوس“ جي اسٽيج تي شريعتي سونهي هڪ سنڌي گيت ڳائي رهي هئي.
گيت جو ڪوي، ارڻ ”شاد“ سندس پاسي ۾ مٽڪي تي هڪ هلائي رهيو هو. گيت ۾ هڪ
ڇنڊڙ ٿاڻو هو—

”دلدار وطن، توهان آه ٻرن:
جنهن ۾ ماءُ ڏني مون کي لولي،
اها زنده رکندس ٻولي!“

هولن شايد اکين ۾ آنسون نه به اچن ها، جهڪڻ هن ٻوليءَ اڳيان زندگي ۽ موت جو
سوال نه هجي ها. اڄ جڏهن اسان جي ٻولي تسليم ٿيل نه آهي، جڏهن ان اڳيان زندگي ۽ موت
جو سوال اچي ويو آهي، تڏهن هن صدا سان سڀني جون دليون هڪٻئي نه جوش سان ڀرجي اچن؟
”منهنجي دل جي صدا ڪوئي ڪيئن ٻڌي،

وهي مون کان زبان جي ڪوئي ڪسي؟
هن پنهنجي گهاريءَ سنڌيءَ تان،
مان تانءِ ستر جو مٽائيندس!
مان ياد رکان سا ڏولي،

جنهن ۾ ماءُ ڏني مون کي لولي...!“

ستر!..... ها، ۽ افسوس جو اهو ستر وري ڪي پنهنجا ئي ڪري رهيا آهن! ڄاڻائي ۽
وڃان يا اڻڄاڻائيءَ وڃان—ستر ته ڪري ئي رهيا آهن. چون ٿا، ”سنڌي ٻولي نه تسليم ٿيڻ گهرجي،
نه ٿي سگهندي؛ سنڌين کي ٻين ۾ جذب ٿيڻ گهرجي!“ اهي ماڻهو ٻيو،
اشارا ڪري چوندا آهن، ”ڏسو هتي—سنڌي ٻولي ٿئي يا نه هتي، ۽ هتي سنڌيءَ جو
رواج ٻيو ٻيو—اها شروعات آهي ٻين ۾ جذب ٿيڻ جي.“ يعني ته هڪ ننڍي ڇوڪ جو
مثال ڏيئي، هڪ وڏيءَ ڇوڪ جو آدرش ٻڌايو ٿو وڃي: هو ”خاتمي“ جي شروعات تي مٿس
نه، هولي ملهائڻ ڇاهين ٿا! ڇو؟ ڇو ته هنن پنهنجي اندر جهاتي نه پاتي آهي؛ ڇو ته هو

پيءُ ٻوليءَ ۾ سوچڻ سمجهڻ ۾ فخر ٿا ڄاڻن. پر، پيءُ ٻوليءَ وارن کان جي پڇيو وڃي، ته هو اهوئن ماڻهن تي خوش نه ٿيندا. چو ته جيڪي پنهنجي اصليت ڦاٽل رکي نه سگهندا، سي ٻين جي ڇا خاڪا شبا ڪري سگهندا؟ لکڻ، ڪويءَ سنڌين جي آتما کي پڪڙيو هو:

”جنهن ۾ ماڻهيءَ جي تصوير لڪل،

جنهن ۾ آه وطن جي لڪير لڪل:

مون کي ٻارو شاهه جو ورثو آ،

جند جان سنڌيءَ تان گهولي!

جنهن ۾ ماءُ ڏني مون کي لولي،

اها زنده رکندس ٻولي.....!“

ڀارت جي راجڌاني دهليءَ جي ساڀرو هائوس ۾ سنڌيت جي انهيءَ للڪار، سڀني پنهنجن ۽ ٻارون کي سنڌيءَ جي روشن آئيندي کان واقف ڪري ڇڏيو.

* * * *

ڪانفرنس ۾ روسي شاعر ۽ ناول نويس ميتر سيمفان سان گڏجي ٿيو. سڄي ملاقات روسي استري انٿر پريتر (ترجمان) معرفت ٿي. ۽ پيوسانس ”توهان جي سوويت ملڪن ۾ ڪل گهڻيون ٻوليون آهن؟“

”ست.“

”سڀني تسليم ٿيل؟“

”مجب وچان ڇڏائين، ها، ڇو؟“

”ٻيلا اهو ٻڌائڻ چاهيندا ته ان ٻوليءَ جو ڪهڙو نالو آهي، جنهن جا ٿوري ۽ ٿورا ڳالهائيندو آهن؟“

”آءٌ ڏکيءَ، جنهن جي ڳالهائيندڙن جو تعداد ٽي چار هزار مس آهي.“

”پوءِ ان ٻوليءَ کي ڪيئن تسليم ڪيو ويو آهي، جنهن جا ڳالهائيندڙ صرف ٽي چار هزار آهن؟“

”واڙو ٿي ويو! ڇڏائين:“ چو ته ان ٻوليءَ جي ليکڪن کي ماڻهن ان ٻوليءَ ۾ لوليون ڏنيون آهن؛ ان ٻوليءَ کي پنهنجو ساهت آهي؛ هر ٻوليءَ ۽ ان جي ساهت جو خيال رکڻ گهرجي؛ ان جي ليکڪن کي هٿائڻ گهرجي.“

”تڏهن مون کيس چيو ته“ تون اهو سڀ مون کي پنهنجي ڌاريءَ ۾ لکي ڏي، جيئن ان ڳالهه کي کڻي اسين پنهنجي ٻوليءَ کي تسليم ڪرائڻ ۾ سٺو مثال ڏيئي سگهون.“

هن مرڪبي روسي استريءَ کي ڌاريءَ ۾ سندس لفظ لکڻ لاءِ چيو. روسي استريءَ وري به کيس ڏيان سان ٻڌو، ۽ پوءِ هوءَ آهستي آهستي اهو سڀ لکڻ لڳي. ٻڌاڙيءَ جو ڪاٺس صحيح، ٻڌو، وغيره ورتو. هن انگريزيءَ ۾ هيٺيان اکر لکيا:

—“In our country in the Far East, there is a small nation ‘Udage’; there are only 3-4 thousands of those people. After the revolution, they created their own written language. The writer ‘Yansi Kimonkd’ who wrote in this language was by profession a hunder chairman of the collective farm. He wrote a novel, which later became very popular in the whole country.

“we consider that no matter how small is the people since it has its own language and wants to talk and write in this language, then this people have right to do so and all the other people, no matter how big they are, have to respect this right.”

(اسان جي ملڪ ۾، مشرق بعيد ۾ ”آدگي“ نالي هڪ ننڍڙي قوم آهي، جنهن جي ماڻهن جو تعداد فقط ٽي چار هزار کن ٿيندو. انقلاب کان پوءِ هنن پنهنجي ٻوليءَ جو رسم الخط ايجاد ڪيو. ”يانسي ڪمند“ جنهن آدگي ٻوليءَ ۾ تصنيفون ڪيون، سو هڪ سهڪاري ٻنيءَ جو چيئرمئن هو. هن هڪ ناول لکيو، جنهن کي پوءِ سڄي ملڪ ۾ مقبوليت حاصل ٿي.

اسان وٽ اها ڳالهه مڃيل آهي ته ڪنهن به ٻوليءَ جا ڳالهائيندڙ ٻلي ڪٿي ڪيترو ئي ٿورا ڇو نه هجن، پر جيڪڏهن هنن وٽ پنهنجي الڳ ٻولي آهي، ۽ هو ان ۾ ڳالهائڻ ۽ لکڻ پڙهڻ چاهين ٿا، ته ائين ڪرڻ لاءِ هنن کي هرڪو حق آهي؛ ٻيا سڀئي ماڻهو هنن جي انهيءَ حق جو احترام ڪرڻ لاءِ ٻڌل آهن، پوءِ ٻلي ڪٿي اهي ڪيتري به گهڻي تعداد وارا ڇو نه هجن.)

* * *

برڪ ڀارتي ليکڪ ڊاڪٽر ڌرم ويرا ڀارتي، ڪانفرنس ۾ سنڌي ڊبليگيشن جي زنده دل ۽ قابل اڳواڻ ٻرواير ماسڪائيءَ جي سنڌي ٻوليءَ جي تاريخي اهميت تي ڪيل مختصر تقرير کان بيشمار متاثر ٿيو. هن پنهنجا تاثرات هنن لفظن ۾ ظاهر ڪيا:

”ٻولي به ڪلا جو هڪ روپ آهي، جنهن وسيلي انسان پنهنجا آسنگ ۽ احساس ٻئي کي اڻيو ڪرائي ٿو. هر ٻوليءَ جي نه رڳو سنڀال ٿيڻ گهرجي، بلڪه ان جي ترقيءَ جا اسباب پڻ ميسر ٿيڻ گهرجن. سنڌي ليکڪن ۽ ترجمانن کي گهرجي ته هو پنهنجو سڀڻو ساعت ڀارت جي ٻين ٻولين ۾ ترجمو ڪرائي ڇپائڻ جي ڪوشش ڪن: گوڻ گوڻ ۽ شهر شهر ۾ ادبي ۽ ثقافتي تنظيم ڪن، جيئن هو ٻين ٻولين جي ليکڪن ۽ ڪلاڪارن کي پنهنجي ٻوليءَ ۽ ڪلچر جو پورو پورو روپ ڏيکاري سگهن، جنهن ڀارت جا سڀ ليکڪ ۽ ڪلاڪار گڏجي سنڌي ٻوليءَ کي تسليم ڪرائڻ جي ڪوشش ڪن.

مان تہ سنڌين سان آهيان ٿي: مون کي جيڪڏهن اوهين پنهنجون ڪتابون ترجمو ڪري يا ڪرائي موڪليندا تہ مان انهن کي ڇپائڻ جو پريڪڙ ڪندس، ۽ انهن ۾ سمجهندس تہ توهان مون کي مان ڏنو آهي*.

ڪانفرنس ۾، اسان سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ ۽ ان جي اهميت تي پروفيسر اجواڻيءَ جي لکيل چوٽڙي سڀني ڀارتِي ليکڪن ۾ ورهائي هئي. ڏرو ويڙ ڀارتِيءَ کي انجا ڪيم تہ ان کي ڏيان سان نظر مان ڪڍي، مون کي لکت ۾ پنهنجو زوردار رايو ڏئي. ۲ جنوري ۱۹۵۷ع تي هن اله آباد مان هڪ خط لکيو، جنهن ۾ هن سنڌي ٻوليءَ بابت نئين سر هي رايو موڪليو آهي:

“I do feel that a language like sindhi, which has a rich heritage and active and alive contemporary writers, should have a bright future, and Indian govt. should do what-so-ever it can for the recognition of Sindhi language and literature, and give all proper encouragement and protection to it.”

(۱) محسوس ٿو ڪريان تہ سنڌيءَ جهڙي ٻولي، جنهن کي پنهنجو شاندار ورتو آهي، ۽ جنهن وٽ پنهنجا باعمل، بيدار ۽ غير معمولي قابليت وارا اديب موجود آهن، تنهن جو مستقبل روشن آهي؛ ڀارت سرڪار کي سنڌي ٻولي ۽ ادب کي تسليم ڪرڻ جي ڏس ۾، جيتريقدر ٿئي سگهي، جوڳو تحرڪ وٺڻ کپي، ۽ ان جي حفاظت ۽ بهبوديءَ لاءِ پوري پوري همت افزائي ڪرڻ گهرجي.)

* * * *

شري ديويندر ستياڻي، هتي ادب ۾ يڪاني جڳهه والاري ٿو. هيءُ صاحب ڀارت جي ڪنڊ ڪنڊ ۾ ٺهيل انيڪ جاتين جي لوڪ ساھت گڏ ڪرڻ لاءِ، جتي ڪٿي پنڪندو رهيو آهي، هن انيڪ مهاري ڪتاب ۾ لکيا آهن. آزاديءَ کان ڪجهه ورهيه اڳ سنڌ ۾ به سنڌ جو لوڪ ساھت گڏ ڪرڻ آيو هو. هن چيو:

“اها نهايت افسوس جي ڳالهه آهي، جو ڀارت ۾ سنڌي ٻوليءَ کي تسليم نه ڪيو ويو آهي. سنڌي ٻوليءَ کي، مان ڄاڻان ٿو، اوج ڪوٽيءَ جو ساھت آهي، ۽ ان کي جيڪڏهن نظر انداز ڪيو ويو تہ اها ڀارت جي ٻين جاتين جي بدقسمتي چٽي؛ ڇو جو ڀارت جا تمام اديب، سنڌي ٻوليءَ ۽ ساھت مان گهڻو ڪجهه ڀائي پرائي سگهن ٿا. مان سنڌي اديبن سان ڪليو ڪلهي ۾ ملهائي، سنڌي ٻوليءَ کي تسليم ڪرائڻ لاءِ جدوجهد ڪرڻ واسطي هر دم تيار آهيان!”

* * * *

پروفيسر نارائنداس ملڪاڻي، سنڌيءَ جو جهونو استاد اديب، سنڌي ٻولي تسليم ٿئي، ان جي مخالفت کان مشهور آهي. تنهن سان ان موضوع تي ٿوري ڏي-وٺ ٿي.

چيم: ”سنڌر ملڪاڻي، ڪجهه وقت اڳ، ’نائيس آف انڊيا‘ ۾ اوهان جي آٽر-ڪهاڻي پڙهيم. پڙهي خوشي ٿي، ۽ عجب ۾ لڳو.“

”خوشي ڇو ۽ عجب ڇو؟“

”خوشي ان ڪري جو آٽر-ڪهاڻي هڪ سنڌي ۽ جي هئي، ۽ عجب ان ڪري جو توهان سنڌي ساهت جي آئيندي مان ٺاهيد ٿي لڳا.“

هن هڪ ٽڪي ٺهاري سان مون ڏانهن ٺهاريو.

چيم: ”توهان جو خيال هو ته سنڌي ۾ ساهت پڙهندڙ ڪونهن؛ مان اسيد ٿو رکان ته اوهان ان حقيقت کان ضرور واقف هوندا ته سنڌي ٻوليءَ ۾ ساهت ڇپائيندڙ آهن ڪونه، ان ڪري توهان گانڌيجيءَ جا ڪي ڪتاب، جي توهان پاڻ ترجمو ڪيا آهن، ڇپائي ٿا سگهو. ڇا، توهان جو اهو مطلب آهي ته سنڌيءَ ۾ گانڌيجيءَ کي پڙهندڙ ڪونهن؟“

”نه، اهو مطلب ڪونهي. اها ٿاڙو ’هندستان‘ وارن مون کي لکيو آهي ته مان ڪين گانڌيجيءَ جون مذهبي تصنيفون موڪليان.“

”ته پوءِ توهين سنڌي ٻوليءَ جي تسليم ٿيڻ جي خلاف ڇو آهيو؟“

”خلاف آهيان؟ مان خلاف آهيان! اهو توهان کي ڪنهن چيو؟“

مان خوش ٿي ويس.

هو چوندو رهيو: ”سنڌي ٻولي تسليم ٿئي، مان ان جي خلاف ڪونه آهيان؛ سنڌي ٻولي ’سرڪاري ٻولي‘ ٿي نه سگهندي، ته اها ڪورٽن وغيره ۾ هلي نه سگهندي. سنڌي ليکڪ ساهت ۽ اڪادميءَ جي ڪاربه ڪرم ۾ ڀاڱو وٺي سگهن، سنڌين جو ريدو تي پروگرام اچي، سنڌي ٻوليءَ جي ترقيءَ تي سرڪار ڏيان ڏئي؛ مان شروع کان اهو چاهيندو رهيو آهيان، ليڪن توهان ماڻهن جون تقاضائون وڌيون آهن، ان ڪري مان پاسو وٺي چپ ٿي ويو آهيان.“

* * * *

پاڪستان جي عظيم شاعر فيض احمد ”فيض“ کان پڇيو ويو ته ”پاڪستان مان سنڌي ليکڪ ڇو نه آيا آهن؟“ ٻڌايائين ”هڪ ته خرچ گهڻو ٿئي آيو، ٻيو پاسپورٽ ملڻ ۾ سهوليت نٿي ملي.“

”ڇا پاڪستان ۾ سنڌي ٻوليءَ کي تسليم ڇو نه ڪيو ويو آهي؟“

”اوهان کي خبر آهي ته پاڪستان ۾ گهڻيون ٻوليون تسليم ٿيل آهن؟“

”ها، ۽- اڙو ۽ بنگالي.“

”غلط، اتي صرف انگريزي ٻولي تسليم ٿيل آهي!“

”ليڪن.....“

”لڳن آڙدو ۽ بنگاليءَ کي سڃي ۽ معنيٰ ۾ تسليم ٿيڻ ۾ اڃا ويهه سال پيا آهن.“
 ”پوءِ سنڌي ٻوليءَ کي به آڙدو ۽ بنگاليءَ جيان تسليم ڪرائي ڇڏيو نه! — پوءِ
 ان کي سڃي ۽ معنيٰ ۾ تسليم ٿيڻ ۾ ڇاهي پنجويهه سال لڳي وڃن.“
 کلي چيائين، ”ضرور ٿيندي، وشواس رکو!“

* * * *

هندي ليکڪ و بريندر باندي ڳالهه ڪئي ته تمام ٿوري وقت اندر، هنديءَ ۾، سنڌ جي
 هڪ تاريخي ڪهاڻيءَ تي سندس هڪ ناول ”سنڌو سٿا“ (Daughter of Sind) ظاهر ٿيندو،
 جو اٽڪل ٽي سؤ صفحن جو هوندو.

* * * *

جدا جدا ملڪن جي سمارتخانن ايشيائي ليکڪن کي دعوتناما ٿي ڏنا، ڇهن، ٺارٺ ويهين
 ۽ ڀارت طرفان ته ڪيل به ذڪار يا ويا؛ پر سنڌي ڊبليگيشن ڪن پروگرامن ۾ شريڪ ٿي
 نه سگهيو، جو ساڳئي وقت اڪثر ڪٿي نه ڪٿي ڪو سنڌي پروگرام رکيل هو.
 ”سنڌو سماج“ وارن هندي ڀون ۾ خاص پروگرام رکيو، جتي شاعرو، راڳ-رهائ
 ۽ پروفيسر ملڪاڻيءَ جي هڪ تقرير ٿي. شري پرسرام ”خبا“ دهليءَ جي سنڌين ۾ به بمبئيءَ
 جيان ڏاڍو مقبول ٿي ڏنو. کيس اڪثر وري وري شعر پڙهڻ جي التجا ٿي ڪئي وئي.
 موتي ”پرڪاش“ جي فوجي گيت ”هليا هلو“ ۽ ارڃن ”شاد“ جي ”موديءَ جو پل“،
 ”پرڪاش“ ۽ ”شاد“ کي به اتي چڱو مقبول ڪري ڇڏيو.

بچت نگر ۽ مالاب نگر ۾ به ”سنڌي ادبي ڪلاس“ طرفان ادبي پروگرام رکيا ويا،
 جتي بمبئي ۽ دهليءَ جي اديبن وچ ۾ سنڌي ميل ملاقات ٿي — ۽ ائين خط و ڪتابت جو سلسلو
 شروع ٿيو.

ڊاڪٽر چوئٿرام گدوانيءَ (پارليامينٽ ميمبر) ڊبليگيشن کي ڄاڻهه ڀارڻي ڏني، جتي
 سنڌي ٻوليءَ تي چڱو بحث هليو. ڊاڪٽر صاحب پنهنجي قنوطيت پسند ٿي لڳو: دليل نه هوندي
 به هوڏ تي بيٺو رهيو ته ”سنڌي ٻولي تسليم ٿي نه سگهندي“ — ۽ بس! نارائن ”شيار“ ۽ پروفيسر
 لڪاڻيءَ به ڊبليگيشن جي روٽي موڪلائي — ۽ ائين نوان هڪا سڀيندڙ جوڙيا ويا.

* * * *

”ڀارتي سڀيتا ۾ ٻين ٻولين جي ڪهڙين سڃاڻن ڀاڱو ورتو آهي“ — انهيءَ موضوع تي
 سنڌي ڊبليگيشن جي قابل اڳواڻ پروفيسر ملڪاڻيءَ جي تقرير، ادب ۾ هڪ تاريخي جڳهه
 رکندي، سندس تقرير جو نت هي آهي:

”هندي ٻوليءَ ۽ هندي سڀيتا صرف هندو ڌرم ۽ هندو قوميت جي پيدائش آهن؛ آڙدو
 گهڻو تهو اسلام جي پيدائش آهي؛ پر سنڌيءَ ۽ ٻوليءَ ۽ سڀيتا ۾ ٽن ڌرمن ۽ قوميتن
 جو سنگم آهي. ۸۱۱ع قائمن، هندو راجائن جي ڏينهن ۾، سنڌ اندر هندو سڀيتا ۽

سنسڪرت ساهت جو واهو هو، ۽ برهمي، شستري ۽ ديوناگري لپيون ڇالو هيون. ۸۱۱ع کان ۱۸۴۳ع تائين سنڌ، اسلامي تهذيب جي اثر هيٺ اچي، عربيءَ ۽ فارسيءَ جا هزارين اکر ۽ محاورا پنهنجي ٻوليءَ ۾ جذب ڪيا، ۽ لپي به عربي ڪيائين؛ رهڻي ڪرڻي ۽ رسمون رواج پڻ مسلم حاڪمن مان پرايائين. سنڌ جو صوفي مت، ويدانت ۽ اسلام جو ميلاپ آهي. ۱۸۴۳ع کان ۱۹۴۷ع تائين، انگريزي يعني ڪرستاني تهذيب جو اثر سنڌ تي ٻوڙ ۽ رهڻي ڪرڻي، خيالات ۽ ساهت سڀ مغربي اثر هيٺ اچي ويا. تنهنڪري، سنڌي سڀيتا ۽ ساهت ۾ تراخدلي آهي، ڇو ته اها هڪ شاخ مان نه نڪتي آهي، پر ٽن شاخن جي ميلاپ جو نتيجو آهي. يعني ته مرڪب تهذيب (Composite culture) آهي.

ملڪاڻي صاحب جي تقرير غضب جو اثر پيدا ڪيو. ان ئي تقرير کي ٻڌي هڪ بنگالي شاعر جو من چنڊل ٿي آيو هو، جنهن بوقت سنڌ وڌيڪ تي بنگالي ڪويتا پڙهي ڪانفرنس ۾ ائرجاڻي مشاهري جي شروعات ڪري ڇڏي.

* * * *

مختلف مسئلن کي ويچارڻ لاءِ، الڳ الڳ چار موضوع رٿا ويا هئا، ۽ هر هڪ لاءِ هڪ خلاصي ڪميشن مقرر ڪيل هئي. سنڌين مان جيوت جيوت ”ثقافتي ڏي-وڌ“ ۽ مٿاسٽا“ واريءَ ڪميشن ۾، سوهن گهڙائيءَ ”ثقافتي روايتون“ واريءَ ڪميشن ۾، هري پنڪج ۽ سوهن ڪلهڻا ”ادب ۽ سندس پيشو“ واريءَ ڪميشن ۾، ۽ باقي ٻين ”ادب ۽ آزادي“ واريءَ ڪميشن ۾ بهرو ورتو.

”ادب ۽ سندس پيشو“ واريءَ ڪميشن ۾ هري پنڪج ۽ سوهن ڪلهڻا پاڻ ۾ صلاح مصلحت ڪري، هيٺيون ليتر پيش ڪيو، جو اتي بحث هيٺ آيو:

”ادب ۽ سندس پيشو“ جي موضوع تي ڪيترن ايشيائي ليکڪن چڱو ڪجهه ڳالهائون آهي. اسين صرف ايترو چاهيون ٿا ته ڪميشن طرفان نڪرندڙ رپورٽ ۾ اها ڳالهه آزادي وڃي ته جيڪڏهن ڪنهن خاص ٻوليءَ جي ساهت کي پڙهڻ وارا هڪ کان وڌيڪ ملڪن ۾ آهن، ته اُتي جون سرڪارون ان ٻوليءَ ۾ نڪرندڙ ساهت کي هڪ ٻئي جي ملڪ ۾ موڪلڻ جون سهوليتون ڏين. مثلاً، ڀارت ۽ پاڪستان ۾ چڱوئي بنگالي، پنجابي ۽ سنڌي ساهت نڪري ٿو، پر ساهت جي ٺهلاءَ جي سلسلي ۾ ٻنهي ملڪن جون سرڪارون اتي جي پبلشرن کي گهٽ سهڪار ٿيون ڏين.

”هي ڳالهه ته سنڌي ٻوليءَ کي، جنهن کي سٺو ساهت ۽ سٺا ليکڪ آهن، ٻنهي ملڪن (ڀارت ۽ پاڪستان) ۾ تسليم نه ڪيو ويو آهي. حالانڪ ٻنهي ۾ چڱو معياري ساهت نڪري ٿو. ٻوليءَ جي تسليم نه ٿيڻ ڪري، ليکڪن جي پوري همت افزائي نٿي

ٿئي. هو ادبي ڇٽاڀيٽين ۾ پهرو وٺڻ کان محروم رهن ٿا. هوڏانهن جيئن ته
 ساهت جو پهلاءَ گهٽ آهي، ان ڪري پبلشر اڪثر گهڻائي ۾ رهن ٿا؛ ان سبب
 ليکڪن کي سندن رجحانن تي پورو اجورو نٿو ملي، تنهنڪري اسان وٽ پيشيور
 اديب پيدا ٿي نٿا سگهن. ڪميشن ان ڳالهه تي پڻ زور ڏئي ته جنهن ٻوليءَ کي
 اوج ڪوٽيءَ جو ساهت ۽ معياري ليکڪ آهن، ان ٻوليءَ کي تسليم ڪرڻ گهرجي.^{۱۰}
 ڪميشن جي پهرئين چيئرمين مسٽر هوتا (جهاني وفد جو اڳواڻ) ۽ ٻئي چيئرمين مسٽر
 يو. ٿين. سي. (برسي وفد جو اڳواڻ)، ۽ ٽين صلاحڪارن - شري راڻ (هندي ليکڪ)،
 ها. ها. لي. (برسي ليکڪ) ۽ هڪ نڀالي ليکڪ - جي وچ ۾ ان لٽري تي بحث هليو. آخر ۾
 انهن مجبوري ڏيکاري ته اسان اهي رابا رپورٽ ۾ آڻي نٿا سگهون، - البت اسان جي توهان
 جي معاملن ۾ دلچسپي ۽ اوهان سان همدردي آهي.

جڏهن ڪميشن جي رپورٽ پڌري ٿي، تڏهن نه فقط ان لٽري جو ذڪر نه ڪيو ويو هو،
 بلڪه ان ۾ جيڪي رٿون يا صلاحون ڏنيون ويون هيون، تن جي قبول نه ٿيڻ جو ذڪر به
 نه ڪيو ويو. ان سلسلي ۾ ان ڪميشن ۾ ٿي روسي شاعر ۽ ناول نويس مسٽر - يماف سان
 ملاقات ڪئي ويئي، جنهن جو ذڪر مٿي اچي چڪو آهي. جهاني وفد جي ليڊر مسٽر هوتا
 سان به پوءِ خلافي ملاقات ڪئي، جنهن ان ڳالهه تي عجب ظاهر ڪيو ته ”جڏهن مون
 پڌو ته ڀارت ۾ ڪل ۾ ۱۰ لک ٻوليون آهن، تڏهن منهنجي من ۾ اهوئي سوال اٿيو ته
 انهن ٻولين هوندي، توهان پنهنجي وحدت (Unity) ڪيئن قائم رکي آهي؟“ برسي ليکڪا
 به ان ڳالهه تي عجب ظاهر ڪيو. ڪائونسل الڳ هڪ ڪار جي تقاضا ڪئي ويئي: جهاني ليڊر چيو
 ته ”مان ان باري ۾ ڪجهه به ڳالهائي نٿو سگهان، ڇو ته اهو هڪ اهم ۽ گهڻو سوال آهي.“
 روسي اڳواڻ ”آدڪي“ جو مثال ڏنو. اوڀر پاڪستان جي بنگالي شاعر اطوار رحمان چيو:
 ”توهين سنڌي اسان جو مثال پنهنجي اڳيان رکيو: پاڪستان ۾ جڏهن بنگالي ٻوليءَ کي
 تسليم نٿي ڪيو ويو، تڏهن اسان اهو نعرو هنيو ته - *Equal status for all languages of*
Pakistan! (سڀني پاڪستاني ٻولين جو هڪ جهڙو درجو تسليم ڪريو!) - ۽ سڄيءَ دنيا ۾
 پهريون دفعو ٻوليءَ جي سوال تي هڪ انقلاب ڪڙو ڪيو ويو، جنهن ۾ ڪن جوانن جان
 جي قرباني به ڏني!“

* * * *

”اديب ۽ آزادي“ واريءَ ڪميشن ۾ پروفيسر منگهارار ملڪاڻيءَ هڪ عالماني تقرير
 ڪئي. ان حقيقت کان شايد ڪي ادب دوست واقف نه هجن ته پروفيسر ملڪاڻيءَ وڏو ساهت
 جو گهرو اڀياس ڪيو آهي. هو هميشه شهر جانبدار ٿي رايو ڏيندو آهي. جنهن پنهنجي جيون
 جو ڳول عرصو ادب جي خدمت ۽ زندگي ۽ ان سان لاڳاپيل هر چيز جي گهڻي اڀياس ۾ خرچ
 ڪيو آهي، ان جي راءِ کي هڪ وڏو وزن آهي؛ ۽ ان ۾ به ڪو شڪ ڪونهي ته سندس
 راءِ کي هميشه مان ڏنو ويندو آهي. ملڪاڻي صاحب جو ڪجهه اتي ڳالهائو، ان جو نت هي آهي:

"ليڪڻڪ پنهنجون وڇنائون اندر جي آساهه ۽ ڪلپنا سان پيدا ڪري ٿو، تنهنڪري
 ڪي به ٻاهريون بندشون هن تي مڙهيون نه سندس جذبو مارجي ويندو؛ ليڪڻڪ کي
 جيڪڏهن پنهنجا آسگ ظاهر ڪرڻ جي پوري آزادي نه ڏئي، ۽ مٿس ڪوبه دٻاءُ
 وجهيو ته فلائي موضوع تي لک، يا فلائي نموني ۾ لک، ته پوءِ هو تخليقي فنڪار
 نه رهندو، بلڪ ٻاهرين طاقت تي هلندڙ هڪ مشين بنجي ويندو. دٻاءُ جا ٻه نمونا
 ٿيندا آهن: هڪ سرڪار جو دٻاءُ، ۽ ٻيو سماج جو دٻاءُ. جنهن صورت ۾ ليڪڻڪ جو
 آخرين مقصد ئي آهي زندگيءَ کي خوشحال ۽ بهتر بنائڻ، تنهن صورت ۾ هن کي
 ضرور سرڪاري سرشتي توڙي سماجڪ سرشتي کي سڌارڻ لاءِ، انهن جي اولائن تي
 نڪتھڻي ڪرڻي آهي. تنهنڪري، جنهن سماج ۽ سرڪار جي نڪتھڻي ٿيندي، سا
 ضرور اهڙي ليڪڻڪ تي بندش وجهڻ جي ڪوشش ڪندي؛ پر سڄي ليڪڻڪ کي، بهادر
 ۽ بيرواهه ٿي، پنهنجن خيالن کي آزاديءَ سان ظاهر ڪرڻ کپي ۽ ٻاهرين دٻاءُ کي
 رٿڻ گهرجي. البت، اهو ليڪڻڪ جو زندگيءَ کي خوشحال بڻائڻ جو ڀاري ڪارج
 پاڻ تي هٻار ٿو ڪري، تنهن کي زندگيءَ جو اونهو آزمودو هئڻ کپي، سندس
 ويچارڻ ۾ پختائي ۽ اندر ۾ سچائي هئڻ کپي: تنهنڪري هڪو، پختو، تجربڪار ۽
 ۽ صداقت وارو ضمير (Mature conscience) ٿي هڪ ليڪڻڪ لاءِ اندروني جوابداري
 سمجهڻ کپي، ته هي ڪا اوقئو بندش"

* * * *

سنڌي ليڪڻڪ ٻين ايشياڻي ليڪڻڪن سان مليا، ۽ هر هڪ سان لهه وچو ۾ آيا. البت
 ڪجهه تڪلف سان. پر، اها خطري ڪمزوري صرف سنڌي ليڪڻڪن ۾ ئي نه، چڱن چڱن
 ڀارتي ليڪڻڪن ۾ به هئي. ڪن دوستن ته پري کان رڳو ٽڪليون ڏسي، مرڳي، خيال ٿي
 خيال ۾ ٿي ٿي ملاقاتون ڪيون. ڀارتي ليڪڻڪن جي الڳ بيٺڪ ۾ ڊاڪٽر ملڪراج آئند
 اهو ڏسي ڪجهه غصي ۾ اچي ويو، ۽ هن ڀارتي ليڪڻڪن کي ٿوري چنڊ به ڪڍي ته، پاڻ
 ۾ گروهه ٺاهي ويهن کان ٻين کي پاڻ ۾ ۽ پاڻ کي ٻين ليڪڻڪن ۾ جذب ڪرڻ جي ڪوشش
 ڪريو! ته هن مس مس ڪن دوستن پنهنجن ڇهون تان تڪلف جو نقاب لاٿو. اهڙي وڏي
 ماحول ۾، سنڌي ڊپليگيشن پنهنجي فرض ادائيءَ لاءِ هر طرح پاڻ پتوڙيو. هنن ايشيا جي
 هر اديب ۽ مفڪر تائين پنهنجو پيمار پهچائڻ ۾ ڪا به ڪسر ڪانه ڇڏي، ۽ لاشڪ هو
 پنهنجي انهيءَ مقصد ۾ ڪامياب ٿيا.

اسان پنهنجو سوال ڀارتي ليڪڻڪن اڳيان آندو آهي؛ انهن سان شخصي ناتا قائم رکيا
 آهن؛ ۽ ايشيا جي ادبي ماحول کي قريب وڃي ڏيان سان ڏٺو آهي، مٿس ڪٿيو آهي:
 ليڪڻڪن جي هن عظيم ڪانفرنس سان جيڪا نئين برادري، نئون جذبو، ۽ نئين سجاڳي پيدا
 ٿي آهي، ان کي سمورا سنڌي اديب، ايشيا جي ٻين اديبن سان ڪلهو ڪلهي ۾ ڏيئي،
 هر حالت ۾ زندهه ۽ سلامت رکندا!

دسر الخط جو مسئلو

گذريل مئي ۱۹۵۷ع ۾، اجمير ۾، اتي جي ”آل انڊيا سنڌي سماج“ سڀوا سوسائٽي جي ڪانفرنس ۾ مشهور اديب مسٽر تهرت وسنت جو ٺهراءُ بهال ٿيو، جنهن ۾ گهٽ ڪيل هئي ته ”جتي سنڌي شاگرد ڪافي تعداد ۾ آهن، اتي ڪاليجن ۾ اهر اي. ٽائين سنڌي ميڪارڻ جو انتظار ڪيو وڃي؛ سيڪنڊري اسڪولن ۾ شاگردن کي سوالن جا جواب سنڌي ٻوليءَ ۾ لکڻ جي اجازت ڏني وڃي؛ ۽ ابتدائي اسڪولن ۾ سنڌي ٻارن جي تعليم لاءِ فقط سنڌي ماستر رکيا وڃن“. هو هڪ ٺهراءُ عربي-سنڌي لپيءَ جي باري ۾ هو، جو ڪانفرنس ۾ پيش ڪرڻ جي اجازت نه ڏني ويئي. ان تي مسٽر تهرت وسنت ”جيتوڻيڪ ڪاميٽيءَ ۾ جيڪا مدلل تقرير عربي-سنڌي لپيءَ جي فائدي ۾ هئي، ان جا ڪي ٽڪرا اسين هت ”مهراڻ“ جي پڙهندڙن لاءِ پيش ڪريون ٿا — ادرؤ.

”هي نهايت اهم سوال آهي، جنهن جو ترت قطعي فيصلو ٿيڻ گهرجي. هن وقت اسڪولن ۾ هڪڙا شاگرد عربي-سنڌي لپيءَ ٿا سگهن ته ٻيا ناگري، جنهنڪري سيڪنڊري اسڪولن ۾ انهن لڙائين لپين ڪم آڻيندا شاگردن کي سکيا ڏيڻ مشڪل ٿي پئي آهي؛ ازان سواءِ مائٽ ٻارن جي لکيت پڙهي نٿا سگهن، نڪي ٻار مائٽ جي. درسي ڪتابن کان سواءِ ناگري لپيءَ ۾ لکيل ڪي سڌي ڪتاب آهن ئي ڪونه، جو شاگرد اڀياس ذريعي پنهنجي علم ۾ اضافو آڻي سگهن.

”آرين کان اڳ سوئن جي دڙي واري لپي بلڪل لڙائي آهي، ۽ ان جو ديو ناگريءَ سان ڪو تعلق ڪونهي. اسلام جي اچڻ کان اڳ جو هڪ به دستخط موجود ناهي، جنهن مان ڄاڻ پوي ته ڪهڙي لپي ڪم آڻيندا هئا. خود سنڌي ٻوليءَ به هندوستان جي ٻين علائقائي ٻولين وانگر، اٽڪل ٻارهن صديءَ ۾ هاڻوڪو روپ اختيار ڪيو آهي، ۽ ان کان پوءِ جا جيڪي به دستخط موجود آهن، تن مان هڪڙو به ناگري لپيءَ ۾ ناهي.

”اهو چوڻ غلط آهي ته انگريزن عربي-سنڌي لپي ايجاد ڪئي. اها لپي اڳي ئي هئي، جنهن ۾ قاضي قاسم کان وٺي سيد عبدالڪريم پٿڙيءَ واري ۽ شاه عبداللطيف جو ڪلام موجود آهي. فرق هي آهي ته اڳ ”پ“، ”ج“، ”ڇ“، ”ڙ“، ”ڳ“، ”ڳ“ وغيره جهڙن پنج سنڌي آوازن لاءِ ”پ“، ”ج“، ”ڇ“، ”ڙ“، ”ڳ“ ڪم آڻيندا هئا، ۽ ڏيکي تي انهن جا اچار ڪندا هئا. اسٽيڪ صاحب جو رايو هو ته سنڌي ناگريءَ ۾ لکجي؛ پر اهو رايو ريتجي ويو ۽ عربي لپيءَ جي اکرن کي فقط ڏيئي سنڌي آواز وارا اکر ٺاهيا ويا، جي هن وقت سنڌي صورتخطيءَ ۾ ڪم اچڻ ٿا. بهرحال، اها تاريخي حقيقت آهي ته

سنڌي ۽ ڪنهن به وقت، ڪوبه ڪتاب ناگري ۽ نه ڇاپيو آهي. سواءِ ڪن درسي ڪتابن جي، جيڪي لڏپلاڻ کان پوءِ ڪن شخصن پسن ڪمائن جي خيال کان ڇپايا آهن، شخصي رسوخ سبب اسڪولن مٿان مائٽن، ماسترن ۽ شاگردن جي مرضي ۽ خلاف پڙهڻ ڪامياب ٿيا آهن.

”هتي جي هندو سرڪاري روڻن دماغ ۽ فراغ دل آهي، جنهنڪري ان کي عربي-سنڌي لپي ۽ دؤارن سنڌي سيکارڻ تي ڪو اعتراض ناهي. ناگري لپي جي وڪالت سنڌي هندن جي ليدرن پڻ ڪئي آهي، ۽ ڪن سنڌين، لوڪل ماڻهن سان پٽ ٿي، شاگردن مٿان مڙهي آهي. ظاهري ريت هو جيڪي دليل ڏين ٿا، سي وزندار ناهن. مثلاً هي دليل ته ”عربي-سنڌي لپي ۽ اعراب ڏيڻ جو رواج گهٽ آهي، جنهنڪري غلط اچارن جو امڪان رهي ٿو“! هرڪو ڄاڻي ٿو ته اهي ماترائون اسان وٽ آهن، ۽ ڪو چاهي ته سڀني لفظن تي زيرون زيرون ڏيئي سگهي ٿو. رواجي ريت، جني ضروري سمجهبو آهي اتي اهي ماترائون ڏيون آهن، ۽ باقوت آسانيءَ سان پڙهڻ ۽ ايندي آهي: لپيءَ کي بدلائڻ لاءِ اهو ڪو دليل ناهي. ٻيو دليل آهي ته ”جيڪڏهن سنڌي ڪتاب ناگريءَ ۾ لکبا، ته پهر سنڌي به پڙهندا“. اهو دليل به غلط آهي؛ ڇاڪاڻ ته عربي-سنڌي ۾ لکيل بنگالي شعر سنڌي ڪونه سمجهندو، ۽ لکي ناگريءَ ۾ لکيل شاه جو رسالو بنگالي پڙهي سگهندا. ٽيون دليل آهي ته ”ڪڇي ۽ جيليري اهڙي ٻولي ٿا ڳالهائين، جا سنڌيءَ جي سڳي پيڻ آهي“. هندوستان جي تقريباً هر هڪ علائقي جي آسپاس وارا ماڻهو اهڙي ٻولي ڳالهائيندو آهن، جي پر وارن علائقن جي ٻولين جي ملاوت آهن. هو پاڻ فيصلو ڪن ته ڪهڙي ٻولي ڪندا: ڪڇي ٻيٽر سنڌي ڪن ته اسان جا ٺٽي ٺٽي، ۽ اسين ڪهڙي به لپيءَ ۾ مندن لاءِ ڪتاب ميسر ڪري ڏينداسين. اسين سڀني هونئن ئي ناگري سکون ٿا، سو مائٽن لکيڙهه ۽ ارڇڻ ڪانه ٿيندي، جيڪڏهن هو عربي-سنڌي عيوض ناگريءَ ۾ سنڌي لکندا. پر، هنن کي به عربي-سنڌي لپي سکڻ ۾ عار ڇو هئڻ گهرجي؟ لپيءَ جو ڪنهن مذهب يا تهذيب سان تعلق نه آهي ئي ڪونه؛ اکر آهن آوازن جون علامتون يا چنڊ، جنهنڪري ڪي به مقرر علامتون مقرر آوازن لاءِ ڪم آڻين ته ڪنهن کي اعتراض ڇو ٿيڻ گهرجي؟ بهتر ٿئي ته سڄي هند-پاڪ لاءِ هڪ ئي لپي هجي! ٻال ڳڻاڌر ٺٽڪي انهيءَ راءِ جو هو، ۽ ڪيترا ترقي پسند شخص ان جي پٺڀرائي ڪن ٿا.

”هن وقت اسان سنڌين اڳيان اها مشڪلات آهي جو چاليهه لک سنڌي ٻولي ڳالهائيندو سرحد جي هنن ٻار وٺا آهن، ۽ هو عربي-سنڌي لپي ڪم آڻين ٿا، جنهن ۾ اسان جو سمورو سامهه ڇڏيل آهي، ۽ جنهن جي ذريعي اسين مندن ڪتاب ۽ مخزنون پڙهي سگهون ٿا ۽ هو اسان جون لکيتون پڙهي سگهن ٿا. پر، جي اسين ٿا ناگري لپيءَ ۾ لکون، ته اهو تهذيبي ۽ ادبي رشتو ٽٽي ويندو ۽ ورهين جي سوڌيل سنواريل ٻوليءَ ۾ اهڙو گهوٽالو اچي ويندو

جو سنڌي ٻولي سڃاڻڻ ۾ ئي نه ايندي! هندوستان جو ورهاڱو اسان سنڌين لاءِ خاص ۽ هندين لاءِ عام ريت هڪ دڪدانگ حادثو ٿي گذريو آهي: واجب آهي ڇا ته اسين انهيءَ سياسي ويجهي کي تمدني ۽ تهذيبي دائري ۾ آڻي، موجوده ائولنڊو حالتن کي وڌيڪ پيچيدو بڻائي، دوريءَ ۽ ڌارپ، بغض ۽ تعصب کي جاءِ ڏيون؟ عجب آهي ته جيڪي صوفي درويشن جي ڪلام جو قدر ٿا ڪن ۽ سنڌيت کي عزيز ٿا ڄاڻن ۽ سنڌي شخصيت کي برقرار رکڻ جي هار ٿا هڻن، هي عربي-سنڌي لپيءَ جي ڪيئن ٿا مخالفت ڪري سگهن! آخر ڪار ’سنڌيت‘ سنڌ جي هندو ۽ سمن جي گڏيل ميراث آهي، ڇا هنڌن جي ائين خواهه مسلمانن جي بزرگن جي ڪشالن ۽ دماغ سوزيءَ جو نتيجو آهي. اسين انهيءَ تهذيب، ادب ۽ ٻوليءَ کي قائم رکڻ سان ڪنهن تي اڇپو نٿا ڪريون: اهو اسان جو فرض آهي، ۽ انهيءَ ۾ اسان جي خواهه هندوستان جي ٻيلائي آهي. هند جي چمن ۾ انيڪ قسم جا گل آهن: اسان کي سمجهڻ گهرجي ته اسين به انهن مان هڪ قسم جو گل آهيون، جنهن کي پنهنجو رنگ وڃي آهي، ۽ جنهن جي موجودگي ڦٽاڙين کي وڌيڪ رونق افزا بڻائي ٿي!

”اهو چوڻ غلط آهي ته سنڌي فقط سنسڪرت جي شاخ آهي: سنسڪرت گوڏين پوري ٻولين جي به ماءُ آهي، ۽ فارسيءَ جي به؛ پر انهيءَ شاخ مٿان ايترا ته ڦلر لڳا آهن، جو ان جو رنگ روپ ۽ ذائقو پنهنجي بدلجي ويو آهي. واقعي سنڌي ٻولي خواهه سنڌين جو اڻ ٽٽو هندي، پارسي، عربي، وغيره جو محدود سيلاپ آهي. اهو سيلاپ ورلو ڪئي ڏسڻ ۾ ايندو. انهيءَ ڪارڻ، سنڌين کي پنهنجي خصوصيت قائم رکڻ گهرجي، ۽ ٻين کي به سمجهڻ کپي ته اسان جي ’سنڌيت مان الٽ‘ نڪي قوميت جي آڏو ٿي اچي ۽ نڪي هنديءَ سان ڪا لائي چاڻي اٿس. هند اسان جو اڳ به وطن هو، ۽ هينئر به آهي؛ اسان کي ان لاءِ اڳ به محبت هئي، ۽ هينئر به آهي. جيڪڏهن بنگالي ’بنگ-پاشا‘ لاءِ پيار رکندي به هند سان وفادار رهي سگهي ٿو، ته اسين ’سنڌيت‘ لاءِ پيار رکندي به ديس سان وفادار رهي سگهون ٿا! جيئن اسان کي هنديءَ ۽ هندين لاءِ پيار آهي، تيئن هندين کي به سنڌيءَ ۽ سنڌين لاءِ پيار هئڻ گهرجي!

”تازو مسٽر جواهر لال نهروءَ ’ساخته اڪادمي‘ ۾ سنڌيءَ جي فائدي ۾ تقرير ڪري سنڌيءَ کي ٻين ٻولين سرکي جڳهه وٺي ڏني آهي؛ تنهن کان پوءِ سنڌي ليڊر به ان جي ٻوٽواري ڪرڻ لڳا آهن. باقي رهي آهي عربي-سنڌي لپي، جنهن بنا اسان جو ساهتي آري ئي ڪين سگهندو؛ ڇاڪاڻ ته ڏهاڪو لک ٽوپل پکڙيل سنڌي، اهڙا ڪتاب ڇپائي ڪين سگهندا، جن تي گهڻي محنت ٿيل هجي ۽ انهيءَ سبب گريءَ قيمت وارا هجن: هند-پاڪ جا پنجاهه لک سنڌي، اعليٰ ادب خواهه قيمتي علمي ڪتاب ڇپي سگهن ٿا، پر اهو هند جي ڏهاڪو لک سنڌين جي وس ۽ وسيلن کان ٻاهر آهي. تنهنڪري، سنڌيءَ جي اوسر لاءِ اڻ عربي-سنڌي لپي ضروري آهي. آئيد ته جن ٻارن کي ناگريءَ ۾ سنڌي سيکاري اٿن، تن کي جلد عربي-سنڌي لپي سيکاري، اها غلطي درست ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ويندي.“

سنڌي ٽراني ۽ طويل نظر جي چٽاڀيٽي

هر زندہ قوم ۽ ملڪ کي پنهنجو مخصوص سڙاج ۽ ماحول هوندو آهي۔ ۽ اها ئي خصوصيت ان جي اجتماعي زندگيءَ جي بنا جو باعث هوندي آهي۔ هر قوم، ان ڪري، پنهنجي قومي ۽ وطني خوين تي بجا طور ساز ۽ فخر ڪري ٿي، ۽ فطري طور، پنهنجي اهڙي اجتماعي احساس لاءِ، مختلف طريقن سان اظهار جا ذريعا اختيار ڪري ٿي: انهن ذريعن ۾ ”قومي ٽراني“ کي وڏي اهميت حاصل پئي رهي آهي.

انهيءَ اهميت ۽ ضرورت کي محسوس ڪندي، ڪراچيءَ جي سنڌ مسلم ڪاليج جي ”سنڌي سوسائٽي“ طرفان، ”سنڌ جو ٽرانو“ تيار ڪرائڻ لاءِ شعرون جي چٽاڀيٽي رکي وئي آهي: سنڌ جي سڀني شاعرن کي ان ۾ حصو وٺڻ جي دعوت ڏني وڃي ٿي. ٽراني لکڻ وقت هيئن ڳالهين کي خيال ۾ رکڻ لازمي آهي:

(۱) ٽراني ۾ عربي ۽ پارسي لفظ گهٽ آيل هجن، ۽ اهڙا لفظ ۽ عام لهر سنڌي لفظ استعمال ڪيل هجن، جي نه فقط ٽراني جي روح کي زندہ رکڻ، بلڪ ان جي پڙهڻ يا ڳائڻ وقت هڪ قسم جو جذبو ڄاڻجي وڃي؛

(۲) ٽرانو ٻارهن کان سورهن مصرعن ۾ هجي، ۽ اهڙي بحر ۽ وزن ۾ هجي، جو ان کي اڪيلو ماڻهو به اهڙي ئي لهجي ۽ قلم سان ڳائي سگهي، جهڙو ڪنهن عام جلسي يا اسڪول ۽ ڪاليج ۾ گڏجي آسانيءَ سان ڳائي سگهجي.

بهترين ۽ پسنديدہ ٽراني لاءِ ساواست سَوَ (۷۰۰) رهيا انعام طور ڏنا ويندا، ۽ عوام ۾ ان کي چٽاڀيٽي مفت تقسيم ڪيو ويندو، ٽراني کي رڪارڊ پڻ ڪرايو ويندو.

ٽرانا ۱۰ آگسٽ ۱۹۵۷ع تائين، هڪ ڄاڻايل ايدريس تي پهچڻ گهرجن۔ جي ۱۰۷ انتخاب ڪاسٽيءَ کي آخرين فيصلي لاءِ حوالي ڪيا ويندا.

”سنڌي سوسائٽيءَ“ هڪ طويل نظر جي چٽاڀيٽيءَ جو به فيصلو ڪيو آهي، جنهن ۾ سنڌ جي گذريل شاندار قومي ۽ وطني روايتن کي خيال ۾ رکي، اڄ جي حالتن جو پُراڻو ۽ دل چٽڪندڙ لفظن ۾ ذڪر ڪيل هجي، ۽ جو نه فقط قومي احساس کي بڌار ڪري، بلڪ ان ۾ آئيندي جي آسپاس جي به جهلڪ هجي.

نظر گهٽ ۾ گهٽ ۱۰۰ مصرعن جو هجي.

بهترين ۽ پسنديدہ نظر لاءِ ۲۰۰ سَوَ پنجاهه (۲۰۰) رهيا انعام پيش ڪيو ويندو.

نظر ۱۰ آگسٽ ۱۹۵۷ع تائين، هيئن ايدريس تي پهچڻ کپن.

احسان هڏوي

ليڪچرار، سنڌ مسلم ڪاليج،

ڪراچي - ۱

تصویر

[تیمري لاء، هر هڪ ڪتاب جون ٻه ڪاپيون موڪلڻ ضروري آهن.]

ٽن ۽ تندرستي: مصنف ڊاڪٽر علي احمد قاضي؛ صفحا ۳۲۴؛ ڇپائي، گيت اپ، ڪاغذ، ڪوٽ، سڀ عهدا؛ قيمت ٽي روپيا؛ ڇپائيندڙ: سنڌي ادبي بورڊ؛ ملڻ جو هنڌ: سنڌي ادبي بورڊ جو بؤڪ اسٽال، تڪه ڇاڙهي، حيدرآباد سنڌ.

پاڪستان اڻوڻ بڻي، سنڌيءَ ۾ سائنس ۽ ٻين فني موضوعن تي ڪتاب ڇپجڻ تي بند ٿي ويا هئا. ان ڪري، هڪ طرف سنڌي استادن ۽ شاگردن کي تڪليف ايندي هئي، ٻئي طرف اسان جا سنڌي خواندا اهڙين علمي ۽ عملي ڳالهين کان محروم هئا جن جي ڄاڻ هر ڪنهن طبقي جي ماڻهوءَ لاءِ ضروري آهي، ته ٽئي طرف وري هڪي پبلشر هيندن جا ليڪل ڪتاب فرضي نالن سان ڇاپي، ڪمائيءَ جا سولا طريقا اختيار ڪرڻ لڳا. سنڌي ادبي بورڊ، اسان ٻوليءَ ۾ سستا فني ڪتاب ڇپرائڻ جي سلسلي ۾، ”ٽن ۽ تندرستي“ ڇپائي، نه فقط سنڌي شاگردن تي احسان ڪيو آهي، بلڪه عام ماڻهن کي علم صحت ۽ عام بدن جي ڄاڻ ڏيڻ لاءِ پڻ هڪ ڪارگر قدم کنيو آهي.

قاضي صاحب هڪ تجربڪار ڊاڪٽر هجڻ سان گڏوگڏ هڪ سٺو ۽ پختو اديب پڻ آهي. اهوئي سبب آهي، جو ڪتاب هڪ طرف فني ڳالهين جو پندار تي ٻڌو آهي، ته ٻئي طرف ايلوب امرو دلچسپ ۽ دلنشين اٿس جو ان کي هر ڪو ماڻهو سولائيءَ سان سمجهي سگهي ٿو. هونئن عام طرح شاگرد پنهنجي درسي ڪتابن ۾ گهٽ دلچسپي وٺندا آهن، پر هن ڪتاب جي ٻولي ۽ سمجهائي اهڙي ته دلچسپ آهي، جو عام درسي ڪتابن وانگر ٽڪاليندڙ ڪونهي. ۽ اهائي هن ڪتاب جي خاص خوبی آهي.

”ٽن ۽ تندرستي“ ۾ ٻين مسئلن سان گڏ هڪ اهڙا مسئلا به سمجهايا ويا آهن، جن تي اڳي سنڌيءَ ۾ ڪو ڪتاب نه هيو، ٺلهو مضمون به موجود نه هو. مثلاً انساني ارتقا جو سائنسڪ نظريو، ٻج جو آسري ٻار ٿيڻ، وغيره. اهي موضوع نه فقط معلوماتي آهن، پر مفيد پڻ.

قابل مصنف ڪيترن فني اصطلاحن (Technical terms) کي تمار سهڻي نموني سان سنڌيءَ ۾ آندو آهي. پنهنجي ٻوليءَ کي شاهوڪار بنائڻ جي ڏس ۾ هيءُ ڪوشش ساراهڻ جوڳي ۽ قابل تقليد آهي.

”تن ۽ قنڊرستي“ ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ جي مشترڪه ڪلاس جو سڄو ڪورس آندو ويو آهي. تنهن هوندي به هن ڪتاب جي افاديت ۽ اهميت شاگردن توڙي عام پڙهندڙن لاءِ پڪان آهي.

ڪتاب جي قيمت، ضخامت ۽ گچ جيترين تصويرن وغيره جي خرچ کي ساريندي، تمام گهٽ هئي معلوم ٿئي. يقيناً شاگردن جي سهولت جو خيال رکيو ويو آهي. مجموعي طور، اهڙا معياري سولا ۽ سستا فني ۽ درسي ڪتاب خاص اهميت سان ڇپائي مهيا ڪرڻ جي سلسلي ۾ ادبي بورڊ بيشڪ ڪمرون لهڻون. — ت. ح.

ايسپ جون آکاڻيون: صفحا ۲۲۰ + ۲۶ = ۲۴۶؛ قيمت اڍائي رپيا؛ ڇپائي ۽ ڪاغذ بهترين؛ ڇپائيندڙ: سنڌي ادبي بورڊ؛ ملڻ جو هنڌ: سنڌي ادبي بورڊ جو بڪ اسٽال، قلع ڇاڙهي، حيدرآباد، سنڌ.

عسوي سن کان ۶۲۰ ورهيه اڳ، يونان ۾ هڪ نهايت دانا شخص پيدا ٿيو، جنهن جي پٽ ڪيڙي هئي، ان ڪري کيس ”ايسپ“ (ڪيڙو) سڏيندا هئا. هو اول غلام هو، پوءِ آزاد ٿيو. هن انسان جا دڪ درد بيان ڪرڻ ۽ انهن کي سمجهائڻ لاءِ جانورن ۽ پڪين جون آکاڻيون اهڙيءَ طرز سان پيش ڪيون، جيئن ڪرد ظاهر حاڪم انهن تان ڪاوڙ جي نه سگهي، ۽ ٻڌندڙ سندس مطلب سمجهي وڃي.

ايسپ جون آکاڻيون جهڙيون عوام کي پسند هيون، اهڙيون خواص کي — ايتريقدر جو چيو وڃي ٿو ته مشهور فلسفي سقراط، قودخاني ۾ به پنهنجي مطالعي لاءِ هنن جليل القدر آکاڻين کي پسند ڪيو. دنيا ۾ پوءِ ٻين به ڪيترن ئي دانائن هن طرز کي پسند ڪري، اهڙي قسم جون آکاڻيون تصنيف ڪيون.

هي آکاڻيون دنيا جي تقريباً سڀني ٻولين ۾ ترجمو ٿيل آهن، ۽ اها ڪنهن ٻوليءَ جي وڏي ادبي ڪمي چئي، جو منجهس هنن آکاڻين جو ترجمو نه هجي. اٽڪل هڪ سؤ ورهيه اڳ سنڌ جي تعليم کاتي طرفان ايسپ جي آکاڻين جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ٿيو هو؛ پوءِ وري منجهائن گهڻين آکاڻين کي ٽين سرسڌاري شايع ڪرايو ويو هو، جنهن جا چار پنج ڇاپا ڇپيا هئا؛ پر جڏهن سرڪاري بوڪ ڊپو خانگي ڪتب فروشن جي ور چڙهيو، تڏهن هن پنهنجي جواني خاطر جيئن ٻين ڪيترن ئي مفيد ڪتابن کي ناياب بڻائي ڇڏيو، تيئن هن ڪتاب کي به اهڙو ته ناڀيد ڪيائون، جو اڄوڪي ٽهڙيءَ کي چڻ ته اها خبر به ڪانهي ته ”ايسپ جون آکاڻيون“ نالي ڪو ڪتاب سنڌيءَ ۾ ڇپيو به هو. سڀ کان وڌيڪ عجب ۽ افسوس انهن ناشر صاحبن جي حالت تي به آهي، جن کي ٻيا ڪيترا ڪتاب چوري ڪري ڇپائڻ جا ڏانوَ ۽ ڇپڻ ٿا، پر ههڙو اسلها ڪتاب ڇپائڻ طرف سندن توجهه به ڪونه ٿيو! ”سنڌي ادبي بورڊ“ لائق مددگار آهي، جنهن پنهنجي پروگرام ۾ هن ضروري ڪتاب کي شامل ڪيو، ۽ وري کيس اهڙي ئي اهميت سان شايع ڪيو، جو سندس شان لائق هو.

تازي ايڊيشن ۾ ۲۱۸ چونڊ آکاڻيون نصيحتن سميت ڏنل آهن، جن مان ڪيتريون آکاڻيون اڳين ايڊيشن ۾ ڪونه هيون. ڪتاب جي ٻوليءَ کي سڌارڻ، بيهڪ جي نشانين مان سينگارڻ، نهايت قيمتي ۽ معلومات افزا مقدمو شامل ڪرڻ، ڇپائيءَ جي صفائيءَ تي خاص توجهه ڏيڻ - اهي ته اڳيئي سنڌي ادبي بورڊ جون ئي خصوصيتون آهن. اسان جي نئينءَ ٺهيءَ ڪي هن ڪتاب جي مطالعي مان ضرور خط حاصل ڪرڻ گهرجي. - م. ع. ڏ.

ڪلام حسن بخش شاهه: صفحا ۹۸؛ ڇپائي صاف سهڻي، گوشت اپ معياري، پتو عمدو؛ جلد ۾ گرد پوش سٺا ۽ دلڪش؛ قيمت هڪ رپيو؛ ڇپائيندڙ: سنڌي ادبي بورڊ؛ ملڪ جو هنڌ: سنڌي ادبي بورڊ جو بڪ اسٽال، ٿاڪه ڇاڙهي، حيدرآباد، سنڌ. ڪافي ۽ بيت سنڌ جون پنهنجون صنفون آهن، ۽ اهوئي سبب آهي جو سنڌين جي جذبن ۽ احساسن جي اظهار لاءِ انهن کان بهتر ذريعو ٻيو ڪونهي. اڄ ته اسان جا شاعر به ”ڪافي نوازيءَ“ ۾ ڪاهي پيا آهن، ۽ هر ٻوالهوس حسن پرستيءَ جو شمار اختيار ڪيو آهي. نتيجي ۾، ڪافيءَ جي اعوي حالت اچي ٿي آهي، جهڙي اردوءَ ۾ غزل جي: ٺهيل جڙيل، معاورا، اصطلاح، تشبهن ۽ تلميحن ورجائي، بپرو ڪافيون ۽ بيزور بيت چوڻ، هر شاعر جو شمار نتيجي ۾ آهي. اڄ جي دور ۾ ضروري آهي ته بلند پايه بزرگ شاعرن جي ڪلام کي اڙهي، ڪافيءَ ۽ بيت جي فني خوبين ۽ لطافتن جو اڀياس ڪري، انهن صنفن جو مزاج سمجهي، ڪلاسيڪي شاعريءَ جي سهاري، ڪافيءَ ۽ بيت جي واڳ سوڙي، نئين رستي تي هلجي. مرحوم مفور مير حسن بخش شاهه جيلاني اسان جي بزرگ شاعرن مان هڪ هڪو ۽ پنهنجو شاعر هو. سندس ڪلام هر لحاظ کان پنهنجو، بلند پايه ۽ ڪلاسيڪي خوبين جو حامل آهي. نه رڳو ايترو، پر ان ۾ جذبن ۽ احساسن جي ابتار، ۽ جذبي جاڳائڻ ۽ احساس اڀارڻ جي اهليت پڻ موجود آهي.

مرحوم حسن بخش شاهه جو سمورو سنڌي، سرائڪي ۽ اردو-هندي ڪلام (ڪافيون، بيت، ڏوهيڙا، نعت ۽ منقبت) هن ڪتاب ۾ پڪجا ڪيل آهن، جنهن جي تاليف سنڌ جي سهڻي شاعر هارون الموليٰ صاحب ڪئي آهي. جديد ڪافي-گو شاعرن، توڙي شعر ادب جي چاهيندڙن لاءِ هن ڪتاب جو مطالعو ضروري آهي.

پنچ ڦٽڪرو: صفحا ۲۸۷+۱۶؛ سائيز ڊيمي؛ ڇپائي سٺي، ڪاغذ اوچو، جلد ڪپڙي جو پڪو، گرد پوش عمدو؛ قيمت ٽي روپيا؛ ڇپائيندڙ: ”هندستان ماھتو مال“، فورٽ، بمبئي. ”پنچ نثر“ سنسڪرت جو هڪ اها ڪتاب آهي، جنهن ۾ عام نثر آکاڻين جي صورت ۾ علم ۽ دانش جا درياھ پٽيل آهن. هي ناميارو ڪتاب ڪجهه قيرقار ۽ وڌاءُ گهٽاءُ سان

دنيا جي سڀني مشهور ٻولين ۾ ترجمو ٿيل آهي. سنڌيءَ ۾ به ان جو مختصر ۽ اڻورو ترجمو «سيا جو سينگار» جي نالي سان، ۽ ڦري گهري آبل ترجمو «گلزار چنبيلي» جي نالي سان ٿيل آهي؛ مگر انهيءَ ڳالهه جي سخت ضرورت هئي ته هن اسلمه اصلي ڪتاب جو مڪمل ترجمو به شايع ٿئي. اسان جي سنڌ کان وڇڙيل سنڌي ڀائرن کي جس آهي، جن اها ضرورت محسوس ڪئي. بمبئي جي «هندستان ساهتيه سالا» وارن سنڌ جي نامياري سنسڪرت دان پروفيسر نارائنداس بديجا کان «پنج قنتر» جو مڪمل سنڌي ترجمو ڪرائي شايع ڪيو آهي. هيءُ اسلمه ڪتاب انهيءَ لائق آهي، جو هر سنڌي دان ان جي مطالعي مان فائدو وٺي. البت، ڪتاب جي ٻاري ۾ هڪ ڳالھ چوڻ ايس ضروري سمجهون ٿا: بدقسمتيءَ سان ۱۹۴۰ع جي «سنڌي» ۽ «تبليغ» وارن جهڳڙن، ۽ ان کان پوءِ فرقيوارلسادن، اسان جي ليکڪن تي به اهڙو اثر ڪيو، جو اڪثر هندو ڀائر پنهنجن ڪتابن ۽ ليکڪن ۾ ارادا رکي سنسڪرت ۽ هندي لفظ ٽپڻ لڳا، ۽ مسلمان عربي ۽ فارسي. ان طرح، هو پنهنجي خيال ۾ ته ڌرم ۽ دين جي خدمت ڪن ٿا، پر درحقيقت پنهنجي ٻياري ٻوليءَ کي مشڪل بنائڻ سان سنڌي زبان جي ترقيءَ جي گلي تي ڇڻ چري ڦيري رهيا آهن! هن ڪتاب ۾ به انهيءَ منورتيءَ کي ڪافي حد تائين اڻروار ڪيو ويو آهي، جنهنڪري سنڌي دانن جو هڪ وڏو حصو، مسلمان خواه عام هندو، هن مان پوريءَ طرح فائدو حاصل ڪري نه سگهندو. ضرورت آهي ته اسان جا هندو توڙي مسلمان ليکڪ پنهنجي منورتيءَ ۾ ڦيرو آڻين، ۽ اهڙي سلسل سنڌي ڪتب آڻين، جا هر سنڌي دان، هندو خواه مسلمان، لاءِ هڪجهڙي ڪارائتي ٿئي.

ملڪ جي ورهاڱي بعد، ڏهني وٺي، اسان وٽ لفظ هڪ ڇيز وڃي پئي آهي، جا اسان ٻنهي طرفن جي وچڙيلن کي هڪ ٻئي سان محبت سيکاري ٿي، ملائي ٿي، ۽ اسان جي «سنڌي قوميت» کي برقرار رکي ٿي. اها ڇيز آهي اسان جي «سنڌي ٻولي». پر، جيڪڏهن هن طرح پنهنجي ٻياري ٻوليءَ ۾ به پنهنجن ئي هٿن سان ويهي ويڙهڪ وڌوسين، «هندو سنڌي ٻولي» ۽ «مسلم سنڌي ٻولي»، وارا وڃا وڃ ۾ رکياسين، ۽ هن کان پوءِ به هڪ ٻئي جي ڀائيءَ واري هڪ ئي وسيلي، يعني ٻوليءَ ۾ هندي ۽ سنسڪرت يا فارسي ۽ عربي لفظ لونڊبا رهيا، ته پوءِ نتيجو هڪ ئي هڪ اهو نڪرندو جو اڳتي هلي، عملي طرح، ٻنهي هنڌن تان «سنڌي» ٻولي نابود ٿي ويندي، ۽ اتي هندي ۽ اوڏو مسط ٿي وينديون؛ ۽ پوءِ، «قوم سا زندهه وهي، جنهن جي زبان زندهه وهي» جي قول مطابق، جنهن قوم جي ٻولي ئي سلامت نه وهي، سا قوم خود ڪٿي رهندي! هڪ ٻئي جي ٻولي به سمجهي نه سگهياسين، ته پوءِ اسان جو هڪ-قومي ميلاپ ٿي ڪهڙو؟ هيءُ هڪ نڪتو آهي، مسئلو آهي، جنهن تي هر سنڌي ليکڪ، هندو ۽ مسلم، کي پوريءَ طرح سوچڻ گهرجي.

خورشيد (ناٽڪ) : مصنف ميرزا قليچ بيگ مرحوم؛ صفحا ۱۳۰؛ ڇپائي معياري، ڪاغذ سٺو، جلد پڪو؛ قيمت اڌالي رپيا؛ ڇپائيندڙ ”قليچ دارالاشاعت“، حيدرآباد سنڌ؛ ملڻ جو هنڌ: (۱) ”سنڌي ڪتاب گهر“، ٽاڪ ڇاڙهي، حيدرآباد سنڌ، ۽ (۲) ”قليچ دارالاشاعت“، حيدرآباد سنڌ.

ميرزا قليچ بيگ مرحوم جي عوام-پسنده ادبي حيثيت ڪنهن تعارف جي محتاج ناهي. ميرزا مرحوم جو ناٽڪ ”خورشيد“ اڳي ئي گهڻو مشهور آهي. هن ڪتاب جا ڪيترا ئي ڇاپا اڳ وڃي ڇڪا هئا، ۽ هر ڇاپو تمام جلد ختم ٿي ويندو هو. هندن جي وچ ۾ به اسان جي بيقدر ڪتب فروشن جيئن پڻ عمدن ڪتابن ڇپائڻ کان منهن موڙيو، تيئن ميرزا مرحوم جي هيءَ تصنيف پڻ ناگهاني وڃي هئي. ميرزا صاحب جي وڏي فرزند، ميرزا همايون بيگ ”فائق“ کي ڪيترن وقت کان ان ڳالهه جو درد ۽ قلق دل ۾ رهندو آيو. پوين ڏينهن ۾، باوجود سخت بيماريءَ جي، مرحوم ”فائق“ هن ڪتاب جي ڇپائيءَ جو ڪم پوريءَ سرجوشيءَ سان جاري رکيو. ۽ عمن و مات کان ٿورو وقت اڳ، بستر مرگ تي هو هن ڪتاب کي مڪمل طرح تيار ٿيل ڏسي پنهنجا نين ناري سگهيو.

”خورشيد“ ناٽڪ ميرزا صاحب جي ٿورھ جوانيءَ واري وقت جو لکيل آهي؛ ازان سواءِ ان وقت ۾ بمبئي سرڪار طرفان سنڌي ٻوليءَ کي رٿڻ جو سوال درپيش هو، ان ڪري سنڌي زبان جو بچاءُ ضروري سمجهي، عام طرح ڊرامن وغيره رستي ان جو پرچار ڪيو پئي ويو. اهي ٻه سبب آهن، جنهنڪري فصاحت، رواني ۽ دل آويزيءَ ۾ ميرزا صاحب جو هي ناٽڪ، سندس ٻين مڙني ڪتابن کان گهڻو ڪٺو بڻيو آهي. ڪتاب ۾ ڪتب آندل شعر ۽ مڪالم هر عمر جي ڀاريجي، جوان نوجوان، بزرگ پيرن، ۽ نياڻن هورتن-سڀني لاءِ ڪمڻا پڙهڻ لائق ۽ لطيف ڏيندڙ آهن. جڏهن به هي ناٽڪ اسٽيج تي پيش ڪيو ويو آهي، ته هر عمر ۽ طبقي جي ڏسندڙن ان کي بيحد پسند ڪيو ۽ ساراهيو آهي. پندردان سنڌين کي ”خورشيد“ جو مطالعو ضرور ڪرڻ کپي.

-م.ع.ڏ.

Persian Poets of Sind (انگريزي): مصنف ڊاڪٽر ايڇ. آءِ. سدارنگائي ”خادم“؛ صفحا ۳۱۹+۲۱+۱۰+۲۹+۱۲=۳۸۸؛ سائيز ڊيمي؛ ڇپائي صاف، سهڻي ۽ وڻندڙ؛ پتو اوچو، جلد ڪپڙي جو، ڪور ڊبڙي ۽ ڊاڪٽر ۽ قيمت پندرهن روپيا؛ ڇپائيندڙ: سنڌي ادبي بورڊ؛ ملڻ جو هنڌ: سنڌي ادبي بورڊ جا ٻوڪ اسٽال-(۱) سنڌ اسيمبلي بلڊنگ، بندر روڊ، ڪراچي، ۽ (۲) اسٽيشن روڊ، حيدرآباد، سنڌ.

ڊاڪٽر هرمل سدارنگائي، تخلص ”خادم“، بمبئي يونيورسٽيءَ مان بي. ايڇ. ڊي. جي ڊگري حاصل ڪرڻ لاءِ ”سنڌ جا فارسي گو شاعر“ جي سرخيءَ سان انگريزي ٻوليءَ ۾ مضمون پيش ڪيو هو، جنهن کي پوءِ سلسل ٿيرونار آئي ڪتابي صورت ڏني وئي، ۽ ان کي

سنڌي ادبي بورڊ طرفان ڇاپي پڌرو ڪيو ويو آهي. هي ڪتاب بورڊ جي ”قوسي ادب ۽ تاريخ کي فروغ ڏيڻ“ واريءَ اڪيڊميءَ موجب انگريزيءَ ۾ تيار ٿيل ڪتابن جي سلسلي جي پهرين ڪڙي آهي.

لائق مصنف ڪتاب جون ۾ وڏي جاکوڙ ۽ محنت ڪئي آهي. مختلف قلمي نسخا هٿ ڪري مواد گڏ ڪرڻ ۾ جيڪا ڏکيائي درپيش اچي ٿي، تنهن جو احساس انهن کي ئي هوندو، جن ڪنهن قلمي نسخي جي حاصل ڪرڻ لاءِ ٿورو به پاڻ پتوڙيو هوندو. هن کان اڳ ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ اهڙي جانفشاني ڪري ”شاهه جو رسالو“ ترتيب ڏنو هو، جنهن کيس ابر ڪري ڇڏيو ۽ سنڌ جو هي ٻيو فرزند آهي، جنهن وري سنڌ ۾ فارسي شاعريءَ تي املهه تحفو تيار ڪري يورپ جي مشهور معروف مستشرق ”برائون“ جي يادگيري تازي ڪري ڇڏي آهي.

ڪتاب پنجن بابن ۾ ورهايو ويو آهي: پهرئين باب ۾ سمن حاڪمن جي حڪومت ۽ ان کان اڳ واري دور تي روشني وڌي ويئي آهي؛ ٻئي باب ۾ ارغونن، قراچين ۽ مغلن جي نوابن، ٽئين باب ۾ مڪلوهون جي صاحبي، چوٿين باب ۾ ٽالپرن جي حڪمراني، ۽ آخري باب ۾ انگريزي راڄ ۾ فارسي ٻولي جنهن انهيءَ سنڌ ۾ آئي، آڀري ۽ آسري اوج کي پهتي، ۽ ”هرڪمالت کي زواليت آهي“ واري اصول موجب ڪيئن زبون ٿي، ۽ ان کي ٺارو ڏيڻ کان بچائڻ لاءِ ان وقت ڪهڙا آهاڙا ورتا ويا. اهو سڄو تفصيل - ان بيان ڪيل آهي. بيشڪ، سنڌ وارن لاءِ ڪابه غير زبان ڪيتر قدر به مرغوب ۽ محبوب هوندي هجي، پر اها ڪٿي حاڪمن ۽ مقتدر طبقي جي زبان هئڻ جي ڪري رائج نه ٿي، ته به ان جو حشر اهڙو ئي ٿيو آهي، جهڙو عربي، فارسي ۽ انگريزيءَ جو ٿيو.

سنڌ جي فارسي گو شاعرن ۾ نه رڳو سنڌين، پر غير سنڌين، جن جو ڪو لاڳاپو هن ملڪ سان رهيو آهي، تن سڀني کي جاءِ ڏني ويئي آهي. ساڳئي اصول تي مير علي شير قانع، ”مقالات الشعراء“ ۾ ست - وڏن شاعرن جو ذڪر ڪيو آهي، ۽ ان جي تڪميل لاءِ شيخ محمد ابراهيم، خليل، ۽ ٽڪيلهه لکي باقي ڪوت پوري ڪئي آهي. پر ”خادم“ صاحب اسي جي لڳ ڀڳ شاعرن کي پنهنجي مضمون لاءِ چونڊيو آهي: انهيءَ لحاظ کان هيءُ ڪتاب گهڻا سنڌ جي منتخب فارسي شاعرن جو تذڪرو آهي. انهيءَ هوندي به، سنڌ جي فارسي شاعريءَ جي مطالعي لاءِ هي ڪتاب هڪ سنڌ جي حيثيت رکي ٿو. هن مان شاعرن جي تصنيفن ۽ قلمي نسخن جو پتو پوي ٿو. جن شاعرن سنڌ جي لوڪ ڪهاڻين - عمرمارني، ليلان چنيسر، سني پنهون، وغيره - تي نظم ڪيو، تن جي ڪلام مان ڪهاڻين تي ڪافي روشني وڌي ويئي آهي. اهڙيءَ طرح، ٽڙيل پڪڙيل مواد کي هڪ هنڌ سڀني سان ڪڍڻ جي تعين جوڳي خدمت سرانجام ڏني ويئي آهي. ادبي ۽ علمي خيال کان، اها به خبر پوي ٿي ته سڪتبن، مشاعرن، مرثين، قصيدن، وغيره جي شروعات ڪڏهن ۽ ڇو ٿي، ۽ سنڌين تي ان جو

ڪهڙو اثر ٿيو. سنڌي ٻوليءَ کي زور وٺائڻ لاءِ انگريزن جو ڪوشش ڪئي، سنڌ ۽ ايران جا ڪهڙا نانا رهيا آهن، انهن ملڪن جي هڪ ٻئي سان ڪهڙي ادبي ۽ تاريخي ڏي وٺ ٿي آهي. اها ۽ اهڙي ٻي ڪافي معلومات اسان کي هن ڪتاب مان حاصل ٿئي ٿي.

ڪتابن جي يادداشت مان ڏسجي ٿو ته مصنف سوا ٻه-ٽي کان به وڌيڪ ڪتاب رسالا، اخبارون ۽ پيپرز، جن ۾ وڏو حصو قلمي نسخن جو آهي، تن جو اڀياس ڪري مواد ڪٺو ڪيو آهي، ۽ ڪتاب کي سنوارڻ ۽ سينگارڻ ۾ وس آهر وڌي ڪوشش ڪئي اٿس. جن ته بالغ جي مختلف مفيد ڪارڻن کي چڪائي، انهن جو روح ۽ عطر پيش ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيو آهي. البت، هر ڪنهن مصنف جي ڪم ڪرڻ جو ڏلڳ الڳ ۽ نرالو ٿئي ٿو، جنهنڪري هڪجي ۽ هڪسر جي گنجائش وڌي ٿي.

ڪتاب جي ٻولي سادي، سٺي ۽ عارفانه آهي، مقدمو عالمانه رنگ ڏنگ جو آهي. ڊاڪٽر مدارنگائيءَ هي ڪتاب لکي سنڌين کي ڏيپاور وارن سان روشناس ڪرايو آهي، جنهن لاءِ پاڻ ڪيرون لکي. حالانڪ انهيءَ ڏس ۾ ترسپ ۽ سارلي جهڙن لائق ۽ فائق بزرگن اڳيئي ڪم ڪيو آهي، پر انهن جون ڪوششون رڳو ڀٽائي صاحب تائين محدود رهيون آهن. سنڌي ادبي ورودي ۽ لائق مصنف ههڙيءَ ڪاوش، ڪوشش ۽ پيشڪش لاءِ مبارڪين جا مستحق آهن. -ع. ص.

اجنبي (افسانا): مصنف بشير مورچائي؛ صفحا ۱۲۹+۱۰=۱۳۹؛ ڇپائي چڪري،

ٻيو رواجي، جلد سادو ڪچو؛ ڇپائيندڙ: آر. ايج. احمد اينڊ برادرز، حيدرآباد سنڌ.

”اجنبي“ بشير مورچائيءَ جي ڪهاڻين جو ٻيو مجموعو آهي. هن کان اڳ سندس ڪهاڻين جو پهريون مجموعو ”زندگيءَ جي راهه تي“ ڇپجي چڪو آهي. زيرنظر مجموعي ۾ ڏهه ڪهاڻيون - اجنبي، نفرت، گارڊن پارٽي، بلنديءَ کان پستيءَ تائين، گونگي، جن، شاھ گل، عورت ۽ اوندهه، زندگيءَ جي حسرت بهار، ۽ قيت - شامل آهن. ڪتاب جي پهاڙيءَ ۾، ”حرف آخر“ جي عنوان سان، مصنف پنهنجي ابتدائي ادبي ذوق ۽ زندگيءَ تي روشني وڌي آهي. ترتيب جي باري ۾ مصنف ڄاڻايو آهي ته ”مجموعي ۾ ترتيب جو، يا تدريج جو، ڪو خيال نه رکيو ويو آهي. سون کي چئن چئن افسانا ٻن ٻن ٽن ٽن درج ڪندو وڃي.“ اسان جي خيال ۾ ترتيب جي اهائي بيخيالي خود مصنف جي ”حرف آخر“ تي پڻ اثر ڪري ويئي ٿي ڏسجي. يعني دراصل اهو ”حرف آخر“ نه، بلڪ ”حرف اول“ هوندو، جيڪو ڪتاب جي ٻنهي مهاڳ ۾ اچڻو هو، پر ”بيخياليءَ“ کان پهاڙيءَ ۾ اچي ويو آهي. شايد هوءَ لڏو هوندو ”حرف آخر“ پڙهڻ کان پوءِ معلوم ٿئي ٿو ته مجموعي ۾ شامل ڪيل ڪهاڻيون ڏيڍ کان ستن سالن تائين اڳ جون لکيل آهن، سواءِ ”تنهنجي ياد منهنجا آنسون“ ۽ ”شاھ گل“ جي، ٻيون سڀ ڪهاڻيون اڻڇپيل آهن. شروع ۾ ئي مصنف ڄاڻايو آهي ته سندس پهريون افسانو اڄ کان ”چار، ساڍا چار سال“ اڳ شايع ٿيو هو، پر اڳتي هلي، سندس ئي لفظن:

مان اهو معلوم ٿئي ٿو ته سندس (صحيح معنيٰ ۾) شهرت "۱۹۵۱ع" ۾، "تنهنجي باد، منهنجا آئسو" افساني کان وٺي شروع ٿي. جيڪو سڀ کان اڳ سکر جي هڪ ماهنامي "محفل" ۾ شايع ٿيو هو. اهي سڀ تفصيل هڪ ٻئي جي ابتڙ ۽ منجهانيندڙ آهن، جنهن مان اهو سچو "حرف آخر"، "حرف غلط" بڻجي پوي ٿو. ڇاڪاڻ ته ان مان مصنف جي ادبي ذوق ۽ زندگيءَ جي ارتقا ۽ تدريج جو صحيح پتو نٿو پوي، ۽ ان جو اصلي مقصد فوت ٿي وڃي ٿو.

"حرف آخر" مان معلوم ٿئي ٿو ته بشر صاحب جن عالمي ادب جو ڪافي مطالعو ڪيو آهي؛ علم نفسيات ۽ علم عروض کان سواءِ، رڳو افساني نگاريءَ جي لن بابت پاڻ دنيا جي سڀني عظيم فنڪارن جا ڪتاب پڙهايا آهن. ان باري ۾ بشر صاحب چين، فرانس، روس، آمريڪا، جرمني، ڀارت ۽ پاڪستان - مطلب ته سڄي دنيا جي سڀني مک ۽ مشهور افساني نگارن جا مائڪو ڪن نالا درج ڪندي فرمايو آهي ته پاڻ انهن سڀني جون لکيتون پڙهيون آهن، ۽ ڪائنات متاثر ٿيا آهن.

"اجنبی" جي مصنف جي ادبي اڪتاب جي روشنيءَ ۾، سندس ايتري فني ڄاڻ ڄاڻ کان پوءِ، جڏهن اسان هن مجموعي جي ڪهاڻين تي مجموعي طور ۾ نظر ڪريون ٿا ته ڀروسو ٿي نه پوي ٿي ته "ڇٽوڙي"، "بربر" ۽ "ٺيڪري" جهڙا ڪتاب افسانا پيش ڪرڻ واري جو قلم اسان کي اهڙيون ڪهاڻيون به ڏيئي سگهي ٿو، جن کي پڙهڻ بعد ڪجهه به نٿو ملي، سواءِ مابهوسيءَ جي! خبر ناهي ته اهي ڪهاڻيون لکندي بشر صاحب پنهنجي وسيع مطالعي کي ڇو استعمال ڪيو آهي!

سنڌ جي نوجوان افساني نگار بشر موربائيءَ جو هي ڪتاب، "اجنبی"، سنڌ جي هڪ "ڄاتل مڃاتل" پبلشر ڇپايو آهي، جنهن جا سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب تي گذريل ڏهاڪو سالن کان جيڪي "احسان" ٿي رهيا آهن، تن جو موضوع اسان جون اڀرڻ واريون پڙهيون به شايد مشڪل مان چٽڪالي سگهنديون. سنڌ ۾ ڪتاب ڇپندڙ اهاڻي هڪڙي فرم آهي، جنهن هر قسم جي علمي، ادبي، تاريخي، درسي، تفريحي - مطلب ته هڪ آئي قيمت وارين ڪوڙن جي ڪاهين ڇڏڻ جو به ڄڻ ليڪو کڻي ڇڏيو آهي - محض سنڌين جي اڙهيءَ پڙهيءَ تي احسان ڪرڻ لاءِ، سنڌي علم ۽ ادب جي خدمت ڪرڻ لاءِ، ۽ انهيءَ "خدمت" جي سلسلي کي بدستور جاري رکڻ واسطي پنهنجي ڪوٺيءَ کي قائم رکڻ لاءِ!

سچ سچ ته هن قسم جي ٺيڪيداريءَ مان سنڌي ٻولي، ادب ۽ تعليم توڙي عام پڙهندڙن جي ذهني ضرورتن کي فقط ذهن سان جي وقت اندر جيڪو نقصان پهتو آهي، ان جي تلافي اسان کان هڪ سو سالن جي ڊگهيءَ جدوجهد سان به ڪانه ٿيندي.

ان باري ۾ تبصري نگار وڌيڪ تفصيل ۾ وڃڻ نٿو چاهي، البت ايترو ارمان ظاهر ڪرڻ کان دل ٽٽي نٿي ٿئي ته اڄ جڏهن سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جي حفاظت ۽ ترقيءَ جي تعريڪ زور وٺي رهي آهي، تڏهن اسان کي اڃا تائين اهڙو ڪو به ادارو ميدان ۾ ايندو

ٿو معلوم ٿئي، جيڪو اڄ جي ضرورتن ٻڌائڻ، اڄ جي سلجھيل اديبن جون تصنيفون - افسانن، ناول، ڊراما، ادبي تنقيدون، شعريا مجموعا وغيره - ڇپائڻ جو احترام ڪري. ظاهر ته انهيءَ صورتحال کان مجبور ٿي، اسان جا ليکڪ پنهنجي جديد ادب کي به انهيءَ 'ٺيڪيداريءَ' جي منهن ۾ ڏيڻ لاءِ تيار ٿي وڃن ٿا. - ههه جيڪا عقيدي تي سگهي ٿي، ان جو مثال اسان جو زير نظر ڪتاب 'اجنبي' آهي. اندازي لاءِ فقط هڪ مثال پيش ڪجي ٿو، - جنهن کي 'ڇپائي' جو معجزو' چئجي ته ليکڪ ٿيندو.

مجموعي جي چوٿين افساني، 'بلنديءَ کان پستيءَ تائين' کي اٽڪل ڪراماتي ڪرتب سان ٺوڙي، ٻه جدا جدا افسانا ڪري ڇڏيو ويو آهي، ۽ انهيءَ نئينءَ تخليق کي 'ڪفر ٿوڻا' خدا خدا ڪر ڪر جو نالو ڏيئي، نئين صفحي کان شروع ڪيو ويو آهي. 'بلنديءَ کان پستيءَ تائين' افسانو هلندو آهي.

'پرويز ٺڪو ٿي سرڪڻ لڳو. هن جي سرڪڻ ۾ به عاجزي جهاڪي رهي هئي. عزيز ڪهڙن سرڪندو ڏسي ڇڏو: 'ڪفر ٿوڻا خدا خدا ڪر ڪر'!

- ههه ڪفر جي ٿڌن سان افساني جا ٻه ٻه ٺڪر ٿي ويا: 'ڪفر ٿوڻا' کان نئون افسانو شروع ٿي ويو، ۽ اڪئين افساني ۾ 'عزيز' کي سرڪندي ڇڏي ڏنو ويو ڇا اهو واقعي 'ڇپائي جو معجزو' نه چئجي؟ - ههه اهو ڪمال فقط اسان تي 'اسان' ڪرڻ واري انهيءَ 'ڇاڻل - ڇاڻل' پبلشر جوڻي حق آهي! - جي ڪتاب ۾ پروف جون غلطيون ڀريون ڀيون آهن - ايتريقدر جو خود مصنف جو نالو به پتھي هنڌن تي غلط ڇپيو ويو آهي.

سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب لاءِ ڪهڪڙا رڪنڊڙ صاحبن کي ان متعلق جلدي ڪو ٽڪڙو انتظام ڪرڻ کپي. هندستان وارن جو مثال اسان جي اڳيان آهي، جن اتي ٽئين ماحول ۾ به ڪيترائي ڪتابي سلسلا ۽ مضبوط ادارا قائم ڪري ورتا آهن. ڇا، اسين فقط هڪ ئي اهڙي پبليڪيشن پيدا ڪرڻ کان به قاصر آهيون؟ - م. م.

دراسات اللہيب (عربي): مصنف مخدوم محمد معين ٺٽوي سنڌي: صفحا ۴۰۰ + ۵۶ + ۱۰۰ = ۶۰۳؛ سائيز ڊيمي؛ ڇپائي بهترين، عربي ٽائپ ۾؛ جلد مضبوط، ڪپڙي جون گردپوش عمدو؛ قيمت ٻارهن روپيا؛ ڇپائيندو: سنڌي ادبي بورڊ؛ ملڻ جو هنڌ: سنڌي ادبي بورڊ جا بؤڪ اسٽال - (۱) سنڌ اسيمبلي بلڊنگ، بندر روڊ، ڪراچي، ۽ (۲) اسٽيشن روڊ، حيدرآباد سنڌ.

هي ڪتاب ٻارهن صديءَ جي مشهور ۽ متبحر عالم ۽ صوفي مخدوم محمد معين ٺٽويءَ جي عربيءَ ۾ اها آخري تصنيف آهي، جنهن جي متعلق نواب صديق حسن خان مرحوم پنهنجي ڪتاب 'اتعاف النبلاء' ۾ تبصرو ڪندي لکيو:

"هي ڪتاب شيخ الفاضل محقق محمد معين بن محمد امين سنڌيءَ هن موضوع تي لکيو آهي ته جيڪڏهن صحيح حديثون ملن ۽ مذهب (مذاهب اربعه) جون روايتون

ان جي خلاف هجن، ته مذهب جي روايتن کي حديثن جي مقابلي ۾ ڇڏي ڏيڻ گهرجي. جيتريقدر هي ڪتاب پنهنجي ترتيب، طرز نگارش ۽ شوڪت الفاظ جي اعتبار کان به نظير آهي، اوتريقدر فاضل مصنف پنهنجي مدعا کي ثابت ڪرڻ جي لاءِ نهايت ئي صحيح دليلن کان حڪم ورتو آهي. --واءِ ان جي جو هن ڪتاب ۾ ڪن هنڌن تي تصوف جي چاشنيءَ کي زبردستيءَ داخل ڪيو ويو آهي، سچ پچ ته فاضل مصنف جنهن مقصد لاءِ هي ڪتاب لکيو آهي، تنهن جو اورو پورو حق ادا ڪري ڇڏيو آهي.

ڪتاب جي قدرو قيمت ۽ افاديت جو اندازو هن ڳالهه مان به لڳائي سگهجي ٿو ته هندوستان جي مشهور عالم مولانا عبدالحي لکڙويءَ، پنهنجي ڪتاب ”التعليق المجد علي موطاء الاسلام محمد“ جي مقدمي ۾، انهن اعتراض ڪندڙن کي جواب ڏيندي جيڪي امام اعظم عليه الرحمة تي ”صاحب الراء و القياس“ هجڻ جو الزام لڳائين ٿا، هن ڪتاب مان استفادو حاصل ڪيو آهي. فاضل طلاس محمد پشاوريءَ پڻ هن ڪتاب کان متاثر ٿي، عربيءَ ۾ هڪ مستقل قصيدو هن ڪتاب جي وصف ۾ نظم ڪيو آهي.

هي ڪتاب، سن ۱۲۸۴ هجريءَ ۾، اهل حديث جي جليل القدر عالم ميان نذير حسين محدث دهلويءَ جي ارشاد تي لاهور کان شايع ڪيو ويو هو، جنهن جي تصنيف کان پوءِ ان دور جي مشهور عالمن ان جي تائيد ۽ ترديد ۾ ڪيترا ئي ڪتاب ۽ مضمون لکيا. ”دراسات التيسيب“ ٻارهن ”دراسن تي مشتمل آهي، جن کي باب به چئي سگهجي ٿو. ٻارهون درسو حضرت امام ابوحنيفه ۽ حنفي مذهب جي باري ۾ آهي.

جيئن ته سن ۱۲۸۴ هجريءَ واري نسخي ۾ ڪتابت جون گهڻيون ئي غلطيون هيون، ۽ هونئن به اهو نسخو ناياب ٿي چڪو هو، تنهنڪري سنڌي ادبي بورڊ، ”سنڌ جي قومي تاريخ ۽ ادب کي فروغ ڏيڻ واريءَ اسڪيم“ ماتحت، هن ڪتاب کي پنهنجي اشاعتي پروگرام ۾ شامل ڪري، جديد ڇپائيءَ ۾ پڌرو ڪيو آهي. انهيءَ اسڪيم جو مقصد هي آهي ته، خصوصاً فارسي ۽ عربي زبانن ۾، تاريخ، سوانح، حديث، تصوف ۽ شعر جي موضوعن تي سنڌ جي قديم ماڻه ناز عالمن ۽ مفڪرن جا لکيل اهي شاهڪار ڇپائي پڌرا ڪيا وڃن، جن مان اڄ به ڪيترائي مخطوطن جي صورت ۾ سنڌ جي ڪن خانگي ڪتب خانن اندر زبون حالت ۾ موجود آهن. اها اسڪيم چئن سالن (۱۹۵۹-۵۶) جي عرصي ۾ مڪمل ٿيڻي آهي، ۽ ان مطابق بورڊ جي تجويز آهي ته عربي زبان ۾ ۱۵ ڪتاب؛ فارسي زبان ۾ ۳۰ ڪتاب تاريخ جي موضوع تي، ۽ ۵ ڪتاب فارسي شعر و ادب جي موضوعن تي؛ اردو زبان ۾ ۷ ڪتاب؛ ۽ انگريزيءَ ۾ ۹ ڪتاب شايع ڪيا ويندا.

”دراسات التيسيب“ عربي ڪتابن جي سلسلي جو پهريون ڪتاب، ۽ سڄيءَ اسڪيم مطابق هيل تائين ڇپيل پنجون ڪتاب آهي.

هن ڪتاب کي مولانا عبدالرشيد نعماني ۽ ايڊٽ ڪيو آهي. فاضل صحيح، هنڌ هنڌ تي ضروري ۽ وضاحتي نوٽ لکي انهن سڀني شڪن شبنن کي دور ڪري ڇڏيو آهي، جيڪي هن ڪتاب جي مطالعي ڪندڙ جي دل ۽ دماغ ۾ پيدا ٿين ٿا؛ ۽ تعليقات ۾ (جن کي فاضل صحيح «تعقيبات» جو نالو ڏنو آهي) انهن سڀني اعتراضن ۽ دليان کي واضح ڪري، جيڪي حديث ۽ ان سان لاڳاپو رکندڙ علمن جي باري ۾ آهن، حتمي نقطه نظر سان سلجهائڻ جي ڪوشش ڪئي اٿس. ڪتاب جي پڇاڙيءَ ۾ مولانا عبدالرشيد نعماني ۽ هڪ جامع ۽ بسط مقدمو لکي، ڪتاب ۽ صاحب ڪتاب مخدوم محمد معين جي باري ۾ سندس زندگيءَ جي مختلف پهلوئن کي خوش اسلوبيءَ سان هڪ هنڌ جمع ڪري، پڙهندڙن لاءِ معلومات جو هڪ قيمتي خزانو گڏ ڪيو آهي. ڪتاب جو مقدمو، تعليقات ۽ حاشيون عربيءَ ۾ آهن. پڇاڙيءَ ۾ رجال ۽ ڪتابن جي فهرست، هن ڪتاب جي معنوي خوين ۾ اڃا به وڌارو ڪري ڇڏيو آهي. عام دوست صاحبن کي هي ڪتاب ضرور خريد ڪري پنهنجي لائبرريءَ جي زينت وڌائڻ کپي.

ديوان ”عطا“ (فارسي): منفا (مقدمو ۱۵۰ + متن ۴۶۱) ۶۱۱؛ ڇپائي، نيو ۽ گيت اپ اعليٰ؛ جلد هڪو، مضبوط، ڪپڙي جو؛ گردپوش موزون ۽ دلڪش؛ ڇپائيندڙ: سنڌي ادبي بورڊ؛ ملڻ جو هنڌ: سنڌي ادبي بورڊ جا بؤڪ اسٽال - (۱) سنڌ اسيمبلي بلڊنگ، بندر روڊ، ڪراچي، ۽ (۲) اسٽيشن روڊ، حيدرآباد، سنڌ.

”ديوان عطا“ يارهين صدي هجريءَ جي مشهور سنڌي فارسي-گو شاعر عبدالڪريم ”عطا“ ٺٽويءَ جي غزلن ۽ قطبن جو مجموعو آهي. ”عطا“ کي هڪ سئو سالن جي ڊگهي ڄمار نصيب ٿي، ان ڪري سندس شاعريءَ جو وقفو به آهي سال کن رهيو. هن شاعرهان کان وٺي محمد شاھ بادشاھ تائين ڇهن سلطائن جو دور پنهنجي اکين سان ڏٺو. شاعري سندس خانداني ورثو هو، ۽ شعر جي مٿي صفت تي کيس استادانه عبور حاصل هو. ”عطا“ جي عمر جو وڏو حصو ڏکڻ ۽ مصيبتن ۾ گذريو. سندس طبيعت به ڏاڍي حساس ۽ خوددار هئي. انهن مٿي سڀين جي ڪري، ”عطا“ جي ديوان ۾ هڪ طرف ته فارسي تغزل جون سموريون فني خوبيون ۽ لطافتون موجود آهن، ۽ ٻئي طرف سندس قلبي وارداتن ۾ انهيءَ دور جي سماجي ۽ تاريخي صورتحال جو نهايت ئي واضح پس منظر سمايل آهي. ”عطا“ جي شاعريءَ واري اسي سالن جي طويل مدت ۾، مرڪزي حڪومت جو انتظار گهڻي قدر ڪمزور هو، ۽ ان ڪري ملڪ ۾ بد امنی ۽ فساد جون حالتون پيدا هيون. سنڌ ۾ انهيءَ بي بندوبستيءَ جو اثر نسبتاً وڌيڪ هو. ”انقلاب، بغاوتون، گهرو لڙايون، ڏڪار، وبائون، ٻوڏون، نفعي خوري، چوربازاري-مطلب ته ڪهڙي مصيبت هئي جا ملڪ مٿان لڙڪوڪي ۽ ملڪ کي پامال ۽ تباهه نه ڪيائين؟“ لون شاهوڪار رڌيلن جو غرور، نااعلن جو عروج ۽ پندار، ارباب ڪمال جي ناقدري، شريفن جي ويچارائي، حاڪمن جا ظلم، رشوتخوري، پنهنجن کي ورسائڻ ۽

ٻيون معاشري جون سموريون خرايون چوٽ چڙهي ويون. ”عطا“ جي ڪلام ۾ انهن سمورين چيزن جا گهرا ۽ واضح تاثرات موجود آهن“. ملڪي تباهي ۽ بي انصافيءَ جي حالت کان سواءِ، خود ”عطا“ کي به ڪيترن ذاتي نقصانن ۽ دل ڏڪولهندڙ واقعن سان منهن ڏهڻو پيو. حساس شاعر جي دل انهيءَ ماحول کان ايتريقدر ته متاثر ٿي ويئي، جو سندس اندر جا آتما، شعر جي صورت ۾، بي اختيار تير بنجي، سموري آ-پاس کي پنهنجي حملي جو شڪار بنائي ويا. ”عطا“ جي نشترزنيءَ کان حاڪمن، دولتمندن، هموطنن، شهر جي باشندن، محلي جي ماڻهن، بلڪه پاڙيسرين ۽ همعصر شاعرن کي به پناه نه ملي سگهي. ”عطا“ جي مشاهدي ۽ پياڪيءَ جي مثال جي لاءِ مقدسي ۽ آبل هڪ نظر ملاحظه ڪريو، جنهن ۾ هن سنڌ ۾ ان وقت جيڪي ڪجهه وڃي واپري رهيو هو، تنهن جي تصوير چٽي آهي:

”هن سرزمين تي اڄڪلهه عجيب نظارا ڏسڻ ۾ اچن، جو جيڪي ماڻهو داڻا ڇڄندا وڌندا هئا، سي اڄ ڪترن جا مالڪ آهن؛ جيڪي پاڻ ڍل ڀريندا هئا، سي اڄ ڏن وصول ڪندا آهن؛ هر ڪو عمو-و-مو-و ڊڪاندار اڄ ٻڌو واپاري آهي؛ جيڪي ڪالهه نالا ڪڍي رهيا هئا، سي اڄ باغن، بوڪن ۽ دولت جا مالڪ آهن، جيڪي ظلم سان حاصل ڪيا اٿن؛ هنن جا وزن ۽ پيمانا لڳي ۽ جا آهن، ۽ مهاڻڪائيءَ جو اهو حال آهي جو ٿورڙي ۽ چيز جو گائي پڪو ٿالو ٿا ولن؛ مچرن، منگهڻن ۽ جڙين وانگر انسانن جو رت پيا چوسين؛ دٻن ۽ فرسب اٿن ۽ دولت تي نظر اٿن، ۽ هر ڪنهن سر جي باز پرس کان بلڪل بيهرواه آهن؛ عجب نه اهو آهي ته جيڪو نئون ڪوٺوال آيو آهي، سو خود وڏو فتني انگيز ۽ فسادي آهي؛ هن کي اعمالن ۽ پڇاڙيءَ جو هڪو اونو ڪونهي، مظلومن تي ظلم ڪرڻ ۾ بيهرواه آهي؛ هن ظالم کي محاسبي ۽ پڇا ڳاڇا جو هڪو انديشو ئي ڪونهي؛ اهڙيءَ دنيا ۾ زندهه رهڻ ته آسان ڪونهي، پر مرڻ به ڏاڍو مشڪل آهي.“

”عطا“ جي انهيءَ طبيعت، سندس غزلن ۾ به عشق ۽ محبت جي اظهار جي انفراديت کي ٿاڻو رکيو آهي.

”عطا“ جو زير نظر ديوان، خود ”عطا“ جي ئي هڪ اکر لکيل مخطوطي تان مرتب ڪيو ويو آهي، جنهن کي هڪ ڪرڻ ۽ خريدار ۾ ناهن کي گهڻي ڪوشش ۽ ڳري قيمت ڏيئي ٺهي آهي.

”ديوان عطا“ سنڌي ادبي بورڊ جي ”سنڌ جي قومي تاريخ ۽ ادب کي فروغ ڏيڻ واريءَ اسڪيم“ جي فارسي ڪتابن جي سلسلي جو ٽيون نمبر ڪتاب، ۽ سڄيءَ اسڪيم مطابق هيل ٽائين ڇپيل ڇهون نمبر ڪتاب آهي.

ڪتاب جي شروع ۾ مشهور محقق سيد محمد طبع الله ”راشد“ برهانپوريءَ جو لکيل مقدمو شامل ڪيو ويو آهي، جنهن ۾ فاضل مقدسي فنڪار ”عطا“ جي سوانح ۽ ڪلام بابت سڀ حاصل معلومات پيش ڪئي آهي.

مجموعي طور تي، سنڌي ادبي بورڊ هي ڪتاب شايع ڪري وڌيڪي ادبي خدمت بجا آڏي آهي. اسيد ته ”عطا“ جو ٻيو ڪلام - نظم، تاريخي قطعاً، هجڻات، وغيره - پڻ گولي ڇپايا ويندا. هر ادبي ذوق رکندڙ جي لئبرريءَ ۾ هن ڪتاب جي هڪ ڪاپي ضرور هجڻ کپي.

ديوان ”فليج“: صفحا ۲ + ۱۲۲ + ۴۱۶ + ۱۰ = ۶۵۰؛ ڇپائي، گيت اپ ۽ نيو بهترين؛ جلد هڪو مضبوط، گرد پوش نفيس ۽ ديدنه زيب؛ قيمت ست رپيا؛ ڇپائيندڙ: سنڌي ادبي بورڊ؛ ملڻ جو هنڌ: سنڌي ادبي بورڊ جو بؤڪ اسٽال، اسٽيشن روڊ، حيدرآباد سنڌ. سنڌ جو اهو ڪهڙو فرد هوندو، جنهن مرحوم شمس العلماء مهرزا فليج بيگ جو نالو نه ٻڌو هجي؟ سنڌي ادب جي حفاظت ۽ واڌاري لاءِ ورتل اوائلي ڪوششن جي سلسلي ۾، مهرزا مرحوم کي وڌيڪي حيثيت حاصل آهي. سنڌيءَ جي هن معنن بزرگ، نظم توڙي نثر ۾، هر صنف ۾ هر موضوع تي جيڪي قابل قدر ڪتاب لکي ڇڏيا آهن، اهي اسان جي ادب ۾ سچ بچ ته وڏو خال ٿا ڀرين.

”ديوان فليج“ مهرزا صاحب جي غزلن ۽ قصيدن جو مجموعو آهي، جنهن کي سندس لائق فرزند مهرزا اجمل بيگ ”اجمل“ مرتب ڪيو آهي. ڪتاب جي مندرجہ فاضل مرتب جو عالمانہ انداز ۽ لکيل مقدمو آهي، جيڪو ”فليج“ جي ڪلام ۽ شخصيت تي هڪ سیر حاصل ادبي بحث آهي، ۽ ”فليج“ بابت پنهنجي سر هڪ الڳ تصنيف جي حيثيت رکي ٿو. ان کان پوءِ ڪتاب جو متن شروع ٿئي ٿو، جنهن ۾ ردیف وار ۴۸۲ غزل ۽ قصيدا شامل آهن. آخر ۾ ديوان ۾ آيل ۵۶۶ غزلن جو الف-ب وار تفصيل پڻ ڏنل آهي. ڪتاب ۾ مهرزا صاحب مرحوم جي جوانيءَ ۽ پيريءَ جون چار تصويرون، آرٽ پني تي ڏنل آهن.

سنڌي ادبي بورڊ وارن هي ڪتاب ڇپائي، ادب جي شائقن جي وڌيڪي ضرورت پوري ڪئي آهي؛ ۽ پڻ ”فليج“ جي ڪلام تي ڏيان ڌري، سنڌي ادب جي وڪرول اسلمه ماڻڪن کي محفوظ بنائڻ جي سلسلي ۾ جس جوڳو قدم کنيو آهي. اسيد ته سنڌيءَ جو سٺو مطالعو ڪرڻ وارا هن ڪتاب مان پوريءَ ريت فائدو وٺندا.

پهچ. (۱) سوکڙي (پت ۽ افسانا): مصنف عبدالجبار شام؛ صفحا ۵۰؛ قيمت ٻارهن آنا؛ ڇپائيندڙ: ”لطيف پبليڪيشن“، بدين، سنڌ. (۲) تاريخ شعراي لالو: مولف شيخ محمد سومار؛ صفحا ۵۰؛ قيمت ٻارهن آنا؛ ڇپائيندڙ: ”جيلاني پبليڪيشن“، بدين، سنڌ. (۳) گهوگهو چوان (لوڪ ادب): لکندڙ شيخ محمد سومار؛ ڇپائيندڙ: ”جيلاني پبليڪيشن“، بدين، سنڌ. (۴) ٻارس (ترجمو): سنڌي يڪار عبدالمجيد جونيڄو؛ ڇپائيندڙ: ”جيلاني پبليڪيشن“، بدين، سنڌ. (۵) رهنماي شاعري ڀاڱو ٻهريون (ٻيو ڇاپو): مصنف شيخ محمد ابراهيم ”خليل“؛ صفحا ۸۷؛ قيمت هڪ رپيو چار آنا؛ ڇپائيندڙ: ”سنڌي ادبي مرڪز“، حيدرآباد، سنڌ. (۶) ٻوڙي چاٻڪ (طنزي افسانا): مصنف عبد الرحيم جونيڄو؛ صفحا ۱۳۷؛ قيمت ٻه رپيا؛ ملڻ جو هنڌ: ”سنڌي ڪتاب گهر“، حيدرآباد، سنڌ. (۷) رسالو ”شاعر“، حيدرآباد (اپريل، مئي، جون ۱۹۵۷ع)؛ ”هلال پاڪستان“ ماهوار ايڊيشن (افسانہ نمبر)؛ رسالو ”تقاضي“، سکر (سالنامو)؛ رسالو ”مارئي“، حيدرآباد (خاص نمبر).

«آديسي اُتي ويا، مڙهيون مون مارين!»

(از: ه. ح.)

مرحوم ميرزا همايون بيگ «فائق»

شمس العلماء ميرزا قليچ بيگ مرحوم جو ٽيون نمبر فرزند، ميرزا همايون بيگ «فائق» تاريخ ۳۰ مئي ۱۹۵۷ع تي، خميس ڏينهن شام جو، پنهنجي گهر ٽنڊي لوڙهي (حيدرآباد سنڌ) ۾ رحلت ڪري ويو. انا الله وانا اليه راجعون!

مرحوم «فائق» سنڌ جو هڪ هڪجهڙو مشق ۽ سٺو شاعر هو. سندس ڪلام سٺو ۽ سٺو رنگين ۽ دلپذير آهي. شعر جي سڀني صنفن ۾ طبع آزمائي ڪئي آهي. سياح جو سنجيدو، رٿو سٺو ۽ هڪ همدرد دوست هو. ٻين ڏينهن، خون جي هڪميءَ سبب، برقان (سائي) جي بيماري ٿي پيس، جنهن کيس نهولي ٿيو.

«همايون» ابن «قليچ» آهيان آءِ،
انم عشق ۽ شعر ورثو آهائون.

مرحوم «فائق» پهرين مئي ۱۹۰۸ع ۾ ٽنڊي لوڙهي ۾ تولد ٿيو. ڇهن ڏينهن جو ميس هو ته سندس والده گذاري ويئي.

ٽنڊي لوڙهي ۽ قلبيءَ جي اسڪولن ۾ چار درجا سنڌي پڙهي، حيدرآباد جي گورنمينٽ هاءِ اسڪول مان، ۱۹۲۷ع ۾، مئٽرڪ پاس ڪيائين. ٽنڊي هوندي کان ڊرائينگ ۽ مصوريءَ جو شوق هوس. -بچي پونيورسٽيءَ جا ڪي خاص امتحان پڻ ڏنائين. راڳ سان خاص لڳاءُ هوس. -مشاعرن ۾ پنهنجو ڪلام ڳائي پڙائيندو هو. -لنڊن ۾ ڊرامن جو گهڻو شوق هوس. جوانيءَ واري وقت ۾، حيدرآباد جي اسٽارٽر پبلڪ ڪمپني ۽ ڪراچيءَ جي ٽي-ايفيڪل سوسائٽيءَ جي تهذيبي ۽ معياري انگريزي ڊرامن ۾ ڪيترائي ڀيرا «هرو» جو ڀارت ادا ڪيو هئائين. پهرين ڪمپنيءَ جو ڊرامو Les miserables ۽ ٻولينءَ جو The Lord Budha (گوتر ٻڌ) سندس بهترين ڊراما هئا، جن ۾ پاڻ هرو جو ڀارت ورتائين.

وڌيڪ تعليم حاصل ڪري نه سگهيو، ۽ روزگار جي سلسلي ۾، ۱۹۲۸ع ۾، سنڌ جي ڪمشنر جي آفيس ۾ ڪلارڪيءَ جي نوڪري ڪرڻ لڳو. ۱۹۲۹ع ۾ اتان ايڪسائيز انسپيڪٽر چونڊجي ويو. ان بعد مئنيجري ڪانس جي انسپيڪٽر، ۽ پوءِ راشننگ انسپيڪٽر ٿيو. ۱۹۴۲ع واريءَ جنگ ۾، مئٽري سڪيا لاءِ، کيس گيڊٽ آفيسر چونڊيو ويو.

انهيءَ سلسلي ۾، هوائي فورس جي سکيا وٺندي، هوائي جهاز مان پٽراشوت تي لهندي گيري ٿي. تنگ کي ڏاڍي ضرب رسيس، -بلڪ پٺيءَ جي ڪيرنگهي واريءَ نس کي سخت چوٽ آئي. ڪڇ ڏينهن ملٽري اسپتال ۾ علاج هيٺ رهيو. ڇاڪاڻ ته ملٽريءَ جي نوڪري ڪرڻ جي لائق نه رهيو. ڊاڪٽرن جي اهڙي سرٽيفڪيٽ تي کيس گهٽ موٽڻو پيو. اڳين نوڪريءَ تي پڻ پنهنجو حق وڃائي ويٺو هو. ان ڪري، پنهنجي والد جي تصنيف کي ڇڏڻ جي خيال کان، حيدرآباد ۾ ”اداره قليچ“ قائم ڪري، ”يادگار قليچ“ جي نالي سان هڪ ڪتابي سلسلو شروع ڪيائين. ساڳئي وقت ”پنجتي“ پريس جو مشهر ٿي ڪم ڪرڻ لڳو.

انهيءَ عرصي ۾ ”فائق“ مرحوم جي مالي حالت بگڙي چڪي هئي. ٻيلا، هڪ سفيد پوش ٻيو بوال کي ڇا ڇا نه ڪئي؟ ”فائق“ حيدرآباد جي مشهور ڪانههواڙي سيٺ حاجي قاسم (ار. ايڇ. احمد اينٽ برادرز) جي ”اسٽنڊرڊ“ پريس ۾ مشهر ٿي ويو. جن سانس گذاريو هوندو، تن کي معلوم هوندو ته ”فائق“ ڪيتري قدر نفست پسند هو؛ پر ادين جو ته مقدري انکي هوندو آهي! هڪو مڃي نه مڃي، ”فائق“ هڪڙي ڏينهن صبح جي ڇهين بجي کان وٺي پٺي ڏينهن صبح جي چئن بجي تائين مسلسل پريس جي ڪم ۾ مشغول رهيو ٿي! اهڙي محنت ۽ اورچاليءَ جي باوجود، مون کي ياد آهي، پريس جي مالڪ سيٺ کيس هڪ مرتبي تمام گهڻي قدر ڇڏيو هو. ”فائق“ جواب ڏيڻ جي ڪوشش به ڪانه ڪئي. خاموش هو، ڇپ چاپ ٻڌي رهيو هو. مجبوريءَ جا انگ! سوٺ جي پٺ ڏيڻ بعد هن فقط هي اکر اچاريا: ”عجيب ذهيت آهي!“

انهيءَ عجيب ذهيت جو ڌڪ پر پوئو احساس ڪئي، هو ۱۹۵۰ع جي وچ ڌاري سنڌي ادبي بورڊ جي ملازمت ۾ داخل ٿيو. اٽڪل هڪ سال تائين هو سنڌي ادبي بورڊ جي حيدرآباد واري بؤڪ اسٽال جو مشهر ٿي رهيو. اهو وقت هن چڱو خوش گذاريو. ادبي بورڊ جي پريس ۽ اداره مهراڻ جي سڀني ماڻهن سان سندس سهڻو سلوڪ رهيو. جهڙو هو ڪم جو سڄارو تهڙو ٿي هو سٺن جو ميلو، پڇاڙيءَ تائين سڀني سان سرهو رهيو.

خوددار ته فنڪار ٿي ٿيندا آهن. ”فائق“ اڪثر مون کي چوندو هو، ”ادا، نوڪري ٽوڪري آهي: اڄ نه پنهنجي مڃاڻ! انهيءَ احساس کي ٻائي ٻائي، هو گذريل حنوريءَ کان بورڊ جي ملازمت ڇڏي ويو. پنهنجي مڃاڻ لاءِ. هو هن ”قليچ دارالاشاعت“ جو ٻاڙو وڌو. پر ان جو فقط پهريون ئي ڪتاب ”خورشيد“ ڇپجي سگهيو هو، ته ”فائق“ جا ڏينهن پڇي آيا. ۳۰ مئي ۱۹۵۷ع شام جي پوئين چئن بجي پنهنجي گهر مان اهي گهر ڏانهن لاڏاڻو ڪيائين. کيس گهٽ جي مقام ۾ دفن ڪيائون.

پوئين ڏينهن ۾ کيس پنهنجو ديهان مڪمل ڪرڻ جو شوق هو، پر سندس اها آرزو پوري نه ٿي سگهي. ”حيات قليچ“ ۽ ”لرعون جي معشوق“ سندس ڇوٽل تصنيفون آهن. رڳو پاڪستان حيدرآباد تان پڻ سنڌي ڪتابن تي ڪيل سندس تبصرائي تقريرون نشر ٿي چڪيون آهن. پويان هڪ اٺن سالن جي نياڻي، ۽ ڇهن سالن جو فرزند ڇڏي ويو.

مرحوم ”فائق“ گهڻن خوين جو مالڪ هو. خداوند عالم کيس مري، پنهنجي جوار رحمت ۾ جڳهه ڏئي، ۽ پنجنن پاڪ جي ٻاسي ۾ خوش رکي!

پڙهندڙن جا پيغام

”پرڀ ايدڻر صاحب، ”مهراڻ“ بابت مان ڇا لکيان، سو منهنجي سمجهه ۾ ڪونه اچي رهيو آهي. اسان کي اوهان جي ”مهراڻ“ لاءِ ڪيترو ۽ ڪهڙو انتظار ڪرڻو ٿو پوي، سو چيترو لکجي اوترو اورو آهي. چوڻي آهي، ”دريها، درست ٿيا“— تين ”مهراڻ“ هي انتظار جو ڦل اسان کي تمام سٺو ۽ جهجهي انداز ۾ حاصل ٿيندو آهي. پنهنجو سڀڪجهه پٽلائي ”مهراڻ“ کي پڙهڻ ۾ مشغول ٿي ويندا آهون. هفتي ٻن لاءِ تـ اسان کي ڪنهن به ٻئي پستڪ جي گهرج ڪانه پوندي آهي. ڪهڙو نه چڱو ٿئي جو توهين ”مهراڻ“ مهيني سر مهيني ڪڍندا رهو! ”مهراڻ“ جهڙي رسالي لاءِ ئي مهينا قوسي رهڻ هڪ وڏو عرصو آهي، ۽ ايترو انتظار ساهتيه— پر بهن لاءِ ڏاڍي ڏکي ڳالهه آهي.

ڪنهنو ئي. ڪتر راجڪوٽ (ڀارت)

”پاڻو، شال سلامت هجوا ”مهراڻ“ تـن مهين جي طويل انتظار بعد موصول ٿيو. هن پرچي (۱۹۵۶/۳) جي هر چيز پنهنجيءَ جاءِ تي نهايت خوب آهي: افسانا، نظر، مضمون— هر چيز پنهنجو جواب پاڻ آهي. انساني سان گهڻي دلچسپي اٿس، تنهنڪري ان تي پنهنجي ناقص راءِ لکڻ ٿي. هن دفعي جا خاص ڳالهه افسانن جي حصي ۾ آهي، اها هيءَ ته سڀ افسانا مختصر آهن. ”مهراڻ“ جي پهرين پرچن ۾ زياده تر طويل افسانا پيش ڪيا ويا آهن— ايتريقدر جو پڙهي پڙهي طبيعت ’بور‘ ٿيو پوي. اسيد ته آڻيندي به اهڙائي معياري ۽ مختصر افسانا پيش ڪندا رهندا.

هن دفعي سڀ کان سٺو افسانو رشيد آخوند جو افسانو ”ڊونگ“ آهي. پڙهندي وقت الين پٽي معلوم ٿيو، جن ته سڀڪجهه اسان جي اکين اڳيان ٿي رهيو آهي. حالانڪ اهو هلاڪ هينئر ڪافي پراڻو ٿي چڪو آهي، پر انساني نگار ان ۾ نئون روح ڦوڪي ڇڏيو آهي. انساني جي اولي به وڻندڙ ۽ صاف آهي. هڪ هڪ لفظ ۾ سماج جي خلاف بغاوت آهي، ۽ تاثير اهو آهي جو بي اختيار اکين مان ڳوڙها ڪري پيا. ”ها اسان تون سڀي آهين— هيءَ ڏيڻ آهي ڏيڻ. اچڻ سان مڙس کي ماريائين. جي ٿورا سال پيا هن هاڙي ۾ رهي، ته الائجي ڪهڙو قهر ڪندي!“— ڪيترو نه درد آهي انهن جملن ۾! مختصر ته رشيد آخوند جو هي افسانو ظالم سماج جي گل تي هڪ زودار ٽٽو آهي. ڪاٺ، اهي هن چمات کي محسوس ڪري سگهن! ”هڪڙهن بهار ايندو“ سٺو افسانو ته ضرور آهي، پر دل کي پاڻ ڏانهن ماڻل خاص طور

سان نه ڪري سگهيو: خبر نه آهي، هي افسانو دل تي ايڏو اثر ڇو نه ڪري سگهيو!

”هو ڊهوتا آهي“ - ڪمل پياسي ۽ جي لڪڻي ڪان ته مان اوئين ٿي گهڻو متاثر آهيان، پر سندس هي افسانو پڙهي مان کيس ادب جي بلندين تي تصور ڪريان ٿي. ڪنهن کي سمجهڻ ڪا سٿري ڳالهه نه آهي: مگر ڪمل ڀاءُ ته عورت ۽ مرد ٻنهي جي فطرت کي بيان ڪري ڇڏيو آهي: عورت ۽ مرد جو چڱي طرح مطالعو ڪيو اٿس. اگر مرد کي ڊهوتا بنايو اٿس، ته شايد عورت کي ”ڊهوي“ پڻ هندي سمي الهن ٻئي لڳو ته پرستان جو سير ڪري رهي آهيان! سندس جملا ڪهڙا نه وڻندو آهن - هڪ هڪ اکر ۾ ڇڻ ته هيرا ٻوٽا ويا آهن! سڄو افسانو ڇڻ ته اسان مائڪن جو هار آهي. مون کي ته هي افسانو ڏاڍو وڻيو.

علامه رباني ۽ جو افسانو پڙهيو - ”الا جهري ۾ شان عربن جي جهوپڙي“ افساني جو عنوان پڙهڻ شرط ساري افساني مان واقف ٿي وٺيس - ڇڻ مون کي اڳي ئي خبر هئي ته ان ۾ ڇا هوندو - ۽ سچ پچ اهوئي هو جيڪو منهنجي ذهن ۾ اهو عنوان پڙهي آيو هو. افسانو پنهنجي جاءِ تي تمام اهم آهي، مگر هڪ ڳالهه عرض ڪندس: جنهن سادو لوحه جو مظاهرو رباني صاحب پنهنجي افساني ۾ ڪيو آهي، ان جو حقيقت ۾ هن دور سان ڪو به واسطو نظر نٿو اچي. اها سادو لوحه ته گهڻو اڳي جي آهي. هن دور ۾ ڪم از ڪم مان ته ٿي سمجهي سگهڻ ته ڪو الهن ٿيندو به هوندو ڇاڪاڻ ته ٿوري ڳالهه تي به ڳولڻ وارا سمن اڀرڻ لڳا آهن، جنهن جي ڪا انتها ڪونه آهي - خون به ٿي پوندا آهن. ٿوهان ائين نه سمجهو ته منهنجي دل ۾ ڳولائڻ لاءِ محبت نه آهي - منهنجي دل ۾ پنهنجن ڳولائڻ والرن لاءِ محبت جو اٿاڻ سنڌ ڇوليون هڻي رهيو آهي: مگر منهنجو مطلب آهي ته اهو ڪي لسڪجي، جو اڃ اسان سڀني جي اکين آڏو هجي. هونئن افسانو تمام سٺو آهي: حقيقت ڪان ڪي قدر ويجهو، ۽ گهڻي قدر پري!

”تاري آجهار ڪٺي“ - رالڪي ۽ جو افسانو آهي - منهنجي سمجهه ڪان ته پري آهي.

”ساڍا ٽي آنا“ سنڌ جي اڙدو افساني جو ترجمو آهي. اڙدو ادب ۾ مان سنڌوءَ کي مصور ڪوليندي آهيان. هو پنهنجي افسانن ۾ اسان جي، عوام جي، ملڪ جي مائڪن جي - عرض ته ساري معاشري جي مصوري ڪري ٿو: هو پنهنجي طرفان ڪجهه نٿو لکي، بلڪ جو ڪجهه ڏسي ٿو ان جو ٺوٺو ڪٻي اسان جي سانهون رکي ٿو، ۽ پڙهندڙ ٺوٺو ڏسي پاڻ ٿي فيصلو ڪري ٿو ته ٺوٺو ڪيئن آهي. سعادت حسن منٽو اڄ هن دنيا ۾ موجود نه آهي، مگر سندس ڪامياب لکڻيون اڄ به اسان ڪان داد گهرن ٿيون. علي بخش ميمڻ به قابل مبارڪباد آهي، جنهن افساني جي زينت نه وڃائي، بلڪ ان کي تمام سٺي طرح پيش ڪيو. ”ساڍا ٽي آنا“ سنڌوءَ جو ڪامياب افسانو، ۽ علي بخش ميمڻ جو سٺو ترجمو آهي.

”لامي چاڙهي“، پيل ٽيرن جو ترجمو ڪيل، پڙهيو. خوب - مگر جيئن ته اڳ ۾ ڪيترا دلچسپ ٻڌايل آهي، ان ڪري خاص سٺو نه لڳو.

”هڪڙي ڏينهن جي ڳالهه“ ۾ هن دلفي علي بخش، سراج کان گوء کڻي ويو: ”نون
 ۱.....“ کان هن دلفي ”سو“ وڌيڪ سٺو هو. سراج جو پنهنجو انسانو ڪيترن ڏينهن
 کان ”مهراڻ“ ۾ ر آيو آهي. خبر نه آهي ڇو، هو گهڻو هڪڙي ترجمي کي پنهنجي ”تحرير
 تي ترجيح ڏئي ٿو.

نظر جو حصو ۽ پنهنجيءَ جاءِ تي ٺيڪ آهي، مضامين ۽ معلومات سان پُر آهن: غرض
 ته هن دلفي جو پرچو اڳي کان اڳرو آهي.

توهان جي پٽ، رشيد، ”حجاب“، شهداد پور، سنڌ.
 — ۽ ابد پٽ، السلام عليڪم. ”مهراڻ“ جي ٻئي سال جو آخري پرچو هٿن ۾ آهي.
 ”گذارش“ مان معلوم ٿيو ته هن کان پوءِ ”مهراڻ“ جا نوان ابد پٽ جناب ڊاڪٽر دائود هوتو
 ۽ جناب سيد حسام الدين واشدي ٿيندا. ٻئي صاحب پنهنجي سر وڌا اديب ۽ پارکو آهن:
 اميد ته هو ”مهراڻ“ جي معيار کي اڃا به اعليٰ بنائيندا، ۽ سنڌي عوام جي پوري پوري
 ترجماني ڪندا. مهراڻ جي اڳئين ابد پٽ، جويي صاحب، پنهنجي اباڻڪاريءَ ۾ ”مهراڻ“
 کي جنهن نموني اڄ تي پهچايو ۽ عوام جي پوري پوري رهنمائي ڪئي، سا ته سدائين ياد
 رکڻ جهڙي ڳالهه آهي.

ادا، نظر ۾ ڪوورڊن محبوباڻيءَ جو نظر ”مرئيتداري“ گهڻو پسند پيو. ڪوورڊن ته
 آهي ئي عوام جو شاعر—چوي ڇا ٿو:

”دمر جان گهڻيو تنهنجو ظالم آ ٿي ويندي تنهنجي نبض ڌري،

مسڪينن ۽ مزدورن جي تدمن ۾ پوندا محل ڪري!“

”نواز“ هابوئيءَ جي نظر ”پڙلاءُ“ لاءِ کيس داد ڏيڻ کان سواءِ رهي نٿو سگهجي.

”تنوير“ ۽ ”اڇو ته ڳايون“ ۾ ڪمال ڪري ڏيکاريو آهي—ڏاڍو جوش اٿس!

”بيدم“ جو ”سوال“ به سوچ ٿو گهري—

”سنڌ دنيا جي رونق هڪڙي، ڪڇ ۽ ٻوٽائي ٿي،

نه ٻون کي ڇو بناي يا وٺا، همدرد ۽ همدرد!

۽ ڇو تنهنجن ئي ويرين کي هڪو تو ملڪ جو حاڪم،

دلهاڙن سان جي ڀرپور هيءَ تنهنجي خدائي ٿي؟“

”بشير“ جو ”سٽيز“ ان ڳالهه جو ثبوت آهي ته اسان جا شاعر هاڻي بين الاقوامي مسئلن

کان به متاثر ٿيڻ لڳا آهن—ائين هٿن ۽ ڪپي. سڳن آهوجا جو ”لوڪ هڪ جو تنهنجي ڳل

تي مون ڏٺو“ ۽ ”رشيد“ لاشاريءَ جو ”مجبوريءَ جو نتيجو“ به سا نظر آهن. آزاد نظر

۾ شمشيرالحيدريءَ جا ”مشورا“ دل سان لڳي آيا. اميد ته هو آئيندي ۽ اهڙا مشورا ڏيندو

رهندو. رباعيون سڀ سٺيون آهن. ادب لطيف ۾ ”آواره“ جو ”سوال“ به مقبول آهي. مجموعي

طرح، نظر جو حصو معياري ۽ وزناتو آهي.

افسانا سڀ "فسڪلاس" آهن. رشيد آخوند جو "ڊوئنگ" سماجي غربت جو اثرائتو نقش آهي. واقعي مڪي پلايسري اهڙا ئي آهن، جو پاڙي ۾ ڪنهن مان همدردِي ڪرڻ نه بچاءُ خود، اتلو انهن جي زخمن تي لوڻ پيا پُٽڪيندا. ٻئي جي جيئڻ ۾ به ارهاا جمالي جي ماءُ ئي بيماريءَ ميان ڪنگهي، ته پاڙي واري مائي ئي چوي: "اي جمالي جي ماءُ، اهو تال تپتال به ڪر" ۱. پلا، آسودن کي ڪهڙي خبر ته غريبن تي ڇا ٿي گذري: اهي واقعي بيمار آهن، يا "تال تپتال" ٿا ڪن؟ پاڙا نين کي پرتا آهن؛ پاڙي جو ننگ وڌو آهي. هڪٻئي جي همدردِي نه ڪرڻ ئي ڪي!

ربانيءَ جي افساني "الاجهري ۾ شال غريبن جي جهوپڙي" کي افسانو نه، بلڪه شاهڪار ئي چئجي. ڪهڙي نه گندي ذهيت آهي لسان جي اڳواڻن جي: ڪنهن دل واري کلي ڪڏهن عوام جي فالدي ۾ ڳالهائي وڌو، ته بهي سس چتون ڪندا. "ماٺ ڪري ويهه.....!" وڏو آيو آهي جهنگلين ۽ جاهلن جو همدرد.....! "رب پاڪ ڪا - اجهه ڏئين، غريبن جو ته رت ئي پي ويا آهن! جهڙو تهڙو اجهو ته هر ڪو لهي، سو جهوپڙيون به جهوپڙيون رکن" "بلدوڙر کي اشارو ٿيو، بلدوڙر جي مشين ۾ چرپر ٿي. سندس فولادي ٿوٽا ٽڙڻ لڳا. جهوپڙيون ڏڪڻ لڳيون. پٺا ۽ ٻار هسجي ويا. عورتن اوچنگارون ڏنيون. ٻارن سڏ ڪا پڙيا. بلدوڙر اڳتي وڌيو. اڃا به اڳتي وڌيو... ۽ پوءِ هڪ ڏڪندڙ جهوپڙيءَ سان ٽڪريو... ڪڙڪڙ ڪندي، جهوپڙي اچي پٽ تي پئي: انسان جو آباد آڪيرو مٽيءَ ۽ پٿرن جو ڍير ٿي پيا

"بلدوڙر اڳتي وڌندو رهيو، جهوپڙيون ڪرنديون رهيون... ۽ آخر بلدوڙر اچي آخرين جاءِ وٽ پهتو... ان جي فولادي ٿوٽن ۾ ڏانئون پئجي ويا. اڳيان مسجد هئي! ڪنهن جاهل جي جهوپڙي ڪانه هئي؛ ڪنهن جهنگليءَ جو آڪيرو ڪونه هو، جنهن ۾ ماڻن جي مرڪ ۽ معصومن جا ٽوڪ هجن. اڳيان هڪ خالي جاءِ هئي،... پر بلدوڙر جا پير اڳتي وڌي ڪونه سگهيا..."

هڪ انسان جي درد مند دل جي پڪار آهي، جنهن جي پڙهڻ سان تنهن ۾ طوفان اچي وڃي. مون کي ته اهو افسانو ڏاڍو پسند آيو. باقي افسانا به معياري آهن. سنڌيءَ ۾ اسان جي انساني لڳاتارن جون ههڙيون لکيتون، هن فن کي ڳوٺو اڳتي وٺي ويون آهن. دعا آهي ته "مهراڻ" جيئن پوءِ نئين ترقيءَ جي راهه تي قدر ڪندو رهي!

-محمد دائود، بلوچ

== جناب اعليٰ، "مهراڻ" جا ٻه مبارڪ سال پورا ٿيا، ۽ نئين سال جي نئين پرچي ڏسڻ لاءِ اڪيو اٺين سيڪن ٿيون جيئن عيد جي چنڊ لاءِ. "مهراڻ" اسان لاءِ نئين ۽ آڄي روشني آندي آهي، جنهن کان سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ڇهڪي پئي آهي.

مهراڻ

دنيا جي هر ٻوليءَ جو ادب پنهنجي ماحول ۽ انتهاس جي حالتن پٽاندو بدلي ٿو، سو سنڌي ادب ۾ به ٻه بنيادي انقلاب آيا آهن۔ پهريون انقلاب بي عالمگير لڙائيءَ بعد آيو، ۽ انقلاب ٻه اهڙو آيو جو ڳالهائون ئي بدلي ويون ۽ ڳالهائون جي چوڻ ۽ پڌارن جو رنگ ۽ نمونو به بدلي ويو؛ ٻيو انقلاب ورهاڱي بعد آيو، ۽ اهڙو آيو جو گذريل پراڻا موضوع ۽ مواد صفا بيڪار ٿي ويا؛ ادبي دنيا ۾ داخلي ۽ خارجي تبديليون اچي ويون؛ ادبي تخليق جو رنگ ڊنگ، موضوع ۽ مواد، عنوان ۽ وٺي، سڀئي بدلي ويا. درحقيقت ان تبديليءَ کان پوءِ ئي صحيح معنيٰ ۾ ادب جي اوسر ٿي، ۽ سنڌي زبان بلندين کي ڇهن لاءِ گات پرن لڳي. ٻولين تقسيم واري انقلاب جو رهبر ۽ رهڻا ”مهراڻ“ ئي آهي؛ کڻي ائين چئجي ته ”مهراڻ“ ۾ پيش ڪيل ادب، ان انقلاب جي ڪاميابيءَ جي سڄي تصوير آهي.

”مهراڻ“ جي ادب متعلق ڪجهه چوڻ ائين ٿيندو جيئن هٿ جي ڪڪڻ کي آڙي ڏيکارڻ؛ موجوده معيار ۽ مقبوليت ئي ”مهراڻ“ ۽ ان جي اصلي مقصد جي ڪاميابيءَ جو ثبوت آهي. ”مهراڻ“ کي رنگ روپ ڏيڻ، سينگارڻ ۽ سنوارڻ ۾ تقريباً سڀئي ڪهنه سٺن هٿ هلايو آهي. ان ڏس ۾ نون ڏڪندڙن به ڪم ڳوڻايو آهي. هند توڙي سنڌ جي سڀني شاعرن ۽ افساني نگارن، مفڪرن ۽ عالمن، مؤلفن ۽ مترجمن، مؤرخن ۽ محققن، ٿورو ڪي ڳڻو، مڙهي بهرو پئي ورتو آهي. مواد ۽ موضوع جي لحاظ کان به شعروادب جون سڀئي صنفون پيش ڪيون ويون آهن. نئون طرزون ۽ نئون تحريرون به لکيون ويون آهن. نوان تجربا ۽ دنيا جي ٻولين جا ڪامياب ترجما به ڪيا ويا آهن. البت، ٻارن ۽ عورتن جي ادب ڏانهن سوخيال گهٽ ڏنو ويو آهي. ماهنامو ”گلستان“ (حيدرآباد) ٻارن جو رسالو آهي، ته ٻه ٻارن جي ڪم جي شئي ان ۾ گهٽ آهي؛ فقط ٻارن جي تفريح جو خيال رکيو وڃي ٿو، ۽ ٻارن جي عام معلومات، مختلف نفسياتي ۽ ذهني واڌاري جهڙن اهم مسئلن ۽ ٻين ڪيترن ئي پهلوئن کي نظر انداز ڪيو وڃي ٿو. سنڌي ادب ۾ ”عورت“ نه ڄڻ آهي ئي ڪانه. ”مارئي“ جي شايع ٿيڻ بعد البت اسيد جو ترورو نظر اچي ٿو. مگر، ”مارئي“ جي اداري کي اهو ذهن نشين ڪرڻ گهرجي ته جيڪي ڪجهه هو پيش ڪن، سو نهايت سوچ ۽ سنجيدگيءَ سان. ”مارئي“ جو مقصد فقط اهو ناهي ته سنڌي عورت کي آزادي ڏياري ۽ ان جي همت افزائي ڪري؛ پر سچو مقصد تڏهن پورو ٿيندو، جڏهن ”مارئي“ جي معرفت هر گهر جنت بڻجي وڃي؛ جنهن گهر ۾ ”مارئي“ هجي، ان ۾ ”عائشہ“ ۽ ”فاطمه“ جي گهرن جهڙي راحت به هجي. ڪهڙو نه چڱي ٿئي جو ”مهراڻ“ ۾ به عورتن ۽ ٻارن بابت ضروري مسئلن کي ڪنهن حد تائين جڳهه ڏني وڃي.

اوهان ڪنهن گذريل پرچي ۾ موجوده تنقيدي روپي تي اعتراض ورتو آهي. اوهان جيڪي فرمايو آهي سو بجا آهي. ”مهراڻ“ ۽ ان جي ڏيکارن متعلق ڪيترا مضمون پڻ پنهنجي نظر مان گذريا آهن، جن ۾ تنقيد گهٽ ۽ تعصب ۽ ساڙ زياده هو. اها حقيقت آهي

تہ اسان جو تنقيدي سرمايو، نہ هنل جي برابر آهي. ادبي دنيا جي ان خال کي پوڻ لاءِ گهڻا ئي سستي شهرت جا طلبگار نقاد ڪوشش ڪري رهيا آهن. جيئن تہ اسان وٽ اڃا تنقيدي ادب جون صحيح راهون واضح ۽ متعين ناهن، تنهنڪري نوان تنقيد نگار، موقعي کي غنيمت چاڻي، غلط فالڌو وٺن ٿا. ڪي تہ سورگو مذهب ۽ دين جا نعرا هڻي، پاڻ کي اتم ۽ اعليٰ ظاهر ڪرڻ جي عيوض ذهين ۽ مبتلا آهن. اهي صاحب جذبن ۽ ڪجهه لکڻ ٿا تہ پاڻ تي اهڙو جلال ۽ مذهبي سوکڻ ٿا طاري رکن، جو پنهنجي آبي کان نڪري، ڪاربن ٽائين ۽ ٻهڙو وڃن. بنا دير کڻي ڦٽا ڏيندا تہ فلاڻو شاعر يا اديب ’ماديت‘ ڏانهن مائل آهي! ڪنهن تي اسلام دشمنيءَ جي تهمت، ڪنهن تي دهرت جي پرچار جو الزام. هرڪو مسجددار انهن صاحبن جي مضمونن مان سمجهي سگهي ٿو تہ ويچارن جو تنقيدي شعور ۽ فڪر تيار محدود آهي. جديد علم و ادب ۽ ان جي موجوده مسئلن ۽ مزاج، هيت ۽ لغا، سواد ۽ اسلوب بيان جي ڪين ڪنري سڌ ۽ مطالعو آهي، سو هو پاڻ ۽ ٿا چائن: چند ارسوده لفظن جو ميڙ لاهي، انهن کي اڃايو سڃايو استعمال ڪري، ادبي دنيا ۾ پنهنجو رعب رکڻ ٿا چاهين! تعجب وري اهو آهي تہ ڪيترائي اخباري ايڊيٽر به، هنن صاحبن جي ستر کان متاثر ٿي، انڌاڻڻ ۾ ٻيا هنن سان ها ۽ ها ملائين!

انهن صاحبن جو اهو حڪم تہ ”اسان جي چوڻ مطابق لکوا“ سو تہ ادب مان ايجاد ۽ افاديت کي پڪسڙ ختم ڪري ڇڏيندو. فنڪار کان سندس طبقي ميلان ڪسڻ هڪ بي انصافي آهي!

ايڊيٽر ڀاءُ، گچ ڏينهن ٿين جو مون کي هڪ ويجهي عزيز ”مهراڻ“ جا سڃاڻاڻا ۽ پرچا کڻي ڏنا. چيائين، ”هي ٻڙهي ڏسجان“. اوڏو ۽ رسالا ۽ ڪتابڙا تہ مون ۾ ڪوڙ ٻڙها آهن، سو هڪ ٻنہ نہ ٿير، پرچا وٺي هڪ ڪمر. سچ تہ ان ڏينهن سڪول کان اچي جيئن ”مهراڻ“ کولس، تيئن وڃي ڇيڙو ڪيو مانس. اوهين چوندا تہ پوءِ هڪ هن ماڻيءَ ”مهراڻ“ کي اصل سمجهيوني ڪولہ هوندو! ٿي سگهي ٿو تہ اوهين هڪ ڇوڪريءَ کي ايترو سمجهو ۽ خيال نہ ڪندا هجو تہ ڪو هوءَ اوهان جا مضمون ۽ ڪهاڻيون رڳو سمجهي بہ سگهي تہ آخر لکڻ واري ڇا لکيو آهي. پر، ان وقت ئي مون کي ٻنہ اچي اهو خيال ٿيو تہ ڇو نہ آءٌ بہ اوهان کي ههڙيءَ عمديءَ مخزن ڪڍڻ تي مبارڪ جو خط لکان. اهو تہ رڳو خيال آيو، پر جذبن تہ پنهنجي ان عزيز سان اهو ذڪر چوري، تہ ڪلي ويلو آهي، ”مهراڻ“ کي مبارڪ ۽ سا بہ سگهي! گهٽ ۾ گهٽ پيو جي نہ، تہ به جيڪي منجهس ٻڙهو اٿئي، ان بابت ڪا راءِ ئي کڻي موڪلا!

ڀاءُ، منهنجو تہ مبارڪ موڪلڻ وارو خيال بہ ويو ختم ٿي. دل ۾ چيس، ”ههڙن ماڻهن کي، جيڪي هيڏا قابل آهن ۽ ايڏو سارو پرچو پيا ڪڍن، تن کي منهنجي راءِ جي به ڪا

درڪار ڪيئن ٿي پئجي سگهي؟ ان ڪري، مرگوني سڀ ڳالهون ڪئي دل ۾ رکيو. ۽ اهو ڪاغذ جنهن تي ۽ چار ڳالهون درج ڪيون هيون، سو ۽ اتي ڦاڙي ڦٽو ڪري ڇڏيو. پوءِ وري پنهنجي هڪ سهيلي سليم، ان سان جا ڳالهه ڪيو، تنهن مون کي چڻ سڄي ڳالهه سمجهائي ڇڏي. سچ نه اسان عورتن کي مرد اصل بيوقوف بنائڻ جو هڪو ليڪو ڪيو ويٺا آهن. سهيلي ۽ ٻڌاير ته ”مهراڻ“ ۾ انهيءَ پنهنجي عزيز جو هيستائين هڪ حرف به ڪونه ڇڏيو اٿن، سو تنهنجو لکيل هڪو هڪڙو لفظ به ”مهراڻ“ ۾ ڇپجي ويو ته پوءِ سندس هوشيارِي ته ٿي هوندي پڌري. ان ڪري هو توکي روڪي ۽ ٽوڪي؟ ”اها پڌري، مون کي به سڄي ڳالهه سمجهه ۾ اچي وئي. پر ان ۾ ڇا آهي؟ ٿي سگهي ٿو، منهنجا هي لفظ به هڪڙي پوڄي وڃن رديءَ جي ٽوڪريءَ ۾ اڪجهه به ٿئي. ڀل ته اوهين منهنجي خط کي پڙهو به نه. پر هڪ دٻي ”مهراڻ“ بابت هي خط اوهان جي دفتر ۾ ضرور پهچائڻو اٿو.

ڊپ کان دريون دروازا بند ڪري، پوءِ هيءُ خط لکڻ ويلي آهيان. ستان سچ پچ وري به ڪو اچي روڪيو، يا وري منهنجي هنن آڏن ويچارڻ کي ويتر منجهالي، ڏيان ٿيرائي ڇڏي.

”مهراڻ“ جو هڪڙو ”سره نمبر“ هٿن ۾ اٿر ۽ ٻيو سال ۱۹۰۶ع جو آخري نمبر اڳيان رکيو آهي. جڏهن سره جي اها ڪيفيت آهي جو دل ۾ سائجي ٿو وڃي، ته سندس بهار ته خبر نه آهي ڪيئن ڪي گهائي وڌو هوندو! ايڏي ساري محنت اوهان کان ڪيئن ٿي پڄي! گهڻا ڄڻا آهيو، پاڻ ۹۸۰ ان ڪم جو بار، منهنجي ته دل ائين ٿي هوي ته سڀني سنڌين تي سُرڪو آهي. پائيان ٿي، ضرور هن راهه تي اوهين اڪيلا پنهنجي ڪمن آهيو: هيترا سارا ليکڪ، شاعر، علم جا خير خواه ۽ عام جا گهڻڪهرا ته واري سان ٻيا ”مهراڻ“ جي سوج ۾ سوايو اضافو ڪن، ته هن به ايڏي ساري ڪم کي هڪ هنڌ اهڙي نموني سان سينگاري پڪاري ڄاڻجا بيهارڻ ۽ پيش ڪرڻ جي هن عظيم جوابداريءَ ۾ اوهان به هڪو مثال قائم ڪيو آهي! جس هجيو، پاڻ سچو رسالو مون آهي! پر پاڻ هڪڙي ڳالهه سا مون ڏني آهي هن رسالي ۾، ان لاءِ مون کي ٻيو ته هڪي چوڻو ڪونه آهي. نڪي اوهان اڪابرڻ کي ڪا منهنجي راءِ جي حاجت هوندي. پر ٻين مينڌري سعادتيءَ جي خط بابت ڪجهه لکڻ ٿي چاهيان. سو، جي اها موڪل ملي، ۽ ٻين سعادتِيءَ کي دل ۾ نه ٿئي، ته جيڪر آءٌ سندس هڪ خط بابت سوال ڪريان، جنهن ۾ هن سنڌي ادب ۾ اضافي آڻڻ لاءِ اوهان کي صلاح ڏني آهي ته سعادت حسن منٿوءَ جا خاص فلاڻا فلاڻا افسانا ترجمو ڪري ”مهراڻ“ ۾ ڏجن ته جيڪر ڏاڍو چڱو ٿئي.

ٻين سعادتِيءَ سان غالبائي واقفيت به اجهو ”مهراڻ“ وسيلي ٿي اٿر. شايد ڪڏهن روبرو به ملي، ته اهي ٽي ساڳيا سوال کائونس روبرو به پڇندس: پر جڏهن ته اوهان به ان جون صلاحون ٺيڪ ڄاڻي ڪئي حرف بحرف ڇپي پڌريون ڪيون آهن، ته پوءِ ڪجهه اوهان به جواب ضرور لاهي رکيو هوندو!

پاء، ڀلا ٻين سينڌريءَ جو ائين لکيو آهي ته منٿوءَ جا افسانا ”دهوان“ ۽ ”ڪالي شلوار“ وغيره ”مهراڻ“ ۾ اچڻ کين، سا ڳالهه ٺيڪ آهي؟ آڏو هي ان خيال کان ڪانه ٿي چوان ته ڪو آهي افسانا ٻيڙا آهن، تنهنڪري مودگو ٻيڙن ٿي نه کين - ڪهڙا به آهن، ته به ٻن ۽ حقيقت موجب ٺيڪ آهن: پر آڏو ته ائين ٿي چوان ته هڪڙي سنڌي عورت ٻئي پنهنجي دل ڏيکارڻي چوي ٿي:

”اهو ڏاڍو سٺو ٿيو جو اوهان ترجما ٿيل افسانا به شايع ڪيو ٿا - اڃا به چونڊ ڪري، بهتر هڪ ڪيو. اردوءَ جي عظيم افساني نگار منٿوءَ جي افسانن ”نيا قانون“، ”هڪ“، ”سي“، ”دهوان“، ۽ ”ڪالي شلوار“ جا ترجما پيش ڪيو ته بهتر.“

ڀلا ائين ڇو لکيائين؟ اردوءَ جا ”عظيم“ افساني نگار ته ٻيا به گهڻا آهن - انهن جا نالا به ڳڻائي ها. يا وري اگر هوءَ رڳو منٿوءَ جي ئي عظمت کي ٿي سڃي، ته پوءِ فقط ائين ڪڍي لکي ها ته ”اردوءَ جي عظيم افساني نگار منٿوءَ جا افسانا ترجمو ڪري پيش ڪرڻ کين.“ باقي، چونڊي چونڊي مهڙن افسانن جي صلاح ڏيڻ، سو ته ٿيو هڪڙيءَ عورت جو پنهنجو پاڻ پسان. وري ان ڳالهه جي ثابتي ان مان ٿي ملي جو لکيوائس ته ”پنهنجي خط کي ضرور شايع ڪندا، جو اسيد اٿم ته ”چي“ سنڌ“ ۾ ان کي پسند ڪيو ويندو.“ پاڻ ته اڳي ئي ٻڙهي چڪي آهي، سو ٻيهر آهي افسانا ڪيس ڳولي ڏيڻ جو سوال ٿي ڪونه آهي، پر ٻين کي جو پنهنجي اها پسند ٿي ڏيکاري، سو ان مان سندس مراد ڇا آهي؟ هيءُ الائي هڪڙي نرس جي عورت آهي - سا به سنڌي عورت!

پاء، هاڻ ته الاهي لکي وئي آهيان، چوڻو ته گهڻو ڪي هوم، پر وري ٻئي دفعي، پر، آڏو ته ائين ڪانه ٿي چوان ته ”پنهنجو خط ضرور شايع ڪندا، جو ان کي سڃي“ سنڌ ۾ پسند ڪيو ويندو.“ ٻڙهي، پوءِ ڪڍي ٿاڙي به ڇڏيندا، ته چونڊيس پنهنجو لکڻ سڃايو آيو. جي اوهان هن خط جو جواب ڏنو، ته پوءِ هڪ سان وڌيڪ ڳالهيون جيڪي ”مهراڻ“ ۾ ٻڙهيون اٿم، تن بابت لکندي رهنديس. اڀريس اوهان جي جواب لاءِ خط جي هڪ لکي اٿم. چڱو پاء، موڪلائي.

- حديد ڪي. بخاري، حيدرآباد، سنڌ.

مضمون نگارن لاء خاص هدايتون

”مهراڻ“ جي ادارہ جو هي خاص مقصد آهي ته هي مضمون هڪ بلند پايي جو ۽ معياري رسالو ٿئي، جنهن ۾ زندگيءَ جي هر ڪنهن شعبي تي مضمون لکيا وڃن، ۽ جو ادب، فلسفي، تاريخ ۽ اجتماع جو آئينه پر دار هجي. تنهنڪري، محترم مضمون نگارن کي عرض آهي ته اهي پنهنجن قيمتي مقالن موڪلڻ وقت هي ڳالهون ويچار ۽ آئين:

۱. نثر نويسن کي گهرجي ته هو پنهنجا مضمون صاف ۽ سلسل سنڌيءَ ۾ لکڻ: ۽ ۱. پل ته عربي ۽ فارسي لفظ ڪم آڻين، پر عربي توڙي فارسي ترڪمين خصوصاً زير اضافت کان پرهيز ڪن، ۲. شاعرن ڪرامتن کي التجا آهي ته اهي اجائي تقليد ڇڏي ڏين: اردوءَ يا فارسيءَ جي نقالي نه ڪن، ۽ زير اضافت کان آئين ۽ جن ڪانءَ پڇي ڪمان کان! زير اضافت جي انڌي استعمال انسان جي سنڌي نظر جي صورت بدلي ڇڏي آهي، ايتريقدر جو عام ماڻهو ان کي پڙهي ۽ سمجهي نٿا سگهن. پل ته نوان نوان وزن ۽ بحر ايجاد ڪن، نوان نوان خيال شعر جي سانچي ۾ آڻين، پر صحيح ۽ سليبي سنڌيءَ کي هٿان نه ڇڏين.

۲. تاريخي مضمونن لکندڙن کي استدعا آهي ته اهي پنهنجي تحقيقات جو ذخيره دلچسپ پرايه ۾ پيش ڪن، ۽ هر هڪ حقيقت جو حوالو ڏين، ۽ قلمي خواهه مطبوع ڪتابن جو سال ۽ صفحو حاشيه ۾ ڏيکارين: ورنه سندن مضمون پڌرا نه ڪيا ويندا.

۳. اهي صاحب جيڪي اردوءَ، انگريزي يا ٻين زبانن تان ترجما موڪلين، تن تي واجب آهي ته مضمون جي مهاڳ ۾ اصلي ڪاتب جو نالو ڄاڻائي، ان جي ڪرتب تي روشنائي وجهن. اڪثر ڏٺو ويو آهي ته اسان جا جوان، جن کي پنهنجي ادب ۾ نون خيالن آڻڻ جو انتظار آهي، سي ڪن انگريزيءَ مان اردوءَ ۾ آندل مضمونن جو ترجمو ڪري موڪلين ٿا، جن مان اصليت جي پوءِ ٻيو ٻيو ٺڪري وئي آهي. اسان جي مدعا آهي ته اهڙا مضمون ڀلي سنڌيءَ ۾ شايع ٿين، پر هيءَ ڳالهه باڪل ضروري آهي، ته اهي صاف سنڌيءَ ۾ اهڙيءَ طرح لکجن، جو انهن مان اصليت جي جهلڪ نظر اچي، ۽ آئين نه پاسن ته حرف بحرف ترجما آهن.

۵. مضمون اهڙا به نه هجن، جو پهرن جا پهر انهن تي نظر ڪجي، ته به انهن جو مفهوم مشڪل مان معلوم ٿئي. اسان جو خيال آهي ته اهڙا مضمون جي خود لکندڙ جي سمجهه کان ٻاهر آهن، تن کان پرڪار رهجي ته بهتر. اهڙا مضمون واڌاري بدران اٽلندو پٽڪاڙو پيدا ڪن ٿا.

۶. اسان جا ڪيترائي ليک موڪليندو، مضمونن کي ايتريقدر ڳڻي ٿا لکن، جو انهن جي درميان درستين ڪرڻ لاءِ ڪا به جڳهه ڪانه ٿي بچي. تنهنڪري، اسان جي باادب ويٺي آهي ته اهي ٻئي جي اذيتي ويهڪرين سٺن ۽ ڪشادن اڪرن ۾ مضمون لکن، جيئن اداري کي دوستين ڪرڻ ۾ تڪليف نه ٿئي.

۷. ڪيترائي صاحب مضمون لکي ان تي ٻيهر نظر ٿا ڪن، جنهنڪري اداري جي ڪارپردازن کي اهڙن مضمونن جي اصلاح ۾ سخت دقت ڪڍڻي پوي ٿي. اداري جو اهو ڪم ناهي ته مرسالن جي مضمونن جي ويهي ڀڄ گهڙ ڪري، ۽ انهن کي نئين صورت بخشي. تنهنڪري، مضمون موڪليندڙن کي منٿ ٿي ڪجي ته آئنده لاءِ اهي پنهنجا مضمون خوش ۽ خيال سان درست ڪري، سنواري ۽ مڌاري پوءِ موڪلين.

۸. ڪي صاحب وري پنهنجا مضمون پسل سان ٻئي جي ٽڪرن تي رهڙي موڪلين ٿا، جنهن مان شايد ڏيکارڻ گهرن ٿا ته وٽن ايترو وقت ناهي، جو اهي مضمون جو مسودو مس مان لکي سگهن. اهڙن صاحبن کي ڄاڻڻ گهرجي ته اهڙي تشويعنديءَ پڪر جي اداري کي پرواهه ناهي. منهنجي واجب آهي ته اهي پنهنجن شاهڪارن کي شايدان شان لباس پهراڻي، پوءِ ”مهراڻ“ ڏي موڪلين. ٻيءَ حالت ۾ اهڙا مضمون رد ڪيا ويندا.

۹. اڪثر ڏٺو ويو آهي، ته مضمونن جي صورتخطي نهايت سقم هوندي آهي. ان لاءِ عرض آهي ته اسان جا مائوارا ليکڪ اهالي معياري رسالخط اختيار ڪن، جا درسي ڪتابن ۾ رائج آهي. انهيءَ ڪري لکندڙن ۾ هڪ لس جي پڪجهڻي ۽ پڪالڪي پيدا ٿيندي. اسان جو مقصد آهي ته اسان جي زبان، جا پاڪستان جي ٻين سڀني مڪاني زبانن کان آگاهي ۽ وسيع آهي، سا اهڙي علمي معيار کي پهچي، جو دنيا جا زباندان اهلِ سنڌ کي انصاف ڏين ته انهن پنهنجي مادري زبان جي پوري پرگهور لڏي آهي.

۱۰. هر ويرو وڏن مضمونن جي ضرورت ناهي. مضمون وڇترا، وزلدار ۽ عبارت ۾ سندر ۽ سهڻا هجن. وڏا مضمون، لکندڙن توڙي پڙهندڙن لاءِ ٿڪ جو باعث بڻجن ٿا، ۽ انهن مان ڪا به مراد ڪانه ٿي سري. ڪي صاحب ته وري ڪتابن جا ڪتاب لکي ”مهراڻ“ ۾ اندراج لاءِ موڪلين ٿا. انهن کي ڄاڻڻ گهرجي ته ”مهراڻ“ جا ورق سڀني لاءِ وقف آهن، ۽ نه رڳو هڪڙي ليکاريءَ لاءِ. اهڙن صاحبن کي گهرجي ته پنهنجو مضمون مناسب آسٽن ۾ ورهائين، ته ان کي جڳايندڙ نموني ۾ شايع ڪيو وڃي.

آخر ۾ مختصرافسانه ۽ نائڪ نويسن کي عرض آهي، ته اهي اخلاق جو پلانڊ هٿان نه ڇڏين، ۽ پنهنجا خيال ويسٽارين جي واٽان نهايت زيبائتي ۽ شاندار نموني ۾ ادا ڪن، جيئن ماڻهن مان سچڪمڙاڻي ۽ اهڙال ٺڪري وڃي، ۽ هو هڪ مهذب ۽ باوقار قوم جا لائق فرد بڻجي پون. و آخر دعوانا ان الحمد لله! — اداري

Ghulam Mohd Khan Balloch Mirpur Khas 10-9-5)

سنڌي ادبي بورڊ جي پوڪ اسٽال، تلڪ چاڙهي، حيدرآباد (سنڌ) وٽان هٿيان ڪتاب ملي سگهن ٿا. ڪتاب فروشن ۽ ايڇسٽن کي ۲۰ في سيڊي ڪميشن ڏني ئي وڃي.

[illegible]

● ہندستان میں، میٹرس رائٹرس ایسوسی ایشن، پیپلز بلڈنگ، سرفیروز شاہ مہتا روڈ، بمبئی وٹان،
 "سہرائ" رسالو + بورڈ جا پنا کتاب ملی سکھن نا۔

نالو : صاحب خان ميراڻي
ولد : بهادر علي

ادبي نالو : سورھ ميراڻي

جنم : 08.04.1975

جنم هنڌ : ڳوٺ ڪپڙو تعلقو
رتوديرو، ضلعو لاڙڪاڻو.

حال ائڊريس : غريب آباد محلہ،
نئون ديرو، تعلقو رتوديرو.

تعليم : M.A سنڌي

ڪرت : اسسٽنٽ سب انسپيڪٽر آف سنڌ پوليس

اڻ ڇپيل ڪتاب

ڌرتيءَ جا رکوالا (ٻارن لاءِ ناول) 1990 ع

سائر سھس گجن (شاعري) 2021 ع

برھ منجھارا بوند (شاعري) 2022 ع

صاحب ديوان سنڌي شاعر (تحقيق) اڻ مڪمل

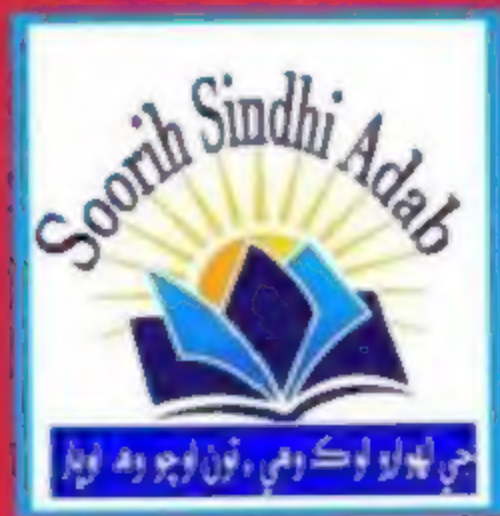
موبائل نمبر : 3919786 – 0344

3404488 – 0300

اي ميل : sahibkhanmirani0@gmail.com

سوره سنڌي ادب

صاحب خان سوره ميرائي

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488